ماڈھو مٹیادار

سنڌي ادبي بورڊ

پنهنجي پياري ڀاءُ

س منور الحق جي

لاءِ تحفي طور

دعاگو

15/5/57

ماڻهو مٽيادار

(پير الاهي بخش تي عالمن، اديبن ۽ سياسي شخصيتن
جون لکيل تحريرون)

مرتب:
سيد زوار نقوي
ڀاڱهن ڀيلي:
دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو، سنڌ
2012ع

ڇاپو پهريون سال 2010ع تعداد هڪ هزار
ڇاپو ٻيو سال 2012ع تعداد هڪ هزار

قيمت: چار سؤ روپيا
[Price: Rs. 400-00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:
سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ
(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)
Email: sindhiab@yahoo.com
www. Sindhiadabiboard.org

هي ڪتاب ميسرز ذڪي پريس ڪراچيءَ مان الهڏتو وگهيو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ڇپرائي پڌرو ڪيو.

فهرست

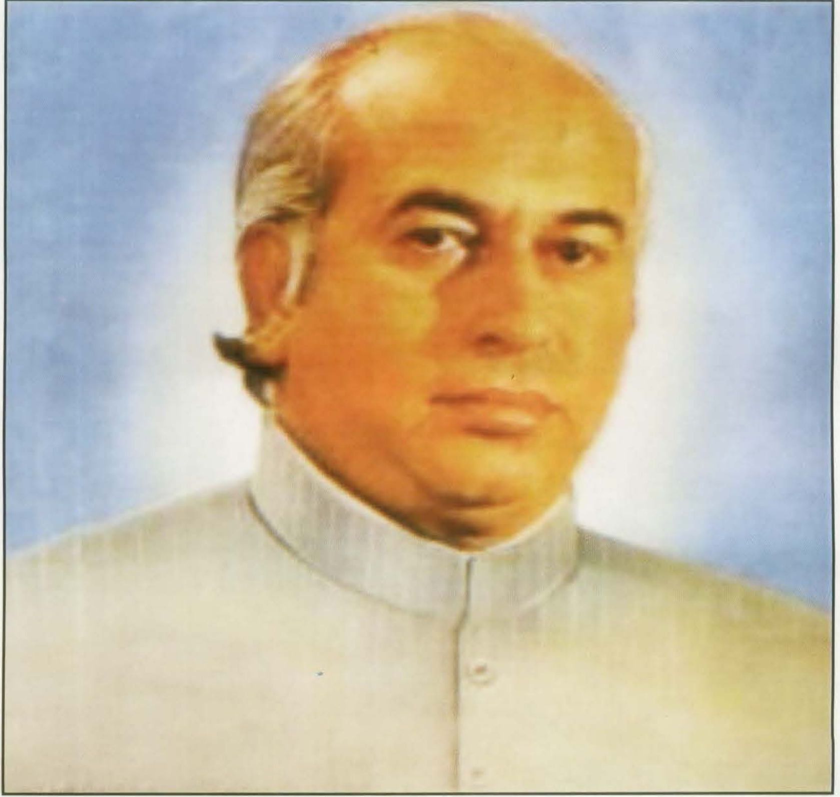
English Section

جناب پير الاهي بخش صاحب جن جي هڪ يادگار تصوير

سر شاھنواز ڀٽو

قائد عوام شهيد ذوالفقار علي ڀٽو

شهید محترمہ بینظیر بھٹو

جناب پير شاهنواز صاحب جناب پير الاهي بخش صاحب جو فرزند

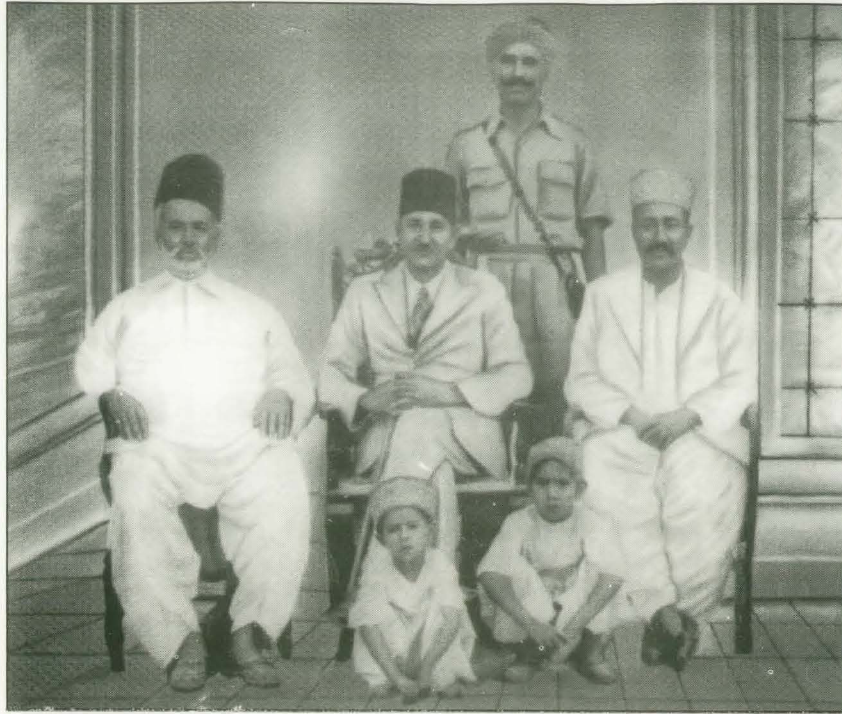

جناب پير مظهرالحق صاحب، جناب پيرالاهي بخش صاحب جن جو پوٽو

پيرَ صاحب جي خاندان سان هڪ يادگار تصوير

بيٺلن ۾: (کابي کان) جناب پير محمد نواز ۽ جناب پير شاهنواز.
ويٺلن ۾: جناب پير واحد بخش ۽ جناب پير الاهي بخش
پٽ تي ويٺلن ۾: ننڍيا فرزند جناب پير عبدالمجيد ۽ جناب پير عبدالحميد

جناب مير غلام علي خان ٽالپر، جناب پير الاهي بخش صاحب ۽
جناب پير سيد عبدالجبار شاهه جيلاني صاحب

ڇپائيندڙ پاران

سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي قائم ٿيڻ کان وٺي سنڌ جي علم ۽ ادب جي جيڪا خدمت ڪئي آهي سا عالمِ آشڪار آهي. ان سلسلي ۾ مشاهير سنڌ جي حوالي سان بہ قابل قدر ڪم ٿيو آهي. سنڌ جي مردم خيز سرزمين لکين عالم ۽ قابل ماڻهن کي پنهنجي ڪُک مان جنم ڏنو آهي. انهن شخصيتن جي متعلق وقت بوقت ڪتابن جي اشاعت سان سنڌ جي نون نسلن کي آگاهي ملندي رهي آهي.

پاڪستان تحريڪ جي اڳواڻن ۽ جديد سنڌ جي معمارن ۾ جناب پير الاهي بخش صاحب جو نالو ڪنهن کان بہ ڳجهو ڪونهي. خاص طور تي ون يونٽ جي خلاف پير صاحب جون خدمتون تہ ڪڏهن بہ وسارڻ جهڙيون ناهن. پنهنجي دور جي هن يگاني سياسي، سماجي ۽ علمي شخصيت کي خراج تحسين پيش ڪرڻ لاءِ، گڏوگڏ سنڌ جي نئين ٽهيءَ کي سنڌ جي هڪ خدمتگار بابت مستند ڄاڻ ۽ تحقيقي مواد فراهم ڪرڻ خاطر هي ڪتاب ”ماڻهو مٽيادار“ پهريون ڀيرو سال 2010ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي پاران شايع ڪيو ويو هو، جنهن کي سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ بيحد مڃتا ملي. هينئر ان جو ٻيو ايڊيشن ڇاپي ان کي مليل مقبوليت جي تسلسل کي جاري رکي رهيا آهيون. اسان کي توقع آهي تہ سنڌ جا موجوده نسلُ سنڌ جي مشاهير جي حياتين مان ڀرپور لاڀ حاصل ڪري نئين سنڌ جي اڏڻ ۾ پنهنجو سگهارو ڪردار ادا ڪري سگهندا.

الهڏنو وگهيو
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

مهاڳ

هڪ ’سچي ۽ صالح انسان‘ جي سڃاڻپ، اُن (انسان) ۾، ’شرافت ۽ ماٺيپي واري ڳُڻ‘ وارين خصوصيتن جو هجڻ ضروري آهي. هن دنيا ۾ ’ماڻهو‘ تہ هرهنڌ، ۽ گهڻا ئي پيا ڏسبا آهن، پر صحيح ۽ صالح ماڻهو ان کي چئي سگهجي ٿو، جنهن ۾ ’ماٺيپي وارا ڳُڻ ۽ اهڙيون ٻيون خاصيتون‘ نمايان هجن، جيڪو ظاهر ظهور ’شريف النفس انسان‘ هجي، ۽ اهڙن ڳُڻن ۽ خاصيتن واري ماڻهوءَ کي ئي ’صحيح، سچو ۽ صالح انسان‘ سڏي سگهبو آهي؛ پر اهڙو فيصلو ڪندو ڪير؟ منهنجي نظر ۾ اهڙو فيصلو اُهي ماڻهو ئي ڪري سگهن ٿا جن کي الله سائينءَ اهڙيءَ ’پرک ڪرڻ وارين خوبين ۽ خصوصيتن‘ سان نوازيو هجي.

’ماڻهو مڻيادار‘ عنوان واري هن ڪتاب ۾، اهڙا تہ املھ مضمون، ۽ اهڙو تہ تاريخي پرک ڪندڙ ’ڪسوٽيءَ‘ جهڙو مواد شامل ڪيو ويو آهي، جنهن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ: ’مرحوم پير الاهي بخش صاحب‘ نہ فقط سنڌ جي هڪ تاريخي ۽ مثالي شخصيت جو مالڪ هو، پر پير صاحب مرحوم، انهن سيني خوبين ۽ خصوصيتن وارو، ۽ هڪ وڏو ڳُڻوان شخص ۽ قداور انسان هو جنهن کي وڏي ادب ۽ احترام سان، ’مڻيادار ماڻهو‘ سڏڻ ۾ سنڌ وارا فخر حاصل ڪري سگهن ٿا، بلڪ ڪين اهڙن لفظن سان ياد ڪرڻ ۾ سنڌي ادبي بورڊ يقيناً ڪيرون لهڻي.

هڪ دفعي، قبليٰ مخدوم محمد زمان ’طالب المولىٰ‘ سائينءَ جن جي هي جهان ڇڏڻ کان پوءِ، ڪراچيءَ ۾، سندن ياد ۾، هڪ جلسو ڪوٺايو ويو هو. اُن جلسي ۾ ڪيترن ئي سڄڻن، قبليٰ سائينءَ جن جي شخصيت جي باري ۾، پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو هو. اُن جلسي ۾، قبليٰ سائينءَ جن جي شخصيت جي باري ۾ ڪجھ عرض ڪرڻ لاءِ مون کي بہ اسٽيج تي سڏيو ويو. مون اُن جلسي ۾، پنهنجيءَ تقرير ۾ عرض ڪيو تہ: ”سنڌ ۾ ماڻهو مڻيادار تہ گهڻا ئي ٿي گذريا آهن، پر جيڪڏهن ڪو دوست مون کان

پيچي تہ تنهنجيءَ سانپر ۾ تو اهڙو کو 'گڻوان'، 'شريف النفس' ۽ 'غريب پرور' ماڻهو ڏٺو جنهن کي هڪ سچو، صحيح ۽ صالح انسان چئي سگهجي؛ تہ آءٌ اُن ماڻهوءَ کي پنهنجي پختي ايمان ۽ يقين سان ائين چوڻ ۾ ڪابہ هبڪ محسوس نہ ڪندس تہ منهنجيءَ سانپر ۾ جيڪڏهن ڪو شريف النفس، اڪيچار گڻن سان ڀريل ۽ غريب پرور انسان مون ڏٺو تہ اهو قبلي مرحوم مخدوم 'طالب المولىٰ' سائين ئي هو"؛ بلڪل ساڳيءَ طرح، ساڳين خوبين، خصلتن ۽ انسانيت وارين خوبين ۽ گڻن سان ڀريل جيڪڏهن ڪو ٻيو ماڻهو مون ڏٺو، جنهن منهنجي ذاتي زندگيءَ ۾، مادر وطن سنڌ جي صحيح معنيٰ ۾، ۽ خلوص نيت سان خدمت ڪرڻ لاءِ مون کي ڪا صحيح راهہ ڏيکاري، ۽ مون کي هميشہ، ۽ ياد رکڻ جهڙو، هڪ اهم درس ڏنو تہ اهو 'نيڪ ۽ شريف النفس انسان'، ۽ 'منهنجو اخلاقي راهنما'، عالي جناب مرحوم پير الاهي بخش صاحب ئي هو.

سنڌ جي هن نيڪ ۽ صالح سپوت طرفان، سنڌ جي ماڻهن، ۽ سنڌ ۾ جديد تعليم ۽ تدريس جي ميدان ۾ ڪيل خدمتن کان، سنڌ جو نئون نسل تہ يقيناً واقف نہ آهي ڇاڪاڻ تہ سندن سڀ همعصر گهٽو ڪري، هيءُ جهان ڇڏي، راهہ رباني وٺي ويا، ۽ سندن زندگيءَ ۾ يا سندن رحلت کان پوءِ، جن جن ماڻهن، سندن طرفان تعليم جي ميدان ۾ ڪيل خدمتن يا سندن طرفان قائم ڪيل ادارن مان وڏا فائدا حاصل ڪيا، انهن ماڻهن مان ڪنهن بہ، ههڙي نيڪ دل انسان جي ياد ۾، ڪتي بہ، ڪا سر بہ ڪانہ لڳرائي، يا ڪو ڪتبو بہ ڪونہ هٽايو. آءٌ يقين سان چوان ٿو تہ اڄوڪي دور ۾، ڪٿي بہ، ۽ ڪنهن بہ ڳوٺ يا شهر ۾، جيڪڏهن اڄ مرحوم پير الاهي بخش کي ياد ڪيو وڃي ٿو تہ اُهو فقط سندن لائق پوٽي، محترم پير مظهرالحق جي شرافت ۽ اخلاق واري رويي، ۽ سنڌ ۾ سندن طرفان ڪيل خدمتن جي ڪري. محترم پير مظهرالحق، پنهنجيءَ خانداني شرافت ۽ اخلاق سان ڀريل خوبين سان، پنهنجي خاندان ۽ ڏاڏي بزرگ جي شريف النفس هجڻ واريءَ خصوصيت ۽ سڃاڻپ کي، قائم ۽ دائم رکيو آهي.

منهنجي اها ايماندارانہ راءِ آهي تہ پير الاهي بخش مرحوم جون، سنڌ ۽ سنڌ جي هر طبقي ۽هر فڪر جي ماڻهوءَ لاءِ ڪيل خدمتون، اظهر

من الشمس آهن، جنهن جو موجوده زماني ۾، زندھ ۽ جاويد، ۽ ناقابل فراموش، عظيم يادگار ادارو، سنڌ يونيورسٽي ئي آهي، ۽ سڄيءَ سنڌ جي ماڻهن کي اهو معلوم آهي ته سنڌ يونيورسٽيءَ، سنڌ ۾ توڙي سنڌ کان ٻاهر، ڪروڙين نوجوانن بلڪ خاندانن جي فردن جي زندگين جي ڪايا ئي پلٽي ڇڏي. اڄ جيڪڏهن ڪو سنڌي صاحب، ڪنهن اعليٰ منزل ۽ مقام تي پهتل آهي، ان صاحب تي اهو احسان مرحوم پير الاهي بخش جوئي آهي، جنهن بقول سائين جي.ايم.سيد "سنڌ ۾، 1947ع ۾، سنڌ يونيورسٽي قائم ڪري، سنڌ وارن تي وڏو احسان ڪيو." اهڙيءَ طرح ڪراچيءَ ۾، 'پير الاهي بخش' جي نالي ۾ رهائشي ڪالونيون اڄ به قائم آهن جيڪي ورهاڱي کان فوراً پوءِ، پارت مان 'لُٽجي، ڦُرجي آيل، تباھ حال ۽ بي گهر مهاجرن' جي آباد ڪرڻ لاءِ، مرحوم پير الاهي بخش صاحب قائم ڪيون؛ پر مون کي يقين آهي ته اڄ پوريءَ ڪراچيءَ ۾، سواءِ ڪن عمر رسيده چند مهاجر بزرگن جي، نئين نسل مان، ۽ خصوصاً ڪراچيءَ ۾ رهندڙ ۽ ڀاڻ ڪي مهاجر سڏائيندڙ، ڪنهن به نوجوان کي، اها ڪا خبر هوندي ته P.I.B Colony ڪنهن جي نالي تي قائم ٿيل آهي؟ ۽ انهيءَ نالي واريون ٻئي ڪالونيون، سنڌن لاءِ، سنڌ جي ڪهڙي خادم قائم ڪيون هيون؟ آءٌ اهو به يقين سان چئي سگهان ٿو ته ڪراچيءَ ۾ آباد، نئين نسل جي ماڻهن مان شايد ئي ڪنهن کي اها خبر هوندي ته اهو پير الاهي بخش مرحوم هو ڪير؟ منهنجي خيال ۾، پاڪستان جي ڪنهن به ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، خاص ڪري سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ طرفان ڇپايل، ڪنهن به درسي ڪتاب ۾، انسانذات جي ههڙي نيڪ دل، سچي ۽ پُرخلوص خادم (مرحوم پير الاهي بخش) جي، پاڪستان جي عوام لاءِ خصوصاً ۽ سنڌ جي عوام لاءِ خصوصاً ڪيل اهڙين خدمتن جي باري ۾، ڪا ئي ڄاڻ ڏنل هوندي، ته جيئن ملڪ جي نئين نسل کي ههڙي انسان دوست ۽ غريب پرور بزرگ جي باري ۾ ڪجهه معلوم ٿي سگهي.

اها ڪيتري قدر نه ستم ظريفي آهي، ۽ ڪيتري قدر نه احسان فراموشي چئبي جو جنهن نيڪ دل انسان، سنڌ ۾ جديد تعليم لاءِ ادارن

جو بنياد رکيو، جنهن سنڌ ۾ جديد تعليم جي شمع روشن ڪئي، جنهن سنڌ دوست بزرگ سنڌ ۾ ڪيترائي اسڪول، ڪاليج ۽ ٻيا تعليمي ادارا قائم ڪيا؛ نہ فقط تعليمي ادارا قائم ڪيا، پر انهن تعليمي ادارن ۾، تعليم جي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجيءَ قوم کي باقاعدي هڪ پروگرام بہ ناهي ڏنو، جنهن (پروگرام) موجب، مون جهڙا، مسڪين سنڌين جا لکين بلڪ ڪروڙين ٻار پڙهي، اڄ اعليٰ عهدن تي پهتا آهن، پر سنڌ وطن جي اهڙي قوم پرست ۽ غريب پرور اڳواڻ ۽ نيڪ دل انسان کي، سڀني سنڌ وارن طرفان، صفا وساري ڇڏجي، ۽ ڪنهن بہ مهل يا موقعي تي ڪيس ياد بہ نہ ڪجي، تہ سنڌ وارن جي اهڙيءَ روش کي ڇا سڏجي؟ ڇا سنڌ وارن جي اهڙيءَ روش کي ناقدر شناسي نہ چئبو؟

پير الاهي بخش مرحوم، سنڌ ۾ جتي جديد تعليم جي حوالي سان جاڳرتا آندي، اُتي سياسي طور بہ پاڻ ڪيتري قدر نہ بيدار هئا، اُن جو ثبوت، آڪٽوبر 1958ع ۾، سنڌ اسيمبليءَ جي، ون يونٽ جي سلسلي ۾، حيدرآباد ۾ ڪوٺايل اجلاس ۾، سنڌن ڪيل اها يادگار تقرير بہ آهي جيڪا پاڻ 'ون يونٽ' جي مخالفت ۾ ڪئي هئائون. حيرانيءَ جي ڳالهہ اها بہ آهي تہ سنڌ جي سياست جي باري ۾ لکيل، سڀني ڪتابن ۽ تاريخن مان ڪٿي بہ ۽ ڪنهن بہ تاريخ ۾، پير الاهي بخش مرحوم جي انهيءَ يادگار تقرير جو ڪوبہ ذڪر تيل ڪونهي. وڌيڪ حيران ڪندڙ ڳالهہ اها بہ آهي تہ سنڌي قوم جي سواءِ ٽن سنڌ دوست بزرگن، هرهڪ: سائين جي.ايم.سيد، پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشديءَ جي لکيل ڪتابن: 'جنب گذاريم جن سين'، 'اُهي ڏينهن اُهي شينهن' ۽ 'هو ڏوٿي هو ڏينهن' جي، ٻيءَ ڪنهن بہ ساروٽيءَ ۾، يا سنڌ جي سياست جي باري ۾ لکيل ڪتابن ۾، پير الاهي بخش مرحوم کي ڪٿي بہ ڪنهن بہ صاحب ياد نہ ڪيو آهي. ممڪن آهي تہ قاضي عابد صاحب مرحوم، پنهنجي يادگيرين ۾، جيڪي عبرت اخبار ۾ ڇپبيون هيون، پير صاحب مرحوم کي ياد ڪيو هجي، پر مون کي هن وقت اهو ياد نہ آهي تہ قاضي صاحب مرحوم پير صاحب جو ذڪر ڪيو هو يا نہ!

'جنب گذاريم جن سين' جهڙيءَ سنڌ جي سماجي تاريخ ۾، سائين جي.ايم.سيد، مرحوم پير الاهي بخش کي، جن لفظن ۾ خراج

تحسين پيش ڪيو آهي. سائين جي.ايم.سيد پنهنجو اهو ڪتاب، پير صاحب مرحوم جي زندگيءَ ۾ لکيو آهي. پنهنجي اِنهيءَ ڪتاب ۾ سيد صاحب فرمايو آهي ته:

"پير صاحب، شخصي طرح نهايت خوش خلق، عوام سان ميل جول ۽ رابطو رکندڙ، سادي زندگي بسر ڪندڙ، نمازي ۽ شريف النفس انسان آهي. طاقت ۾ هجي يا ٻاهر، هُو ڪنهن به ماڻهوءَ کي حتي الامڪان مدد ڪرڻ کان انڪار نه ڪندو آهي؛ يارن دوستن جا ڪيترائي ڪيس، فيءَ کان سواءِ ڪڙندو آهي. طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ، اڪثر ماڻهن جا دماغ چڪر ڪائي ويندا آهن، پر هي صاحب هر حالت ۾ ساڳيو نهٺو ۽ محبتي ماڻهو رهندو آهي."

اِهي ئي خوبيون سندن پوٽي، محترم پير مظهرالحق کي به پنهنجي ڏاڏي بزرگ کان ورثي ۾ مليون آهن. هن صاحب به، هر حال ۾، پنهنجن يارن دوستن، اُستادن ۽ ساٿين کي هميشه عزت پئي ڏني آهي، بلڪ طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ ته هر ماڻهوءَ وٽ پاڻ هلي ويندو آهي؛ پنهنجن اُستادن جي قدم بوسي ڪرڻ ۾ فخر محسوس ڪندو آهي، ۽ هر طرح انهن جي عزت افزائي ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏيندو آهي. اهڙا ذاتي ۽ قربائتا قدم، پير مظهرالحق صاحب، مون سان به ڪنيا آهن، جنهن لاءِ آءٌ ۽ منهنجو اولاد، زندگي ڀر سندن ٿورائتا رهنداسين.

سائين جي.ايم.سيد، پير الاهي بخش مرحوم جي، سنڌ ۽ سنڌ جي عوام جي ڪيل خدمتن جي باري ۾ وڌيڪ هن طرح لکن ٿا:

"سنڌ جي جملي وزيرن کان، هن جي وزارت جي عرصي جا، تعميري ڪم گهڻا آهن. سنڌ ۾ سندن ايام وزارت جا مکيه يادگار هي آهن:

(1) سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ
(2) سنڌ مسلم ڪاليج برپا ڪرڻ

(3) سنڌ ۾ زوري مفت تعليم ۽ بالغن جي تعليم
کي رائج ڪرڻ
(4) موجوده اين.جي.وي هاءِ اسڪول ۾ تڏھوڪي
سنڌ ايس.ٽي ڪاليج لاءِ بلڊنگ ٺهرائڻ
(5) ڪراچيءَ ۾ ٻن، پير الاھي بخش ڪالونين
ٺهرائڻ ۾ مدد ڏيڻ“

اھڙيءَ طرح سنڌ جي سماجي تاريخ جي باري ۾ لکيل ٻئي ڪتاب: ’اُھي ڏينهن اُھي شينهن‘ جي مصنف، پير علي محمد راشدي، محترم پير الاھي بخش مرحوم جي سياسي ۽ سماجي خدمتن کي هيٺ ڄاڻايل لفظن ۾ رڪارڊ ڪيو آھي. لکي ٿو:

”وزير ٿيڻ شرط، پير صاحب، سنڌ جي تفصيلي دوري تي نڪتو. دوري دوران آءٌ به سندن خدمت ۾ رهيس. ميٽنگن، تقريرن، درخواستن، دعوتن جي ڌُم هئي. تقريرن ۾ پير صاحب، ڪامورا شاهيءَ کي خوب لتاڙيندو، ۽ جوش ۾ اچي، پنهنجو لڪڻ هوا ۾ لوڏيندو ۽ چوندو رهيو ته: ’هن سان هاڻي ڪامورن جو سر ڀڄبو.‘

پير صاحب جي دل ۾ به عوام پاران ڏاڍو جوش ۽ جذبو هو، ۽ پاڻ پير به پڪو ۽ بنيادي هو. منهنجي ڊيوٽي هيءَ هئي ته جيڪي درخواستون پيش ٿين، سي واپس ڪراچي پڄڻ تائين، پنهنجي قبضي ۾ رکندو وڃان. اُھي درخواستون گھڻو ڪري ڪامورن جي خلاف هيون، جن جي باري ۾ مون کي معلوم ٿيو ته ڪن ڪامورن، سازش ڪئي آھي ته وجھ وٺي مورڳو رستي مان اُنهن کي چورائي وٺجي، تنهنڪري پھريان پنهنجي وھاڻن ۾ وجھي مٿن مٿو رکي سمھندو هوس. وھاڻن مان وڌي پئيون ته ڳوٿين ۾ وجھي، ڏينهن جو پنهنجي اکين اڳيان موٽر ۾، ۽ رات جو

ڳوٺيون ڪٽ هينان رکي سمهندو هوس. ڪراچي پهتاسين ته محسوس ٿيو ته پير صاحب جو نوڪرشاهيءَ خلاف ڪيل تقريرن جو ٻڌي، گورنر صاحب ڏانهس ناراض ٿي پيو آهي. گورنر سر لانسيلانٽ گرهام، انگريزن جي انتظامي روايت مطابق، نوڪرشاهيءَ جو رکپال هو: تنهن سمجهيو ته نوڪرشاهيءَ جي خلاف تحريڪ جو بنياد وجهندڙ جناب جي.ايم.سيد ۽ لن جي پاران آءٌ آهيان، تنهنڪري هن اهڙو چڪر هلايو جو جي.ايم.سيد، الله بخش مرحوم کان ۽ آءٌ پير الاهي بخش کان جدا ٿي وياسين. ڪجهه قدرت جو به هن ۾ هٿ هو چو ته جيڪڏهن اهو ڦيرو نه اچي ها ته هُوند بعد جي تاريخ ٻيءَ طرح جڙي ها، اُن کان پوءِ پير جو ناتو الله بخش مرحوم ذريعي ڪانگريس سان ٿيو. سيد ۽ مان وچي ليگ ۾ شامل ٿياسين. تاريخ سنڌ ۾، اُن ڦيري جو تفصيل هن کان پوءِ ٻيءَ جاءِ تي ايندو. مگر هڪ ڳالهه، اُن جدائيءَ کان پوءِ به مجھ جهڙي آهي، يعني پير صاحب جا اسان سان سياسي، اختلاف پيدا ٿيڻ کان پوءِ به، ذاتي ۽ خانگي تعلقات ڪو نه ٽٽا. سندس شرافت، شائستگي ۽ حضور شرمي، سندس سياست تي به حاوي رهي. هونئن به انهن ڏينهن جي ماڻهن جو عام دستور اِهو به هو، ڪنهن جا، ڪنهن سان ڪيڏا به شديد سياسي اختلاف چو نه هجن پر باهمي ذاتي تعلقات کي انهن کان متاثر ٿيڻ نه ڏيندا هئا. هڪ ٻئي جي عزت ۾ هٿ ڪو نه وجهندا هئا؛ دشمني ڪانه ڪندا هئا. اهڙيءَ ذليلائيءَ جو مظاهرو ڪو نه ڪندا هئا جو اڪيون به لڳي چار ٿين ته ماڻهوءَ کي شرم وچان پنهنجو ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوي. شايد، شرم ۽ حيا جي وٿ، انهن ڏينهن ۾ معدوم ٿي ويل ڪانه هئي. سياسي جنگيون به زبردست لڳيون،

پر سياسي جنگين کي سياست جي حدن اندر رکيو
ويو هو. اهو دور 1946-47ع تائين قائم رهيو. اُن کان
پوءِ سياست جا ڦرڪا ئي ڦرڻ لڳا.“

اهڙي طرح هن (ماڙهو مٽيادار) ڪتاب ۾، قاضي محمد اعظم صاحب جا به اُهي خيال شامل ڪيا ويا آهن جن جو اظهار، قاضي صاحب، پير الاهي بخش مرحوم جي باري ۾ ان انٽرويو ۾ ڪيو هو جيڪو ڪانئس ٽماهي مهراڻ رسالي جي ايڊيٽر، محترم نفيس احمد ’ناشاد‘ ورتو هو. انهيءَ انٽرويو ۾، محترم قاضي اعظم صاحب، مرحوم پير الاهي بخش صاحب کي ”هڪ انسان دوست، غريب پرور سياستدان ۽ شريف النفس“ انسان هجڻ جي باري ۾ انيڪ مثال بيان ڪيا آهن. محترم قاضي اعظم صاحب اُن انٽرويو ۾ فرمايو:

”خالق ڪائنات، مختلف انسانن کي، مختلف صلاحيتن سان نوازيو آهي، پر انهن ڪن خوشبختن کي ’هڪ اداري‘ جي حيثيت پڻ بخشي آهي. اسان جي، سنڌ جي سپوت، محترم پير الاهي بخش صاحب کي ربّ ڪريم گوناگون صفتن سان نوازيو هو. پير صاحب، الله تعاليٰ جي انهن بندن مان هئا جن کي اڪيچار خوبين جي ڪري، شرافت جي هڪ ’مستقل اداري‘ جي حيثيت حاصل هئي. مالڪ جي مٿن اها خصوصي مهر هئي. پير صاحب جي خصوصيتن مان هڪ اهم گُڻ جيڪو مون پنهنجي نئين ڪان ئي منجهن محسوس ڪيو ته اهو هو ’شرافت وارو گُڻ‘! سنڌي سليميءَ ۾ چئبو آهي ته: ’ادا! هي ته ڪو اشراف ماڙهو آهي!‘ پير صاحب، اُن محاوري جا سوَ فيصد رول- ماڊل هئا، ربّ ڪريم کين شريف النفسيءَ جي خزاني مان ججهو ڪجهه بخشيو هو، انڪري پير صاحب جي اولين سڃاڻپ جو نمايان نقطو، سندن شرافت هو. سڄي زندگي سياست جي پُرخار ۽ صبر آزما واديءَ ۾ رهڻ جي باوجود، پير صاحب پنهنجي

اِنهيءَ اعليٰ خوبيءَ کي آخر تائين قائم دائم رکيو، جا
ڳالهہ سنڌس عظمت جي سڀ کان اهم ۽ مکيہ ثابتي
آهي.“

قاضي محمد اعظم صاحب سان ڪيل گفتگو مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ:

” پير الاهي بخش مرحوم جي طبيعت ۾ نهٺائيءَ، نماڻائيءَ، مروت، مريادا ۽ لحاظ کان سواءِ، قديم ثقافتي روايتن جي پاسداريءَ جهڙيون اعليٰ خوبيون بہ شامل هيون.“

قاضي محمد اعظم صاحب فرمايو تہ:

”مروت ۽ لحاظ ۾ تہ پير صاحب پنهنجو مٽ پاڻ هو. پنهنجي بدخواهہ ۽ مَٽَ ڳهُرئي کان بہ ڪڏهن وير ڪونہ ورتائين ۽ هميشہ حسن سلوڪ سان، هر ڪنهن سان پيش ايندو هو. پير صاحب، خوش خلق بہ حد درجي جو هو. نهٺائي ۽ نماڻائي تہ ڪيس وڏڙن کان ورثي ۾ مليل هئي. سنڌ جي قديم ثقافتي روايتن جي احساس وسيلي، وضعداريءَ ۽ روايتن جي پاسداريءَ جو مجموعو هو. شرافت ۾ پنهنجو مثال پاڻ هو. سياسي ميدانن ۾ ڪيترائي لاها چاڙها آيا، پر شرافت جو دامن ڪڏهن بہ پنهنجن هٿن مان ڪونہ ڇڏيائين. هو صحيح معنيٰ ۾ ’شريف النفس‘ انسان هو.“

قاضي محمد اعظم صاحب، مرحوم پير الاهي بخش کي ’غريب پرور‘ شخص بيان ڪندي، پنهنجي انٽرويو ۾ فرمايو: ”پير صاحب جي غريب پروريءَ جي هڪ حوالي سان هتي آءٌ سنڌس اُنهن مسڪين اصيلن جو ذڪر ڪرڻ چاهيندس، جن جا ڪيس، پير صاحب، بنا فيءَ جي ڪٽندو هو. اصيل اگر اعلان ڪيو تہ ’آءٌ نادار آهيان‘ تہ اُن تان پير صاحب طرفان في معاف! رهندو، مهل سارو، اُن کي ماني بہ کارائي ڇڏيندو هو، ۽ واپسيءَ جو ڪرايو بہ سنڌس کيسي ۾ وجهندو هو، پير صاحب، صحيح،

معنيٰ ۾ هڪ ’غريب پرور‘ انسان هو ۽ مهل تي ڪنهن به مسڪين کي مايوس ڪونه ڪندو هو. غريب لاءِ سندس هڏ جڳهو ڪرڪندو هو ۽ ائين لڳندو هو ته رسول پاڪ ﷺ جن جي حديث شريف کيس هميشه ياد هوندي هئي ته: ’الله! روز محشر جي ڏينهن مون کي مسڪينن سان گڏ اُٿار.‘ “

هن ڪتاب ۾، سنڌ جي هڪ ٻئي ڏاهي ۽ بين الاقوامي تعليمي ماهر ۽ سنڌ شناس، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، پنهنجي شاگرديءَ واري زماني جون يادگيريون لکيون آهن، جنهن زماني ۾، پير صاحب مرحوم هڪ برک سياسي اڳواڻ ۽ وزير تعليم جي حيثيت ۾، سنڌ وطن ۾، تعليم جي واڌاري لاءِ، رات ڏينهن ڪوشش ڪري رهيو هو. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي نظر ۾: ”پير الاهي بخش صاحب مرحوم، جيترو ڪم ڪيو، اوترو ان زماني ۾ يا ڪانئس اڳ ڪنهن به ٻئي وزير يا اڳواڻ ڪونه ڪيو.“ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، پير الاهي بخش مرحوم جي خدمتن جي باري ۾ لکي ٿو ته:

> ”پير الاهي بخش صاحب جي سنڌ لاءِ وڏي ۾ وڏي خدمت اها هئي جو تعليم جا دروازا کوليائين. سندس دلي خواهش هئي ته جيڪر سنڌ جا سڀ ٻارڙا ته پڙهن پر وڏا به پڙهن. هو پهريون تعليم جو وزير هو جنهن سنڌ ۾ مفت ۽ زوري تعليم توڙي بالغن جي تعليم شروع ڪرائي. بالغن جي تعليم ۾ هو پاڻ وڃي ڪي مرڪز ڏسندو هو. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته سنڌ جي سيني سياسي اڳواڻن ۽ ننين وڏن وزيرن جي ڀيٽ ۾ پير صاحب، سنڌ جي تعليمي ترقيءَ لاءِ گهڻو ڪم ڪيو، بلڪ ائين چئي سگهجي ٿو ته ايترو ڪم ٻئي ڪنهن به ڪونه ڪيو.
>
> اُستادن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ، ڪراچيءَ ۾، بندر روڊ تي، ٽريننگ ڪاليج طور شاندار عمارت ٺهرايائين. ڪيترائي اسڪول ۽ ڪاليج جيڪي 1947ع کان پوءِ واري لڏ پلاڻ ۾ بند ٿي ويا هئا، سي کولرايائين. وڏي ڳالهه ته اعليٰ تعليم جي ترقيءَ لاءِ ڪراچيءَ ۾

سنڌ يونيورسٽي قائم ڪيائين. مسلمان شاگردن جي اعليٰ تعليم لاءِ 'سنڌ مسلم ڪاليج' قائم ڪيائين."

'ماڻهو مٽيادار' عنوان سان مرتب ڪيل هيءُ ڪتاب، سنڌي، اردو ۽ انگريزي ٻولين ۾، پير الاهي بخش مرحوم جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن جي باري ۾ لکيل مضمونن، قاضي اعظم صاحب ڪان ورتل انٽرويو کان سواءِ، پير الاهي بخش مرحوم جي، 1975ع ۾ وفات ڪان پوءِ، سنڌي ۽ اردو رسالن ۽ اخبارن ۾، پير صاحب مرحوم جي وفات جي باري ۾ لکيل ايڊيٽوريل، تاثرات ۽ خبرون پڻ هن ڪتاب ۾ شامل ڪيون ويون آهن. انهن جو تفصيل هن ريت آهي

سنڌي ٻوليءَ ۾	28
اردوءَ ۾	11
انگريزيءَ ۾	6
وڪي اينسائيڪلوپيڊيا تان ڪنيل	1

جملي مواد ۾، سائين جي.ايم.سيد، پير علي محمد راشديءَ جي ڪتابن: 'جنب گذاريم جن سين' ۽ 'اُهي ڏينهن اُهي شينهن' کان سواءِ بين الاقوامي سنڌي دانشور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کان سواءِ، ڊاڪٽر عارف شاهه جيلانيءَ، خالد شمس الحسن، ڊاڪٽر حبيب الله صديقيءَ، ڊاڪٽر محمد لائق زرداريءَ، محترم عبدالغفار صديقيءَ ۽ سنڌ جي ٻين سُڄاڻ ماڻهن کان، پير الاهي بخش مرحوم جي زندگيءَ جي مختلف پهلوئن تي ڌار ڌار مضمون لکرائي، هن ڪتاب ۾ شامل ڪيا ويا آهن. ان کان سواءِ، مرحوم پير الاهي بخش طرفان، حيدرآباد ۾، 11- آڪٽوبر 1954ع تي، 'ون يونٽ' جي سلسلي ۾ ڪوٺايل، سنڌ اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ ڪيل اُن تقرير کي بہ شامل ڪيو آهي جيڪا مرحوم پير صاحب 'ون يونٽ' جي خلاف ڪئي هئي. مون اڳ ۾ اهو عرض ڪيو آهي تہ 'حيرانيءَ جي ڳالهہ اها آهي تہ پير الاهي بخش مرحوم جي انهيءَ تقرير جو هن کان اڳ، سنڌ جي ڪنهن بہ تاريخ ۾ يا ڪنهن بہ ڪتاب ۾ ذڪر ٿيل ڪونهي، نہ ئي وري ڪٿي اهو ذڪر ٿيل آهي تہ ڪو پير الاهي بخش مرحوم،ون يونٽ مخالفت ڪندڙ اڳواڻن ۾ شامل هو.

اهڙيءَ طرح هن ڪتاب ۾ 'سنڌ ۾ تعليمي اوسر' جي عنوان سان، پير صاحب مرحوم جو، مضمون جي صورت ۾ اڳ لکيل هڪ اهڙو دستاويز به شامل ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ پير صاحب مرحوم، سنڌ ۾ جديد تعليم جي ابتدا ۽ اوسر جو ذڪر ڪيو آهي. هئڻ ته هيئن ڪپندو هو ته ڊاڪٽر عارف شاهه گيلانيءَ جو لکيل مضمون، پير الاهي بخش مرحوم جي مضمون سان شامل نه ڪيو وڃي ها ته جيئن پير صاحب جي 'خود نوشته' حقيقتن جي باري ۾، واضح معلومات ملي سگهي ها. بهرحال هن مضمون ۾، سنڌ ۾ جديد تعليم جي ابتدا ۽ اوسر جي باري ۾، پير صاحب جن خود فرمائين ٿا:

> "انگريزن جي ڪاهه وقت، ٺٽي، بکر، مٽياري، پاٽ ۽ سيوهڻ ۾، يونيورسٽيون هيون، ۽ اُن جي پسگردائيءَ ۾ چار سوَ کن اسڪول هئا. اها حقيقت اڄڪلهه جي تعليمي معيار جي نقطه نظر کان دلچسپ ٿي لڳي."

پير صاحب جن اڳتي لکن ٿا:

> "مسلمانن، جن پنهنجي سلطنت وڃائي هئي، تن اوائل ۾ انگريزن سان تعاون ڪونه ڪيو. ٻئي پاسي کان هندو، نئينءَ حڪومت جو پورو پورو فائدو وٺي، مغربي تعليم ڪي جنبي ويا. ان حقيقت جي خلاف، جڏهن صوبي جي هندن بيحد تعليمي ترقي ڪري، پنهنجيءَ قوم لاءِ اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيا، تڏهن سنڌ جي مسلمانن لاءِ ڪوبه تعليمي ادارو ڪونه هو جتي اهي جديد تعليم پرائي سگهن."

خان بهادر حسن علي آفنديءَ کي خراج تحسين پيش ڪندي پير صاحب مرحوم لکن ٿا:

> "خان بهادر حسن علي آفنديءَ جو نالو سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي تاريخ ۾ سونهري حرفن ۾ لکيو ويندو، جو پهريون مجاهد هو جنهن اهو محسوس ڪيو ته مسلمان مغربي تعليم نه پرائڻ ڪري، پاڻ کي

آئنده کهڙيءَ تباهيءَ ۾ مبتلا ڪندا؟ جيئن تہ خان بهادر مرحوم ۾ تبليغي جذبو هو، تنهن ڪري پنهنجيءَ قوم جي تعليم ڪان ڪو بيو ڪم وڌيڪ سخت ۽ ڪارائتو نہ ڏنائين ۽ سمجهيائين تہ سنڌين جي سڌاري لاءِ تعليم، سندن اقتصادي، تهذيبي ۽ مذهبي ترقيءَ کان اڳ، پهرين ضرورت آهي.

سنڌ مدرسي، مسلمان قوم لاءِ ڪيئي مشهور نامور شخص پيدا ڪيا، جن بعد ۾ قوم جي بهترين خدمت ڪئي ۽ ان جا محافظ ٿيا. اهڙين مشهور هستين مان قائداعظم محمد علي جناح، غلام حسين هدايت الله، شمس العلماء عمر بن محمد دائود پوٽو، محمد ايوب کهڙو، قاضي فضل الله، آغا غلام نبي پٺاڻ، محمد يوسف چانديو ۽ سيد ميران محمد شاهہ وغيره شامل آهن. 1933ع ڌاري، هندن ڪي ٽي اعليٰ پيماني تي آرٽس ڪاليج ۽ هڪ انجنيئرنگ ڪاليج هئا. جنهن وقت اجا مسلمان هاءِ اسڪول قائم ڪرڻ لاءِ ٿي سنيريا: بمبئي سرڪار جاٽي بجهي، سنڌ ۾ ڪو ڪاليج قائم ڪرڻ نٿي گهريو. ان وقت سنڌ ۾ ڪوبہ ميڊيڪل ڪاليج يا سيڪنڊري ٽريننگ ڪاليج بہ نہ هو.“

مرحوم پير الاهي بخش، پنهنجي هن دستاويز ۾، ان زماني ۾، سنڌ ۾ تعليم جي حالت جو نقشو چٽيو آهي جنهن زماني ۾ سنڌ اجا بمبئي پريزيڊنسيءَ جو حصو هئي، ۽ سنڌ جا قومي اڳواڻ، سنڌ کي بمبئيءَ پريزيڊنسيءَ کان ڌار ڪرائڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا هئا. انهن اڳواڻن ۾ پير الاهي بخش مرحوم پاڻ بہ شامل هو.

پير صاحب جن، پنهنجي هن تاريخي دستاويز ۾، سنڌ جي بمبئيءَ پريزيڊنسيءَ کان ڌار ٿيڻ واري زماني ۾، سنڌ ۾ تعليم جي حالت ۽ ان سلسلي ۾ تعليمي ادارن جا جيڪي انگ اکر پيش ڪيا آهن، اهي ايندڙ

زماني جي محققن لاءِ وڏي مدد ڪري سگهندا. پير صاحب جي لکڻ موجب، ان زماني ۾ تعليمي ادارن جو تعداد هيٺ موجب هو:

”مختلف قسمن جا جملي اسڪول	3748
اُن زماني ۾ جملي هاءِ اسڪول	30
اُن زماني ۾ پڙهيل مسلمانن جا انگ اکر	3.7 سيڪڙو
اُنهن هاءِ اسڪولن ۾ شاگردن جو ڪل تعداد	5661
مختلف ڪاليجن ۾ مسلمان شاگردن جو ڪل تعداد	350

پير صاحب جن جي لکت موجب، ان زماني ۾ سنڌ ۾ فقط اين.اي.ڊي هڪ فني ڪاليج هو.“

جنهن بہ صاحب، ڪوشش ڪري پير صاحب مرحوم جو لکيل اهو دستاويز هٿ ڪري، هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو آهي، ان ڪي جس هجي. ان صاحب، سنڌ جي هن موضوع تي تحقيق ڪندڙن تي وڏو ٿورو ڪيو آهي ڇاڪاڻ تہ هيءُ مضمون هڪ اهڙو مستند دستاويز آهي، جيڪو ان زماني جي وزير تعليم جي قلم مان نڪتو هو، ۽ اهو دستاويز ان زماني واريءَ سنڌ جي تعليمي حالت جو نقشو پيش ڪري ٿو.

اهڙيءَ طرح هن ڪتاب ۾ شامل، ٻيو بہ هڪ اهم دستاويز اهو آهي جيڪو پير صاحب مرحوم جي، 11 آڪٽوبر 1954ع تي، سنڌ اسيمبليءَ جي، حيدرآباد ۾ ’ون يونٽ‘ جي خلاف ڪوٺايل اجلاس ۾ ڪيل اها تاريخي تقرير آهي جيڪا بہ هڪ اهم تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿي. مون اڳ ۾ بہ لکيو آهي تہ حيرانيءَ جي ڳالهہ اها آهي تہ پير الاهي بخش مرحوم جي انهيءَ تقرير جو، هن کان اڳ، سنڌ جي ڪنهن بہ تاريخ ۾ ذڪر ٿيل ڪونهي. مذڪوره تقرير جو، مرحوم پير الاهي بخش جي طرفان تڏهوڪي سنڌ حڪومت کان اُهي مطالبا ڪيا ويا هئا جن لاءِ سنڌ جا قوم پرست اڳواڻ، اڄ بہ پاڻ پتوڙيندا رهن ٿا. اُن زماني ۾، مرحوم پير الاهي بخش، تڏهوڪي سنڌ اسيمبليءَ ۾، ون يونٽ جي خلاف پنهنجي ڪيل تقرير ۾، ان زماني جي وزير اعليٰ کان سنڌ لاءِ جيڪي مطالبا ڪيا هئا، اهي هي هئا:

(1) صوبائي اختيارين جي حدن اندر، سنڌ جا ماڻهو پنهنجين سمورين ملازمتن تي پاڻ قابض هجن.

(2) ملڪ جي دفاعي ملازمتن سميت، سڀني مرڪزي ملازمتن ۾ ڪين، آدم شماريءَ جي لحاظ کان جڳهيون ملڻ گهرجن.

(3) پنهنجي قدرتي ذرائع پيداوار ۽ پنهنجي صنعتي ۽ تجارتي وسائل جي ملڪيت ۽ استعمال، سنڌن ئي مڪمل اختيار ۾ هجن.

(4) اعليٰ کان اعليٰ تعليم، پنهنجي مادري زبان ذريعي ئي حاصل ٿئي.

(5) سمورين سنڌي ڳالهائيندڙ ايراضين (ڪراچي، فيڊرل ايراضيءَ سميت)، جهڙوڪ:
رياست خيرپور، بهاولپور جا ڪي حصا ۽ رياست لسٻيلو وغيره، جيڪي جاگرافيءَ جي لحاظ سان، هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن، تن سڀني جي قومي زندگي، متحده سياسي اجتماعي تي ٻڌل هجي، ۽ ......

(6) ڪيس سمورا سياسي، اقتصادي، ثقافتي ۽ ٻيا حق حاصل هجن، جن تي قوميتن جي خود داري تسليم شده اصولن هيٺ، ڪنهن به مستقل قوميت جو حق جاري ٿي سگهي."

مرحوم پير الاهي بخش صاحب، پنهنجي انهيءَ يادگار تقرير ۾، حيدرآباد ۾، سنڌ اسيمبليءَ جي مذڪوره اجلاس ۾، 11- آڪٽوبر 1954ع تي، ون يونٽ جي مخالفت ڪندي پنهنجيءَ تقرير ۾ فرمايو:

"جناب صدر! هيءُ ريزيوليشن، جنهن تي سڀني گهڻو ڳالهايو آهي، پر آءٌ هڪ ڳالهه ضرور چوندس ته اسان جو آنربل چيف منسٽر صاحب، جو مون کان گهڻو آزمودگار آهي، تنهن کان پڇيو وڃي ته سنڌ جڏهن بامبي سان شامل هئي تڏهن اُن جي ڪهڙي حالت

هئي! جڏهن اُتي سنڌ جا سمجهان ٿو ته 18، 19 ۽ 20 ميمبر هوندا، تن سان ڇا حالت ٿي گذرندي هئي، جا ڪيس چڱيءَ طرح خبر هوندي.
توهان تنهن وقت سنڌ جي حالت ڏسو ها، جڏهن سنڌ بامبي سان شامل هئي ته ان جي حالت بدتر هئي. اسان سان ماٺيجي ماءُ وارو برتاءُ هو، جنهن ڪري اسان جي آنربل چيف منسٽر صاحب، زور شور سان ڪوشش وٺي، سنڌ، بامبي کان الڳ ڪرائي. تنهن ڪري هاڻي به اسان سان ساڳي حالت ٿيندي، جو سنڌي پيا دربدر ٿيندا. تنهن ڪري سنڌ جو عوام، انهيءَ 'هڪ يونٽ' ٿيڻ تي خوش نه آهي. مهرباني ڪري سنڌ جي عوام کان انهيءَ باري ۾ رايو ورتو وڃي، باقي ڏنڊي جي زور تي هيءُ ريزيوليشن پاس نه ڪرايو وڃي. مان اوهان کي چئلينج ڪندس ته سنڌ جو عوام، انهيءَ ڳالھ لاءِ هرگز تيار نه آهي، ڇاڪاڻ ته مان ڀهراڙين ۾ ويو آهيان ۽ مون کي خبر آهي ته سنڌ جو عوام ڪنهن به حالت ۾ 'هڪ يونٽ' ۾ راضي نه آهي.
ٻيو مان اڄ جو مثال اوهان کي ٻڌايان ٿو ته جيئن مان صبح جو آيس پئي ته رستي تي چانھ جو هوٽل هو، اُتي اچي ويٺس ته هوٽل واري مون کان پڇيو ته اوهان سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر آهيو ڇا؟ مون چيومانس ته تون ڪيئن ٿو چوين؟ تنهن تي جواب ڏنائين ته اڄ اسيمبلي ٿيندي جنهن ۾ 'هڪ يونٽ' جو سوال، بحاليءَ لاءِ پيش ٿيندو، ۽ انهيءَ ڪري سمجهيم ته اوهان به ميمبر آهيو. تنهن تي مون چيومانس ته هائو. مون کي چيائين ته هاڻي توهين وڃو ٿا سنڌ کي ختم ڪرڻ."
پير صاحب، پنهنجيءَ تقرير کي جاري رکندي اڳتي فرمايو:

”سائين منهنجا! سنڌ جي عوام جي اها حالت آهي مگر جي توهان هرويرو زور سان يا ماڻهن کي جيلن ۾ وجهڻ سان، يا پوليس جي زور سان، جنهن جي پهري هيٺ اسان آهيون، ’هڪ يونٽ‘ جي ريزيوليشن پاس ڪرائيندا ته اهو نيڪ نه آهي.“

هن مثال مان اهو ثابت ٿو ٿئي ته پير الاهي بخش صاحب سميت، سنڌ جي ڪافي بزرگن ۽ پنهنجي پنهنجي دور جي، وڏن وڏن قوم پرست سنڌي اڳواڻن، ان زماني ۾ به سنڌ پرستيءَ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي هئي.

بمبئيءَ کان سنڌ جي ڌار ٿيڻ کان پوءِ، سنڌ ۾ هڪ نئون زمانو آيو، جنهن ۾ سنڌ، مختلف شعبن ۾ ترقي ڪئي. ڏهن سالن کان به وڌيڪ عرصي تائين پير الاهي بخش مرحوم، وزير تعليم جي عهدي تي قائم رهيو. هن زماني ۾، تعليم جي ميدان ۾، سنڌ ۾ تمام گهڻي ترقي ٿي. 1938ع تائين تعليم کاتو، ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي نگرانيءَ هيٺ هوندو هو. پير صاحب مرحوم، سنڌ جي تعليم کاتي ۾ ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن جو عهدو قائم ڪيو. جنهن تي مرحوم غلام نبي قاضيءَ کي اضافي چارج ڏيئي، مقرر ڪيو ويو. ڪائنس پوءِ، 1939ع ۾، ان جاءِ تي شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي کي مقرر ڪيو ويو.

پير صاحب جن پنهنجي مٿي بيان ڪيل مضمون ۾ فرمايو آهي ته:

”سنڌ جي بمبئيءَ کان ڌار ٿيڻ بعد، 1939ع ۾، آءٌ سنڌ سرڪار جو تعليمي وزير بنيس. تعليم جي عام ترقيءَ سان گڏ، مسلمانن جي تعليمي پستيءَ کي ان وقت خاص طور ويچار هيٺ آندو ويو. تعليم لاءِ، خاص ڪري مسلمانن جي تعليم لاءِ ترت ئي هڪ پروگرام رٿيو ويو. انهيءَ پروگرام موجب، 1939ع ۾ ئي، ڇهن مهينن لاءِ زوريءَ تعليم جو قدم کنيو ويو. هر هڪ ضلعي مان، هڪڙو تعلقو زوريءَ تعليم هيٺ آندو

ويو. ان جو اثر اهو ٿيو جو سوين نوان پرائمري اسڪول ڳوٺن ۾ کُلي ويا.

ٻيو قدم اهو سوچيو ويو تہ هر هڪ تعلقي ۾ هڪ سرڪاري هاءِ اسڪول، ۽ هر هڪ ضلعي ۾ هڪ سرڪاري ڪاليج کولجي. زناني تعليم وڌائڻ لاءِ بہ هر هڪ ضلعي ۾ زنانو اسڪول برپا ڪجي. ڪن وڏن شهرن، جهڙوڪ: حيدرآباد ۽ سکر وغيره ۾ زنانا ڪاليج بہ قائم ڪجن. ان موجب، ڪي اسڪول يا ڪاليج نوان کوليا ويا تہ ڪي خانگي ادارن کان ڇڏائي، سرڪاري انتظام ۾ آندا ويا.“

پنهنجي هن دستاويزي مضمون ۾، پير صاحب مرحوم، سنڌ ۾ تعليم جي واڌاري لاءِ سندس طرفان ڪيل جتنن جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي.

اڄ ڪلهہ تہ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان، هر سال، 9- اپريل کان 13- اپريل تائين، سنڌ يونيورسٽيءَ جي بانيءَ جو ڏينهن ملهايو ويندو آهي، ۽ ان ڏينهن تي خود وائيس چانسيلر صاحب طرفان سڀني حاضرين کي اهو ٻڌايو ويندو آهي تہ سنڌ يونيورسٽي قائم ڪندڙ علامہ آءِ.آءِ. قاضي صاحب هو، جڏهن تہ سنڌ يونيورسٽيءَ جو باني ۽ سنڌ يونيورسٽي قائم ڪندڙ مرحوم پير الاهي بخش صاحب ئي هو، جنهن جو اعتراف، جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پڻ هن ڪتاب ۾ شامل پنهنجي مضمون ۾ ڪيو آهي. پير صاحب جن، پنهنجي انهيءَ مضمون ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ جي باري ۾ فرمائين ٿا:

”سنڌ لاءِ ڌار يونيورسٽيءَ جي ضرورت 1886ع کان محسوس ڪئي پئي وئي، پر هن خيال کي تقويت 1935ع ۾ ملي. 1937ع کان سنڌ لاءِ هڪ ڌار يونيورسٽيءَ جي تجويز مرتب ٿيڻ شروع ٿي. هن مقصد لاءِ تعليمي، انتظامي ۽ مالي پهلوئن تي غور ڪرڻ لاءِ، يونيورسٽيءَ جي ڪاميٽي ناهي وئي. هن ڪاميٽيءَ، 1942ع ۾ هڪ جامع رپورٽ شايع ڪئي ۽

گهٽي تاخير کان پوءِ، 1947ع ۾، سنڌ يونيورسٽي
ائڪٽ پاس ڪيو ويو. ائڪٽ پاس ٿيڻ کان پوءِ،
3- اپريل 1947ع کان سنڌ يونيورسٽيءَ ڪم ڪرڻ
شروع ڪيو. ان وقت جو گورنر، مسٽر. موڊي،
يونيورسٽيءَ جو پهريون چانسيلر، ٿيو؛ سر غلام حسين
هدايت الله پهريون پرو چانسيلر، مسٽر اي.بي.اي
حليم پهريون وائيس چانسيلر ۽ آغا تاج محمد،
پهريون رجسٽرار مقرر ٿيو. سنڌ يونيورسٽي،
ڪراچيءَ ۾ چئن سالن تائين ڪم ڪرڻ کان پوءِ،
9- اپريل 1951ع تي حيدرآباد منتقل ٿي."

هن تاريخي ڪتاب مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ پير صاحب مرحوم جا وڏا اصل ڪير هئا، سنڌ ۾ ڪٿان آيا، ڪڏهن آيا، ۽ سنڌ اچڻ کان پوءِ اول ڪٿي اچي آباد ٿيا هئا. هن ڪتاب مان اها بہ خبر پوي ٿي تہ پير الاهي بخش مرحوم پنهنجيءَ زندگيءَ ۾ ڪهڙين ڪهڙين سياسي پارٽين سان وابسطہ رهيو، ۽ اهڙيءَ طرح هن ڪتاب مان پير صاحب مرحوم جي سهيوڳين، دوستن ۽ احبابن جي باري ۾ بہ مستند معلومات ملي ٿي.

هن ڪتاب مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ پير صاحب مرحوم جو شمار، پاڪستان جي بانين ۾ ٿئي ٿو. هن ڪتاب مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ کي، بمبئي پريزيڊنسيءَ کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ، سنڌ جي جن اڳواڻن ڪوشش ڪئي هئي، پير الاهي بخش مرحوم بہ انهن اڳواڻن مان هڪ هو.

منهنجي نظر ۾، معلومات سان ڀريل، هيءُ هڪ اهڙو تاريخي دستاويز آهي جنهن مان سنڌ جي ڪافي هندو ۽ مسلمان اڳواڻن جي سياسي زندگيءَ کان سواءِ، ۽ اُن دور جي سياسي ۽ سماجي حالتن جي باري ۾ ڪافي ڄاڻ ملي ٿي، ۽ اُن لحاظ کان هيءُ ڪتاب، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ تعليم جي تاريخ جي باري ۾، گهٽي ۾ گهٽي ۽ مستند معلومات فراهم ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح هن ڪتاب مان، سنڌ جي

اُن دور جي سياسي اڳواڻن جي شرافت، رواداريءَ ۽ عوام سان سندن رويي جي باري ۾ پڻ معلومات ملي ٿي.

هن ڪتاب جي پڙهندڙن لاءِ آءٌ هيءُ عرض ڪرڻ بہ مناسب ٿو سمجهان تہ پير الاهي بخش مرحوم، هڪ برگزيدو بزرگ رهنما هو جيڪو رٽائر ٿيڻ کان پوءِ واري زماني ۾ بہ، سنڌ جي تعليمي ۽ ثقافتي ادارن ۾ خدمت ڪندڙ نوجوان ڪارڪنن جي، هر وقت ۽ هر لحاظ کان همت افزائي ڪرڻ کي پنهنجو قومي ۽ اخلاقي فرض سمجهندو هو. اُن سلسلي ۾ آءٌ، پڙهندڙن لاءِ هڪ ذاتي مثال پيش ڪرڻ چاهيان ٿو، جنهن جي باري ۾ مون، شروع ۾ هڪ اشاري ۾ اهڙو اظهار بہ ڪيو آهي، ۽ مختلف جلسن وغيره ۾، وڏي احترام سان، انهيءَ واقعي جو ذڪر بہ ڪيو اٿم.

هيءُ اُن زماني جي ڳالهہ آهي جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ جي، مدر ايلسا قاضي ڪئمپس ۾، يونيورسٽيءَ جي ڪالونيءَ ڏانهن، حبيب بئنڪ وٽان ويندڙ رستي جي چيڙي تي، ماڊل اسڪول واريءَ عمارت ۾، هڪ وڏي ڪمري ۾، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ، پنهنجي انهيءَ نئين نالي سان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو. اهو 1964-65ع وارو زمانو هو. مرحوم ڊاڪٽر رضي الدين صديقي، تنهن زماني ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هو، جنهن صاحب، پير حسام الدين راشدي صاحب جي مشوري سان مون کي، سنڌالاجيءَ جو اسسٽنٽ ڊائريڪٽر مقرر ڪيو هو. هن اداري جو سنڌالاجي نالو، سنڌ وارن لاءِ بلڪل نئون هو، البت پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ محترم محمد حنيف صديقيءَ کان سواءِ تاريخ ۽ ثقافت سان دلچسپي رکندڙ ڪي صاحب، جن کي اِنڊالاجيءَ، ايجپٽالاجيءَ ۽ ايرانالاجيءَ جي اهميت ۽ اِفاديت جي خبر هئي، اهڙن اڪابرن کي، سنڌالاجيءَ جي مستقبل ۾ اِفاديت ۽ اهميت جي باري ۾ مڪمل ڄاڻ هئي.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي هن نئين اداري ۾، سنڌ جون، اُن زماني جون قداور علمي، سياسي، سماجي ۽ ثقافتي شخصيتون، جهڙوڪ:

مرحوم پير الاهي بخش، شيخ عبدالمجيد سنڌي، شيخ خورشيد احمد، محترم عبدالعزيز قنڌاري ۽ مرحوم حيدربخش جتوئي، هر مهيني شام جو، ٻه ٻه، يا ٽي ٽي دفعا، منهنجيءَ آفيس ۾ تشريف فرما ٿيندا هئا، ۽ سنڌالاجيءَ ۾ روزانه ٿيندڙ ڪم ۽ اُن جي ترقيءَ، ۽ سنڌالاجيءَ لاءِ مستقبل جي ڌاڙ ڌار پروگرامن جو ڏاڍي شوق سان مطالعو ڪندا هئا، ۽ ان سلسلي ۾ منهنجي رهنمائي پڻ ڪندا رهندا هئا. سنڌ جا اِهي پنج ئي اڳواڻ، يقيناً مستقبل شناس ۽ جهاندیده بزرگ هئا. آءٌ دل جي گهراين سان سندن آجيان ڪندو هوس. اِهي پنج ئي بزرگ، پنهنجي پنهنجي ڀرپور سياسي، سماجي، علمي، ادبي، تاريخي ۽ ثقافتي تجربي واري خزاني مان، هر مهيني، املهه موتي ماڻڪ، خاموشيءَ سان، شعوري طور، داڻو داڻو ڪري، منهنجي خالي جهوليءَ ۾ وجهندا رهندا هئا، ۽ اُن (منهنجيءَ خالي جهوليءَ) کي مالا مال ڪندا ويا. اِنهن بزرگن جي رهنمائيءَ، ۽ اِنهن جي املهه ۽ وسيع تجربي مان، مون جهڙي ادنيٰ جاڻ رکندڙ ماڻهوءَ، جيڪي ڪجهه حاصل ڪيو، اُهو مون کي نه فقط سنڌالاجيءَ ۾ خدمت ڪرڻ وقت ڪم آيو، پر اِنهن پنجن ئي بزرگن جي رهنمائي، مون کي اسلام آباد ۾ علامه اقبال اوپن يونيورسٽيءَ جي ناهڻ ۾ پڻ وڏي مدد ڪئي. اُن کان پوءِ، اِنهن بزرگن جي رهنمائي، مون کي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسيلر ٿيڻ واري زماني ۾، ۽ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي وسيع پروگرامن جي ناهڻ ۾ پڻ، رهنمائي ڪئي. انهن جهاندیده بزرگن کان حاصل ڪيل مشورن کي مون، پنهنجي زندگيءَ ۾ رهنما اُصولن طور ڪم آندو، ۽ يقين ڪريو ته انهن بزرگن جي رهنمائيءَ ۾ حاصل ڪيل سبقن، مون کي، پاڪستان جي مٿي ڄاڻايل ادارن جي ناهڻ ۽ انهن ادارن کي ترقيءَ جي منزل تي پهچائڻ ۾ تمام گهڻي رهنمائي ڪئي.

آءٌ چاهيان ٿو ته انهن جهاندیده بزرگن کان، مون کي مليل سبقن مان هڪ سبق آءٌ مثال طور پڙهندڙن جي آڏو پيش ڪريان:

”هڪ دفعي ڪنهن سنڌي اخبار ۾، سنڌالاجيءَ جي باري ۾، ڪا گمراهه ڪندڙ خبر ڇپي هئي. آءٌ اُن گمراهه ڪندڙ خبر جو، پنهنجي ساٿيءَ ۽ سنڌالاجيءَ جي آفيس اسسٽنٽ، محترم غلام محمد ڀٽيءَ کي جواب لکائي رهيو هوس ته، انهيءَ مهل، مرحوم پير الاهي بخش صاحب جن اچي پڌاريا. هميشه مطابق مون سندن قدمبوسي ڪري، ڪين ويهڻ لاءِ عرض ڪيو. پير صاحب، جيئن آءٌ اڳ ۾ عرض ڪري آيو آهيان ته هڪ جهانديده شخص طور سمجهي ويا ته سندن تشريف آوريءَ وقت آءٌ ذهني طور مشغول هوس. فرمايائون ته: ’نوجوان اڄ ڏاڍا مشغول پيا ڏسڻ ۾ اچو. اوهين پنهنجي ساٿيءَ کي ڪجهه لکائي رهيا هئا شايد!‘ مون جواب ۾ عرض ڪيو ته:

’منهنجا سائين! هن اخبار ۾ سنڌالاجيءَ لاءِ هڪ گمراهه ڪندڙ خبر ڇپي آهي، اُن جو جواب پئي لکايم ته جيئن ماڻهن کي صحيح خبر پئجي سگهي.‘ پير صاحب مرحوم يڪدم فرمايو: ’نوجوان! اهڙين فضول ڳالهين ۾ پنهنجو قيمتي وقت ڇو ٿا ضايع ڪريو؟ ڪنهن جي لاءِ اخبار ۾ اهڙي وضاحت ٿا ڏيو؟ دوستن کي اوهان جهڙي لائق، نيڪ نيت ۽ هن اداري جي لاءِ صبح و شام محنت ڪندڙ ڪارڪن کي وضاحت جي ڪابه ضرورت ڪانهي؛ دشمن اوهان جي وضاحت تي ڪوبه يقين ڪونه ڪندا.‘ پير صاحب جن وڌيڪ فرمايو: ”مسٽر الانا! اوهان کي هن اداري جي مستقبل لاءِ ته وڏو ڪم ڪرڻو آهي. اوهان جي منزل ته اڃا ڪافي پري آهي. اوهان وٽ وقت ئي ڪٿي آهي جو اهڙين فضول ۽ بيڪار ڳالهين جي جوابن لکڻ ۾ ٿا وڃايو. پنهنجي ڪم کي جاري رکو ۽ مسلسل جاري رکو. اهڙين فضول ڳالهين جي جوابن لکائڻ ۾ پاڻ کي نه کپايو؛ اوهان کي ئي هيءُ ادارو ناهڻو آهي جنهن لاءِ وائيس چانسيلر صاحب اوهان جو انتخاب ڪيو آهي. همٿ سان ڪم ڪريو ۽ اڳتي وڌو.“

دنيا جي هن هڪ وڏي آزمودي رکندڙ بزرگ سياستدان ۽ تعليمي ماهر جي انهيءَ نصيحت کي پوءِ، مون پنهنجيءَ سڄي زندگيءَ ۾ هڪ

اُصول بنائي، اُن تي عمل ڪيم، ۽ جن جن ادارن ۾، جنهن بہ عهدي تي خدمت ڪرڻ جو موقعو مليو، اُتي هن اُصول تي قائم رهي، اتي دل لڳائي ڪم ڪيم، ۽ ڪنهن جي بہ فضول تنقيد تي ڪڏهن بہ ڪو ڌيان نہ ڏنم، ۽ هر هنڌ ائين محسوس ڪندو هوس تہ مرحوم پير صاحب هر وقت مون سان اُن اداري ۾ موجود آهي ۽ منهنجي رهنمائي ڪري رهيو آهي.“

متي بيان ڪيل مِثال، مون ڪنهن فرد کي خوش ڪرڻ يا اُن شخص کان ڪنهن ذاتي فائدي وٺڻ لاءِ ڪونہ لکيو آهي، پر آءٌ ايمانداريءَ سان چوان ٿو تہ اهي جملا منهنجي اندر جو آواز آهن، جيڪي وقت بوقت مختلف جلسن ۾ بہ بيان ڪندو رهندو آهيان، ۽ هاڻي پختي يقين سان اهي ئي الفاظ ڪاغذ تي اوريا اٿم تہ جيئن پڙهندڙ انهن مان ڪجهہ حاصل ڪري سگهن.

پير الاهي بخش مرحوم جهڙي باڪمال سنڌ جي سپوت کي، سنڌ جي ماڻهن جيڪڏهن ياد پئي رکيو آهي تہ اهو سڀ ڪجهہ سندن لائق پوٽي، محترم پير مظهرالحق جي سياسي ۽ سماجي خدمتن ۽ سندس ذاتي شرافت، اخلاق ۽ گُڻن جي ڪري، جيڪي يقيناً پير مظهرالحق صاحب کي سندن ڏاڏي بزرگ کان ورثي ۾ مليا آهن. پير صاحب پنهنجي ڏاڏي بزرگ جي انهن گُڻن کي پاڻ وٽ سانديو آهي ۽ انهن ئي کي پنهنجي زندگيءَ جو مقصد بڻايو آهي. حقيقت ۾ اهو سنڌ جي عوام جو ئي اخلاقي فرض هو تہ اُهي پير الاهي بخش مرحوم جي ڪيل لاانتها خدمتن کي ياد ڪري، مرحوم پير صاحب جا گُڻ ڳائين ها، پر حقيقت اها آهي تہ ورهاڱي کان پوءِ، پاڪستان جي سياست ۾ اها شرافت واري سياست رهي ئي ڪانهي جنهن جو ذڪر پير علي محمد راشدي صاحب ڪيو آهي. ان جو خاص سبب هيءُ بہ آهي تہ ورهاڱي کان پوءِ هيءُ ملڪ، وڏو عرصو بيوروڪريٽس ۽ آمرن جي ور چڙهي وڃڻ سبب، ملڪ جي اُها تاريخ ئي بدلجي وئي. آمريت جي دور وارن حڪمرانن،

ڪوشش ڪري پاڪستان جي تاريخ جا اصلوڪا نشان ۽ پيرا ئي ڊهرائي ڇڏيا، هر طرف آپيشاهيءَ ڪي زور وٺايو ويو، خوشامندڙين ۽ ويڪائو ماڻهن ڪي اڳيان آندو ويو، جن جن بزرگن هن ملڪ جي قائم ڪرڻ لاءِ قربانيون ڏنيون هيون انهن ڪي فراموش ڪيو ويو. هر دور جي سرڪار جي اهڙن قدمن، نوجوانن ڪي تہ باغي بنائي ڇڏيو، ۽ سنڌ جي عوام ڪي تہ اهڙن مسئلن ۾ ۽ ايتري قدر تہ اُلجهائي ڇڏيو جو انهن ڪي ڪجهہ بہ ياد نہ رهيو، انهن جا پنهنجا محسن بہ وسري ويا. نيٺ رب ڪريم جي ڪرم سان هن ملڪ ۾ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي صورت ۾، هڪ اهڙو اڳواڻ پيدا ٿيو جنهن هن ملڪ جي عوام ڪي آواز ڏنو، جنهن اڳواڻ پنهنجي وطن ۽ وطن جي خدمت ڪندڙ اڳواڻن جي باري ۾ عوام ڪي آگاهہ ڪيو، پنهنجن ڪي سڃاڻڻ جي ساڃاهہ ڏني، ۽ پوءِ پاڪستان جو عوام بہ سجاڳ ٿي ويو، عوام جي اکين تان اوندهہ جا پردا هٽي ويا، ۽ عوام جي جڏهن اک کلي تڏهن کين خبر پيئي تہ سنڌ وطن ۾ هن ڪان اڳ ڪهڙا ڪهڙا مٽيادار ماڻهو پيدا ٿي چڪا هئا، جيڪي اعليٰ ڪردار وارا ۽ عظيم انسان هئا، جن تعليم سياست توڙي سماجي مسئلن جي سڌارڻ ۾ وڏيون خدمتون ڪيون هيون، ۽ جن وڏيون وڏيون قربانيون ڏنيون، ۽ انهن بزرگن جي ئي نقش قدم تي هلي، پنهنجي وطن سنڌ ڪي وري، ان جي شاندار ماضيءَ طرف گامزن ڪري سگهجي ٿو، ۽ بقول پير علي محمد راشدي تہ:

> 'جن جي سياست، شرافت ۽ شائستگيءَ واري هئي،
> جيڪي سياست ۾ هڪٻئي جي مخالف هجڻ جي
> باوجود، هڪ ٻئي جي عزت ۾ هٿ ڪونہ وجهندا هئا،
> جيڪي سياست ۾ ذلالت جو مظاهرو ڪونہ ڪندا هئا."

'ماڻهو مٽيادار' عنوان سان مرتب ڪيل هيءُ ڪتاب، نہ فقط سنڌ جي هڪ مٽيادار ماڻهوءَ، مرحوم پير الاهي بخش صاحب جي زندگيءَ جي باري ۾، پڙهندڙن لاءِ ناياب مواد سان ڀريل آهي، پر منهنجيءَ نظر ۾ هيءُ ڪتاب،

سنڌ جي وساريل سياسي، سماجي ۽ تعليم جي تاريخ جي سلسلي ۾، سنڌ جي هر طبقي جي ماڻهوءَ لاءِ، ادب عاليه جهڙي حيثيت ٿو رکي ڇاڪاڻ ته هن ڪتاب ۾ ڪنهن هڪ مٽيادار ماڻهوءَ ڪان سواءِ، سڄي سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ تعليم جي تاريخ بيان ڪئي وئي آهي. مثال طور هن ڪتاب ۾ رڪارڊ ٿيل آهي ته: ”سنڌ جي بمبئيءَ ڪان جدا ٿيڻ ڪان هڪ سال پوءِ، يعني 1937ع ۾، سنڌ جون تعليمي حالتون خاطر خواهه نه هيون، ان وقت پوري صوبي ۾ ڪل چار ثانوي اسڪول هئا. سنڌ ۾ ڪنهن به ڪاليج جو ڪو نانءُ نشان به ڪونه هو. سنڌ يونيورسٽيءَ جو ڪنهن کي به ڪو تصور به ڪونه هو. صوبائي وزير تعليم جي حيثيت ۾. پير الاهي بخش مرحوم، هن يونيورسٽيءَ جو قيام به سندس ئي ڪوششن جي نتيجي ۾ عمل ۾ آيو.“

هن ڪتاب ۾ اهو به ڄاڻايل آهي ته: ”ورهاڱي ڪان پوءِ، سنڌ ۾ سڀ کان وڏو مسئلو مهاجرن جي آبادڪاريءَ جو هو. انهيءَ مسئلي کي جنهن سنجيدگيءَ سان ۽ باقاعدي منصوبا بنديءَ سان، مرحوم پير الاهي بخش صاحب ئي حل ڪيو، اهو سنڌ جي تاريخ ۾ هميشه يادگار رهندو.“

سنڌي ادبي بورڊ يقيناً مبارڪن جو مستحق آهي جنهن سنڌ جي ماضيءَ جي هڪ اهم دور جي تاريخ کي، هن ڪتاب جي صورت ۾ ڇپائي، پڌرو ڪيو آهي. ظاهري طور هيءُ ڪتاب سنڌ جي هڪ تاريخي ۽ سياسي شخصيت جي باري ۾ آهي، پر حقيقت ۾ هيءُ ڪتاب، سنڌ جي سياسي، سماجي، تعليمي ۽ سنڌ جي ماڻهن جي نفسياتي سوچ جي اهم موضوعن جي مطالعي تي روشني وجهي ٿو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪهنه مشق دانشورن، مرحوم پير الاهي بخش جي ڪيل خدمتن کي، پنهنجيءَ سوچ ۽ فڪر جو موضوع بنائي، سنڌ جي گهڻ پهلوءَ تاريخ کي پنهنجي روشن خياليءَ جو موضوع بنايو آهي. سنڌ جي سماجي تاريخ جي هڪ ادنيٰ شاگرد جي حيثيت ۾ آءٌ سمجهان ٿو ته هيءُ ڪتاب، مستقبل جي محققن کي، سنڌ جي تاريخ جي هر موضوع تي تحقيق ڪرڻ ۾ وڏو مددگار ثابت ٿيندو. مثال طور، قاضي محمد اعظم صاحب طرفان، سندس

انٽرويو ۾ جاٽايل هيءُ نقطو تمام گهڻو ڌيان طلب آهي جنهن ۾ قاضي صاحب فرمايو آهي ته:

”ان طرح پير صاحب، ’سنڌ دوستيءَ‘ جي حوالي سان نهايت نمايان ۽ قابل فخر ڪارنامو اهو انجام ڏنو جو سنڌ اسيمبليءَ (حيدرآباد) ۾ 1954ع ڌاري، ’ون يونٽ‘ جي قيام لاءِ بل جي چٽي مخالفت ڪيائين، ۽ ان قدم کي سنڌ دشمن قرار ڏنائين. ان قهري ڪاروائيءَ دوران، ميمبرن تي زور بار آڻي، ڌاڪ ۽ ڌهڪاءَ جو اهڙو ته هيانءُ ڦاڙيندڙ ماحول برپا ڪيو ويو هو، جو اسيمبليءَ جي سمورن ميمبرن مان فقط چار مجاهد اهڙا نڪتا جن انهيءَ سنڌ دشمن قدم کي ننديو ۽ علي الاعلان مخالفت ڪئي، باقي سمورن ميمبرن، بنا چون چرا جي حمايت ڪري، بل پاس ڪرايو. انهن چئن ’سنڌ سينگار شخصيتن‘ ۾، اسان جي پير الاهي بخش صاحب جو نالو چنڊ وانگر روشن ۽ سر فهرست هو، باقي ٽي هئا: رئيس عبدالحميد خان جتوئي، رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرڳڙي ۽ شيخ خورشيد احمد.“

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ جو واحد ادارو آهي جنهن سنڌ جي هن مٽيادار ماڻهوءَ يعني مرحوم پير الاهي بخش صاحب کي، سندن وفات (1975ع) کان پوءِ، سندن تعليمي، سياسي، ثقافتي، تاريخي ۽ انسان دوستيءَ جي سلسلي ۾ ڪيل خدمتن جي يادگار ڪارنامن سبب ياد ڪري، ’ماڻهو مٽيادار‘ جي عنوان سان هيءُ ’ناياب ۽ تاريخي دستاويز‘، ڪتابي صورت ۾ ڇپائي، سنڌ جي هر طبقي جي ماڻهوءَ، خاص ڪري نئين نسل جي اڳيان آندو آهي ته جيئن سنڌ جو نئون نسل، اهڙن مٽيادار ماڻهن جي ڪيل خدمتن کان واقف ٿئي.

پير الاهي بخش مرحوم جي وفات (1975ع) تي، سنڌي، اردو ۽ انگريزي اخبارن ايڊيٽوريل لکيا، ڪالم شايع ڪيا، ۽ پير صاحب مرحوم جي وفات جون خبرون ۽ تاثرات شايع ڪيا. اخبارن ۾ ڇپيل انهن تاثرات ۾، مملڪت خداداد پاڪستان جي ڏهوڪي وزيراعظم شهيد ذوالفقار علي ڀُٽي، مملڪت پاڪستان جي ڏهوڪي صدر چوڌري فضل الاهي، سنڌ جي ڏهوڪي وزيراعليٰ رئيس غلام مصطفيٰ خان جتوئيءَ، ڏهوڪي وزيرتعليم محترم عبدالحفيظ پيرزادي، ڏهوڪي صوبائي وزير اطلاعات مير هزار خان بجارائيءَ، ڏهوڪي وزير ٽرانسپورٽ سيد بديع الحسن زيديءَ، ڏهوڪي صوبائي وزير مير عطا حسين ٽالپر، ڏهوڪي صوبائي وزير خوراڪ سيد بشير احمد شاهه ۽ ڏهوڪي صوبائي وزير تعليم، محترم پيار علي الانا جا تاثرات شامل هئا. پر ان زماني گذرڻ کان پوءِ هرڪو ڪنڌ پاسيرو ٿي ويهي رهيو. ايتريقدر جو سندن وفات کان پوءِ، ڪڏهن بہ، مون سميت، سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪنهن بہ ماڻهوءَ، پنهنجي هن محسن ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي بانيءَ کي ياد بہ نہ ڪيو.

منهنجيءَ نظر ۾ هن ڪتاب جي مرتب جو ڪمال اهو آهي جو هن صاحب، پير صاحب مرحوم جي وفات کان 34 سالن کان پوءِ، اُن زماني جي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن مان، سندن ڪيل خدمتن ۽ ڪارنامن جي باري ۾ ڇپيل تاثرات، خبرون، ڪالم ۽ مضمون چونڊي ۽ گڏ ڪري، پير صاحب مرحوم جي زندگيءَ بابت هڪ ناياب دستاويز جي صورت ۾ شايع ڪيو آهي. مرتب جو ڪمال اهو بہ آهي جو هن کي شايد اها پوري ڄاڻ هئي تہ پير صاحب مرحوم جي باري ۾ اِهو سارو مواد ڪٿان ڪٿان ملي سگهندو! نہ فقط اهو پر مرتب صاحب کي اهو بہ داد ڏيڻ گهرجي تہ هن صاحب اِهي سڀ اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب وغيره هٿ ڪري، انهن مان اهو سارو مواد چونڊ ڪري، ههڙو ناياب ۽ تاريخي دستاويز تيار

ڪري، سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪرڻ جي جسارت ڪئي آھي. منھنجي نظر ۾، مرتب صاحب کي بورڊ طرفان انعام ڏيڻ گھرجي.

ھن ڪتاب جي ٻي خاص اھميت انھيءَ ڪري به آھي ته ھن جي آخر ۾ پير صاحب مرحوم جي زندگيءَ جون اھڙيون ناياب تصويرون به شامل ڪيون ويون آھن جن جي به وڏي تاريخي حيثيت آھي، اھي تصويرون خود ڳالھائين ٿيون ۽ پنھنجي دور جي تاريخ خود بيان ڪري رھيون آھن.

آخر ۾ آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري صاحب پروفيسر سيد زوار حسين شاھ نقويءَ جن جي ٿورائتو آھيان جنھن ھھڙي تاريخي دستاويز جي مھاڳ لکڻ جي سعادت مون جھڙي گوشه نشين ماڻھوءَ کي بخشي. مون کي يقين آھي ته ھيءُ ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۾ وڏو ۽ معلوماتي اضافو آڻيندو.

سنڌي ٻوليءَ جو فدائي
غلام علي الانا

حيدرآباد، سنڌ
13- ڊسمبر 2009ع

ميرزا علي محمد بيگ "مظفر"

عاليجناب پير الاهي بخش کي وزير اعليٰ سنڌ ٿيڻ تي مبارڪباد

ملت جو پاسبان آهي هر آن الاهي بخش
ذيشان الاهي بخش آهي ذيشان الاهي بخش

بيشڪ وزير اعليٰ ٿيو سنڌ جو هيءُ خوب
سلطان الاهي بخش اهي سلطان الاهي بخش

ملڪن ۾ تي رهي آهي مشهور قوم ڳڻ
جنهن سان الاهي بخش آهي جنهن سان الاهي بخش

هڪ نيڪ بخت نيڪ صفت نيڪنام نيڪ
انسان الاهي بخش آهي انسان الاهي بخش

پنهنجي وطن ۽ قوم جي خدمت لئي هر گهڙي
ڪوشان الاهي بخش آهي ڪوشان الاهي بخش

سا ياد رهندي ملڪ جي خدمت جا آهي ڪئي
دل سان الاهي بخش آهي دل سان الاهي بخش

پسمانده قوم جي ٿيو دردن جو بي گمان
درمان الاهي بخش آهي درمان الاهي بخش

سڪو جمائي ملڪ سياست ۾ تي ويو
خاقان الاهي بخش آهي خاقان الاهي بخش

هر ڪنهن جي پئي ٻـ پئي ڪري خدمت سدا تيو
خندان الاهي بخش آهي خندان الاهي بخش

هر عرضدار جي تـ اگهائي تو عرض ڪي
شادان الاهي بخش آهي شادان الاهي بخش

هر حال ۾ علي عـ و محمد صـ تان دائما
قربان الاهي بخش آهي قربان الاهي بخش

شامل دعا سدائين "مظفر" جي باليقين
توسان الاهي بخش آهي توسان الاهي بخش

***

دعائيہ اشعار

دور هيءُ کهڙو عجب ڏيکاريو چرخ ڪجمدار
دوستن مان ٿيا ڦري اڄ دوست جي ها يار غار

جيڪو دشمن پير الاهي بخش جو آهي ٿيو
يا الاهي بخش هرگز ڪين اهڙو نابڪار

بي گمان حضرت محمد مصطفيٰ صہ تنهنجو حبيب
جنهن جي لئي تو خلق ڪئي دنيا سڄي پروردگار

تنهنجي پياري جي ٿيو امت ۾ هڪڙو نيڪ مرد
سو الاهي بخش مسلم قوم جو خدمت گذار

جو ٿيو سنڌين جو ۽ ٿيو سنڌ جو آ خيرخواهہ
دشمنن جي سو ٿيو اڄ دشمني جو آ شڪار

هن جا دشمن ٿيا منافق جن جو هن سان وير ٿيو
پر ضرر پهچائي سگهندا ڪين هن کي بد شعار

دشمنن جي دام ۾ آ گرچ ڦاٿو آهي اڄ
جنهن منجهان آزاد هن کي خود ڪندو پروردگار

صاف دامن هن جي ٿي ۽ صاف هٿ هن جا ٿيا
هن جي دامن ڪينڪي هرگز ڪڏ ٿي داغدار

قول ۾ ۽ فعل ۾ يڪسان رهيو هر دور ۾
صبر سان ۽ شڪر سان قائم رکئين پنهنجو وقار

دشمنن جا هوش گم ٿيا ٿي ويا سي نيمجان
پير صاحب جي ڏسي محڪم وزارت پائدار

جڏهن ۾ي ميدان ۾ آيو ڪينن ورد زبان
لافتيٰ الا علي لاسيف الا ذوالفقار

يا خدا بهر محمد مصطفيٰ صہ و مرتضيٰ عہ
ڪر زياده اوج ۽ اقبال ۽ عز و وقار

دام دشمن مان رهائي پير صاحب جي ٿئي
از برائي عِترت اطهار يا پروردگار

ٿيا علي عہ ۽ پڻ محمد صہ خود محافظ پير جا
جي ڪندا هن کي ”مظفر“ بر عدوئي نابڪار

***

جناب پير الاهي بخش صاحب جي يادگار تصوير

سنڌي حصو

پير الاهي بخش جون يادگار لکڻيون

سُجو جي ساٿيهہ، تہ بہ ونهيئان وتــرو،
گهوريو سو پرڏيهہ، توڙي ڦلن ڇانئيو.
(شاهہ لطيف)

پير الاهي بخش ۽ ڊاڪٽر عارف شاهه گيلاني

سنڌ ۾ تعليمي اوسر

سرزمين سنڌ مؤرخ لاءِ هڪ نهايت مشڪل مقام آهي. جتي تاريخ ۾ ڪي اهڙا خال آهن، جن کي لکيل دفتر پري ڪين سگهندا. ان حقيقت هوندي به، سنڌ ڪنهن زماني کان اعليٰ تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز رهي آهي، ۽ ان مختلف زمانن ۾ شاندار مقام حاصل ڪيو هو. پر هيءَ سرزمين علم الارض جي مطالعي ڪندڙن لاءِ ڪنهن به قسم جي خبر ڏيڻ کان قاصر آهي، جنهنڪري انهن کي پنهنجي قصي ٺاهڻ لاءِ قياس ۽ گمان کان مدد وٺڻي پوي ٿي.

سنڌ اٽڪل ٽن سؤ سالن تائين عربن جي حڪومت هيٺ رهي خلافت بنو اميه کان پوءِ هيءَ سرزمين مختلف رياستن ۾ ورهائجي وئي، پر ان جي رنگ روپ ۾ ڪنهن به قسم جي تبديلي ڪا نه آئي. ان انتشار ۽ تغير جي زماني ۾ جا تعليم رائج هئي، سا مرتب ٿيل ڪا نه هئي. ملڪ ۾ ڪي ٿورا اسڪول هئا، جي ڪن مخصوص موضوعن تي تعليم ڏيندا هئا.

ماڻهن ۾ اسلام جي تبليغ سمن ۽ سومرن جي ڏينهن تائين زور شور سان جاري رهي ۽ 12 صدي عيسويءَ ۾ لوڌي افغانن جي زماني تائين ملڪ جو آبادگار ۽ زميندار طبقو اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيو. عوام جي اسلام اختيار ڪرڻ ڪري درس تدريس گهڻي قدر ترقي ڪئي. پاڪباز ماڻهو مسجدن، خانقاهن ۽ مدرسن ۾ علم ۽ دين جي اشاعت جو ڪم ڪندا هئا. عربي ۽ پارسي زبان کي تنهن وقت بيحد اهميت ڏني ٿي وئي. اهي زبانون تعليم ڏيڻ جو ذريعو هيون.

اورنگزيب جي وفات (1707ع) کان پوءِ، سنڌ اندروني جهڳڙن ۽ بيروني ڪاهن سببان ڇڃي ياڳا ٿي وئي. پر تنهن هوندي به صاف دل ۽ درويشن ملڪ ۾ علم جو چراغ روشن رکيو، جيتوڻيڪ آهستي ٽمڪندو رهيو، پر ان هوندي به ملڪ کي قدري روشنائي ٿي بخشيائين.

انگريزن جي ڪاهه وقت ٺٽي، بکر، مٽياري، پاٽ ۽ سيوهڻ ۾ يونيورسٽيون هيون. صرف ٺٽي ۽ ان جي پسگردائيءَ ۾ چار سؤ اسڪول هئا. اها حقيقت اڄڪلهه جي تعليمي معيار جي نقطءِ نظر کان دلچسپ ٿي لڳي.

اورنگزيب جي موت کان پوءِ جا تبديلي شروع ٿي هئي، تنهن جي تڪميل انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ سان ٿي. جيئن ته انگريز هوشيار حڪمران هئا، تنهنڪري جا انهن هت پهرين ڳالهه ڪئي، سا هيءَ هئي جو مضبوط ملڪي انتظام قائم ڪيائون.

مسلمانن، جن پنهنجي سلطنت وڃائي هئي، تن اوائل ۾ انگريزن سان تعاون ڪو نه ڪيو. ٻئي پاسي کان، هندو نئينءَ حڪومت جو پورو پورو فائدو ورتو، مغربي تعليم ڪي جنبي ويا. ان حقيقت جي خلاف، جڏهن صوبي سنڌ جي هندن بيحد تعليمي ترقي ڪري پنهنجيءَ قوم لاءِ اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيا، تڏهن سنڌ جي مسلمانن لاءِ ڪو به تعليمي ادارو ڪو نه هو، جتي اهي جديد تعليم پرائي سگهن.

خانبهادر حسن علي آفنديءَ جو نالو سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي تاريخ ۾ سونهري حرفن ۾ لکيو ويندو، جو پهريون مجاهد هو، جنهن اهو محسوس ڪيو ته مسلمان مغربي تعليم نه پرائڻ ڪري پاڻ کي آئينده کهڙيءَ تباهيءَ ۾ مبتلا ڪندا. جيئن ته خانبهادر مرحوم ۾ تبليغي جذبو هو، تنهنڪري پنهنجيءَ قوم جي تعليم کان ڪو بيو ڪم وڌيڪ سخت ۽ ڪارائتو نه ڏٺائين ۽ سمجهيائين ته سنڌين جي سڌاري لاءِ تعليم، سندن اقتصادي، تهذيبي ۽ مذهبي ترقيءَ کان اڳ، پهرين ضرورت آهي.

سال 1885ع ۾، خانبهادر حسن علي آفندي سنڌ مدرسه بورڊ قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. موجوده سنڌ مدرسو ڪراچي 1- سيپٽمبر 1885ع تي قائم ٿيو، ۽ ان جي عمارت بولٽن مارڪيٽ ۾ هئي، جتي هاڻي بولٽن مارڪيٽ جي ايرندي طرف پرنس هوٽل آهي. سنڌ مدرسي جي موجوده عمارت تنهن وقت قافلهه سراءِ ۾ هئي، جتي اتر کان مال آڻيندڙ قافلا ايندا هئا ۽ آرامي ٿيندا هئا......... ريلوي جي تعمير ٿيڻ کان پوءِ اهو قافلهه سراءِ ويران ٿي ويو، جنهن کي سنڌ مدرسه بورڊ پنهنجي اسڪول لاءِ حاصل ڪيو.

خانبهادر حسن علي آفنديءَ جديد تعليم جي هڪ اسڪيم تيار ڪئي، جنهن موجب سنڌ جي 36 تعلقن مان، هر هڪ تعلقي مان هڪ اميدپريو نينگر ورتو ويو، جنهن جي تعليم ۽ تربيت جو انتظام ڪيو ويو، اسڪول مان ان جي پاس ٿي وڃڻ کان پوءِ، ساڳئي تعلقي مان، سندس جاءِ تي ٻيو نينگر کنيو ويو، ان کان پوءِ اهو دائرو وسيع ڪيو ويو ۽ اسڪول ۾ تعليم جا دروازا سڀ ڪنهن لاءِ کوليا ويا. هن تعليمي اداري مسلمان قوم لاءِ ڪيئي مشهور ۽ نامور شخص پيدا ڪيا، جن بعد ۾ قوم جي بهترين خلمت ڪئي ۽ ان جا محافظ ٿيا. اهڙين مشهور هستين مان قائداعظم محمد علي جناح، غلام حسين هدايت الله، شمس العلماء عمر بن محمد دائودپوٽو، محمد ايوب کهڙو، قاضي فضل الله، آغا غلام نبي پٺاڻ، محمد يوسف چانڊيو ۽ سيد ميران محمد شاهه وغيره شامل آهن.

هن اداري جي مشهور تعليمي ماهرن جهڙوڪ: مسٽر ٽي.ڊبليو.وائينس، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، خانبهادر ولي محمد حسن علي، خانصاحب مريد علي، مسٽر هئرس، مسٽر اي. ڪي. بروهي، ڪاڪا ڪوٽوال اين.ڊي. ڪاٽريڪٽر، آغا تاج محمد ۽ هن مقالي نويس، خدمت ڪئي. سنڌ جي اهل ثروت طبقي پنهنجي گرانقدر عطين ذريعي هن تعليمي اداري جي سرپرستي ڪئي. خيرپور جي مير فيض محمد خان فراخدليءَ سان سنڌ مدرسي کي مالي امداد ڏني.........

ويهين صدي عيسويءَ ۾ لاڙڪاڻي ۽ نوشهري فيروز شهرن ۾ به مدرسا کوليا ويا، جن قوم جي بهترين خدمت سرانجام ڪئي. اهي ٽئي تعليمي ادارا مسلمانن جي سڌاري لاءِ اوائل کان بنيادي ڪم ڪري رهيا آهن. سن 1933ع ڌاري، هندن کي ٽي اعليٰ پيماني تي آرٽس ڪاليج ۽ هڪ انجنيئرنگ ڪاليج هئا، جنهن وقت اڃا مسلمان هاءِ اسڪول قائم ڪرڻ لاءِ ٿي سنيريا، بمبئي سرڪار جاڻي ٻجهي سنڌ ۾ ڪو ڪاليج قائم ڪرڻ نٿي گهريو. ان وقت سنڌ ۾ ڪو به ميڊيڪل ڪاليج يا سيڪنڊري ٽريننگ ڪاليج نه هو. سنڌ جي بمبئي صوبي کان ڇڄي ڌار ٿيڻ وقت تعليمي حالت هيٺئين نموني هئي:

مختلف قسمن جا جملي 3748 اسڪول هئا. ان وقت پڙهيل مسلمانن جا انگ اکر 3.7 سيڪڙو هئا. ان وقت جملي 30 هاءِ اسڪول

هئا، جن ۾ 5661 شاگر هئا. مختلف ڪاليجن ۾ مسلمان شاگردن جو تعداد صرف 300 هو. مسلمانن لاءِ وظيفو نعمت سمجهيو ويندو هو. ان وقت فقط هڪ فني ڪاليج، اين.اِي.ڊي ڪاليج هو.

بمبئيءَ کان سنڌ جدا ٿيڻ کان پوءِ هڪ نئون زمانو آيو، جنهن ۾ سنڌ مختلف صورتن ۾ ترقي ڪئي. ڏهن سالن کان وڌيڪ عرصي تائين پير الاهي بخش وزير تعليم جي عهدي تي قائم رهيو. هن عرصي ۾ تعليم جو ترت واڌارو ٿيو. 1938ع تائين تعليم کاتو ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي نظر هيٺ هوندو هو، ان کان پوءِ ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشنس جو عهدو قائم ڪيو ويو، جنهن تي مرحوم غلام نبي قاضيءَ کي اضافي چارج ڏيئي رکيو ويو. ڪانئس پوءِ، سال 1939ع ۾، اها جاءِ سندس شاگرد، شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي پري، جنهن صاحب پنهنجيءَ ڪوشش سان تعليم ۾ ڪايا پلٽي.

ان وقت سرڪاري هاءِ اسڪولن ۾ مسلم ۽ هندو شاگردن جو سيڪڙو 60 ۽ 40 رکيو ويو. ان عرصي ۾ ابتدائي تعليم اجا ترقي ڪئي. ميونسپالٽيون ۽ ضلعي لوڪلبورڊ، جي هيل تائين تعليم سان هٿ چراند ڪنديون هيون، تن کي تعليم تي ضابطي رکڻ کان محروم ڪيو ويو. لازمي ابتدائي تعليم سنڌ ۾ رائج ڪئي وئي، ۽ ملا اسڪولن ۽ زناني تعليم کي همٿايو ويو.

ملا اسڪول سنڌ جا مخصوص تعليمي ادارن جا وارث ۽ جانشين آهن، جي اسڪول اوائلي زماني ۾ مسجدن ۾ صوفي، درويشن ۽ ٻيا انسانذات جا گهٽو گهرندڙ هلائيندا هئا. هنن اسڪولن ۾ تعليم جو دائرو ابتدائي پڙهڻ، لکڻ ۽ ديني تعليم تائين محدود آهي. اهي ادارا اختياريءَ وارن جي توجهه ۽ حفاظت کان سواءِ هليا آهن. انگريزن جي آمد کان پوءِ فارسي زبان جي بدران سنڌيءَ ٻوليءَ دفتري زبان جي جاءِ ورتي، جنهنڪري مٿينءَ گهرج کي پوري ڪرڻ لاءِ سنڌي اسڪولن پنهنجي نصاب ۾ سنڌي پڙهائڻ رائج ڪيو. 1886ع ۾ ملا اسڪولن کي نهايت سادن ۽ آسان شرطن تي گرانٽون ڏنيون وينديون هيون، انهيءَ شرط تي تہ سندن نصاب ۾ سنڌي هڪ لازمي موضوع هوندي. سال 1889ع ۾ ان وقت جي سنڌ جي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر اهي سڀ شرط

۽ پابنديون لاهي ڇڏيون، ۽ ملا اسڪولن جي داخلا لاءِ صرف قرآن مجيد جي تعليم ڏيڻ لازمي قرار ڏنو.

سال 1901ع ۾، مسٽر رائيٽ انهن اسڪولن کي گرانٽ ڏيڻ لاءِ واضح پاليسي مرتب ڪئي. سندس مقصد هو تہ ملا اسڪولن ۾ سڌارو آڻي، ڪين ابتدائي اسڪولن ۾ تبديل ڪيو وڃي. سندن پڙهائيءَ جو نصاب تيار ڪيو ويو ۽ سندن گرانٽ هر هڪ ڪلاس ۾ انفرادي شاگرد جي هوشياريءَ آهر رکي وئي. مسٽر عبدالحق جي ڪوشش سان سرڪار ملا اسڪول کوليا. هاڻي ملا اسڪول، مُلن جا خانگي اسڪول آهن، جي هيٺين شرطن تي امدادي گرانٽ وارن ادارن طور داخل ٿيل آهن:

(1) اُهي ابتدائي تعليم جي مرتب ڪيل نصاب جي پوئواري ڪندا.
(2) قرآن مجيد جي تعليم ڏيندا.
(3) هڪ حاضريءَ جو ڪِتاب رکندا، جنهن ۾ سراسري ماهوار حاضري، ڇوڪرن جي حالت ۾ 15 ڇوڪرا، ۽ ڇوڪرين جي حالت ۾ 10 ڇوڪريون، هوندي، ۽ اسڪول لاءِ ڪافي جاءِ مهيا ڪندا.

انهن اسڪولن صوبي جي دور دراز حصن ۽ ان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ابتدائي تعليم پکيڙڻ جي سلسلي ۾ بيش بها خدمتون سرانجام ڏنيون آهن.

قرآن شريف جو پڙهڻ ۽ برزبان ڀڌائڻ، ابتدائي خواهہ ملا اسڪولن ۾ لازمي آهي.

موجوده وقت ابتدائي تعليم هيٺيان ادارا ڏيئي رهيا آهن:

(1) سرڪاري پرائمري اسڪول.
(2) ملا اسڪول.
(3) خانگي پرائمري اسڪول ۽ مدرسا.
(4) تسليم شده پرائمري اسڪول ۽ مدرسا.

ويهين صدي عيسويءَ جي شروعات کان وٺي ابتدائي تعليم جو انتظام ۽ ضابطو صوبائي سرڪار ۽ لوڪل باڊيز، جن کي سرڪار امداد ڏئي ٿي، تن جي هٿ هيٺ آهي. سنڌ جي بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ کان اڳ ابتدائي لازمي تعليم صرف هڪ تعلقي لاڙڪاڻي ۾ رائج ڪئي وئي

هئي. جيتوڻيڪ سرڪار ساريءَ سنڌ ۾ ابتدائي تعليم لازمي ڪرڻ تي گهري، پر ان ڏس ۾ 1940ع تائين ڪو عملي قدم نہ ڪنيو ويو. جلد ئي، تقسيم کان پوءِ، سنڌ پرائمري ايجوڪيشن ائڪٽ تحت، سرڪار ابتدائي تعليم جو ضابطو پاڻ ڪنيو. نئين دستور مطابق ضلعي لوڪلبورڊون لوڪل فنڊ جو 10 ڀاڱي 3 حصو (10/3) پرائمري اسڪولن هلائڻ لاءِ ڏين ٿيون. ميونسپالٽيون سرڪار کي پرائمري اسڪولن تي ٿيل خرچ جو اٽڪل اڌ حصو پرين ٿيون.

ابتدائي لازمي تعليم جي اسڪيم سال 1938ع ۾ شروع ڪئي وئي هئي، ۽ هينئر هر سال ٿن تعلقن ۾ رائج ڪئي پيئي وڃي. هن سال [1954ع] صوبي جي 2 ڀاڱي 3 حصي (2/3) ۾ لازمي پرائمري تعليم رائج ڪئي ويندي.

سنڌي ۽ اردو زبانون پرائمريءَ کان مٿي جي اسڪولن جي نصاب جو لازمي جزو آهن. اردو اڳي ئي صوبي جي هڪ خطي جي ٻولي هئي، پر تقسيم واري عرصي کان پوءِ اهو ضروري سمجهيو ويو تہ سنڌي اسڪولن ۾ اردو رائج ڪئي وڃي، جيئن ماڻهن ۾ يڪسانيت پيدا ٿئي. سن 1953ع ۾، ابتدائي ڪاميٽيءَ ۽ تربيت جي ادارن جا نصاب بدلايا ويا.

ثانوي تعليم:

1939ع تائين ثانوي تعليم متعلق سرڪار جي پاليسي اها هئي تہ ڪن ضلعن جي شهرن ۾ مثال طور هاءِ اسڪول کوليا وڃن، ۽ باقي ثانوي تعليم خانگي ڪوشش تي ڇڏي وڃي، جنهن کي سرڪاري امداد ملندي هئي. پر هيءَ ڳالهہ محسوس ڪري تہ ثانوي تعليم مسلمانن ۾، خاص ڪري ڳوٺاڻن علائقن ۾، ترقي ڪانہ ڪندي، سرڪار هيٺيان سڌارا رائج ڪيا:

(1) ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين لاءِ اسڪول کولڻ ۽ آهستي آهستي انهن کي وڌائي هاءِ اسڪول ڪرڻ.
(2) ڪن هاءِ اسڪولن جو ضابطو پنهنجي هٿ ڪڻڻ.
(3) سرڪاري پراويڊنٽ فنڊ قائم ڪرڻ، جيئن اهو عملي ڪي ڇڪي تہ ماستريءَ جو پيشو اختيار ڪن.

(4) نوان اسڪول کولڻ.
(5) پگهار جي اسڪيل ۾ واڌارو ڪرڻ، ۽
(6) وظيفن ۾ اضافو ڪرڻ.

خانگي مهم ڪي همٿائڻ لاءِ تہ اُهي وڏيڪ ثانوي اسڪول کولين، سرڪار امدادي گرانٽ جو سيڪڙو وڌايو آهي. سرڪار ثانوي اسڪولن ۾ پڻ لازمي فوجي تعليم رائج ڪئي.

اعليٰ تعليم:

هاڻي سنڌ ۾ 15 ڪاليج آهن. موجوده وقت 5 غيرسرڪاري ڪاليج آهن، جن کي سرڪار امداد ڏيندي آهي. غريب شاگردن کي ڪاليجي تعليم ڏانهن آڻڻ لاءِ وظيفا ۽ فري شپون ڏنيون وڃن ٿيون. سنڌ جي مشهور ڪاليجن جي مختصر تاريخ هيٺينءَ ريت آهي:

گورنمينٽ ڪاليج، حيدرآباد:

هن ڪاليج ڇهن سالن جي عرصي ۾، جڏهن کان سنڌ سرڪار پنهنجي قبضي ۾ ڪنيو آهي، خاصي ترقي ڪئي آهي. جڏهن اهو ڪاليج سنڌ سرڪار پنهنجي قبضي ۾ ڪنيو هو، تڏهن ٿورو عملو ۽ مس سؤ کان مٿي شاگرد هئا. پر هينئر اهو صوبي جومکيہ تعليمي ادارو آهي، جنهن ۾ علوم و فنون جي مختلف موضوعن تي امتيازي درجي تائين پڙهائڻ جو انتظام آهي.

سال 54-1953ع ۾ شاگردن جو تعداد وڌي 755 تائين پهتو. ڪيترن شاگردن کي پهرئين سال سائنس جي ڪلاس ۾ داخلا ملي نہ سگهي. هن سال هن ڪاليج ۾ پاڙهيندڙ عملو گڏريل سال جي عملي کان ٻيڻو آهي. ڪاليج ۾ 3 پروفيسر، 3 ليڪچرار، ۽ 7 ڊمانسٽريٽر هن سال مقرر ٿيا. تنهن کان سواءِ آرٽس سيڪشن ۾ 3 نوان ليڪچرار رکيا ويا.

اين. جي. وي هاءِ اسڪول، ڪراچي:

انگريزن سنڌ 1843ع ۾ فتح ڪئي، ۽ سن 1847ع ۾ ان کي بمبئي صوبي سان گڏي ڇڏيائون. نئينءَ حڪومت کي انگريزي ڄاڻندڙ ماڻهن جي ضرورت پيئي، جي ملڪ جو انتظام رکي سگهن.ان ڪري، سال 1853ع ۾، هيءُ انگريزي اسڪول ڪراچيءَ ۾ برپا ٿيو، جنهن سان

صوبي ۾ ثانوي تعليم جي ابتدا ٿي. سيني سرڪاري ڪاتن ۾ جاين پرڻ لاءِ انگريزي ڄاڻندڙ مرهٽن کي گهرايو ويو. ڪراچيءَ جي هن انگريزي اسڪول جو پهريون هيڊماستر مهاديو شاستري هو. ڪيس هن صوبي ۾ سخت ڪم ڪرڻو پيو، جنهن جي ٻوليءَ ۽ رسم الخط کان هو غير واقف هو. هيءَ ڳالهه دلچسپي کان خالي نہ آهي، تہ صاحب موصوف ۽ ڊاڪٽر پنڊارڪر جو حيدرآباد جو هيڊماستر هو، نہ صرف نئينءَ ٻوليءَ جو، رواجي ڪم ڪار سرانجام ڏيڻ جي لحاظ کان مطالعو ڪيو، پر ان تي پورو پورو عبور حاصل ڪيائون.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ جا تعليمي ادارا هڪ جداگانہ آفيس جي سپرد ڪين هئا، پر هڪ روينيو کاتي جو عملدار اهو ڪم بہ سر انجام ڏيندو هو. ڪيس مدد ڏيڻ لاءِ هڪ ديسي آفيسر، ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر جي عهدي جو ڏنو ويو هو. مسٽر نارائڻ جڳننات وئديہ اهو پهريون شخص هو، جو هن عهدي تي فائز ٿيو، ۽ سال 1872ع تائين رهيو. سال1874ع ۾، سنڌس ديهانت ٿيڻ کان پوءِ، سنڌس تعليمي خدمات جو اعتراف ڪندي، ڪراچي هاءِ اسڪول جو نالو، سنڌس يادگيريءَ ۾، "نارائڻ جڳننات هاءِ اسڪول" (اين . جي هاءِ اسڪول) رکيو ويو. سنڌس پوٽي، سي. ڊي ويديہ بئريسٽر، سنڌ سرڪار کي گذارش ڪئي تہ سنڌس ڪٽنب جو نالو "ويديہ" پڻ اسڪول جي نالي ۾ شامل ڪيو وڃي، جا گهر سرڪار قبول ڪئي، ۽ سن 1939ع کان اسڪول جو پورو نالو "نارائڻ جڳننات ويديہ (اين.جي.وي) هاءِ اسڪول" رکيو ويو.

بعد ۾ هن اسڪول مشهور تعليمي ماهرن- جهڙوڪ: جي.ڊبليو.سي.مين، آءِ.اِي.ايس؛ مسٽر پي.سي.رين؛ مسٽر ڊبليو.گريو، ايم.اي، بي . ايس سي، آءِ.اِي.ايس ۽ مسٽر ايچ.اي.سدارنگاڻي، ايم.اي، آءِ. اِي.ايس.جي رهبريءَ هيٺ ڪافي ترقي ڪئي.

جڏهن ڪراچيءَ ۾ ڊو ميڊيڪل ڪاليج جاري ڪيو ويو، تڏهن مٿئين اسڪول جي عمارت انهيءَ اداري کي ڏني وئي.

انهيءَ ڪري، 1948ع ۾، اسڪول ڪٽي موجوده جاءِ تي آندو ويو، جتي اهو هينئر هلايو وڃي ٿو.

سال 1952ع کان سنڌي ڇوڪرن لاءِ 5 پرائمري ڪلاس هن اسڪول سان شامل ڪيا ويا.

هي اسڪول، فيڊرل تختگاهه ۾، شاگردن کان گهٽ ۾ گهٽ في وٺي ٿو، ۽ غريب ۽ مستحق شاگردن کي 5 سيڪڙو فري شپ ڏئي ٿو. ان کان علاوه، ان ۾ ڪيئي شاگرد، ڇوڪرا خواهه ڇوڪريون آهن، جن کي وظيفا ملي رهيا آهن.

هن اسڪول جي خصوصيت هيءَ آهي جو هتي مشترڪ تعليم جو سرشتو رائج آهي، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ 6 ماسترياڻيون به مقرر ٿيل آهن. هن اسڪول جو موجوده هيڊماستر مسٽر شمشاد مرزا آهي.

سنڌ گورنمينٽ ڪامرس ۽ اڪانامڪس ڪاليج، ڪراچي:

هن ڪاليج جو پايو 1945ع ۾ پيو. اصل اسڪيم هيءَ هئي ته هن ڪاليج لاءِ ڌار عمارت تعمير ڪجي، جنهن کي پنهنجي هڪ هاسٽل به هجي. پر اها تجويز عملي صورت وٺي نه سگهي، ۽ ڪاليج بلڊنگ جي هڪ گوشي ۾ هلي رهيو آهي. جاءِ جي تنگيءَ سببان شاگردن جو تعداد 300 تائين محدود رکيو ويو آهي. هيءُ ادارو اگرچ ننڍو آهي، پر تمام مضبوط بنياد تي بيٺل آهي، ۽ هن ۾ بي. ڪام ڊگريءَ تائين تعليم ڏني وڃي ٿي.

گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد:

هيءُ ڪاليج 1953ع ۾ وجود ۾ آيو. هن ڪاليج کي عارضي طور، پيلي رنگ واريءَ هڪ عاليشان عمارت ۾ هلايو پيو وڃي، جا قيام پاڪستان کان اڳ مشهور هئي.* هن ڪاليج پنهنجي ننڍڙيءَ ڄمار ۾ ئي

* گورنمينٽ گرلس ڪاليج حيدرآباد هن وقت سينٽرل جيل وٽ پنهنجيءَ نئين عمارت ۾ هلي رهيو آهي، جنهن ۾ هاسٽل به آهي. (ادارو)

نصاب سان تعلق رکندڙ کمن خواهہ ٻين سرگرمين ۾ ڪافي ترقي ڪئي آهي..... تعليم وٺندڙن جي جسماني واڌاري تي خاص ڌيان ڏنو وڃي ٿو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪاليج جي احاطي اندر مختلف رانديون- جهڙوڪ: بئڊمنٽن، ٿروبال، بئسڪيٽ بال، رِنگ ٽينس وغيره ڪيون وڃن ٿيون. هن ڪاليج تازو انٽرڪالجئيٽ راندين ۾ حصو ورتو.

هن ڪاليج ۾ گهرو هنرن جي سکيا کي بہ هڪجهڙي اهميت ڏني وڃي ٿي، جي هڪ جديد تهذيب جي ڇوڪريءَ کي لازمي طورسکڻ گهرجن.

هن ڪاليج جي تاريخ جي اهم واقعن مان هڪ آهي اوپر پاڪستان جي خير سگالي وفد جي آمد، جنهنڪري هن ڪاليج جي ڇوڪرين کي اوڀر پاڪستان جي ڀينرن سان متعارف ٿيڻ ۽ انهن سان تبادلهٔ خيال ڪرڻ جو موقعو مليو.......

سرورية اسلاميہ ڪاليج، هالا:

سرورية اسلاميہ ڪاليج جو پايو سنڌ جي هڪ بيمثال فرزند ۽ تعليم سان بي انتها محبت رکندڙ شخص، مرحوم مخدوم غلام حيدر صديقي سال 1951ع ۾ وڌو.

مخدوم محمد زمان صاحب ”طالب الموليٰ“، پنهنجي چاچي مخدوم غلام حيدر صديقيءَ جي وفات کان پوءِ، ”ايجوڪيشن سوسائٽي، هالا“ جو صدر ٿيو. سرورية ڪاليج هن سوسائٽيءَ جي زير سايي هلي رهيو آهي. هيءَ وڏي خوشيءَ جي ڳالهہ آهي جو مخدوم محمد زمان، پريزيڊنٽ ايجوڪيشن سوسائٽي، هالا، هڪ سال جي قليل عرصي اندر ڪاليج کي ايڏو تہ بام عروج تي رسايو آهي جو ڪاليج جي باني‌ڪار، مرحوم غلام حيدر جي تمنائن جي عين مطابق، هن ڪاليج ڊگري ڪاليج جي حيثيت حاصل ڪئي آهي.

ڊي. جي سنڌ گورنمينٽ سائنس ڪاليج، ڪراچي:

هيءُ سنڌ جو هڪ قديم ترين ادارو آهي، جنهن جو بنياد 1887ع ۾ وڌو ويو. اوائل ۾ هيءُ آرٽس ۽ سائنس جو هڪ مشترڪ ادارو هو. سنڌ سرڪار

هن ڪاليج کي 20 جون 1948ع ۾ پنھنجي ضابطي هيٺ آندو، جنهن کان پوءِ آرٽس جو شعبو بند ڪيو ويو، ۽ هاڻي فقط سائنس سيڪاري وجي ٿي.

هن ڪاليج ۾ سائنس جي پھرئين سال کان وٺي بي. ايس سي جي ڪلاس تائين هڪ هزار کان بہ وڌيڪ شاگرد تعليم وٺي رهيا آهن. جولاءِ 1953ع کان، ڪراچي يونيورسٽيءَ هن ڪاليج ۾ پوسٽ ٽريننگ بہ شروع ڪئي آهي.

گنڊيل انٽرميڊيئيٽ سائنس جي يونيورسٽي امتحان ۾ هن ڪاليج جا 15 شاگرد فرسٽ ڪلاس ۾ آيا. راندين ۾ بہ ساڳيءَ طرح هن ڪاليج کي سال 52-1951ع ۽ 1953-1954ع لاءِ ڪراچي يونيورسٽيءَ جو چئمپين قرار ڏنو ويو. سال 54- 1953ع ۾ هن ڪاليج ڪراچي يونيورسٽيءَ جي ڪرڪيٽ، ترڻ ۽ ٽيبل ٽينس جي مقابلن ۾ امتيازي حيثيت حاصل ڪئي.

سي. ائنڊ. ايس. گورنمينٽ ڪاليج، شڪارپور:

جڏهن کان سنڌ سرڪار هن ڪاليج کي پنھنجي ضابطي هيٺ آندو آهي، تڏهن کان هيءُ ڪاليج، ڪجھ وقت جي مايوسيءَ بعد، نھايت تيزگاميءَ سان ترقي ڪري رهيو آهي. 49- 1948ع ۾ شاگردن جو تعداد 48 هو، پر پنجن سالن جي قليل عرصي ۾ وڌي وڃي400 تائين پھتو. شاگردن جي تعداد وڌڻ ڪري، سنڌن تعليم ۽ صحت جو معيار بہ نسبتاً بلند ٿيو آهي. سيڪاريندڙ عملو بہ تجربيڪار ۽ فاضل استادن تي مشتمل آهي، جي انتھائي خلوص ۽ جانفشانيءَ سان ڪم ڪن ٿا ۽ ڪم کي ئي زندگيءَ جو بھترين انعام سمجھن ٿا. ڪاليج جي زندگيءَ جي مختلف پھلوئن ۾ باهمي محبت ۽ يڪجھتي نمايان نظر اچي ٿي.

هن ڪاليج جي آرٽس شعبي ۾ بي. اي. (آنرس) تائين، ۽ سائنس شعبي ۾ انٽر سائنس تائين تعليم ڏني وڃي ٿي.

ڪاليج يونين، جا شاگردن جي وڏي ۾ وڏي بادي آهي، سا سيني معاشرتي ۽ ثقافتي سرگرمين جو سرچشمو آهي. هن جماعت جي زير سايي قومي ۽ بين الاقوامي اهميت جا ڏينھن ملھايا وڃن ٿا. عام دلچسپيءَ جي

ڳالهين ۾ بحث مباحثا ٿين ٿا، ۽ ملڪ جي مختلف حصن جي دوري جا پروگرام مرتب ڪيا وڃن ٿا. ڪاليج جيمخانو به ٻين سرگرمين ۾ پوئتي پيل نہ آهي. مختلف قسمن جون رانديون ڄاڻو ماڻهن جي نظرداريءَ هيٺ سيکاريون وڃن ٿيون. مسٽر اي. ڪي بروهي هن ڪاليج جو جهونو شاگرد آهي.

شاهہ عبداللطيف گورنمينٽ آرٽس ڪاليج، ميرپورخاص:

هيءُ ڪاليج 1952ع ۾ کليو، ۽ ڊگري ڪاليج جي حيثيت سان ڪم ڪري رهيو آهي. هيءُ هڪ خانگي اداري جي حيثيت سان شروع ٿيو هو، پر سنڌ سرڪار هن کي آگسٽ سال 1953ع ۾ پنهنجي ضابطي هيٺ آندو. هيءُ ادارو هاڻي سرڪار جي ضابطي هيٺ آهي.

"شاهہ عبداللطيف ايجوڪيشنل سوسائٽي،" ڪيترائي تعليمي ادارا هلائي رهي آهي، جن مان مکيہ آهي: سٽي آرٽس ڪاليج، حيدرآباد: سوسائٽيءَ جو صدر، سيد حاذق علي، نهايت دلچسپيءَ سان ڪم ڪري رهيو آهي.

حيدرآباد ۾ هڪ ٻيو، نذرت ڪاليج آهي، جو امريڪن مِشن طرفان، فقط ڇوڪرين لاءِ هلايو وڃي ٿو. هيءُ ادارو سنڌ يونيورسٽيءَ سان ملحق آهي، جنهن ۾ بي. اي آنرس ۽ انٽرميڊيئيٽ سائنس تائين تعليم ڏني وڃي ٿي. ڪوششون ڪيون پيون وڃن، تہ جيئن گهرو هنرن ۽ جاگرافيءَ جي تعليم رائج ڪري ڪاليج ۾ وڏي پيماني تي تعليم ڏني وڃي.

سنڌ يونيورسٽي:

صوبو سنڌ، جاگرافيائي حالتن، ثقافتي خصوصيتن، زبان ۽ ادب جي رجحانن، تاريخي روايتن ۽ اقتصادي تقاضائن جي نقط نگاهہ کان هڪ ڌار حيثيت رکي ٿو، ۽ صوبي ۾ يونيورسٽيءَ جي ضرورت 1886ع کان محسوس ڪئي پئي ويئي. پر هن خيال کي تقويت 1935ع ۾ ملي، جڏهن سنڌ جي بمبئيءَ کان ڌار ٿيڻ وقت، گورنمينٽ آف انڊيا طرفان بوڪاميٽي ناهي ويئي هئي. سنڌ لاءِ ڌار يونيورسٽيءَ جي تجويز، 1937ع کان مرتب ٿيڻ شروع ٿي. آخرڪار تعليمي، انتظامي ۽ مالي پهلوئن تي غور ڪرڻ لاءِ يونيورسٽي ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي. هن ڪاميٽيءَ 1942ع ۾ هڪ جامع

رپورٽ شايع ڪئي. ۽ گهڻيءَ تاخير کان پوءِ، 1947ع ۾ 'سنڌ يونيورسٽي ائڪٽ' پاس ڪيو ويو. ائڪٽ پاس ٿيڻ کان پوءِ، يونيورسٽيءَ 3-اپريل1947ع کان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. ان وقت جو گورنر مسٽر موڊي، يونيورسٽيءَ جو پهريون چانسيلر ٿيو. سر غلام حسين پهريون پرو چانسيلر، مسٽر اي. بي. اي حليم پهريون وائيس چانسيلر، ۽ آغا تاج محمد پهريون رجسٽرار ٿيو. انهيءَ کان پوءِ سٽت ئي مختلف باڊيون، جهڙوڪ: سينيٽ، سنڊيڪيٽ، اڪئڊمڪ ڪائونسل، فئڪلٽيز، ۽ ٻيون مختلف باڊيون وجود ۾ آيون.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي قائم ٿيڻ کان ٿورو ئي وقت پوءِ، بدليل حالتن جي مدنظر، نوان ڪورس۽ نصاب مرتب ٿيڻ شروع ٿيا.

ڪراچي ۾ چئن سالن تائين ڪم ڪرڻ کان پوءِ، 9-اپريل 1951ع تي، علامه آءِ.آءِ. قاضيءَ ڪي وائيس چانسيلر بنائڻ بعد، سنڌ يونيورسٽيءَ جا هيڊڪوارٽر، ڪراچيءَ جي سنڌ کان ڌار ٿيڻ ۽ ڪراچيءَ ۾ ڪراچي يونيورسٽي' قائم ٿيڻ تي، حيدرآباد ڏانهن منتقل ڪيا ويا. اهڙيءَ طرح، يونيورسٽي سنڌ جي مرڪزي هنڌ تي پهچي ويئي. هيءَ هڪ خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو انهيءَ تبديليءَ سببان علمي ماحول ۾ هڪ هماهمي پيدا ٿي پيئي، تعليمي ماهرن جي دلچسپين ۾ اضافو ٿيو ۽ علمي ذوق رکندڙ ماڻهن ۾ خوشيءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. هاڻي اها ڪوشش ٿي رهي آهي ته جيئن صوبي جي تعليمي ضرورتن کي منهن ڏيڻ لاءِ نوان ڪاليج ۽ اسڪول کوليا وڃن.

پوسٽ گريجوئيٽ ٽريننگ:

پوسٽ گريجوئيٽ تعليمي شعبن قائم ڪرڻ ڪري، يونيورسٽيءَ جي توسيع کي تيز تر ڪيو ويو. هن وقت اهڙن شعبن جو تعداد ڪل 15 آهي.

يونيورسٽيءَ سان ملحق ٿيل ادارا:

يونيورسٽيءَ سان ملحق ٿيل ادارن جي تعداد ۾ تمام تڪڙو اضافو ٿيو آهي. انهيءَ جو سبب هيءُ آهي جو ڪاليجن ۽ اسڪولن جي تعداد ۾ تمام تڪڙو اضافو ٿيو آهي. 1947ع ۾ اهي وڌي وڃي 12 ٿيا. ساڳيءَ طرح، 1947ع ۾ 20 هاءِ اسڪول هئا، پر 1954ع ۾ وڌي وڃي 53

ٿيا. يونيورسٽي اختياريءَ وارا تعليم جي طريقي ۽ معيار کي سڌارڻ ۽ بلند ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪري رهيا آهن.

نصاب:

مئٽرڪ جي نصاب سان تعلق رکندڙ اسڪيم جا ڪيتري وقت کان زير غور هئي، سا نہ صرف مڪمل ٿي ويئي آهي پر گذريل اپريل کان رائج پڻ ڪئي ويئي آهي.

لائبرري:

لائبرريءَ ۾ چڱي توسيع ڪئي ويئي آهي، ۽ منجهس سيني مکيہ موضوعن ۽ مضمونن تي ڪتاب مهيا ڪيا ويا آهن، جي يونيورسٽيءَ جي پوسٽ گريجوئيٽ شعبن جي ضرورتن کي پورو ڪري سگهن ٿا. هن لائبرريءَ ۾ ڪل 20022 ڪتاب آهن، ۽ انهن کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترا ڪتاب آهن، جي مختلف ماڻهن طرفان عطيو ڪيا وڃن ٿا.

رانديون:

جسماني تربيت بہ اهڙي ئي ضروري آهي، جهڙي دماغي تربيت. سنڌ يونيورسٽي اختياريءَ وارا مختلف ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ جي شعبن جي استادن ۾ رانديون جا مقابلا ڪرائي، سندن همت افزائي ڪري رهيا آهن.

تقريرون ۽ تقريبون:

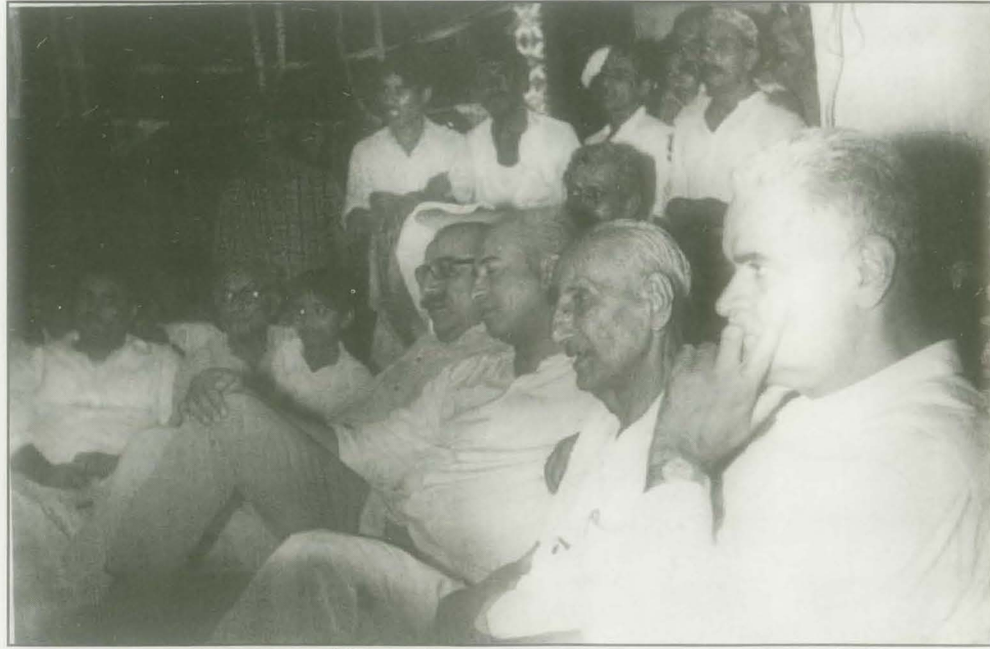
شاگردن جي تعليم ۽ تربيت سان گڏوگڏ، اهو پڻ ضروري ڄاتو ويو آهي تہ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کان عوام کي پڻ باخبر رکيو وڃي. يونيورسٽيءَ جي زير اهتمام ۽ وائيس چانسيلر علامہ آءِ. آءِ قاضيءَ جي زير نگراني هڪ اسلامڪ اسٽڊيز سوسائٽي قائم ڪئي ويئي آهي، ۽ علامہ آءِ.آءِ قاضي هر آچر تي سامعين کي پنهنجي زرين خيالن سان نوازيندو آهي.* ويجهڙائيءَ ۾ تقريرن جي انهيءَ پروگرام ۾ معمولي تبديلي آندي ويئي آهي ۽ آچر بدران جمعي ڏينهن شام جو تقريرون ٿينديون آهن.

---

* علامہ صاحب 14- اپريل 1968ع ۾ وفات ڪري ويو. (ادارو)

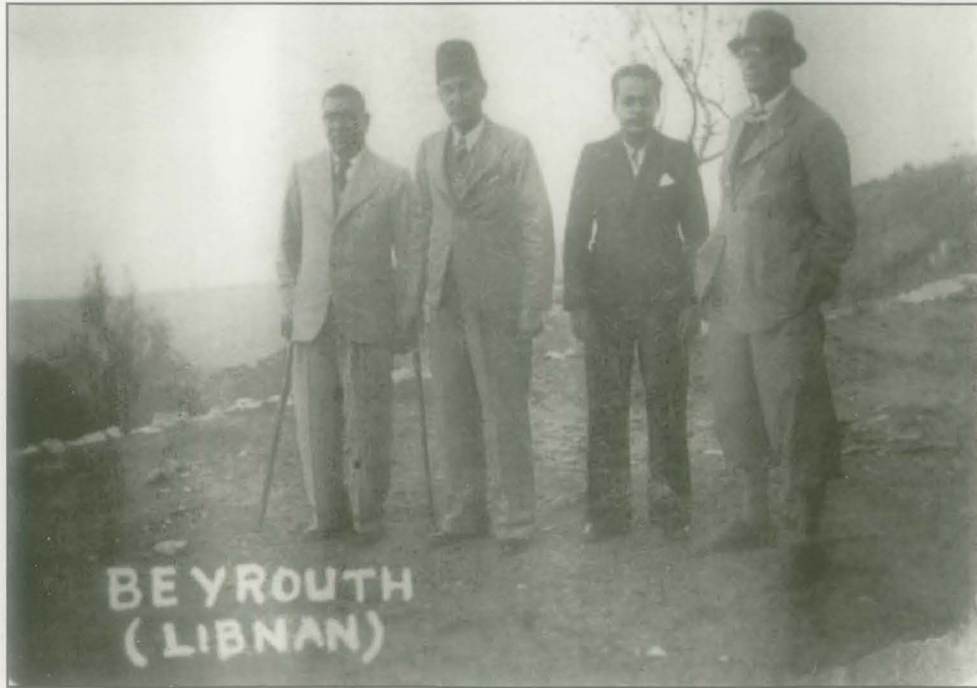
دادو: شهيد ذوالفقار علي ڀٽو، جناب عبدالحميد جتوئي، جناب مير رسول بخش خان
ٽالپر ۽ جناب پير الاهي بخش صاحب، پنهنجي دادو واري بنگلي ۾ شهيد ڀُٽي جي
اعزاز ۾ ڏنل ڊنر جي موقعي تي (1970ع)

دادو: جناب عبدالحميد جتوئي صاحب، جناب پير الاهي بخش صاحب،
شهيد ذوالفقار علي ڀٽو صاحب ۽ جناب مير رسول بخش ٽالپر (1970ع)

جناب پير الاهي بخش صاحب پنهنجي هڪ دوست سان گڏ

لبنان: جناب پير الاهي بخش صاحب بيروت جي دوري تي اتان جي رهنمائن سان گڏ

جناب پير عبدالقادر شاهه جيلاني عراقي سفير سان جناب پير الاهي بخش صاحب جن
حج تي وڃڻ کان اڳ ملاقات ڪري رهيا آهن

جناب پير الاهي بخش صاحب مطالعو ڪري رهيا آهن

شاهپور چاڪر: جناب پير الاهي بخش صاحب جن هڪ عملدار سان گڏ

شاهپور چاڪر: جناب پير الاهي بخش صاحب جن هڪ عملدار سان گڏ

ملڪ حق نواز جي ڈنل پارٽيءَ ۾
جناب پير الاهي بخش صاحب ۽ ٻيا ويٺل آهن (09- فيبروري 1959ع)

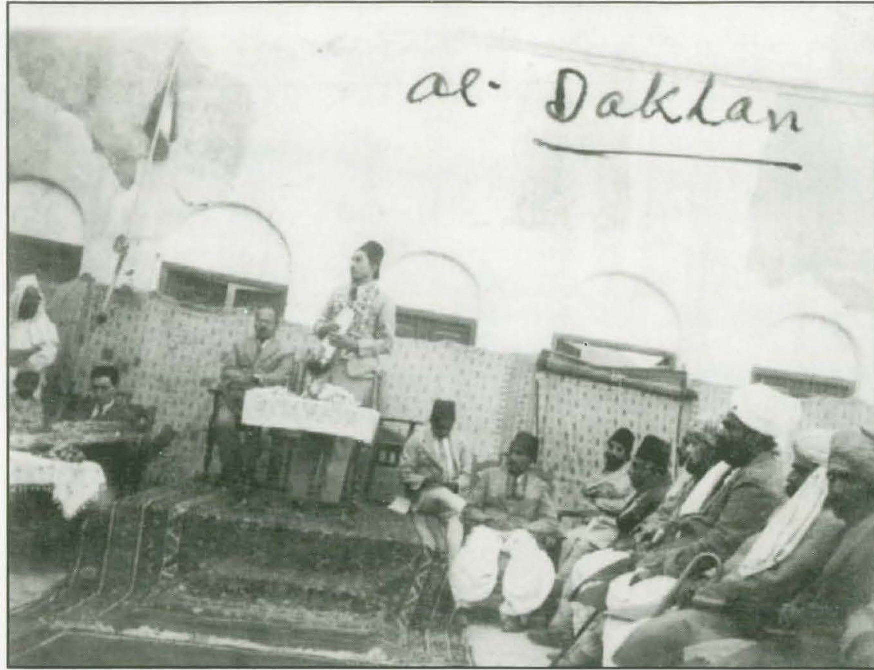
جناب مير غلام علي خان ٽالپر (ٽنڊو محمد خان)، جناب پير الاهي بخش صاحب،
خان صاحب محمد اعظم شيخ، جناب سيد محمد علي شاهه صاحب ۽ ٻيا هڪ تقريب ۾

جناب پير الاهي بخش صاحب جن هڪ تقريب ۾ شرڪت لاءِ اچي رهيا آهن
مير غلام علي خان ٽالپر ۽ ٻيا ساڻن گڏ آهن.

جناب پير الاهي بخش صاحب عملدارن سان گڏ بيٺل آهن

ڊڪڻ: جناب پير الاهي بخش صاحب 1938ع ۾ ڪوٺايل هڪ ڪارنر تقريب
کي خطاب ڪري رهيا آهن

ڪراچي: جناب پير الاهي بخش صاحب، جناب مخدوم غلام حيدر صاحب(هالا) ۽ ٻيا هڪ تقريب ۾ ويٺل آهن

دادو: جناب عبدالحميد جتوئي صاحب، جناب پير الاهي بخش صاحب، شهيد ذوالفقار علي ڀٽو صاحب
۽ جناب مير رسول بخش ٽالپر خوشگوار موڊ ۾ (1970ع)

ڊگريون:

سنڌ يونيورسٽيءَ جي ايم. بي. بي. ايس، ڊگري پاڪستان جي ميڊيڪل ڪائونسل تسليم ڪئي آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جون سيئي ڊگريون ۽ امتحان پاڪستان جي سڀني يونيورسٽين تسليم ڪيا آهن (پنجاب کان سواءِ، ڪجهہ ڪنهن امتحان تسليم نہ ڪيا آهن). هندستان جي اڪثر يونيورسٽين پڻ، باهمي بنيادن تي، سنڌ يونيورسٽيءَ جون ڊگريون ۽ امتحان تسليم ڪيا آهن. سنڌ يونيورسٽيءَ جون ڊگريون برطانيا ۽ آمريڪا جي مکيہ يونيورسٽين پڻ تسليم ڪيون آهن.

سنڌ يونيورسٽي پريس، اسٽورس ۽ بڪ ڊپو:

سنڌ يونيورسٽي بڪ ڊيپو ۾ شاگردن لاءِ ناياب ۽ ضروري ڪتاب مهيا ڪرڻ لاءِ يونيورسٽي پريس ۽ اسٽور سيڪشن قائم ڪيا ويا آهن. اُميد ڪئي ٿي وڃي تہ هيءَ پريس يونيورسٽي پروگرامن کي ڪامياب بنائڻ ۾ چڱي مدد ڏيندي.

يونيورسٽيءَ جي شهر ٻڌڻ جي اسڪيم:

لوئر براج ۽ ڪوٽڙي ريلوي اسٽيشن جي وچ واريءَ ايراضيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي شهر ٻڌڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ اسڪيم مرتب ڪئي ويئي آهي، جنهن تي 6،30،00،000 رپيا خرچ ٿيندا.......

1936ع تائين، سنڌ بمبئي پرڳڻي سان ڳنڍيل هئي. سنڌ جو سمورو ڪاروبار بمبئيءَ مان هلايو ويندو هو.انتظامي معاملن سان گڏ، سنڌ جي تعليم جو واسطو بہ بمبئيءَ سان هو. سنڌ ۾ يونيورسٽي ڪانہ هئي، ۽ سيئي امتحان بمبئي يونيورسٽي وٺندي هئي. ان جو ئي نصاب هلندو هو. مسلمان هر ڪنهن معاملي ۾ پوئتي پيل هئا، تن کي تعليم جي معاملي ۾ دلچسپي بہ گهٽ هئي. هندو ان باري ۾ اڳرا هئا، تنهنڪري نوڪرين تي بہ سندن قبضو هو. تعليم کاتي جا وڏا عملدار هندو هئا. هندو ۽ شاهوڪارن جي تعليمي دلچسپيءَ سبب، سندن پنهنجا هاءِ

اسڪول ۽ ڪاليج قائم ڪيل هئا. سنڌ ۾ سرڪار پاران ڪاليجي تعليم جو ڪوبہ بندوبست ڪونہ هو- يعني ڪوبہ سرڪاري ڪاليج سنڌ ۾ ڪونہ هو. ثانوي تعليم لاءِ سرڪار جا صرف چار هاءِ اسڪول سڄيءَ سنڌ ۾ هئا- شڪارپور، نوشهروفيروز، ميرپور خاص، ۽ چوٿون ڪراچيءَ جو اين. جي. وي هاءِ اسڪول، باقي هاءِ اسڪول سڀ هندن جا هئا. هندن جا سنڌ ۾ ٽي ڪاليج هئا- ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾. ان ريت، مسلمانن جي اعليٰ تعليم جو ڪوبہ بندوبست ڪونہ هو- ايستائين جو ڪراچيءَ جي ڪاليج ۾ غير مسلم ڇوڪريون بہ مسلمان ڇوڪرن کان گهٽيون هيون. زناني تعليم تہ مسلمانن ۾ بلڪل نہ هجڻ جي برابر هئي. ابتدائي تعليم جا اسڪول بہ گهٽو ڪري وڏن شهرن ۾ هئا، تنهنڪري انهن جو گهڻو فائدو وري بہ هندن کي هو. هندن جي ڀيٽ ۾ مسلمان ٻار اتي بہ اٽي ۾ لوڻ مثل هئا. انهيءَ صورتحال کي ڏسندي، ”سنڌ محمدن ايديوڪيشنل ائسوسيئيشن“ بمبئي سرڪار تي زور آندو تہ سنڌ ۾ مسلمانن جي تعليم لاءِ مُلا اسڪول کوليا وڃن. مُلا اسڪولن جو سلسلو ڪجهہ وقت ڪاميابيءَ سان هليو، پر اعليٰ تعليم تي ان جو ڪوبہ اثر نہ پيو. مسلمان ساڳيءَ ريت تعليم ۾ پٺتي رهيا، ۽ سرڪاري نوڪرين ۾ بہ هندو زور پوندا ويا.

سنڌ جي بمبئيءَ کان ڌار ٿيڻ بعد، 1939ع ۾، آءٌ سنڌ سرڪار جو تعليمي وزير بڻيس. تعليم جي عام ترقيءَ سان گڏ، مسلمانن جي تعليمي پستيءَ کي ان وقت خاص طور ويچار هيٺ آندو ويو. مسلمان پنهنجي زندگي ڪيئن سڌارين، جئن اهي ملڪ جي انتظام ۽ ٻين ترقيءَ جي ميدانن ۾ مقابلي جهڙا ٿين، تنهن لاءِ منجهن تعليم جو شوق جاڳائڻ، ڪين گهر ويٺي تعليم جون سهولتون ميسر ڪري ڏيڻ، ۽ سندن لاءِ اعليٰ تعليم جا خاص وسيلا پيدا ڪرڻ ضروري هو. انهن ڳالهين کي بنياد بنائي، مسلمانن جي تعليم لاءِ ترت ئي هڪ پروگرام رٿيو ويو. انهيءَ پروگرام موجب، 1939ع ۾ ئي، ڇهن مهينن لاءِ زوريءَ تعليم جو قدم کنيو ويو. هر هڪ ضلعي مان هڪڙو تعلقو زوريءَ تعليم هيٺ

آندو ويو. ان جو اهو اثر ٿيو جو سوين نوان پرائمري اسڪول ڳوٺن ۾ کُلي ويا.

ٻيو قدم اهو سوچيو ويو تہ هر هڪ تعلقي ۾ هڪ سرڪاري هاءِ اسڪول، ۽ هر هڪ ضلعي ۾ هڪ سرڪاري ڪاليج کولجي. زناني تعليم وڌائڻ لاءِ بہ هر هڪ ضلعي ۾ زنانو هاءِ اسڪول برپا ڪجي، ڪن وڏن شهرن- جهڙوڪ: حيدرآباد، سکر، وغيره ۾ زنانا ڪاليج بہ قائم ڪجن. ان موجب ڪي اسڪول يا ڪاليج نوان کوليا ويا، تہ ڪي خانگي ادارن کان ڇڏائي سرڪاري انتظام ۾ آندا ويا.

سنڌ مدرسہ بورڊ جو آءٌ پريزيڊنٽ هوس. 1943ع ۾، مون سنڌ مسلم ڪاليج قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. 21 جون تي، قائداعظم محمد علي جناح ان جو افتتاح ڪيو. سندس اچڻ کان اڳ، بورڊ جي ميمبر مسٽر حاتم علوي صاحب وچي ڪيس چتايو تہ دراصل مدرسہ بورڊ وٽ ڪاليج لاءِ پيسا آهن ئي ڪين، پير صاحب جذباتي ماڻهو آهي، سو متان اوهان جي توهين ٿئي. جڏهن آءٌ جناح صاحب کي افتتاح لاءِ وٺڻ ويس، تہ هن اها ڳالهہ ڪري ٻڌائي. مون ڪيس چيو تہ اوهين خيرن سان هلو، هڪ لک رپيا آءٌ انشاءَ الله اوهان کي اُتي ئي ڪري ڏيندس. قائداعظم منهنجي انهيءَ جذبي کي ساراهيو، ۽ پوءِ افتتاح مهل پاڻ اول پنج هزار رپيا ڪاليج فنڊ ۾ ڏيڻ جو اعلان ڪيو. ان ريت ٻين کي بہ ترغيب ٿي، ۽ 85 هزار رپيا ٽڏي تي ڪنا تي ويا. پوءِ هو هن ڪاليج کي زور وٺائڻو، تنهن لاءِ مختلف سهولتون پيدا ڪيون ويون. مثال طور، مون سرڪيولر ڪڍيو تہ جيڪي بہ سرڪاري ملازم هن ڪاليج ۾ تعليم وٺڻ گهرن، تن کي صبح جو ستين کان ڏهين تائين موڪل جي سهولت ڏني ويندي. ڪيترن وڏن ماڻهن کان 20-20 رپين جون پنجاهي ڪن اسڪالرشپون وٺي، مستحق شاگردن کي ڏنيون ويون. سرڪاري اسڪالرشپون بہ هن ئي ڪاليج ۾ پڙهندڙن لاءِ مخصوص ڪيون ويون. سيد غلام مصطفیٰ شاهہ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي ۽ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي جهڙا

چونڊ ماڻهو ڪاليج جا ليڪچرار ٿيا. سيد غلام مصطفيٰ شاهه پوءِ انگلنڊ ويو ۽ موٽي اچڻ تي 10-11 سال هن ڪاليج جو پرنسيپال ٿي رهيو، ۽ هن وقت سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد جو وائيس چانسيلر آهي. پويان ٿي ماڻهو به سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ مختلف شعبن جا سربراهه آهن- ڊاڪٽر بلوچ تعليم جي شعبي جو، ڊاڪٽر قاضي زبانن جي شعبن جو، ۽ ڊاڪٽر هاليپوٽو اسلاميات جي شعبي جو. سنڌ ۾ مسلمانن جو اهو پهريون ڪاليج هو. ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي ڪي بمبئيءَ ڪان گهرائي، ڊي.پي.آءِ ڪيو ويو، جنهن صاحب تعليم جي انهيءَ پروگرام ۾ دل و جان سان حصو ورتو ۽ سرگرمي ڏيکاري. اپريل 1940ع ۾، لياريءَ ۾ سنڌ مدرسي جي شاخ کولي وئي. لارينس روڊ تي، فاطمه جناح گرلس اسڪول قائم ٿيو، جنهن 1961ع ۾، ترقي ڪري، انٽرميڊيئيٽ گرلس ڪاليج جي حيثيت ورتي. ان جو افتتاح مس فاطمه جناح ڪيو هو، ۽ قائداعظم به آيو هو. 1947ع ۾ سنڌ مسلم لا ڪاليج قائم ٿيو. اهي سڀ سنڌ مدرسه بورڊ جا ادارا آهن.

1947ع ۾، ڪراچي ڊوميڊيڪل ڪاليج ۽ سڪرنڊ ۾ ايگريڪلچر ڪاليج کوليا ويا. ايگريڪلچر ڪاليج پوءِ سڪرنڊ مان ٽنڊي جام آندو ويو. حيدرآباد جي لياقت ميڊيڪل ڪاليج جي رٿا منهنجي دور ۾ ٿي، ۽ پيٽاري ۾ ڪيڊٽ ڪاليج جي اڏاوت شروع ٿي هئي. هالا ۾ مخدوم غلام حيدر صديقي صاحب جو قائم ڪيل سروري اسلاميه اسڪول ۽ ٽنڊي باگي ۾ مير خدا بخش خان ٽالپر جو قائم ڪيل اسڪول سرڪار جي انتظام هيٺ آندا. 1951ع ۾، هالا ۾ سروري اسلاميه آرٽس اسڪول کوليو ويو، جنهن جو بنيادي پٿر مون رکيو. انهيءَ ۾ پوءِ سائنس جي پڙهائي به شروع ڪئي. حيدرآباد جو نور محمد هاءِ اسڪول اڳي بمبئي سرڪار جو هو. مرحوم نور محمد، جيڪو بمبئي ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر هو، تنهن اهو اسڪول سرڪار ڪان ورتو.

هندن جي لڏي وڃڻ ڪان پوءِ، سنڌن ڪاليجن جون عمارتون اسان کي ڪم آيون. جنهن عمارت ۾ هينئر ايس. ايم آرٽس ڪاليج آهي، تنهن ۾ هندن جي ايڊيوڪيشن بورڊ جو آرٽس ڪاليج هو. ايس. ايم لا ڪاليج

کي هندن جي لا ڪاليج جي عمارت ۾ آندو ويو، ۽ مينارام هاسٽل سائنس ڪاليج کي ڏني ويئي.

هاڻوڪي جناح ڪورٽس واري هاسٽل جي بلڊنگ، 1933ع ۾، مسلمانن جي تعليمي بورڊ چندو ڪري ٺهرائي هئي. بورڊ جو چيئرمن، سنڌ جو ڪمشنر هوندو هو. هاسٽل جو نالو پهرين سر ليسلي ولسن هو. سر ليسلي ولسن تڏهن گورنر هو. خانبهادر الله بخش مرحوم سنڌ جو وڏو وزير هو، ۽ هو هاسٽل لاءِ ٽرسٽي بورڊ جو چيئرمين هو. هن صاحب اهو چندو ڪٺو ڪيو. مڪيہ عمارت جي پويان ٺهيل تعميرات ٻي مهاڀاري لڙائيءَ وقت ملٽريءَ ڪرائي هئي. جنگ جي زماني ۾ سڄي هاسٽل ملٽريءَ لاءِ خالي ڪرائي ويئي هئي. جنگ ختم ٿيڻ بعد، اسان ايس. ايم بورڊ طرفان ٽيهن هزارن ۾ اهي ملٽريءَ جون ٺهرايل بئرڪون خريد ڪري ورتيون.

بالغن جي تعليم واريءَ مهم ننڍن ننڍن ڳوٺن تائين تعليم جي سٺي سُٽس پيدا ڪئي. ڇهن مهينن تائين، هر هڪ ضلعي جي هڪ هڪ تعلقي ۾ اِها ڪاروائي شروع ڪئي ويئي. ڊي. پي. آءِ. جي معرفت، ڪليڪٽرن ۽ مختيار ڪارن جي مدد سان، ڳوٺن ۾ سينٽر کوليا ويا. ڪي نوان ماستر، تہ ڪي واڌو الائونس سان پراڻا ماستر ان ڪم لاءِ مقرر ڪيا ويا، جيڪي ڇهہ ئي مهينا وچي ڳوٺن ۾ رهيا. درس گهڻو ڪري مسجدن ۾ هلندو هو. مسجد نہ هئي تہ ماستر جو ڪم هو اتي مسجد جوڙي، نماز بہ پڙهائي تہ اکر بہ، اسين، تعليم کاتي وارا، مختيارڪارن کي ساڻ ڪٺي نڪتاسين ٿي. ڏاڍا لطيفا ٿيندا هئا. وڏيءَ ڄمار وارا مرد ۽ ٻُڍڙيون مايون مزيدار گفتا ٻڌائيندا هئا_ اڃيءَ ڏاڙهيءَ ۾ تا اسان کي جاهل سمجهي پڙهائين! پلا، زائفون ڇو پڙهن؟ پَڪن گهڙن کي تا ڪَنا پون! بهرحال، انهيءَ سان نئون روح ڦوڪجي ويو. امتحان ٿيا، نتيجا نڪتا، ۽ انعام ورهايا ويا- انهن مڙني جو اثر چڱو ٿيو، ۽ تعليم جو پيغام پري تائين پڄي ويو.

سکر ۾ جڏهن بالغن جي تعليم جي اها مهم هلي، تڏهن، 1939ع ۾، ڪليڪٽر ڪوناوالا جي سربراهيءَ ۾، عام چندو ڪري، ان جي يادگار طور، لٽريسي ٽاور نهرايو ويو. آءٌ جيئن تہ تعليم جو وزير هوس، تنهنڪري ان تي منهنجو نالو رکيو ويو.

انگريز سرڪار ان وقت تائين سنڌ ۾ فقط ويهن رپين جون 12اسڪالرشپون ڏينديي هئي. ميڊيسن، ايگريڪلچر ۽ انجنيئرنگ لاءِ ڪابہ اسڪالرشپ مخصوص نہ هئي. ڇوڪرين لاءِ بہ اسڪالرشپ ڪانہ هئي. مون سنڌ سرڪار کان 12 اسڪالرشپن مان وڌرائي اڌائي سو ڪرايون، ۽ هر هڪ جي رقم بہ ويهن مان وڌائي 30 رپيا ڪرائي. سنڌ سرڪار ڇوڪرين لاءِ 40-40 رپين جون 20 اسڪالرشپون جدا منظور ڪيون. انجنيئرنگ ڪاليج لاءِ 20 اسڪالرشپون، 50 رپين جي هر هڪ، اهڙي طرح ميڊيڪل ۽ ايگريڪلچر ڪاليجن لاءِ بہ منظور ڪيون.

ڪاليجن سان گڏ اسان هاسٽلن جي سهولت لازمي ڪئي، تہ جيئن شاگرد ٻاهران اچي پڙهي سگهن. مون کي بيحد خوشي آهي تہ سنڌ کي پنهنجي يونيورسٽي منهنجي وقت ۾ ملي. يونيورسٽيءَ جي ضرورت اسان ابتدا ۾ ئي محسوس ڪئي هئي، پر اها عين پاڪستان جي بنجڻ واري زماني ۾ وجود ۾ اچي سگهي. سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ جيڪو بل تيار ڪيو ويو، تنهن ۾ سينيٽ تي مسلمانن جي نمائندگي آدم شماريءَ جي بنياد تي ڏيڪاريل هئي. هندن کي ان تي اعتراض ٿيو، ۽ سنڌ جي ٿڏهوڪي گورنر، مسٽر ڊو، وٽ وفد وني ويا تہ هتي تعليمي ادارن ۾ بہ ڄٽڪو راج قائم ڪيو پيو وڃي. هڪ ڏينهن مسٽر ڊو مون کي چيو تہ اوهين هن نئين يونيورسٽيءَ جو نالو سنڌ يونيورسٽيءَ بدران مسلم يونيورسٽي چو نٿا رکو؟ مون چيو، آءٌ خوشيءَ سان ائين ڪندس، جو تہ مسلمان 80 سيڪڙو ڍلون ڏين، پوءِ بہ ڪين پنهنجيءَ تعليم جون واڳون هٿن ۾ نہ هجن، اها بي انصافي ٿيندي. گورنر صاحب کي اها ڳالهہ نہ آئڙي، سو ڇهہ مهينا بل پاڻ وٽ رکي ڇڏيائين، جيڪو پڻ اسيمبليءَ ۾ پيش ڪرڻو هو. 1947ع ۾ جڏهن ـــ نئون گورنر ٿي آيو، تڏهن هن صاحب بل منهنجي حوالي ڪيو،

جيڪو اسيمبليءَ ۾ پيش ڪيو ويو. هندو ميمبر سڀ واڪ آئوٽ ڪري ويا، بل اسيمبليءَ منظور ڪيو.

سنڌ يونيورسٽي پهرين ڪراچيءَ ۾، اپريل 1947ع ۾، اين.جي.وي.هاءِ اسڪول واريءَ بلڊنگ ۾ شروع ٿي. آغا تاج محمد، جيڪو ڊيپوٽيشن تي خيرپور رياست ۾ تعليم جو ڊائريڪٽر هو، تنهن کي واپس گهرائي يونيورسٽيءَ جو رجسٽرار ڪيو ويو. وائيس چانسيلر ٿيڻ لاءِ ڊاڪٽر سرضياءُ الدين عليگڙهه يونيورسٽيءَ جي ٺڍوڪي پرو-وائيس چانسيلر کان ماڻهوءَ جي گهر ڪيم-تنهن مسٽر اي.بي. اي حليم ڏنو، جيڪو سنڌ يونيورسٽيءَ جو پهريون وائيس چانسيلر ٿيو. هو ٽيستائين رهيو، جيستائين ڪراچي سنڌ سان رهي. 1948ع ۾ ڪراچي سنڌ کان ڌار ٿي، ۽ پوءِ ڪراچيءَ کي جدا يونيورسٽي ڏني وئي. ان ڪري، 1951ع ۾، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ڪجي ويئي، ۽ علامه آءِ. آءِ قاضي ان جو وائيس چانسيلر بڻيو.

[ماهوار "نئين زندگي" جون- جولاءِ 1970ع]

*

پير الاهي بخش

تحريڪ آزاديءَ جا سنڌ ۾ آثار

سر سيد احمد خان آزاديءَ جي تحريڪ کي "اينگلو اورينٽل ڪاليج" جي بنياد رکڻ سان شرع ڪيو، جو پوءِ وڌي "عليگڙهه مسلم يونيورسٽي" بڻيو. چيو ويندو هو تہ "جيڪا ڳالهه عليگڙهه اڄ سوچي ٿو، سا ڳالهه سڀاڻي سارو هندستان سوچيندو." مسلم يونيورسٽي ورهاڱي کان اڳ وڏي اهميت حاصل ڪري چڪي هئي. جيئن هندستان ۾ مسلمانن جا سڀ مکيہ اڳواڻ ۽ رهبر ان جا شاگرد هئا، تيئن سنڌ جا اڪثر مکيہ ماڻهو "سنڌ مدرسة الاسلام" ڪراچيءَ جي پيداوار آهن.

سنڌ ۾ سر سيد احمد خان جي آزاديءَ جي تحريڪ بہ عملو اثر پيدا ڪيو. هن نموني تي جناب حسن علي آفنديءَ ڪراچيءَ ۾ سنڌ مدرسة الاسلام جاري ڪيو. جهڙيءَ طرح سر سيد احمد خان 'آل انڊيا مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس" برپا ڪئي هئي، ۽ اخبار رستي ان جا مول ۽ مقصد ملڪ جي اڳيان رکيا هئا، تهڙيءَ طرح "سنڌ محمدن ائسوسيئيشن" بہ هت برپا ٿي، ۽ اخبار ذريعي ماڻهن کي سجاڳ ڪيو ويو. جيئن سر سيد احمد خان جي ساٿي مولانا حاليءَ "مسدس حالي" لکي مسلمانن کي سنڌن براين کان آگاهہ ڪيو، تيئن حسن علي آفنديءَ جي ساٿيءَ، رئيس شمس الدين "بلبل"، "رحيما لطيف" لکي، ۽ مولانا الله بخش "ابوجهي" "مسدس ابوجهو"نئين زندگي- مارچ، 1969ع ۾ لکي، ساڳيو ڪم ڪيو. هندستان ۾ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس آزادي حاصل ڪرڻ جي ڪم کي لڳي، تہ سنڌ ۾ وري " هوم رول تحريڪ" جناب غلام محمد صاحب ڀرڳڙيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ، ۽ 'امن سڀائي' سيد الهندي شاهہ ڏيري واري جي سرڪردگيءَ هيٺ، اها ڪوشش ٿيڻ لڳي. شمس الدين "بلبل" ميهڙ وارو، شاهہ صاحب جي ساٿي ۾ هو. هوم رولين جو خيال هو تہ هندن سان هٿ هٿ ۾ ملائي آزادي حاصل ڪجي؛ ۽ امن سڀاين جو ارادو هو تہ اول انگريزن جي مدد سان هندن سان هڪجهڙائي حاصل ڪري، پوءِ آزاديءَ لاءِ لڙجي، ڇاڪاڻ تہ هنن

نٿي چاهيو تہ انگريزن جي غلاميءَ مان نڪري هندن جي اڪثريت هيٺ اقليت ٿي رهون. اسان جي "خلافت تحريڪ"، جا سن 1919ع ۾ بمبئيءَ مان اٿي انهيءَ جو مقصد هو تہ سنڌيءَ طرح "ڊئريڪ ايڪشن" سان آزادي حاصل ڪجي، ۽ ان جو ٻنهي سان واسطو نہ هو. هوم رولين جي حمايت ۾ "اخبار الامين" هئي، جنهن جا ايڊيٽر جناب محمد هاشم "مخلص" ۽ شمس الدين "بلبل" مرحوم هئا.

جناب حسن علي آفنديءَ سنڌ مدرسو قائم ڪري، سنڌ جي مسلمانن ڪي مغربي تعليم جي وسيلي سجاڳ ڪيو، ۽ سيد الهندي شاهہ، نوشهري فيروز ۾ انگريزي مدرسو قائم ڪيو، جو هينئر هاءِ اسڪول جي صورت ۾ هلندو اچي ٿو. "بلبل" مرحوم ميهڙ ۾ انگريزي مدرسو برپا ڪيو، جو پڻ هينئر هاءِ اسڪول جي صورت ۾ هلندو اچي ٿو. مدرسي جو پهريون هيڊ ماسٽر مسٽر هاساسنگ هو، جنهن مان ظاهري آهي تہ امن سيائي هندو-مسلم تعصب کان آزاد هئا. ٽيون اهڙو اسڪول پٿوري ۾ جناب غلام نبي شاهہ برپا ڪيو، جنهن جي عاليشان جبل جهڙي عمارت اجا بہ موجود آهي، پر افسوس جو پٿوري ۾ اسڪول هلي نہ سگهيو، ۽ ان کي شفٽ ڪري ميرپور خاص ۾ آندو ويو. سنڌ جي مسلمانن جي جديد تعليم اهڙي طريقي سان شروع ٿي.

سنڌ ۾ خلافت جو مکيہ مرڪز دادو هو، جتي مکيہ ڪارڪن جيوڻ شاهہ، ميان محمد هاشم ميمڻ ۽ حاجي محمد يعقوب هئا. ميان محمد رمضان درزي پهريون ماڻهو هو، جو هن تحريڪ ۾ جيل ويو، ۽ اهو بہ دادوءَ جو هو. خلافتي اجا بہ پراڻي جذبي سان سنڌ ۾ عام جام موجود آهن.

["نئين زندگي"، سيپٽمبر 1960ع]

*

(هڪ تاريخي دستاويز)

”ون يونٽ“ جي قيام جي مخالفت ۾
سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ ۾ آنربل پيرالاهي بخش جي تقرير

(11- آڪٽوبر، 1954ع — حيدرآباد)

جناب صدر! مان هن موضوع تي ڏکهي تقرير ڪرڻ نٿو گهران. منهنجي آنربل دوست مسٽر جي.ايم.سيد جيڪي به ٽي ڳالهيون پيش ڪيون هيون، مان سمجهان ٿو ته انهيءَ جي نقطہ نگاهہ کان به ٽي ڳالهيون هن هائوس جي اڳيان پيش ڪريان. مسٽر جي.ايم.سيد هن هائوس جي اڳيان جيڪا 16- سيپٽمبر تي عريضي پيش ڪئي هئي، انهيءَ جون به ٽي ڳالهيون هتي واضح ڪرڻ گهران ٿو. ٻيو ته انهيءَ تي ڪيترن ئي آنربل ميمبر صاحبن چيو آهي، ته آنربل شاهنواز پيرزادي به چيو آهي، جي مان پوءِ اوهان کي پيش ڪندس.

جناب صدر! مسٽر جي.ايم.سيد پنهنجي عريضيءَ ۾ جي ڳالهيون پيش ڪيون آهن، سي مان هتي واضح ڪرڻ گهران ٿو:

(1) دولت پاڪستان جي مرڪزي قانون ساز ادارن ۾ سنڌ کي به اوترائي عيوضي ملڻ گهرجن، جيترا سڀني مستقل قوميتن مان هر هڪ کي ملن.

(2) صوبائي اختيارن جي حدن اندر پنهنجين سمورين ملازمتن تي پاڻ قابض هجن.

(3) ملڪ جي دفاعي ملازمتن سميت سڀني مرڪزي ملازمتن ۾ ڪين آدم شماريءَ جي لحاظ سان جڳهيون ملڻ گهرجن.

(4) پنهنجي قدرتي ذرائع پيداوار ۽ پنهنجي صنعتي ۽ تجارتي وسائل جي ملڪيت ۽ استعمال سنڌس ئي مڪمل اختيار ۾ هجن.

(5) اعليٰ ڪان اعليٰ تعليم پنهنجي مادري زبان جي ذريعي ئي حاصل ٿئي.

(6) سمورين سنڌي ڳالهائيندڙ ايراضين (ڪراچي فيڊرل ايراضيءَ سميت) جهڙوڪ: رياست خيرپور، بهاولپور جا ڪي حصا، رياست لس بيلو وغيره، جيڪي جاگرافيءَ جي لحاظ سان هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن، تن سيني جي قومي زندگي متحده سياسي اجتماع تي ٻڌل هجي، ۽

(7) ڪيس اُهي سمورا سياسي، اقتصادي، ثقافتي ۽ ٻيا حق حاصل هجن، جن تي قوميتن جي خود ارادي واري تسليم شده اصول هيٺ ڪنهن به مستقل قوميت جو حق جاري ٿي سگهي ٿو.

جناب صدر! هيءُ ريزوليوشن آهي، جنهن تي سيني هڪ هڪ صاحب گهڻو ڳالهايو آهي، پر هڪ ڳالهه ضرور چوندس ته اسان جو آنربل چيف منسٽر صاحب، جو مون کان گهڻو آزمودگار آهي، تنهن کان پڇيو وڃي ته سنڌ جڏهن بامبي سان شامل هئي تڏهن اُن جي ڪهڙي حالت هئي! جڏهن اُتي سنڌ جا سمجهان ٿو ته 18، 19 ۽ 20 ميمبر هوندا، تن سان ڇا حالت ٿي گذرندي هئي جا ڪيس چڱيءَ طرح خبر هوندي.

توهان تنهن وقت سنڌ جي حالت ڏسو ها جڏهن بامبي سان شامل هئي ته اُن جي حالت بدتر هئي. اسان سان ماٽيلي ماءُ وارو برتاءُ هو، جنهن ڪري اسان جي آنربل چيف منسٽر صاحب زور شور سان ڪوشش ونئي سنڌ بامبي کان الڳ ڪرائي. تنهن ڪري هاڻي به اسان سان ساڳي حالت ٿيندي، جو سنڌي ٻيا دربدر ٿيندا. تنهنڪري سنڌ جو عوام انهيءَ ”هڪ يونٽ“ ٿيڻ تي خوش نه آهي. مهرباني ڪري سنڌ جي عوام کان به انهيءَ باري ۾ رايو ورتو وڃي، باقي ڏنڊي جي زور تي هيءُ ريزوليوشن پاس نه ڪرايو وڃي. مان اوهان کي چئلينج ڪندس ته سنڌ جو عوام انهيءَ ڳالهه لاءِ هرگز تيار نه آهي، ڇاڪاڻ ته مان ٻهراڙين ۾ ويو آهيان ۽ مون کي خبر آهي ته سنڌ جو عوام ڪنهن به حالت ۾ ”هڪ يونٽ“ ۾ راضي نه آهي. ٻيو مان اڄ جو مثال اوهان کي ٻڌايان ٿو ته جيئن مان صبح جو آيس پئي ته رستي تي ڇانهه جو هوٽل هو. اُتي اڇي بينس ته هوٽل واري مون کان پڇيو ته اوهان سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر آهيو ڇا؟ مون چيومانس ته تون ڪيئن ٿو چوين؟ تنهن تي جواب ڏنائين ته اڄ اسيمبلي ٿيندي

جنهن ۾ ”هڪ يونٽ“ جو سوال بحاليءَ لاءِ پيش ٿيندو ۽ انهيءَ ڪري سمجهيم ته اوهان به ميمبر آهيو. تنهن تي مون چيو مانس ته هائو، مون کي چيائين ته هاڻي توهين وجو تا سنڌ کي ختم ڪرڻ!

سائين منهنجا! سنڌ جي عوام جي اها حالت آهي، مگر جي توهان هرويرو پنهنجي ڏنڊي جي زور سان يا ماڻهن کي جيلن ۾ وجهڻ سان يا پوليس جي زور سان، جنهن جي پهري هيٺ اسان آهيون. ”هڪ يونٽ“ جي ريزوليوشن پاس ڪرائيندا ته اهو ٺيڪ نه آهي.

(سنڌ اسيمبلي پروسيڊنگس مان ورتل)

ماٹھو مٹیادار

جي.ايم.سيد

پير الاهي بخش

پير صاحب جو خاندان پان سعيد آباد، تعلقي سيوهڻ، جي پير ۾ پير جي ڳوٺ جو رهاڪو آهي. سندس خانداني تعلقات مخدوم صاحب هالن واري سان رهيا آهن. سندس ڏاڏي جو نالو پير غلام حسين صاحب هو. هن خاندان جا مريد ڪانياواڙ رياست طرف هئا ۽ اجا تائين آهن.

پير الاهي بخش ولد پير نواز علي شاهه 1895 ڌاري، پنهنجي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. هن ابتدائي تعليم پانن جي سنڌي اسڪول ۾ ورتي. پوءِ خيرپور ميرس هاءِ اسڪول ۾ انگريزي تعليم ورتي، 1919ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪيائين. ان ڪان پوءِ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ عليڳڙهه ڪاليج ۾ ويو، جتي ٿورو وقت پڙهڻ بعد، مولانا محمد علي "جوهر" جي چوڻ تي، جن شاگردن 1920ع ۾ قطع تعلقات جي ڪري ڪاليج ڇڏيو هو، انهن مان هيءُ به هو. اتان نڪري هيءُ عليڳڙهه ۾ نئين برپا ڪيل جامع مليه يونيورسٽيءَ ۾ اچي پڙهڻ وينو، انهيءَ درسگاهه جو سنگ بنياد مولانا محمود الحسن وڌو هو، ۽ حڪيم اجمل خان ان جو چانسيلر هو. اها يونيورسٽي پوءِ دهليءَ ۾ ڪجي آئي.

ڪجهه وقت جامع مليه ۾ تعليم وٺڻ بعد، اتان پڙهڻ ڇڏي، سنڌ ۾ آيو، ۽ خلافت هلچل ۾ بهرو وٺڻ لڳو. هي ڪراچي ۾ 8 ڪان 10 جولاءِ 1921ع تي، مولانا محمد علي "جوهر" جي صدارت هيٺ سڏايل صوبه سنڌ ڪانفرنس ۾ به شريڪ ٿيو هو، جنهن ۾ ڪيل تقريرن جي آڌار تي، مولانا محمد علي، مولانا مجدد سرهندي ۽ شنڪر آچاريه کي به به سال سزا ملي هئي.

هيءُ ڪجهه وقت آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي ۽ آل انڊيا خلافت ڪميٽيءَ جو ميمبر به رهي چڪو آهي. خلافت تحريڪ جهڪي ٿيڻ بعد، هن 1927ع ۾، وري عليڳڙهه ۾ پڙهڻ شروع ڪيو، جتان 1929ع ۾، ايم.اي ۽ ايل.ايل. بي جا امتحان پاس ڪري، موٽي اچي لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪرڻ لڳو. وڪالت ڪرڻ واري وقت ۾ به هيءُ عام ڪانفرنسن ۽ جلسن ۾ ويندو رهندو هو، جنهن ڪري خلافت جي ڏينهن وقت ماڻهن سان پيدا ڪيل تعلقات قائم رکندو آيو.

سنڌ جدا ٿيڻ تي، جڏهن 1937ع ۾، سنڌ اسيمبليءَ جون پهريون چونڊون ٿيون، تہ هيءُ دادو- جوهي تڪ مان خانبهادر يارمحمد خان جوڻيجي، پاٽ جي وينل، مکيہ وڪيل ۽ با اثر ماڻهوءَ جي مقابلي ۾ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تي چونڊجي آيو. هو سنڌ اتحاد پارٽيءَ جو ميمبر هو. اتحاد پارٽيءَ جا چوويهہ کن ميمبر چونڊجي آيل هئا، پر سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت واري ناهڻ بعد، آهستي آهستي ڪري، گهڻا ميمبر پارٽي ڇڏي وجي وزارت واري پارٽي سان شامل ٿيا. باقي اٺ يا نوَ ميمبر وجي مخالفت ۾ رهياسون. خانبهادر الهہ بخش اسيمبليءَ اندر پارٽيءَ جو ليڊر هو. پير صاحب پارٽيءَ سان وفادار رهندو آيو. ڪراچيءَ ۾ اسيمبلي سيشن جي موقعي تي پير صاحب گهڻو ڪري مون وٽ ئي رهندو هو.

مارچ 1938ع ۾، سرغلام حسين هدايت الله جي وزارت کي بجيٽ جي موقعي تي هڪ رپئي ڪٽر جي رٽ پاس ٿيڻ تي شڪست آئي. جنهن بعد الله بخش جي وزارت ٺهي، ان ۾ پير صاحب کي روينيو کاتي جو وزير ڪري ڪنيو ويو. سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت کي شڪست اچڻ کان اڳ، اتحاد پارٽيءَ جي ميمبرن وزارت سان هڪ پروگرام جي بنياد تي ڪوئليشن ناهي هئي. وزارت طرفان پروگرام جي سرانجاميءَ ۾ سست رفتاري ڏيکارڻ ۽ وزيرن نہ وڏائڻ ڪري جڏهن اسان هندو ووٽن جي اڪثريت سان گڏجي وزارت کي شڪست ڏني، تہ ٻاهر نڪرندڙ وزيرن "الوحيد" اخبار ذريعي نئين وزارت ۽ اتحاد پارٽيءَ کي بدنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان کي منهن ڏيڻ ۽ وزيرن جا عوام سان تعلقات پيدا ڪرڻ خاطر، مون ۽ پير علي محمد شاهہ راشديءَ، پير الاهي بخش جي لاءِ ساريءَ سنڌ ۾ گشت لاءِ هڪ ڊگهو پروگرام رٿيو ۽ ڪيس دوري تي موڪليو، جنهن ۾ هن پبلڪ ميٽنگن ذريعي عوام کي ذهن نشين ڪيو تہ نئين وزارت سندن ڀلي لاءِ ڪم ڪرڻ چاهي ٿي، وغيره انهن جون شڪايتون ٻڌائين، حال احوال ورتائين. اهو سنڌ ۾ پهريون دفعو هو، جو سرڪاري عملدار ۽ عام ماڻهو هڪٻئي سان برابريءَ جي درجي تي مليا. عملدار پٽ تي عام ماڻهن سان گڏ ويٺا ۽ ساڳئي دسترخوان تي گڏ ماني کاڌائون، پير صاحب تقريرن جي ذريعي عام ماڻهن کي ٻڌايو تہ وزير عوام جا خدمتگار هئا ۽ عملدار وزيرن جا زيردست هئا. تنهنڪري وزير ۽ عملدار

سيئي خلق جا خادم هئا ۽ نہ حاڪم. انهيءَ گشت عوام جي مرده دلين ۾ بيداري ۽ امنگ پيدا ڪيا، ۽ عملدار طبقو پنهنجي رعب گهٽجڻ ڪري ناراض ٿيو.

گشت پوري ٿيڻ بعد اڳوڻن نڪتل وزيرن جي غلط پروپيگنڊا ڪي تہ بنجو اچي ويو، ليڪن يوروپين عملدارن طرفان گورنر وٽ احتجاج ڪيو ويو تہ پير صاحب جي گشت عملدارن جو اثر زائل ڪري ڇڏيو آهي. ماڻهن جا حوصلا وڌي ويا آهن ۽ قاعدي قانون جي عزت گهٽجي وئي آهي. انهيءَ تي سيني گڏجي هڪ منظم سازش جي ذريعي پير صاحب جہ ، پيدا ڪيل اثر تي پاڻي ڦيرڻ جي ڪوشش ڪئي. سيڪريٽرين جي قانوني رنڊڪن، گورنر طرفان دٻاءُ، ڪامورن جي پروپيگنڊا ۽ عدم تعاون ڪان مرعوب ٿي، ٻين وزيرن پير صاحب جي همت افزائي نہ ڪئي. ماڻهن ۾ پيدا ڪيل اميدن جو ڪو خاطرخواهہ نتيجو نہ نڪتو، ۽ عوام ۾ بددلي پيدا ٿيڻ لڳي. پير صاحب مجبور ٿي، ٻين وزيرن جي روش پٺاندر چُپ ٿي ويو. حقيقت ۾ عوام جي حوصلي وڌڻ مان ٽن گروهن کي خطرو محسوس ٿيو هو: (1) وڏا زميندار، هندو يا مسلمان، (2) شاهوڪار، ۽ (3) ڪامورا، اهي ٽيئي عوام جو حوصلو وڌڻ، سندن طاقت ڪمزور ٿيڻ جي برابر هو. اها پاليسي پير صاحب ڪان اختيار ڪرائڻ ۾ منهنجو ۽ علي محمد شاهہ راشديءَ جو وڏو هٿ هو، ان لاءِ مخالفن طرفان پهريون قدم اهو کنيو ويو تہ علي محمد شاهہ کي پير صاحب ڪان جدا ڪيو ويو. مون بہ پير صاحب کي ڪمزور ڏسي، ابتدا ۾ ، سندس ٻين وزيرن سان اختلاف پيدا ٿيڻ جي ڊپ ڪان، مٿس وڌيڪ زور نہ رکيو. نئين وزارت جنهن ڪانگريس پروگرام مطابق هلڻ جو اعلان ڪيو هو. تنهن کي اهو رُخ اختيار ڪندو ڏسي، آءٌ دلشڪستہ ٿي، ڳوٺ اچي ويٺس.

ٿوري وقت ڪان پوءِ، ڊلن وڌائڻ جو سوال وزارت جي سامهون آيو. اهو سوال اهڙو هو، جو وزارت کي اسان جي مدد وٺڻ جي ضرورت محسوس ٿي. مون کي ڪراچيءَ گهرايو ويو. پارٽين اڳيان اهو سوال رکيو ويو. وزارت کي مدد ڪندڙ ٽنهي پارٽين ان سوال تي غور ڪرڻ لاءِ مهلت گهري. وزيرن، گورنر جي دٻاءُ هيٺ اچي ڊلون وڌائي ڇڏيون. اها اسان ترقي پسند گروهہ جي ٻي شڪست هئي. هڪ عوام جي اميدن کي پورو نہ ڪرڻ، ٻي اسيمبلي ميمبرن جي ڪثرت جي راءِ کي ريٽي ڊلون

وڏائڻ، ان ڪري اتحاد پارٽيءَ ۾ اسان جو گروهه وزارت جي مدد چڏي، مخالفت ۾ هليا ويا. پير صاحب، جيڪو نظرياتي نقطهِ نگاهه سان اسان جي گروهه ۾ شمار ڪيو ويندو هو، سو وزارت سان رهجي ويو. پير صاحب بنيادي طور عوام جو طرفدار ۽ ترقي پسند خيالن جو هو. خلافت تحريڪ جي ڏينهن جو تربيت يافته هو.

پير صاحب، الله بخش وزارت ۾، مارچ 1940ع تائين رهندو آيو. ان کان پوءِ مير بنده علي خان جي وزارت هڪ سال ڪن رهي. ان وقت هيءُ وزارت کان ٻاهر هو. وري جڏهن 1941ع ۾ الله بخش جي وزارت دوباره قائم ٿي، تہ هيءُ ان ۾ وزير ڪري ڪنيو ويو. سيپٽمبر 1942ع ۾، خانبهادر الله بخش ڪانگريسين تي انگريزن جي ڪنيل سخت قدمن خلاف احتجاج ڪندي، پنهنجا لقب ڦٽا ڪيا. ان تي گورنر ڪيس ڊسمس ڪيو ۽ سر غلام حسين هدايت الله کي وزارت ناهڻ لاءِ گهرايائين. پير صاحب ان جي وزارت ۾ شريڪ ٿيو ۽ مسلم ليگ ۾ آيو.

سنہ 1945ع ۾، مسلم ليگ وزارت ۽ مسلم ليگ جماعت جي وچ ۾ اختلاف پيدا ٿيا. اسان مسلم ليگ کان ٻاهر نڪري آياسون. 1946ع جي ابتدا ۾، سنڌ اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون. هيءُ ان ۾ مسلم ليگ ٽڪيٽ تي ميمبر چونڊجي آيو. وري ساڳئي سال سيپٽمبر مهيني ۾، گورنر اسيمبلي ختم ڪري، ڊسمبر ۾ نيون چونڊون ڪرايون. مسلم ليگ طرفان قاضي محمد اڪبر کي منهنجي خلاف اميدوار بيهاريو ويو. ۽ مون کي اليڪشن ۾ شڪست آئي. مون اليڪشن پٽيشن داخل ڪئي. 14- آگسٽ 1947ع تي پاڪستان قائم ٿيو. سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جو گورنر مقرر ٿيو، ۽ وزير اعظميءَ جي چارج کهڙي صاحب کي ملي. 1948ع ۾ کهڙي صاحب جو ڪراچيءَ جي سوال تان مرڪزي حڪومت سان اختلاف ٿي پيو. ان ڪراچيءَ کي مرڪزي حڪومت جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو. مرڪزي حڪومت ان کي ڊسمس ڪري، وزير اعليٰ پير صاحب کي بنايو. ان ڪراچي مرڪزي حڪومت جي حوالي ڪئي. 1949ع ۾ منهنجي اليڪشن پٽيشن جو فيصلو مليو، جنهن ۾ پير صاحب کي ميمبريءَ کان ڊسڪواليفاءِ ڪرڻ جي سفارش ڪيل هئي، ان ڪري پير صاحب کي وزارت ۽ ميمبريءَ کان ٻاهر نڪرڻو پيو

4- سيپٽمبر 1950ع تي، پير صاحب جي خالي ٿيل ميمبريءَ جي جاءِ پرڻ لاءِ ناميڻيشن فارم ڀريا ويا. ان تي پير صاحب پنھنجو فرزند شاھنواز، اميدوار بيھاريو، قاضي فضل الله وزير اعليٰ ھو. کھڙو صاحب سنڌ مسلم ليگ جو صدر ھو. انھن، وقت جي ڪليڪٽر کان پير صاحب جي فرزند کي نابالغ ٺھرائي، ان جو ناميڻيشن پيپر رد ڪرائي، ميان عبداللطيف پنھور، خانبھادر کھڙي جي سالي، کي بنا مخالفت جي ميمبر چونڊرايو. ان کان پوءِ وري پير صاحب اسان سان اچي شامل ٿيو. 17- مارچ 1951ع تي، سن ۾ مسلم ليگ کان ٻاھر ڪارڪنن جي ميٽنگ سڏائي وئي، ان ۾ پير صاحب شريڪ ٿيو.

1953ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون نئين سر چونڊون ٿيون. ان ۾ متحده محاذ طرفان پير صاحب سنڌ اسيمبليءَ تي چونڊجي آيو، ۽ متحده محاذ ۾ اسيمبلي پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري ٿي رھيو، 9- نومبر 1954ع تي پيرزاده وزارت ڊسمس ٿي، ۽ گورنر جنرل، غلام محمد، کھڙي صاحب تان پروڊا جون پابنديون ھٽائي، کيس سنڌ جو وزيراعليٰ ڪيو. ھن طاقت ۾ ايندي پير صاحب جي فرزند کي جيل ۾ وڌو. پوءِ 11- ڊسمبر 1954ع تي، حيدرآباد ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس سڏائي، سنڌ کي "ون يونٽ" ۾ شامل ڪرڻ جو ٺھراءُ ميمبرن کان زوريءَ پاس ڪرايو. ان ٺھراءَ جي برخلاف ووٽ ڪندڙن مان پير صاحب ھڪ ھو.

19- جنوري 1956ع تي، مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون. ان تي پير صاحب چونڊجي آيو. مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ متحده محاذ پارٽيءَ جو سيڪريٽري ٿي رھيو. پاڪستان ۾ نيشنل عوامي پارٽي نھي، ته ھو ان جو ميمبر ٿيو. 17- سيپٽمبر 1957ع تي، مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾، ون يونٽ ٽوڙڻ جو ٺھراءُ رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرڳڙيءَ پيش ڪيو، ان جي پاس ڪرائڻ لاءِ پير صاحب گھڻي ڪوشش ورتي. 8- آڪٽوبر 1958ع ۾، مارشل لا ملڪ سان لاڳو ٿيڻ بعد ھن کي ٻين مکيه سياستدانن وانگر سياست کان خارج ڪيو ويو. ھن وقت ھو وڪالت ڪري رھيو آھي. مارشل لا پوري ٿيڻ بعد جڏھن وري اسيمبليون قائم ٿيون، ته امير حيدر شاھ کي نيشنل اسيمبليءَ ۾ ميمبر چونڊرائڻ لاءِ، ھن گھڻي ڪوشش ورتي. پير صاحب شخصي طرح نھايت

خوش خلق، عوام سان ميل جول ۽ رابطو رکندڙ، سادي زندگي بسر ڪندڙ، نمازي ۽ شريف النفس انسان آهي. طاقت ۾ هجي يا ٻاهر هر ڪنهن به ماٺوءَ کي حتي الامڪان مدد ڪرڻ کان انڪار نه ڪندو آهي يارن دوستن جا ڪيترائي ڪيس فيءَ کان سواءِ ڪٽندو آهي. طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ اڪثر ماٺهن جا دماغ چڪر کائي ويندا آهن، هي صاحب هر حالت ۾ ساڳيو نهنو ۽ محبتي رهندو ايندو آهي.

سنڌ جي جملي وزيرن کان هن جي وزارت جي عرصي جا تعميري ڪم گهڻا آهن: سنڌ ۾ سندس ايام وزارت جا مکيه يادگار هي آهن. سنڌ مسلم ڪاليج برپا ڪرڻ، سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ، سنڌ ۾ زوري مفت تعليم ۽ بالغن جي تعليم کي رائج ڪرڻ، موجوده اين.جي.وي هاءِ اسڪول ۽ ٺڏهوڪي سنڌ ايس.ٽي ڪاليج لاءِ بلڊنگ نهرائڻ، ڪراچيءَ ۾ پن پيرالاهي بخش ڪالونين نهرائڻ ۾ مدد ڏيڻ، ان کان سواءِ ڪيترن ئي ڪاليجن ۽ تعليمي ادارن جي برپا ٿيڻ ۾ پڻ پير صاحب جو هٿ هو.

کيس پنج فرزند آهن: (1) ميان محمد نواز، (2) ميان شاهنواز، (3) ميان عبدالحميد، (4) ميان عبدالمجيد ۽ (5) عبدالرشيد.

("جنب گذاريم جن سين"، ڪتاب تان ورتل اقتباس)

پير علي محمد راشدي

پير الاهي بخش

ڀان پرسان پير ڳوٺ جي پيدائش. ننڍڙائيءَ ۾ ئي سياست جي لونجهه لڳي ويس. تعليم ڇڏي خلافت تحريڪ ۾ ڪاهي پيو هو. انهن ڏينهن ۾ جو جوڙي جا ڪپڙا پهرڻ شروع ڪيائين ته شايد مرندي گهڙيءَ تائين جوڙيءَ جي پچر نه ڇڏيائين. دنيا بدلجي وئي، خلافت ختم ٿي وئي، ڪانگريس وجي ڪڙاهي ۾ پئي، جن چرخا هلائي جوڙي ٿي اُٽي سي پاڻ پٽ پٽيهر پهرڻ لڳا، پر جوڙيءَ جي جند پير صاحب مان ڪانه ڇٽي، ساڳي طرح ترڪي ٽوپي.

خلافت جي خاتمي ۾ جيل جي مختصر مهماني ڪاٽڻ بعد، لاڙڪاڻه لوڪل بورڊ جي اسڪالرشپ تي وڃي عليڳڙهه مان ايم.اي، ايل.ايل.بي جون ڊگريون حاصل ڪيائين، اوڏانهن موٽڻ تي لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪيائين، پر هندو وڪيلن جو ڏاڍو زور هوندو هو. سٺيا اصيل انهن ڏانهن ويندا هئا. عام چوٽي هئي ته اٺي تي ڇٽيءَ وارا اصيل، چار آنا في ۽ چار آنا ٽانگي جو ڀاڙو، بوڇڻ جي ڪنڊ ۾ ٻڌيون وجي پير صاحب وٽ پهچندا هئا. فيءَ جي گهٽتائيءَ ڪي منڙي الله جو نالو وجهي پيا پورو ڪندا. گهڻو ڪري ته منجهند جي ماني به منجهانئس ڪيندا ۽ پبي هيءَ پيا ٻڌندا ته ”پير وڪيل ٻنهين جهانن جو ٻوڙ پلاءُ“ ٻوڙ پلاءُ انهن ڏينهن ۾ پير صاحب خود ڪي به دعوتن جي دوران ئي ميسر ٿيندو هوندو، پر اهڙن ڪٺل اصيلن ڪي انهن ڏينهن ۾ ملندڙ ٽڪي وارو نانُ به، مفت مرحمت ٿيڻ تي، ٻوڙ پلاءُ جو مزو ڏيندو هوندو. مطلب ته جيڪا في ڏيندا هئا، سا مانيءَ ۾ ڪڍيون ويندا هئا. اهو ئي سبب هو جو لاڙڪاڻي جو ديوان گوبند رام هاسو مل وڪيل منهن ڏسي ماڻهن جو وڪيل ٿيندو هو.سندس خيال هو ته پير صاحب پنهنجي اشرافت سان وڪالت جي مارڪيٽ خراب ڪري ڇڏي آهي. سندس اصيل بوڇڻ ۾ ته اٺ آنا ٻڌي اچن ٿا، پر سندن وَرَ ۽ ابداٽي ۾ سَوَن جا نوٽ لڪل رهن ٿا. تنهن ڪري گوبند رام اهڙن فريبي اصيلن ڪي منهن مان تاڙي اوچتو سندن پٽڪو لاهي ڏسندو هو، جنهن جي وڪڙن مان اڪثر لڪايل نوٽ ٻاهر نڪري ايندا هئا. ڪجهه ڏينهن بعد

سندس واقف اصيل پنهنجي پٽڪي کي پيسن رکڻ لاءِ غير محفوظ جاءِ سمجهي نوٽ ابداڻي ۾ لڪائي يا اڳڙيءَ ۾ ٻڌي وَرَ ۾ وجهي، اچڻ لڳا. ان جو علاج وري گوبند رام پنهنجي منشي ڪتومل کان ڪرائيندو هو، جيڪو کين پنهنجي ڪوني ۾ وٺي وجي سندن هيٺ مٿي جي پوري پوري تلاشي وٺندو هو. ان قسم جا اصيل ڳوناٺا هوندا هئا، ان زماني ۾ ڏاڙهيون وڏيون رکندا هئا. ڪتومل تلاشيءَ جي دوران ڏاڙهين تي به ڪرڙي نظر رکندو هو.

سنڌ 1936ع ۾ (بمبئيءَ کان) جدا ٿي.1937ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون پهريون عام چونڊون ٿيون. پير صاحب مرحوم دادوءَ مان اميدوار بيٺو. نوڙت، غريبت ۽ سياءَ جي سادگي ڪم آيس. هڪ دولتمند ۽ نالي واري وڪيل کي ڪيرائي ڪامياب ٿي آيو. انگريز موجود هو. ماڻهو پنهنجي مرضيءَ سان ووٽ ڏيندا هئا. سرڪاري هستا بوديءَ جو خطرو ڪونه هوندو هون.

1938ع ۾ سر غلام حسين مرحوم جي وزارت ڪري ۽ الله بخش مرحوم جي وزارت قائم ٿي.[1] پير الاهي بخش مرحوم ان جو روينيو وزير بڻيو. پر وزير بڻجڻ کان اڳ جيڪي به چار ڏينهن هڪ وزارت جي ڊهڻ ۽ ٻيءَ وزارت کي نهڻ ۾ لڳا. انهن ڏينهن ۾ ڪجهه وقت ته پير صاحب کي راڻي باغ ۾ وجي لڪائڻو پيو، چو ته هڪ بزرگ سر غلام حسين مرحوم پاران ڪيس اسان جي ڪيمپ مان ڀڄائي وڃڻ لاءِ مقرر ٿيل هو، جيڪو سندن ڳولها ۾ سرگردان ڦرندو ٿي وتيو. لڪ واريءَ جاءِ تي ساٿس گڏ رهڻ جو فرض منهنجي سپرد هو، جيڪو مون وڏيءَ حڪمت عمليءَ سان بجا آندو اسان لاءِ ماني حاجي مولا بخش سومري جي گهران ايندي ٿي رهي، پر اهو ڪم لڪ چپ جو هو، جيئن ڪنهن کي لڪايل پير صاحب جو پرو نه پوي. ”چانچوس“ چوڏس چوڏار جهٽ ڏيندا پي وتيا.

وزير بڻجڻ شرط پير صاحب سنڌ جي تفصيلي دوري تي نڪتو. دوري جي دوران آءٌ به سندن خدمت ۾ رهيس. ميٽنگن، تقريرن،

---

[1] ان واقعي جي تفصيل لاءِ ڪتاب (اهي ڏينهن، اهي شينهن) جي پهرين جلد (ٻي ايڊيشن جو صفحه 298 کان 303 تائين ڏسڻ گهرجي.

درخواستن، دعوتن جي ڏم هئي. تقريرن ۾ پير صاحب ڪامورا شاهي کي خوب لتاڙيندو ۽ جوش ۾ اچي پنهنجو لڪڻ هوا ۾ لوڏيندو ۽ چوندو رهيو ته: "هن سان هاٿي ڪامورن جو سر پڃبو". پير صاحب جي دل ۾ عوام پاران ڏاڍو جوش ۽ جذبو هو ۽ پاڻ پير به پڪو ۽ بنيادي هو. منهنجي ڊيوٽي هيءَ هئي ته جيڪي درخواستون پيش ٿين، سي واپس ڪراچي پهچڻ تائين پنهنجي قبضي ۾ رکندو وڃان. اهي درخواستون گهڻو ڪري ڪامورن جي خلاف هيون، جن جي باري ۾ مون کي معلوم ٿيو ته ڪن ڪامورن سازش ڪئي آهي ته وجهه وٺي مورڳو رستي مان انهن کي چورائي ونجي، تنهن ڪري پهريان پنهنجي وهاڻن ۾ وجهي مٿن مٿو رکي سمهندو هوس. وهاڻن ڪان وڏي پيون ته ڳوٽين ۾ وجهي ڏينهن جو پنهنجين اکين اڳيان موٽر ۾، ۽ رات جو ڳوٽيون ڪٽ هيٺان رکي سمهندو هوس. ڪراچي پهتاسين ته محسوس ٿيو ته پير صاحب جو نوڪر شاهيءَ خلاف ڪيل تقريرن جو ٻڌي گورنر صاحب ڏاڍس ناراض ٿي پيو آهي. گورنر سر لانسيلانٽ گرهام انگريزن جي انتظامي روايتن مطابق نوڪر شاهيءَ جو رکپال هو، تنهن سمجهيو ته نوڪر شاهيءَ جو خلاف تحريڪ جو بنياد وجهندڙ جناب جي.ايم. سيد ۽ ان جي پاران آئا آهيان، تنهن ڪري هن اهڙو چڪر هلايو جو جي.ايم. سيد، الله بخش مرحوم ڪان ۽ آءُ، پير الاهي بخش صاحب ڪان جدا ٿي وياسين. ڪجهه قدرت جو به هن ۾ هٿ هو چو ته جيڪڏهن اهو ڦيرو نه اچي ها ته هوند بعد جي تاريخ ٻيءَ طرح جڙي ها. ان ڪان پوءِ پير جو ناتو الله بخش مرحوم جي ذريعي ڪانگريس سان ٿيو. سيد ۽ مان وڃي ليگ ۾ شامل ٿياسين. تاريخ سنڌ جي ان ڦيري جو تفصيل هن ڪان پوءِ ٻيءَ جاءِ تي ايندو.

مگر هڪ ڳالهه، ان جدائيءَ ڪان پوءِ به، مڃڻ جهڙي آهي، يعني پير صاحب جا اسان سان سياسي اختلاف پيدا ٿيڻ ڪان پوءِ به ذاتي ۽ خانگي تعلقات ڪونه ٽٽا. سنڌس شرافت، شائستگي ۽ حضور شرمي سنڌس سياست تي به حاوي رهي. هونءَ به انهن ڏينهن جي ماڻهن جو عام دستور اهو هو، ڪنهن جا ڪنهن سان ڪيڏا به شديد سياسي اختلاف چو نه هجن پر باهمي ذاتي تعلقات کي انهن ڪان متاثر ٿيڻ نه ڏيندا هئا. هڪ ٻئي جي عزت ۾ هٿ ڪو نه وجهندا هئا، دشمني ڪا نه ڪندا هئا. اهڙيءَ

ذليلائي جو مظاهرو ڪو نہ ڪندا جو اڪيون بہ لڳي چار ٽين تہ ماڻهو ڪي شرم وچان پنهنجو ڪنڌ هيٺ ڪرڻو پوي. شايد شرم ۽ حياءَ جي وٽ انهن ڏينهن ۾ معدوم ٿي ويل ڪانہ هئي. سياسي جنگيون بہ زبردست لڳيون، پر سياسي جنگين ڪي سياست جي حدن اندر رکيو ويندو هو. اهو دؤر 1946-47ع تائين قائم رهيو، ان ڪان پوءِ سياست جا ڦرڪا ئي ڦرڻ لڳا.

(ڪتاب 'اهي ڏينهن اهي شينهن' جلد-2 از: پير علي محمد راشدي تان ورتل اقتباس)

*

جناب پير الاهي بخش صاحب جن جو پوٽو جناب پير مظهرالحق
موجوده صوبائي وزيرتعليم ۽ خواندگي،
شهيد راڻي محترمه بينظير ڀٽو صاحبه سان ملاقات ڪري رهيو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

عوام جو طرفدار سنڌ جو خزمتگار

موجوده دور ۾ سنڌ جي سياسي اڳواڻن جي تاريخ ۾ جناب پير الاهي بخش مرحوم جو ڪردار منفرد ۽ مثالي هو. هن پاڻ کي سنڌ جي غريب طبقي جو نمائندو، عوام جو طرفدار ۽ سنڌ جو خزمتگار ڪري سمجهيو. بنيادي طور تي، هو سياست ڪنڌڙ استحصالي طبقي جو مخالف، ۽ عوامي ترقيءَ جو علمبردار هو. هو انگريز سامراجي حڪومت جو مخالف هو. هن کي مسلمانن سان انگريزن جي ڪيل ناانصافين جو احساس هو ۽ هو انگريزن خلاف، سياسي محاذ جو حامي هو. ان مقصد لاءِ هن خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو ۽ نوجوانيءَ جي باوجود ملڪ جي وڏي خلافتي اڳواڻن سان ڪلهي ۾ ڪلهو ملائي تحريڪ کي زور وٺايو. انگريزن جي پيدا ڪيل استحصالي هندو طبقي جي ڏاڍ جي خلاف سنڌ جي بي پهچ ۽ بيوس مسلمانن جو پرجهلو ٿيو ۽ مسلمانن جي ترقيءَ لاءِ اعليٰ تعليم جا دروازا کوليائين.

آءٌ ڪاليج ۾ شاگرديءَ واري زماني کان وٺي، جناب پير صاحب جي عوامي پلائيءَ واري جذبي کان متاثر ٿيس، بلڪ ثناخوان ٿيس ۽ وقت آيو جو پاڻ مهرباني ڪري منهنجو مربي ۽ مددگار ٿيو. مون 1936ع ۾، ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ (D.J.Sindh) ڪاليج ۾ دخلا ورتي، اهو پهريون سال هو، ڪاليج ۾ مسلمان شاگرد آگرين تي ڳڻڻ جيترا هئا ۽ ڪاليج جي مشغلن ۽ تنظيمن ۾ ڪين ڪو دخل ڪو نہ هو. ان وقت مسلمان شاگردن جي مسئلن کي ٻڌڻ ۽ ساڻن همدردي ڪرڻ وارا چار اڳواڻ هئا، جن سان ملندا هئاسين. شيخ عبدالمجيد سنڌي، پير الاهي بخش (جڏهن ڪراچيءَ ۾ ايندو هو)، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ بئريسٽر عبدالرحمان (جيڪو آفريقا مان آيو هو. سندس فرزند مسٽر حسن علي پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ٿيو). هڪ دفعي اسان وفد ناهي انهن سان ملياسون تہ مسلمان شاگردن لاءِ بہ ڪاليج قائم ڪيو وڃي. پيرُ صاحب وڏو دلاسو ڏنو ۽ چيو تہ وقت ايندو جو اوهان کي ڪاليج ملندو. ذاتي طور تي پير صاحب

هر محتاج جي مدد ڪندو هو. 1937ع جي آخر ۾ منهنجون اکيون ايتريون تہ خراب ٿي پيون جو مون پڙهڻ ڇڏيو. پر ڪراچيءَ ۾ رهي علاج ڪرائڻو هو. آءٌ جناب پير صاحب جن وٽ ويس تہ بہ پيرا (پي.ڊبليو.ڊي جي وزير) نهچلداس وزيراڻي کي زوردار سفارش ڪيائين ۽ مون کي ڪلارڪي جي جاءِ ملي. پير صاحب ائين ٻين جي بہ مدد ڪندو هو.

ڪراچيءَ ۾ اچڻ بعد پير صاحب جن جي باري ۾ وڌيڪ معلوم ٿيو تہ هو سنڌ جي ڀهراڙيءَ جو هو ۽ پنهنجي ذوق ۽ ذهانت سان ترقي ڪري ڪامياب ٿيو هو. پاڻ دادو ضلعي جي هڪ ڳوٺ ۾ ڄائو ۽ پان شهر جي اسڪول ۾ پرائمري تعليم پوري ڪيائين. ان بعد خيرپور رياست جي والي مير علي نواز صاحب جي قائم ڪيل خيرپور هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ پاس ڪيائين. ۽ اعليٰ تعليم لاءِ عليڳڙهہ جي .ايم.اي. او ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. ان وقت وطن پرست اڳواڻن جامعہ مليہ جي نالي سان هڪ جدا تعليمي ادارو قائم ڪيو. اتي مولانا محمد علي جهڙي بيدار مغز سياسي اڳواڻ سان واقفيت پيدا ڪيائين ۽ مولانا جي چوڻ تي هو انهن ويهن شاگردن جي گروهہ ۾ شامل ٿيو، جن نئين اداري جامعہ مليہ ۾ داخلا ورتي، جيڪو پوءِ دهلي ۾ آندو ويو (۽ اڄ تائين موجود آهي). نوجوانيءَ ۾ پير صاحب جي اعليٰ تعليم لاءِ ڪوشش ۽ وطن پرست اڳواڻن سان ناتو، سنڌ جي ذهين ۽ جذبي وارن شاگردن جي رهنمائيءَ لاءِ وڏو سبق هو. ڪاليج جا اڪثر شاگرد پير صاحب جي عزت ڪندا هئا.

وطن دوستي ۽ مسلمانن جي خدمت واري جذبي ۾ سرشار ٿي، پير صاحب پنهنجي اعليٰ تعليم وچ ۾ ڇڏي، سنڌ آيو ۽ خلافت تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتائين. انهيءَ زماني ۾ دادو مان پنهنجي اخبار "شمشير الاسلام" ڪڍيائين. دادو ۽ لاڙڪاڻي مان پاڻ ۽ جان محمد جوڻيجو ان وقت خلافت تحريڪ جا سرويچ سرواڻ هئا.

مولانا محمد علي 1921ع ۾ ڪراچيءَ ۾ وڏي آل انڊيا ڪانفرنس سڏائي، جن ۾ پير صاحب شامل هو. مولانا محمد علي ۽ ٻين اڳواڻن تي انگريزن جي حڪومت ڪيس داخل ڪرايو ۽ اهو ڪيس خالقڏني هال ۾ هليو. پير صاحب ڪيس جي پيروي ڪرڻ ۾ مولانا محمد علي ۽ ٻين اڳواڻن جي خدمت خاطر شامل رهيو. اهي ان دور جا وڏا ڪارناما هئا ۽ پير صاحب باوجود

ننڍي عمر جي وڏو اڳواڻ هو. جڏهن خلافت تحريڪ جو زور گهٽيو تڏهن حقيقتن ۽ حالتن تي نظر رکندي، پير صاحب ستن انن سالن جي وقفي بعد وري 1927ع ۾ وڃي مسلم يونيورسٽي عليگڙهه ۾ داخلا ورتي ۽ ايل.ايل.بي جي ڊگري حاصل ڪري، دادوءَ ۾ اچي وڪالت شروع ڪيائين، ۽ سنڌ جي سياست ۾ پڪا پختا قدم ڄمايائين. انگريزن جي حڪومت ۾ نوڪري ڪرڻ جو ڪڏهن به ڪو نه سوچيائين.

پير صاحب عوامي پلائي ۽ عوام جي اقتدار جو قائل هو. جڏهن وزير ٿيو ته پهريون پيرو وڏن آفيسرن کي ماڻهن سان گڏ هيٺ وهاريائين. انگريزن جي حڪومتي رعب تاب کي هلڪي ڪرڻ لاءِ پير صاحب ائين ڪيو ۽ واهه واهه ٿي وئي. خلافت تحريڪ ۾ تقريرون ڪندي انگريزن تي چوهه چنديائين، ۽ پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ به جن حڪومت جي ڏٽين پنهنجي من ماني ڪئي تن جي مخالفت ڪيائين ۽ حيدرآباد ۾ هلندڙ سنڌ اسيمبليءَ ۾ "ون يونٽ" قائم ڪرڻ خلاف ووٽ ڪيائين. سنڌ جي فقط پنجن ميمبرن ون يونٽ خلاف ووٽ ڪيو جن جو اڳواڻ پير صاحب هو.

پير الاهي بخش صاحب جي سنڌ لاءِ وڏي ۾ وڏي خدمت اها هئي جو تعليم جا دروازا کوليائين. سندس دلي خواهش هئي ته جيڪر سنڌ جا سڀ ٻارڙا ته پڙهن پر وڏا به پڙهن. هو پهريون تعليم جو وزير هو جنهن سنڌ ۾ مفت ۽ زوري تعليم توڙي بالغن جي تعليم شروع ڪرائي. بالغن جي تعليم ۾ هو پاڻ وڃي ڪي مرڪز ڏسندو هو. مون کي ائين ياد پوي ٿو ته نوابشاهه ۾ بالغن جي تعليم جو مرڪز ڪاميابيءَ سان هلي رهيو هو ۽ آءٌ به ڪم ڪري رهيو هوس جو پير صاحب پاڻ اتي آيو. مفت ۽ زوري تعليم جو سلسلو شروع ۾ ڍرو مگر پوءِ زور سان هليو ۽ پاڪستان کان پوءِ به هلندو رهيو ۽ 47 تعلقا زوري تعليم هيٺ اچي ويا هئا جو نئين حڪومت اهو هلندڙ ڪم بند ڪرايو. انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته سنڌ جي سڀني سياسي اڳواڻن ۽ ننڍن وڏن وزيرن جي ڀيٽ ۾ پير صاحب سنڌ جي تعليمي ترقيءَ لاءِ گهڻو ڪم ڪيو. بلڪ ائين چئي سگهجي ٿو ته تيار ڪرڻ بنهي ڪنهن ڪونه ڪيو. استادن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ، ڪراچيءَ ۾ بندر روڊ تي ٽريننگ ڪاليج طور شاندار عمارت ٺهرايائين. ڪيترائي اسڪول ۽ ڪاليج جيڪي 1947ع کان پوءِ واري لڏپلاڻ ۾ بند

ٿي ويا هئا، سي ڪولرايائين. وڏي ڳالهه ته اعليٰ تعليم جي ترقيءَ لاءِ ڪراچيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽي قائم ڪيائين. ان کان اڳ، پنهنجو ڪيل وعدو به پورو ڪيائين جو مسلمان شاگردن جي اعليٰ تعليم لاءِ ”سنڌ مسلم ڪاليج“ قائم ڪيائين.

آءٌ مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه ۾ پڙهندو هوس جو پير صاحب پاڻ اتي آيو انهيءَ لاءِ ته نئين ”سنڌ مسلم ڪاليج“ لاءِ پرنسيپال ۽ قابل استادن جي چونڊ ڪري سگهي. وائيس چانسيلر ڊاڪٽر ضياءُ الدين صاحب ۽ ٻين سندس وڏي مرحبا ڪئي ۽ ڊاڪٽر امير حسن صديقي جيڪو وائيس چانسيلر وٽ ڪم ڪري رهيو هو، تنهن کي پرنسيپال ڪري چونڊيائين. منهنجو ساڻس ملڻ ٿيو ته وڏي مهربانيءَ سان مليو ۽ اشاري طور چيائين ته اوهان پِي ايڇ ڊي ڊاڪٽريءَ جي ڊگري لاءِ ڪم ڪريو پوءِ اچي ”سنڌ مسلم ڪاليج“ کي زور وٺايو. غلام مصطفيٰ شاهه ۽ غلام نبي پنگر جن مون سان گڏ مسلم يونيورسٽيءَ مان ايم.اي.پاس ڪئي هئي، تن کي ۽ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽي کي ڪاليج ۾ مقرر ڪيائين. پر پانئجي ٿو ته ڊاڪٽر امير حسن صديقي (پرنسيپال) جي زوردار راءِ هئي ته مون کي عليڳڙهه مان گهرائي. بس بنا دير جي سنڌ مسلم ڪاليج ۾ مقرريءَ جو آرڊر مون ڏانهن موڪليو ويو. مون معذرت ڪئي ۽ هڪ سال لاءِ مهلت گهري ته جيئن پي ايڇ.ڊي جي ڊگريءَ لاءِ پنهنجو تحقيقي مقالو لکي وٺان. منهنجي استاد پروفيسر عبدالعزيز ميمڻ صاحب پاڻ پير صاحب ڏانهن ان سلسلي ۾ خط به لکيو، پر پير صاحب سنڌ مسلم ڪاليج کي وڌائڻ جو پڪو ارادو ڪيو هو، سو مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه جي وائيس چانسيلر ڊاڪٽرضياءُ الدين ڏي ذاتي خط لکيائين ته هو مون کي مجلئي ڪراچيءَ روانو ڪري. پير صاحب مون تي مهربان هو ۽ سندس مون تي احسان هئا، جن کي ياد ڪندي مون ڊاڪٽريءَ جي ڊگري تان هٿ ڪنيو ۽ 1945ع جي نئين تعليمي سال ۾ اچي ”سنڌ مسلم ڪاليج“ ۾ ليڪچرار ٿيس.

1946ع ۾ مون دهليءَ چٽليٽيءَ واري معيار ۾ ڪامياب ٿي برٽش گورنمينٽ آف انڊيا طرفان اعليٰ تعليم لاءِ اسڪالر شپ حاصل ڪئي. آمريڪا وڃڻ کان اڳ پير صاحب سان ٽيليفون تي ڳالهايم ۽ موڪلايم.دلي خوشيءَ جو اظهار ڪيائين ۽ اعليٰ تعليم ۾ ڪاميابيءَ لاءِ همتايائين. 26- سيپٽمبر

1946ع تي آمريڪا ۾ ڪولمبيا يونيورسٽي نيويارڪ ۾ داخلا ملي ۽ ايم.اي جي ڊگريءَ بعد 1947ع ۾ ڊاڪٽريءَ جي ڊگريءَ لاءِ پنهنجو مقالو "سنڌ ۾ نئين تعليمي نظام لاءِ استادن جي تعليم ۽ تربيت" منظور ڪرايو. 1947ع ۾ پير صاحب ڏانهن مون پهريون خط لکيو، جنهن ۾ احوال ڏنم ۽ پڻ گذارش ڪيم ته سنڌ ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ طرفان مون کي مقالي لاءِ گهربل مواد موڪليو وڃي. ان جو جواب مون کي مارچ 1948ع ڌاري ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب طرفان مليو، جيڪو ان وقت ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن هو. جاڻايل هو ته آءٌ سنڌ مان ڪنهن به مواد ملڻ جي اميد نه رکان، ڇاڪاڻ جو هتان جا آفيسر ۽ ٻيا هليا ويا آهن ۽ ڪو به گهربل رڪارڊ پوريءَ طرح هٿ ڪري نٿو سگهجي. ٻيو خط پير صاحب ڏانهن مون 1948ع جي پوري ٽيڻ ڪان اڳ لکيو. پير صاحب ان وقت سنڌ جو چيف منسٽر هو. مون دليلن ۽ مثالن سان لکيو ته ملڪ جو سڄو نالو "متحده صوبه جات پاڪستان" (United States of Pakistan) رکيو وڃي ۽ ڪانسٽيٽيوشن ۾ اهو منظور ڪرايو وڃي. مقصد هو ته انهي نالي سان اها تصديق ٿيندي ته ملڪ جا سڀ صوبا بااختيار هئا، جن پنهنجا ڪي اختيار ڏيئي ملڪ قائم ڪيو ۽ باقي اختيارن جا هو مالڪ رهيا. ان خط جو جواب ڪو نه آيو ۽ نه مون جواب لاءِ ڪا گذارش ڪئي هئي.

پير مظهرالحق شاهنواز

منهنجو ڏاڏا سائين پير الاهي بخش: هڪ تاريخ ساز شخصيت

مون جڏهن هوش سنڀاليو تہ پنهنجي گهر ۾ هڪ نهايت فرشتہ خصلت ۽ فرشتہ صورت بزرگ ڏٺم، مون کي ٻڌايو ويو تہ اهي تنهنجا ڏاڏا سائين آهن، ۽ بعد ۾ عمر وڌڻ سان خبر پوندي وئي تہ اُهي بزرگ منهنجا ڏاڏا سائين پير الاهي بخش آهن، جيڪي سنڌ جا وزير اعليٰ رهيا ۽ اُن وقت جي مغربي پاڪستان اسيمبلي جا ميمبر پڻ هئا، اُن کان اڳ سنڌ اسيمبليءَ جا لاڳيتا ميمبر ٿيندا آيا. مون کي ننڍي هوندي اها تہ خبر نہ هئي تہ منهنجا ڏاڏا سائين سنڌ جا ڪيڏا وڏا خدمتگار هئا. مون کي جيڪا پهرئين يادگيري آهي، ساڻن گڏجي گهران ڪٿي ٻاهر وڃڻ جي، تڏهن مان تقريباً ڇهن يا ستن سالن جو هوندس، مون ڏٺو تہ هڪ ٻيو بزرگ دادو واري بنگلي تي هڪ ڪار ۾ ساڻن ملڻ آيو هو، جتي اسان پنهنجي ڏاڏي سان گڏجي رهندا هئاسين، منهنجو والد صاحب سائين پير شاهنواز ۽ منهنجي امڙ سائڻ، اسان ان وقت چار ڀائر هئاسين، ۽ ان زماني ۾ ٽيهري ڏاري اهو بزرگ آيو هو، مون کي بعد ۾ پتو پيو تہ اهو سائين جي. ايم. سيد هو. ٻئي بزرگ جڏهن گاڏيءَ ۾ وينا تہ مون ضد ڪري گاڏيءَ ۾ چڙهڻ جي ڪوشش ڪئي، تہ جيئن مان بہ ساڻن گڏ وڃان. منهنجي ضد جي باوجود بہ ڏاڏا سائين پنهنجي خدمتگار کي چيو تہ هن ننڍڙي کي گهر وٺي وڃو! پر سائين جي. ايم. سيد چيو تہ ڪا وڏي ڳالهہ نہ آهي، ٻار سان گڏ وٺي ٿا هلون. پوءِ سائين جي. ايم. سيد مون کي پنهنجي ڪڇ ۾ ويهاريو، ۽ سندن

جي. ايم سيد

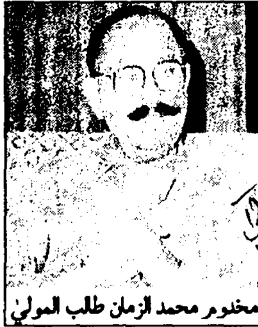
گاڏيءَ ۾ اسان روانا ٿياسين، اسان جي گاڏيءَ سان گڏ ٻيون ٻه ڪوڙ ساريون گاڏيون هيون جن ۾ ڪافي ماڻهو سوار هئا. مون کي ياد آهي ته اهو قافلو پيان سيد آباد يا ٽلٽي، انهن ٻن مان ڪو هڪ شهر هو، جتي هڪ وڏو جلسو ٿيو هو، جنهن ۾ ون يونٽ جي خلاف تقريرون ڪيون ويون. اهو واقعو مون کي انڪري به ياد آهي جو ان جلسي ۾ اسٽيج تي پيان سيد آباد جون مشهور 'منيون ٽڪيون' جن ۾ اندر مائو هوندو هو ۽ ٻاهران کنڊ جي ڪوٽنگ هوندي هئي، ورهايون ويون هيون، جيڪي ان زماني جي رواج موجب ٽڪر جي پاٽوڙن ۾ ورهائيندا هئا. جيڪي مون کي ڏاڏيون وٽيون ۽ ان ڪان پوءِ جتي به جلسي ۾ ويندا هئاسين ته اڪثر ڪوشش ڪندو هئس ته ڏاڏا وارن سان گڏجي وڃان ڇاڪاڻ جو اُتي اهي ٽڪيون ملنديون! پر اهي ٽڪيون ڪڏهن ملنديون هيون ته ڪڏهن نه به ملنديون هيون. بهرحال پنهنجي ڏاڏا سائينءَ سان اهو منهنجو پهريون تعارف هو، ۽ سندن دوستن ۾ جيڪو پهريون دوست مون ڏٺو، اُهو سائين جي. ايم. سيد هو. اُن ڪان پوءِ ته اهو سلسلو ڪافي سالن تائين جاري رهيو، پر اُن وقت مون کي اهو تصور ۾ به نه هو ته منهنجا ڏاڏا سائين مون کي سياست ۾ وٺي ايندا. اُن ڪان پوءِ اسان حيدرآباد شفٽ ٿي وياسين. حيدرآباد جي سول لائينس ۾ اسان جو 29 هون نمبر بنگلو هوندو هو، جيڪو اسان جي ڏاڏا سائين پاڪستان ٺهڻ وقت اسان لاءِ ورتو هو. جڏهن اسان اُن بنگلي ۾ شفٽ ٿياسين ته اُن وقت تائين اُهو بنگلو خالي هو، اتي اسان وٽ ڏاڏا مرحوم تقريباً هر ٻئين ٽئين مهيني ملڻ ايندا هئا، ۽ ڪجهه ڏينهن اسان سان گڏ رهندا هئا. اتي منهنجو نانو قاضي محمد اڪبر صاحب ساڻن ملڻ ايندو هو. ٻئي بزرگ پاڻ ۾ ڪافي دير تائين سياست تي ڳالهائيندا رهندا هئا ۽ مان پڙ ۾ ويهي سندن ڳالهيون غور سان ٻڌندو هئس.

ڏاڏا سائين حيدرآباد اچڻ دوران ڪڏهن ڪڏهن شام جو ڪنهن نہ ڪنهن پنهنجي پراڻي دوست سان ملڻ ويندا هئا، تہ مون کي بہ پاڻ سان گڏ وٺي ويندا هئا، ۽ مون کي بہ خود شوق هوندو هو، تہ مان هنن بزرگن سان گڏ ويهي سندن ڳالهيون ٻڌان، منهنجي يادگيري ۾ جن بزرگن وٽ منهنجي ڏاڏا سائين پير الاهي بخش جو اچڻ وڃڻ هوندو هو يا گهڻي محبت، ساڻن گهرائپ ۽ دوستاڻا تعلقات هئا، انهن ۾ سيد ميران محمد شاهہ جو شمار سرفهرست ٿئي ٿو. جتي ڏاڏا سائين جن مون کي بہ پيرا وٺي ويا، ۽ ساڻن جنهن محبت ۽ اُڪير سان مليا، اهو مون کي اڄ ڏينهن تائين نٿو وسري. انهن ئي ڏينهن جي هڪڙي شام جو ڏاڏا سائين مون کي پاڻ سان گڏ پنڌ ئي پنڌ واڪ ڪندا، سائين ميران محمد شاهہ جي بنگلي تي وٺي آيا، سندن بنگلو جيڪو پڻ سول لائينس ۾ هوندو هو بعد ۾ اتي وينس سئنيما ٺهي. سائين ميران محمد شاهہ تمام سنهو ۽ ڏاڍي باغ بهار طبعيت جو مالڪ هو، جڏهن اسان

سيد ميران محمد شاهہ

وٽن وياسين تہ ان ڏينهن سندن ننيو پاءُ سائين قاسم علي شاهہ بہ اتي موجود هو جيڪو اڄ بہ مون کي چڱي طرح ياد آهي، جتي ساڻس ملاقات ٿي. هي ٻئي بزرگ ڪافي دير هڪ ٻئي سان ڪچهري ڪندا رهيا، مون کي تفصيل تہ ياد ڪونهن. پر مون کي ايترو اندازو ٿيو تہ سائين ميران
محمد شاهہ اسان جي ڏاڏا مرحوم پير الاهي بخش جو تمام سٺو دوست هو. ان کان علاوه اتي سول لائينس ۾ سردار محمد علي شاهہ ڄاموٽ پڻ رهندو هو، جتي پڻ ڏاڏا سائين مون کي هڪڙو دفعو وٺي ويا، جتي پڻ ساڻن ڪچهري ٿي. سردار محمد علي شاهہ ڄاموٽ تمام باغ بهار طبعيت جو مالڪ هو، ۽ سندس ڪچهريءَ ۾

پڻ ڏاڍو لطف آيو. ان کان علاوه سائين مخدوم طالب المولىٰ قبلہ سائين جن وٽ پڻ اڪثر ڏاڏا سائين مون کي وٺي ويندا هئا ۽ ڪافي دير تائين ساڻن ڪچهري ڪندا رهندا هئا. ڏاڏا مرحوم مون کي ٻڌائيندا هئا تہ اسان جو خاندان مخدوم سرور نوح رحہ جن جي خاندان مان آهي، پر جيڪي گادي نشين آهن، اهي اسان جا مرشد آهن. منهنجا ڏاڏا سائين پير الاهي بخش، جڏهن سائين مخدوم طالب المولىٰ سان ملندا هئا

مخدوم محمد الزمان طالب المولىٰ

تہ ڪين پيرين پئي ملندا هئا، ۽ مون کي چوندا هئا تہ تون بہ پيرين پئي مل. ان تي مان حيران ٿي ويندو هئس تہ هيڏي وڏي عمر جا بزرگ، هيڏي وڏي پوزيشن واري عهدي تي رهڻ جي باوجود بہ مخدوم صاحب جيڪي نسبتاً اُن زماني ۾ نوجوان نہ هوندا تہ بہ ٿورو مڊل ايج جا ضرور هوندا، پر ڏاڏا مرحوم کان تمام ننڍا هئا، مون ڏٺو تہ ڏاڏا مرحوم ساڻن جُهڪي پيرن تي هٿ رکي ملندا هئا، اها ئي اسان کي پنهنجي ڏاڏا سائينءَ کان ننڍي هوندي تربيت ملي، جو اسان ڪانئن اهو سکيو تہ جن سان جهڙا تعلقات هجن تہ انهن سان اُهڙي طرح مِلجي. آءٌ جيئن وڏو ٿيندو ويس تہ اڪثر ڏاڏا سائين وٽ موڪلن ۾ ڪراچي ويندو هئس جتي مون هڪڙي ڳالهہ نوٽ ڪئي هئي تہ ڏاڏا سائين مون کي ٻين بزرگن وٽ وٺي ويندا هئا ۽ وڃي ساڻن ملائيندا هئا، تہ جيئن مان اٿڻ ويهڻ، ۽ وڏن ماڻهن سان ڳالهائڻ ٻولهائڻ سکان.

ڏاڏا سائين مون کي گهٽي ۾ گهٽو سائين جي. ايم. سيد وٽ وٺي ويندا هئا. مون کي ياد آهي تہ انهن ڏينهن ۾ سائينءَ کي پير ۾ يا ٽنگ ۾ فريڪچر ٿي پيو هو، سندن طبعيت صحيح نہ هئي ۽ پاڻ بيمار هئا تہ ڏاڏا مرحوم مون کي اسپتال وٺي ويا، ۽

سائين سان گهڻي دير تائين ڪچهري ڪندا رهيا، حيدر منزل تي ڪچهري ڪرڻ ۾ به مان ساڻن گڏ ويندو هئس، ان ڪان علاوه ٻيو جيڪو عظيم انسان هو جنهن سان ڏاڏا مرحوم مون ڪي ملاقات ڪرائي، اهو هو اسان جو قائد عوام شهيد ذوالفقار علي ڀٽو. جڏهن ڀُٽي صاحب نئين پارٽي ٺاهي ته ڏاڏا مرحوم مون ڪي ساڻس ملائڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ 70 ڪلفٽن تي وٺي هليا هئا جتي ڪافي دير تائين شهيد ڀٽو سان ڪچهري ٿيندي رهي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽو جي شخصيت ۾ ايڏي ته ڪشش هوندي هئي جو مان ڪافي دير تائين ڪيس ڏسندو ئي رهيو هئس. هن ڏاڏا مرحوم جي ڏاڍي عزت

سر شاهنواز ڀٽو

پئي ڪئي. شهيد ذوالفقار علي ڀُٽي جي والد سر شاهنواز ڀُٽي سان ڏاڏا مرحوم جا تمام ديرينه ۽ گهرا تعلقات هئا، جو ڏاڏا مرحوم جي تعليم ۽ وڪالت ۾ سر شاهنواز ڀُٽي جو وڏو هٿ هو، جڏهن لاڙڪاڻو ۽ دادو هڪ ئي ضلعو هو، ۽ لاڙڪاڻي ضلعي جو اسان دادو وارا حصو هئاسين. ان زماني ۾ سر شاهنواز ڀٽو لوڪل بورڊ لاڙڪاڻي جو پريزيڊنٽ چوندبو هو ۽ جيتوڻيڪ اهو منتخب ٿيندو هو، پر ان زماني ۾ ووٽ اهي ماڻهو ڏيندا هئا جيڪي

ذوالفقار علي ڀٽو

ڊِل يا ٽيڪس پريندڙ هئا. ڏاڏا مرحوم جو مامو سائين پير لعل محمد صاحب اول جيڪو زميندار هو ۽ سر شاهنواز ڀُٽي جو حمايتي هو ۽ ان ڪي اليڪشن ۾ پاڻ به ووٽ ڏيندو هو ۽ ڪيس ووٽ وٺي به ڏيندو هو. تنهن ڪري سر شاهنواز ڀُٽي سان اسان جو تعلق وڏيڪ

ويجهو ۽ گهرو هو. پُٽي صاحب سان ڏاڏا مرحوم جون تمام گهڻيون ڪچهريون ٿيون، جنهن ۾ مان پاڻ شامل هئس. ان ڪان علاوه ڏاڏا مرحوم جا پير گل حسن صاحب لنواري واري بزرگ سان بہ ڏاڍا گهرا مراسم هئا ۽ سندن جو پاڻ ۾ گهڻو ميل جول هو ۽ هو اڪثر ڏاڏا مرحوم کي چوندا هئا تہ توهان منهنجا وڏا ڀاءُ آهيو، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ جيڪي صديقي خاندان آباد آهن، انهن ۾ لنواري وارن پيرن جو نالو تمام ممتاز حيثيت رکي ٿو ۽ اسان جو خاندان صديقي قريشي خاندان آهي. ڏاڏا مرحوم ٻڌائيندا هئا تہ اسان حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي فرزند حضرت محمد بن ابوبڪر صديق رضہ جو اولاد آهيون ۽ لنواري وارا پير حضرت ابوبڪر صديق رضہ جي ٻئي فرزند حضرت عبدالرحمٰن بن ابوبڪر صديق رضہ جي اولاد مان آهن. پير گل حسن صاحب وٽ ڪراچي توڙي، سنڌن حيدرآباد جي لطيف آباد واري بنگلي تي ڏاڏا مرحوم مون کي ڪافي پيرا وٺي ويا ۽ ٻيا بہ تمام گهڻا بزرگ آهن جن سان ڏاڏا مرحوم ملڻ هلندا هئا.

ڏاڏا مرحوم پير الاهي بخش جن جي باري ۾ معلوم ٿيو تہ پاڻ ڪهڙين مشڪل حالتن ۾ تعليم حاصل ڪيائون، پوءِ جيئن آءٌ 1969ع دوران ڪجهہ عرصي لاءِ ڪراچيءَ ۾ حبيب بئنڪ ۾ ٽريني آفيسر طور مقرر ٿيس، جتي مون تقريباً 3 مهينا ڪن ڪم ڪيو پر بعد ۾ استعيفيٰ ڏيئي ايم اي جي تعليم لاءِ سنڌ يونيورسٽي ۾ داخلا ورتي. انهن ٽن مهينن دوران آءٌ لاڳيتو پير الاهي بخش ڪالوني ڪراچيءَ ۾ سندن بنگلي تي رهيس. موڪل واري ڏينهن يا شام جو اڪثر ڪري ساڻن ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون. انهن ڪچهرين دوران مون کي اهي پراڻا خط ڏيکاريائون جيڪي عليڳڙهہ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيءَ دوران هم ڪلاسي دوستن جا سندن ڏانهن لکيل هئا جيڪي اڪثر پوسٽ ڪارڊ تي لکيل هئا ۽

اُن ئي عرصي دوران مون کي پاڻ پنهنجي هٿ سان لکيل پنهنجي آٽوبائيوگرافي ڏيکاريائون، جيڪا فل اسڪيپ پيپر تي سنڌيءَ ۾ لکيل هئي، جيڪا پوءِ مون پنهنجي ڪاپي ۾ به اُتاري ۽ سندن لاڏاڻي کان پوءِ مولوي عبدالواحد سنڌي صاحب جي زور ڀرڻ تي پنهنجي لفظن ۾ "نئين زندگي" رسالي لاءِ لکي، جيڪا مولوي صاحب قسطوار شايع ڪئي.

سائين پير الاهي بخش مرحوم تمام حسين انسان هئا. پنج وقت جا نمازي ۽ پرهيزگار. پاڻ اڪثر اڇي رنگ جي شلوار قميص پائيندا هئا، منجهن ڪا وڏائي ڪانه هئي. مون کي پنهنجي ڏاڏا سائينءَ ۾ تمام گهٽي نوڙت ڏسڻ ۾ آئي، ڪڏهن به اهو محسوس ٿيڻ نه ڏيندا هئا ته ڪو هو سنڌ جي وزير اعليٰ جي عهدي تي رهيا. انهن ڏينهن ۾ جڏهن وٽن ڪم ڪار سانگي دادو جا ماڻهو ايندا هئا ته پاڻ کين چوندا هئا ته، "بابا اوهان هلو تغلق هائوس، آءٌ فلاڻي ٽائيم تي پهچي ويندس." ۽ پوءِ مون کي ساڻن گڏجي ڪجهه جاين تي وڃڻ جو اتفاق پڻ ٿيندو هو. مون کان پڇندا هئا ته "چا پيو ڪرين؟" مان ورنديءَ ۾ چوندو هئس ته "ڪجهه به نه!" ته منهنجي ان ورنديءَ تي پاڻ چوندا هئا ته "هل". مان يڪدم تيار ٿي ساڻن گڏ هليو ويندو هئس. مون کي ياد آهي ته 1960ع واري ڍاڪي جي آخر ڌاري وٽن هڪ پراڻي جيپ هوندي هئي. هڪ ڀيري پاڻ ٻاهر نڪتا ته گاڏي نه هئي، پڇڻ تي معلوم ٿيو ته اها گهر جا نوجوان نينگر کاهي ويا. پاڻ ٿورو خفي ته ٿيا، پر پوءِ چيائون ته، "بابا ڪا ڳالهه نه آهي، ماڻهن کي ٽائيم ڏنو اٿم، هلو ته هلون." پوءِ اسان پنڌ بنگلي تان نڪري سڌو پير الاهي بخش ڪالونيءَ جي بس اسٽاپ تي آياسين، اتي 8- نمبر بس ۾ چڙهياسين جيڪا تغلق هائوس جي پاسي وئي پئي، بس جي ڪنڊڪٽر کين سڃاتو ته پاڻ پير الاهي بخش آهن جن جي نالي تي پير الاهي بخش ڪالوني آهي. ڪنڊڪٽر کين ڏسي

حيرت ۾ پئجي ويو ۽ ڪانئن ياڙي جا پيسا نہ پئي ورتا، جنهن تي ڏاڏا مرحوم ڪيس چيو تہ "جيڪڏهن تون ياڙو نہ وٺندين تہ مان بس مان هيٺ لهي ويندس." جنهن بعد هُن پيسا ونئي ٽڪيٽ ڏني. مان ڏٺو تہ بس ۾ سڀ ماڻهو ڪين حيرت سان ڏسي رهيا هئا تہ هيڏي وڏي عهدي تي رهڻ وارو بزرگ 8- نمبر هڪڙي ڪنارا بس ۾ عام ماڻهن وانگر ويٺو آهي اها هئي سندن سادگي ۽ انسان دوستي! پوءِ اتان سڌو تغلق هائوس پهتاسين جتي ماڻهو سندن انتظار ۾ ويٺا هئا، پاڻ سندن ڪم لاءِ آفيس ۾ هليا ويا. آءٌ ساڻن گڏ هئس، پوءِ اتان پنڌ ئي پنڌ سنڌ اسيمبلي بلڊنگ وياسين جنهن ۾ مان زندگيءَ ۾ پهريون دفعو اندر وڃي رهيو هئس اتي پاڻ جيئن ئي ڏاڪڻ چڙهي رهيا هئا تہ اتي ڪين بلوچ صاحب مليو جيڪو اصل خدا آباد جي پاسي جو رهاڪو هو، جيڪو شايد سنڌ اسيمبليءَ ۾ اسسٽنٽ سيڪريٽري يا ايڊيشنل سيڪريٽري هو ۽ ڏاڏا سائين ڪي ڏاڍي عزت سان مليو ۽ ڪانئن اچڻ جو سبب معلوم ڪيائين، تہ پاڻ ڪيس چيائون تہ "مان جي. ڊي. ميمڻ صاحب سان ملڻ آيو آهيان." مون جي. ڊي ميمڻ صاحب جو نالو پهريون دفعو ٻڌو هو. مٿي چڙهياسين تہ اتي سيڪريٽري فنانس جو دفتر هو، منهنجي خيال ۾ جي. ڊي ميمڻ صاحب ان زماني ۾ سيڪريٽري فنانس هوندو هو. مون نالو ٿورو عجيب محسوس ڪيو تہ ڪانئن پڇيم تہ "ڏاڏا سائين! جي. ڊي. ميمڻ ڪير آهي؟" ڪلي ورندي ڏنائون تہ، "اهو پهرئين منهنجو پرائيويٽ سيڪريٽري هوندو هو ۽ هاڻي سيڪريٽري فنانس آهي ۽ تمام سٺو آفيسر آهي." اسان جڏهن سندس آفيس پهتاسين تہ هو ڏاڍي عزت ۽ احترام سان مليو ۽ ڏاڏا مرحوم کي چيائين تہ "هيءَ توهان جي پنهنجي آفيس آهي جتي توهان ويهندا هئا." ڏاڏا سائين مرحوم ڪلي هائوڪار ڪئي ۽ چيائون تہ، "واقعي هيءَ اها ئي آفيس آهي جتي مان منسٽر جي

حيثيت ۾ ويهندو هئس.“ بهرحال پوءِ ساڻس ڪچهري ڪيائون ۽ ڪيس ماڻهن جا ڪم ڪار چيائون، جيڪي هن بر وقت ڪيا. ان ڪان پوءِ جي. ڊي. ميمڻ صاحب سان ڏاڏا سائين جي ملاقات تڏهن ٿي جڏهن پاڻ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جو شايد چيئرمن يا ميمبر هو. ڏاڏا سائين کيس اطلاع ڪيو ته ”مان توهان سان ملڻ اچان ٿو؟“ جنهن تي هن ورندي ڏني ته ”سائين! توهان تڪليف نه ڪيو، مان توهان وٽ پاڻ اچان ٿو.“ ان وقت ڏاڏا سائين منهنجي ناني قاضي محمد اڪبر صاحب جي بنگلي تي ويٺا هئا ۽ ان زماني ۾ سنڌ پبلڪ سروس ڪميشن جي آفيس به سول لائينس ۾ ان ساڳئي روڊ تي هوندي هئي جتي هاڻ سيشن ڪورٽ آهي. اتان جي. ڊي. ميمڻ صاحب منهنجي ناني قاضي محمد اڪبر صاحب جي گهر آيو ۽ اتي ڏاڏا مرحوم سان مليو ۽ ڏاڏا مرحوم ڪنهن ماڻهو جي ڪم لاءِ چيس، جنهن تي هن هائوڪار ڪري موڪلايو. ان کان علاوه ڪافي اهڙا واقعا آهن جيڪي اڄ به ذهن جي ڦرهيءَ تي موجود آهن، جنهن مان مون کي هڪڙو اهم واقعو ياد آهي ته انهن ڏينهن ۾ ون يونٽ جي خلاف جيڪي جلسا ٿيندا هئا انهن مان ٻن جلسن ۾ مان ڏاڏا مرحوم ۽ محترم سائين جي. ايم. سيد سان گڏجي شريڪ ٿيو هئس، ان کان پوءِ وري مون کي ياد پوي ٿو ته 1967ع يا 1968ع ۾ هڪڙو تمام وڏو اينٽي ون يونٽ ڪنوينشن قبله سائين مخدوم طالب المولىٰ سائين جن جي حيدرآباد جي سول لائينس واري بنگلي تي محترم سائين جي. ايم. سيد جي صدارت هيٺ ٿيو. ان ۾ ڏاڏا مرحوم شرڪت لاءِ آيا ۽ مون کي به پاڻ سان گڏ وٺي آيا جنهن ۾ مون جيڪي شخصيتون ڏٺيون جن اتي تقريرون ڪيون انهن ۾ نئين مان صادق علي ميمڻ صاحب جيڪو بعد ۾ ايم. اين. اي به ٿيو، غلام مصطفيٰ جتوئي صاحب، قبله مخدوم طالب المولىٰ، خان بهادر کهڙو شامل آهن. مان سمجهان ٿو

تہ منهنجو نانو قاضي محمد اڪبر صاحب پڻ اتي موجود هو ۽ ٻيا بہ ڪافي سنڌ جا سياستدان مون ڏٺا جيڪي اتي گڏ ٿيا هئا ۽ ون يونٽ جي خلاف زبردست تقريرون ڪيون هئائون. ڪجهہ اسيمبليءَ جا اهي ميمبر صاحبان بہ هئا جن اتي اهو اعتراف

قاضي محمد اڪبر

ڪيو تہ ون يونٽ جي حق ۾ اسيمبلي اندر جيڪو نهراءُ پيش ٿيو، هنن ان جي حق ۾ ووٽ ڏئي هڪ وڏو قومي ڏوهہ ڪيو آهي، جنهن لاءِ هُو سنڌي قوم کان معافي ٿا وٺن. ان کان علاوه جيڪي ميمبر صاحبان جن ون يونٽ نهراءَ جي خلاف ووٽ ڏنو هو جنهن ۾ منهنجا ڏاڏا سائين پير الاهي بخش جن بہ شامل هئا ۽ ساڻن عبدالحميد جتوئي مرحوم، رئيس غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي صاحب ۽ شيخ خورشيد احمد صاحب بہ شامل هئا. اهي چار ئي بزرگ ان ڪنوينشن ۾ موجود هئا، منهنجي يادگيري مطابق انهيءَ ڪنوينشن ۾ انهن جو ذڪر تمام گهڻي عزت ۽ احترام سان ڪيو ويو ۽ کين وڏو مان ۽ مرتبو ڏنو ويو. ڇاڪاڻ جو انهن چئني ميمبرن سختيءَ ۽ ڏاڍ جي باوجود ون يونٽ جي

خانبهادر محمد ايوب کهڙو

نهراءَ خلاف ووٽ ڏنو هو تہ ون يونٽ نہ نهڻ کپي، جيڪو سنڌ جي لاءِ تمام نقصانڪار هو. خان بهادر محمد ايوب کهڙي ان وقت وزير اعليٰ جي حيثيت سان زبردستي اهو نهراءُ پاس ڪرايو هو. مان سمجهان ٿو تہ شايد شيخ عبدالمجيد سنڌي صاحب پڻ ان ڪنوينشن ۾ موجود هو. جنهن سان پڻ بعد ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي شاگرديءَ جي زماني ۾ منهنجون ڪافي ملاقاتون ٿيون.

هتي هڪ اهم واقعو ياد اچي ويو آهي جنهن جو ذڪر ضروري آهي. قائد عوام ذوالفقار علي ڀُٽي شهيد پاڪستان پيپلز پارٽي قائم ڪئي ته ڏاڏا مرحوم ان ۾ شامل ٿيو. 1968ع ڌاري هالا ۾ ڪنوينشن گهرايو ويو جنهن جي ميزباني قبله مخدومِ طالب الموليٰ سائين جن ڪرڻ فرمائي هئي. ڏاڏا مرحوم مون کي ان ۾ شرڪت لاءِ پاڻ سان وٺي ويا. هڪ رات اڳ ئي هالا ۾ مخدوم صاحب جي اناس بنگلي ۾ ترسياسين. صبح جو هالا جي سئنيما ۾ ڪنوينشن جو اهتمام هو. مان پاڻ کي اجا تائين وڏو خوش نصيب سمجهندو آهيان جو مون کي اهو شرف حاصل ٿيو جو ان اهم ڪنوينشن ۾ جنهن جي صدارت قائد عوام ڪئي، شرڪت ڪري سگهيس. ان ۾ اليڪشن ۾ حصو وٺڻ جو اهم فيصلو ڪيو ويو جيتوڻيڪ معراج محمد خان سميت ڪابي ڌر جي پارٽي اڳواڻن ان ۾ حصو وٺڻ جي سخت مخالفت ڪئي هئي.

مان پنهنجي ڏاڏي پير الاهي بخش جي شرافت، سادگي ۽ قومي خدمت جي جذبي سان سرشار شخصيت کان ڏاڍو متاثر رهيو آهيان ۽ مان پاڻ حيران ٿيندو آهيان ته جيڪا ڏاڏا مرحوم مون کي پنهنجي آتم ڪهاڻي ٻڌائي ته هڪڙي يتيم ٻار جي حيثيت ۾، چاڪاڻ ته سندن والد بزرگوار سندن صغيريءَ ۾ لاڏاڻو ڪري ويا هئا پوءِ سندن مامي پير لعل محمد سائين ڪين ۽ سندن ننڍي ڀاءُ پير واحد بخش

شيخ عبدالمجيد سنڌي

کي سنڀاليو. انهيءَ زماني ۾ ڏاڏا مرحوم کي ڀان سيد آباد ۾ پرائمري اسڪول جي تعليم حاصل ڪري پوءِ اڳتي پڙهڻ جو شوق هو. ڏاڏا مرحوم پنهنجي آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي ته پاڻ ۾ ڇوڪرا وڏهي پياسون، ڪاوڙ سبب بنا ٻڌائڻ جي ڳوٺ ڇڏي هليا

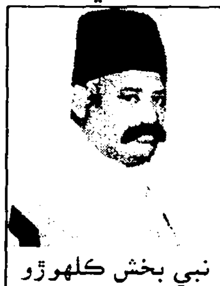
ويا، هنن لکيو تہ ”مان پنهنجي مامي جي پٽ سائين پير جان محمد مرحوم جن سان ڪنهن ڳالهہ تي (ننڍي هوندي جيئن ٻار وڙهندا آهن) وڙهي پيس. اتان ڪاوڙجي مان هليو ويس ۽ ٽڪيٽ وٺي سڌو ڪراچي ڪينٽ اسٽيشن پهتس، جتي پان سيد آباد جا ميمڻ ڪُولي هوندا هئا، انهن ميمڻن وٽ وڃي انهن جي ڪوارٽر ۾ رهيس ۽ انهن سان ئي گڏجي سنڌ مدرستہ الاسلام ۾ داخلا وٺڻ لاءِ ويس، پر اتي مون کي ٻڌايو

هزهائينس مير علي نواز ناز

ويو تہ موڪلون ٿي ويون آهن جنهن جي ڪري داخلا بند آهي ۽ اتي ئي مون کي ڪنهن ٻڌايو تہ ناز هاءِ اسڪول خيرپور ميرس ۾ توهان ويندؤ تہ شايد توهان کي داخلا ملي وڃي. خيرپورميرس مير صاحبان جي اسٽيٽ هوندي هئي، پوءِ مان اتي ويس ۽ اتي وڌيڪ تعليم حاصل ڪيم“. ڏاڏا سائين جي تعليم حاصل ڪرڻ جا وڌيڪ تفصيل هن ڪتاب ۾ منهنجي ٻي مضمون سميت ٻين دوستن جي مضمونن ۾ پڻ ڏنل آهن جيڪي مان هتي ٻيهر دهرائڻ نٿو چاهيان. مشڪل حالتن ۾ سنڌن تعليم حاصل ڪرڻ ڪنهن معجزي کان گهٽ نہ هو، جو

هڪڙو مڊل ڪلاس طبقي جو يتيم ٻار ننڍڙي عمر ۾ خيرپور ميرس جهڙي ڏورانهين علائقي ۾ جتي سندس ڪا بہ واقفيت نہ هجي، اتي ايڏي همت ڪري وڃي تعليم حاصل ڪري. سوچجي تہ اهو هڪ وڏو مثال آهي تہ پاڻ اتي داخلا حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيئن جدوجهد ڪئي هوندائون، جو اتي داخلا نہ پئي ملي پر پوءِ سندن جستجو کين اتي داخلا ڏياري. اتي دريشاڻي صاحب هوندو هو، جيڪو منسٽر صاحب جو سيڪريٽري هو، جيڪو پوءِ اسڪول جو پرنسپل بہ ٿي رهيو. اسڪول وارن جو چوڻ هو تہ هتي جن يتيم

بارن کي داخلا ملندي هئي، اهي مفت جون مانيون کائي پاڻ ۾ جهيڙا ڪندا رهندا هئا. ڏاڏا سائين کين چيو ته، ”اهڙي ڳالهه نه آهي، مان سني گهراڻي جو آهيان ۽ غريب آهيان. مون کي توهان داخلا ڏيو، مان پڙهندس.“ پوءِ کين داخلا ملي. مون کي ٻڌايائون ته اتي مون راندين ۾ به دلچسپي ورتي ۽ هاڪي جي راند ۾ پاڻ مجرايم. هزهائينس مير علي نواز ناز جي ٽيم جا ڪئپٽن به ٿيا.

نبي بخش ڪلهوڙو

پاڻ راند سان گڏ پڙهائيءَ ۾ به تمام هوشيار هئا. مئٽرڪ جو امتحان ناز هاءِ اسڪول مان پاس ڪيائون. مون کي پاڻ ٻڌائيندا هئا ته اتي جن ماڻهن سان گهاٽي دوستي ٿي، انهن ۾ مسٽر نبي بخش ڪلهوڙو، جيڪو ڪوٽڏيجي جو وينل هو، جو اڳتي هلي ڊپٽي ڪليڪٽر يا ڪليڪٽر ٿيو، شامل هو. ان کان علاوه آغا عبدالنبي جيڪو بعد ۾ ڪليڪٽر ٿيو، اهو سندن ڪلاس فيلو هو (شايد علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ يا ناز هاءِ اسڪول ۾) ٻيو علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ سندن بهترين دوست قاضي خدا بخش مورائي هو، جيڪو بعد ۾ ڪراچيءَ جو ميئر ٿيو. اهو علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ شاگرد اڳواڻ هوندو هو جيڪو اڳتي هلي شايد يونين جو پريزيڊنٽ يا وائيس پريزيڊنٽ ٿيو. تمام سرگرم، سمجهدار ۽ هوشيار شاگرد هوندو هو. هو ڪراچي شهر جو پهريون مسلمان ميئر ٿيو.

آغا عبدالنبي

قاضي خدا بخش

سنڌ جي اعليٰ درجي جي عالم، اديب، شاعر ۽ سنڌي ٻوليءَ

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي

جي جديد الفابيٽ ۽ عربي رسم الخط بنائڻ واري صلاحڪار ڪميٽي جي ميمبر حڪيم فتح محمد سيوهاڻي صاحب سان پڻ ڏاڏا سائين جو گهاٽو واسطو هوندو هو جيڪو قاضي محمد اڪبر صاحب جو چاچو هو ۽ سهرو بہ هو. ڏاڏا سائين جڏهن بہ ڪراچي ايندا هئا تہ انهن سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ سياست تي سندن ڳالهيون ٻولهيون ٿينديون هيون. اها ويجهڙائپ اڳتي هلي مائٽيءَ ۾ بدلجي وئي، بابا سائين جي شادي قاضي محمد اڪبر صاحب جي وڏي نياڻي حميده بيگم سان ٿي، جيڪا اسان جي عظيم امڙ هئي! ڏاڏا سائين پاڻ بہ تحريڪ خلافت جا تمام سرگرم ليڊر هوندا هئا ۽ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي وٽ پڻ خلافت تحريڪ جا تمام گهڻا ليڊر ۽ ڪارڪن ايندا رهندا هئا.

مولانا محمد علي جوهر

مولانا محمد علي جوهر کان ڏاڏا مرحوم تمام گهڻو متاثر هئا، جاڪاڻ جو جڏهن پاڻ عليڳڙهہ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهڻ ويا هئا تہ اتي انهيءَ زماني ۾ انهن خلافت تحريڪ هلائي، مولانا محمد علي جوهر ۽ مولانا شوڪت علي ٻنهي ڀائرن جي اها تحريڪ گهڻي مشهور ٿي وئي ۽ ان تمام گهڻي مقبوليت ۽ شهرت ماڻي. ان زماني ۾ مولانا محمد علي جوهر اپيل ڪئي هئي تہ علي ڳڙهہ يونيورسٽي انگريزن جي سرپرستيءَ ۾ قائم ٿي هئي، تنهنڪري اها ڇڏي سڀ مسلمان شاگرد سندن قائم ڪيل جامعہ مليہ ۾ داخلا وٺن. ڏاڏا مرحوم بہ ان اپيل تي عليڳڙهہ يونيورسٽي ڇڏي جامعہ مليہ ۾ داخلا ورتي، ۽ اتي مولانا محمد

علي جوهر ۽ ڊاڪٽر ذاڪر حسين جيڪو بعد ۾ ڀارت جو صدر ٿيو، انهن جا شاگرد ٿيا، ۽ انهن کان تعليم حاصل ڪيائون. پر جڏهن اها خلافت تحريڪ جهڪي ٿي وئي ۽ ختم ٿي وئي ته پوءِ ٻيهر واپس موٽي آيا ۽ پاڻ ٻيهر موٽي وڃي علي ڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ داخلا وٺي پنهنجي تعليم مڪمل ڪيائون.

بعد ۾ پاڻ ڪانگريس ۾ شامل ٿيا، شايد انهيءَ ڪري منجهن سادگيءَ جو عنصر نمايان هو جيڪو مون کي لڳو ته سندن ڪانگريس ۾، ۽ خلافت تحريڪ ۾ رهڻ جي ڪري پيدا ٿيو. منجهن جيڪا نهٺائي، سادگي ۽ عام ماڻهن سان ميل جول جو جيڪو طريقو هو، اهو پنهنجو مثال پاڻ هو. وٽن غريب ۽ غريب ماڻهو به ايندو هو ته پاڻ انهيءَ سان ڀاڪر پائي ملندا هئا. مون پنهنجي سڄي سياسي زندگيءَ ۾ سندن ان انداز کي مڪمل طور تي Adopt ڪيو ۽ مان پنهنجي پٽ بئريسٽر پير مجيب الحق صاحب کي به چوندو آهيان ته عام ماڻهن جا جيڪڏهن ڪي ڪم نه به ٿين تڏهن به کين ايڏو وڏو ڪو ملال نه ٿيندو آهي پر جيڪڏهن کين عزت، پيار ۽ محبت نه ڏني وڃي ته ان جو هنن کي تمام گهڻو رنج پهچندو آهي، ان لاءِ جيڪڏهن غريب ماڻهو اُميد سان اچن ٿا، ته انهن سان عزت، احترام، پيار، محبت ۽ قرب سان ڀاڪر پائي ملندؤ ته اها ئي انهن لاءِ وڏي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته سياست ۾ چڱي پوزيشن تي وينل ماڻهو انهن سان عزت سان پيش اچي ٿو، ۽ اها ڳالهه مون پنهنجي ڏاڏا مرحوم کان سکي.

ڏاڏا مرحوم اڪثر ذڪر ڪندا هئا ته وڪيل، وڪيل هوندو آهي، جڏهن اسان منسٽري تان ڪجهه عرصي لاءِ هٽندا هئاسين ته وڃي ڪارو ڪوٽ پائي ڪورٽ جو رخ رکبو هو. گروپن جي بنياد تي سياست ٿيندي هئي، پارٽي بنيادن تي سياست ايتري نه ٿيندي هئي. سنڌ يونائيٽيڊ پارٽي نهي، جنهن کي سنڌ اتحاد پارٽي به

چوندا هئا. پر ان وقت ۾ سڀ پنهنجي پارٽي جي ايڏي پابندي نہ ڪندا هئا، جيڪا اسان اڄڪلهہ هتي ڏسون ٿا، پر ان وقت گهڻو ڪري گروپ ٺاهي وزارتون وٺندا هئا، ڪنهن نہ ڪنهن ڳالهہ تان گروپ ٽٽي پوندا هئا تہ ان جي نتيجي ۾ وزارت ڊهي پوندي هئي. اڳتي هلي مسلم ليگ مقبوليت ماڻي تہ پوءِ مسلم ليگ پارٽي ۽ ڪانگريس پارٽي باقاعده Establish ٿيون پر ان کان اڳ ۾ جيئن 1937ع ۾ سنڌ اسيمبلي قائم ٿي، تہ ان وقت ۾ حڪومت ٺاهڻ لاءِ گروپن جي ذريعي سياست ڪئي ويندي هئي. مون کي اڪثر ڏاڏا مرحوم ٻڌائيندا هئا تہ سائين جي. ايم. سيد جو مٿن اهڙو ٿورو هو جيڪو پوءِ اڳتي هلي پاڻ لاهڻ جي ڪوشش ڪيائون ۽ اُهو هيءُ هو تہ جڏهن محترم جي. ايم سيد ڪان نالا ورتا ويا ۽ ڪين آفر ڪئي وئي تہ هو وزير جي حيثيت ۾ شهيد الهہ بخش سومرو جي ڪابينا ۾ شامل ٿين تہ محترم جي. ايم سيد چيو تہ، ”هوڏانهن ڪانگريس وارن وزارت لاءِ مسٽر نهچلداس جو نالو ڏنو آهي. (موصوف ڪراچيءَ جو مشهور وڪيل هو). اسان بہ سندس مقابلي ۾ پنهنجو هڪڙو وڪيل ڏينداسين.“ جيئن تہ ڏاڏا مرحوم وڪالت ڪندي سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر ٿيا هئا ۽ سندن تعلق بہ ان ئي گروپ سان هو، ان ڪري اُن گروپ چيو تہ اسان پنهنجو هيءُ وڪيل ڏيون ٿا. پوءِ ڏاڏا مرحوم وزير ٿيو. ان دؤر ۾ اها وڏي ڳالهہ هئي تہ ماڻهو پنهنجي ذات کان مٿي ٿي سوچيندا هئا. شهيد الهہ بخش سومري جي ڪابينا ۾ صرف 2 وزير هئا. هڪڙو مسٽر نهچلداس ۽ ٻيو منهنجو ڏاڏا سائين پير الاهي بخش. پوءِ بعد ۾ هيءَ ڪابينا وڌندي وئي، پر تمام وڏي ڪابينا نہ هوندي هئي. ان زماني ۾ سائين جي. ايم. سيد جي ان مهربانيءَ جو ڏاڏا سائين اڪثر ذڪر ڪندا هئا. جيتوڻيڪ اڳتي هلي سياست ۾ سندن رستا بلڪل الڳ ٿي ويا پر ايوب خان واري مارشل لا ۾ ڏاڏا سائين کي

ايبڊو نالي هڪ ڪاري قانون هيٺ نااهل قرار ڏنو، پوءِ پاڻ اپيل ڪيائون جيڪا بعد ۾ بحال به ٿي، پر ان کان اڳ ٿي 1962ع جي آئين تحت اليڪشن ٿي، جنهن ۾ سائين جي. ايم. سيد جو وڏو فرزند سيد امير حيدر شاهه قومي اسيمبليءَ جي سيٽ لاءِ بيٺو، ته ڏاڏا مرحوم پنهنجي دادو واري بنگلي کي (جتي هاڻ منهنجي رهائش آهي) سندن اليڪشن ڪيمپ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ ان ۾ سندن تمام گهڻي مدد ڪئي. مون کي اڪثر چوندا هئا ته منهنجي ڪوشش هوندي هئي ته آءٌ سائين جي. ايم. سيد جو اهو ٽورو موٽايان، پوءِ امير حيدر شاهه صاحب نوجوانيءَ واري عمر ۾ عبدالحميد جتوئي صاحب جهڙي سينيئر سياستدان کي شڪست ڏئي پنهنجي اباڻي ضلعي دادو مان ايم اين اي چونڊجي ويو. ان زماني ۾ ميهڙ کان ڪوٽڙي تائين دادو ضلعي ۾ ايم اين اي جي هڪ ئي سيٽ هئي، ڏاڏا سائين اڪثر ان واقعي جو ذڪر ڪندا هئا.

ان کان علاوه پاڻ پنهنجي آٽوبائيوگرافيءَ ۾ به لکيائون ۽ مون کي ڪافي پيرا ان باري ۾ ٻڌايائون ته جڏهن سنڌ اسيمبلي 1937ع ۾ وجود ۾ آئي ۽ ان جي اليڪشن ۾ جڏهن پاڻ بيٺا ته سندن مقابلي ۾ ان دؤر جو تمام وڏو ماڻهو جيڪو ڊسٽرڪٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر به هو ۽ هن جا انگريزن سان تمام گهڻا تعلقات به هئا ۽ ڪيس خان بهادر جو لقب به مليل هو، بيٺو هو، اهو هو. خانبهادر يار محمد جوٽيجو. پاڻ ڏاڏا سائين جن ايترا وضعدار هوندا هئا جو آخري وقت تائين خانبهادر يار محمد جوٽيجي جي تعريف ڪندا هئا. هو سياسي مخالفت جي باوجود باهمي احترام ۾ تمام گهڻو يقين رکندا هئا. خان بهادر سان آخر تائين جڏهن به ڪٿي ملاقات ٿيندي هئي ته هڪ ٻئي سان تمام گهڻو پيار ۽ محبت سان ملندا هئا. ڏاڏا سائين ٻڌائيندا هئا ته انهيءَ دؤر ۾ جن سندن مدد ڪئي، انهن ۾ راڻيپور جو پير صاحب، سائين پير

عبدالجبار شاهه صاحب پڻ نهايت اهم شخصيت هئا، جن جا سڄيءَ سنڌ ۾ مريد هئا پر دادو ضلعي ۾ خاص طور تي سندن ڪافي اثر رسوخ هو. پاڻ انهن ڪان مدد گهريائون ۽ انهن بہ سندن تمام گهڻي مدد ڪئي. ساڻن مون کي بہ ملايائون. جڏهن ڏاڏا مرحوم ساڻن منهنجي ملاقات ڪرائي هئي، پير عبدالجبار شاهه صاحب مون کي پنهنجي پرسان ويهاريو تہ ڏاڏا سائين کين چيو تہ، ”سائين هِن کي دعا ڪريو.“ انهن ڏينهن ۾ مان سمجهان ٿو تہ منهنجي عمر تقريباً 20 يا 22 سالن جي هوندي. پير صاحب منهنجي پٺي ٺپڪي چيو تہ، ”بابا! الله سائين ڪندو ڏاڏي جهڙو ٿيندين.“ انهيءَ وقت مان سندن اها ڳالهہ سمجهي نہ سگهيس ڇاڪاڻ تہ منهنجو سياست ۾ اچڻ جو ڪو بہ خيال نہ هو.

پير عبدالجبار شاهه

ان وقت مان حبيب بئنڪ ۾ نوڪري ڪندو هئس ۽ منهنجو خيال هو تہ مان ايم. اي ڪري سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ليڪچرار ٿيان. جيڪو نہ ٿي سگهيس، بلڪ پوءِ ايڊمنسٽريشن ۾ مون کي وائيس چانسيلر غلام مصطفيٰ شاهه صاحب پاڻ گهرائي نوڪري ڏني. پير عبدالجبار شاهه صاحب ڪان علاوه ڏاڏا مرحوم خان بهادر امام بخش خان جتوئي موري وارن جو پڻ تمام گهڻو ذڪر ڪندا هئا جيڪي غلام مصطفيٰ خان جتوئي صاحب جا ڏاڏا هئا. پاڻ چوندا هئا تہ انهن جو مون تي تمام گهڻو احسان هو. پاڻ چوندا هئا تہ مان انهن وٽ لنگهي ويس ۽ کين چيم تہ توهان اليڪشن ۾ منهنجي مدد ڪريو. انهن جي وڏي زمينداري هئي، سندن ڪافي زمين هئي ۽ ڪافي هاري ناري هئا، سندن ڪيتي جتوئي ڏاڏا مرحوم ۽ منهنجي تڪ دادو تعلقي ۾ اچي

تي، هنن جو ڪافي اثر رسوخ هو، تنهنڪري انهن کي چيائون ته توهان منهنجي مدد ڪريو. جنهن تي خانبهادر امام بخش خان جتوئيءَ ڪين چيو ته، ”پير صاحب! تون نوجوان ماڻهو آهين، مان تنهنجي ضرور مدد ڪندس، چاڪاڻ ته مون کي لڳي ٿو ته تون ميمبر ٿيندين ۽ وزير به ٿيندين ۽ هتي مان پاڻ بينو آهيان جيڪڏهن تنهنجي ورڪ تي ويندس ته مان اليڪشن ڪونه کٽي سگهندس. پر جيڪڏهن مان اليڪشن کٽي به وڃان ته به وزير ٿي نه سگهندس، پر تون وزير ٿيندين، ان ڪري مان تنهنجي مدد ٿو ڪريان.“ ان زماني ۾ سفر ڏاڍو ڏکيو هوندو هو، درياء جي هُن پاسي ڪان دادو اچبو هو ته سفر ڏکيائي سان طئي ٿيندو هو. ان جي باوجود به ڏاڏا سائين جي مدد لاءِ خانبهادر امام بخش خان جتوئي ڪيتي جتوئيءَ ۾ اچي وينو ۽ اليڪشن ڏاڏا سائين کٽي ويا، ۽ هوڏانهن خانبهادر امام بخش خان جتوئي پنهنجو تڪ چڏي آيو ته اليڪشن ۾ به هارائي ويو. اها هنن جي ايڏي وڏي قرباني هئي، جنهن جو ڏاڏا اڪثر و بيشتر ذڪر ڪندا هئا ۽ پوءِ مون کي چيائون ڪو اهڙو وقت آيو جو آءٌ روينيو جو وزير هئس ۽ مون کين Compensate ڪرڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي، جنهن جي تفصيل ۾ مان نٿو وڃڻ چاهيان، پر ڏاڏا سائين ٻڌايو ته ان دؤر ۾ مون سندن ڪافي خدمت ڪئي ۽ جڏهن خانبهادر صاحب لاڏاڻو ڪري ويا ته سندن فرزند غلام رسول خان جتوئي صاحب سان پڻ سندن تمام محبت ۽ شفقت رهي. مون ڏاڏا مرحوم ۾ اها خوبي ڏٺي ته جيڪو ساڻن چڱائي ڪندو هو يا احسان سان پيش ايندو هو ته پاڻ ڪوشش ڪندا هئا ته انهن سان به اهڙي ئي طريقي سان پيش اچن. مون کي ياد آهي ته ڏاڏا مرحوم هڪڙي دفعي چيو ته يان سيد آباد جو هڪ

خانبهادر امام بخش جتوئي

مشهور زميندار ۽ هڪ وڏو بااثر ماڻهو وڏيرو عبدالرحمٰن ميمڻ هو، سندن تمام سنو دوست هو، هو سدائين ان ڳالهه تي ناراض هوندو هو تہ توهان دوستن جو بہ اهوئي خيال رکو ٿا تہ مخالفن سان بہ ساڳئي طرح پيش اچو ٿا، جيڪا مناسب ڳالهہ ناهي. ڏاڏا مرحوم چيو تہ، ”مان ڪين چوندو هئس تہ اها سنت نبوي ﷺ آهي، جنهن جي ڪري اسان کي پنهنجي مخالفن سان بہ سٺي طريقي سان پيش اچڻ کپي.“

دادو شهر ۾ وٽن گهڻا ماڻهو ايندا ويندا هئا، پر هڪڙو بزرگ اڪثر وٽن ايندو هو ۽ اهو هو، سيٺ شمس الدين ميمڻ، جيڪو تمام پياري طبعيت جو مالڪ هو. هو ڏاڏا مرحوم وٽ اڪثر ايندو هو. ڏاڏا مرحوم جي دادو واري بنگلي ۾ هڪ وڏو ٿلهو هوندو هو جتي سرون لڳل هونديون هيون، جتي شام جو ڇڻڪار ٿيندو هو جتي آرام ڪرسي رکيل هوندي هئي، ۽ چؤ طرف ڪرسيون ۽ موڙا رکيل هوندا هئا، جتي ڏاڏا سائين وچ ۾ ويهندا هئا. اتي دادو شهر جا ماڻهو وٽن ملڻ ايندا هئا. مون کي سيٺ شمس الدين ميمڻ صاحب هڪڙو واقعو ٻڌايو تہ جيئن سندن والد صاحب سيٺ محمد يعقوب ميمڻ ڏاڏا مرحوم جا تمام سٺا دوست هوندا هئا ان حوالي سان ڏاڏا سائين وٽ اڪثر ملڻ ويندا هئا. جڏهن بہ اليڪشن ٿيندي هئي تہ هميشہ وڏن وانگر ان ۾ سندن ساٿ ڏيندا هئا. هڪڙو اهڙو موقعو آيو جنهن ۾ ڏاڏا مرحوم آخوند شفيع محمد وڪيل کي دادو ميونسپالٽيءَ جي ايڊمنسٽريٽر طور مقرر ڪرايو هو. آخوند صاحب جو اثر رسوخ تمام وڏي ويو، ڇو جو ميونسپالٽي جو ايڊمنسٽريٽر ان وقت تمام وڏي ڳالهہ هوندي هئي، ايڊمنسٽريٽر طور تي آخوند صاحب تمام بااثر ٿي ويا، جڏهن اليڪشن آئي تہ هو اليڪشن ۾ ڏاڏا سائين جي مقابلي ۾ بيهي رهيا. جيئن تہ ميمڻ ذات سان سندن تعلق هو ۽ آخوند سندن لقب هو. اچي مهم شروع ڪيائون ۽ چوڻ

لڳا ته، "بابا هر ڀيري پير الاهي بخش اليڪشن ۾ تو ٻيهي ۽ اسان مدد ٿا ڪريون. دادو شهر ۾ ميمڻن جا هيترا ووٽ آهن، مان به ميمڻ آهيان چو نه توهان سڀ ميمڻ منهنجي مدد ڪريو." پوءِ انهن به سيٺ صاحب جي بقول پاڻ انهن ڳالهين ۾ اچي ڏاڏا سائين جي خلاف مهم ۾ حصو ورتو پر اليڪشن ۾ ڏاڏا سائين هميشه جيان کٽي ويا. ڏاڏا مرحوم هميشه اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيندا هئا. 1937ع کان وٺي 1958ع تائين سنڌ اسيمبلي جا ۽ آخري به ٽي سال وري ويسٽ پاڪستان اسيمبلي جا ميمبر رهيا. سيٺ صاحب چيو ته "پوءِ مان ڦِڪائي جي ڪري اچڻ وڃڻ جو سلسلو بند ڪري ڇڏيو. هيڏي مخالفت ڪيم، هاڻ مان وٽن ڪيئن وڃان، هونئن ته اڪثر شام جو وٽن ڪچهريءَ ۾ ويهبو هو. هڪڙي دفعو مان دادو ريلوي اسٽيشن جي پليٽ فارم تي ٻيٺو هئس ته پير سائين پويان کان اچي پاڪر پائي چيو ته "سيٺ صاحب هاڻ سلام دعا کان به وياسين ڇا؟ وڏن جو رستو نه تو ڇڏي ڏنو." جنهن تي مون کين چيو ته "نه سائين مون کي شرم ٿي آيو ۽ مان شرمسار آهيان، هاڻ توهان وٽ ضرور ايندس. ۽ پوءِ وري ساڳيو اچڻ وڃڻ شروع ڪيو، روزانو شام جو ڪچهري تي وڃي ويهبو هو. "پير صاحب زندگيءَ ۾ مخالف کي ڪڏهن به اهو طعنو نه ڏنو ته تو منهنجي اليڪشن ۾ مخالفت ڇو ڪئي، ڪڏهن به زبان سان ائين نه چيائون. مان هميشه سوچيندو هئس ته متان ڪڏهن چئي، متان چئي، پر ڪڏهن به نه چيائين." ڏاڏا مرحوم جي اها وڏي وضعداري ۽ عظمت هئي جو اليڪشن کان پوءِ وساري ڇڏيندا هئا ته ڪنهن مخالفت ڪئي. ۽ وري انهن سان ساڳيو ئي سلام دعا جو طريقو رکيو ايندا هئا، ۽ مون به تمام گهڻي ڪوشش ڪئي آهي ته بزرگن جو ساڳيو طريقو جاري رکجي. 1988ع کان وٺي 2010ع تائين تقريباً 22 سالن جي عرصي دوران مان سنڌ اسيمبلي جو پنج ڀيرا ميمبر چونڊبو آيو آهيان، ان عرصي ۾ هڪ ڀيرو منهنجي نياٽي

ڪامياب ٿي جا پڻ 5 سال ايم پي اي رهي، ڇاڪاڻ جو منهنجو فارم رد ڪري ڇڏيائون. سنڌ اسيمبليءَ ۾ منهنجي ميمبر شپ تقريباً 22 سال رهي، ڏاڏا مرحوم بہ تقريباً 22 سال ميمبر رهيا. ۽ تقريباً 44 سالن جو وڏو عرصو آهي جيڪو سنڌ اسيمبليءَ ۾ اسان جي فيملي جي ميمبر شپ رهي. مان پنهنجي پٽ بئريسٽر مجيب الحق صاحب کي چوندو آهيان تہ پنهنجي ڏاڏي مرحوم جو رستو اختيار ڪريو ۽ اُن تي هلندا رهو ۽ ماڻهن جي دلجوئي سان خدمت ڪندا رهو، الله سائين ان جو اجورو ڏيندو آهي ۽ دادو جا ماڻهو تمام گهڻا قدردان آهن جن وچولي طبقي جي ماڻهن کي اها عزت ڏني ۽ هينئر تہ پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جا ووٽ آهن، ماڻهو ان کي ووٽ ڏيندا آهن. اسان جي تہ پيپلز پارٽي آهي ۽ اسان جو سڄو ضلعو ڀُٽي شهيد جو ۽ محترمہ شهيد بينظير ڀُٽي جو سپاهي آهي. بهرحال جڏهن پيپلز پارٽي نہ هئي، انهيءَ وقت ۾ بہ منهنجي ڏاڏي پير الاهي بخش کي ڇو عزت ڏيندا هئا؟ ڇو ماڻهو اُنهن جو خيال ڪندا هئا؟ ڇاڪاڻ جو نياز نوڙت، خلق جي خدمت ۽ انسان دوستيءَ وارو جذبو منجهن سرس هوندو هو.

شهيد محترمہ بينظير ڀُٽو

ڏاڏا مرحوم جا جن شخصيتن سان تعلقات هئا، اتڻ ويهڻ هو، مون ڪوشش ڪئي آهي تہ انهن سيني جو اوهان جي سامهون ذڪر ڪريان. ٿي سگهي ٿو تہ ڪافي رهجي ويا هجن. مون کي ياد آهي تہ هڪ ڀيري ڏاڏا سائين حيدرآباد آيا ۽ سائين ميران محمد شاهہ مرحوم سان سندن سول لائينس واري بنگلي تي ملڻ ويا، مون کي بہ پاڻ سان گڏ وٺي ويا. ميران محمد شاهہ صاحب سان جڏهن ملي شام ڌاري اسان واپس پئي آياسين، تہ ڏاڏا سائين سول لائينس جي ئي هڪڙي بنگلي جي ٻاهران اچي بيٺا، ۽ گيٽ تي وچي نالو پڙهيائون، نالو پڙهي

سخت ڪاوڙ مان چيائون تہ ”ڪيڏو نہ ناخلف اولاد آهي جنهن پنهنجي پيءُ واري نالي جي لڳل تختي هٽائي پنهنجو نالو لڳائي ڇڏيو آهي. کهڙي وڏي ڳالهہ هئي جو جيڪڏهن پنهنجي پيءُ جي نالي جي هيٺان پنهنجي نالو جي تختي لڳرائي ڇڏي ها؟“ چاڪاڻ تہ هُنن جا والد صاحب ڪجهہ عرصو اڳي گذاري ويا هئا. مان نالو ڄاڻي واڻي نٿو لکان، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن جي دل آزاري ٿيندي. پر انهيءَ ڳالهہ تي ڏاڏا سائين تمام گهڻو ناراض ٿيا هئا، ڇو جو هو وڏو سياستدان هو ۽ ڏاڏا مرحوم جو ڏاڍو گهرو دوست هو. مون کي اُنهن جي ڳوٺ بہ وٺي ويا هئا، انهن جي فرزندن سان تعزيت ڪرڻ لاءِ، پر ان ڳالهہ تي سخت ناراض هئا، تہ هنن پنهنجي پيءُ جو نالو مٽائي پنهنجو نالو ڇو لکرايو هو؟ سندن پيءُ جي ڪري تہ ماڻهو هنن کي سڃاڻن ٿا. اها ڳالهہ منهنجي ذهن ۾ ويهي رهي تہ اسان ڇا بہ ٿيون پر دنيا ۾ توڙي معاشري ۾ اسان جي شناخت پنهنجي بزرگن سان آهي، تنهن ڪري انهن جو احترام انهن جي باري ۾ ادب سان ڳالهائڻ يا انهن جي نشانين کي سنڀالڻ ضروري آهي.

بهرحال اها هڪڙي ڳالهہ مون ان ڪري ڪئي تہ جيئن پڙهندڙن کي اهو ٻڌائي سگهان تہ پنهنجي بزرگن جو ادب ڪرڻ تمام ضروري آهي، انهن جو نالو روشن ڪرڻ ضروري آهي، نہ کي انهن جو نالو مٽائڻ. جيئن هڪ سياستدان جو نالو سندس بنگلي تان اُن جي ئي پٽ هٽائي ڇڏيو. بهرحال دنيا ۾ هر قسم جا ماڻهو رهن ٿا پر مون پنهنجي بزرگن کان جيڪو ٻڌو هو، اهو توهان تائين پهچايو.

منهنجو نانو قاضي محمد اڪبر صاحب جڏهن ڏاڏا سائين سان اسان جي سول لائنس حيدرآباد واري گهر ملڻ ايندو هو تہ ٻئي پاڻ ۾ سياست جي مختلف پهلوئن تي ڳالهائيندا رهندا هئا ۽ اڪثر ڪري انگريزي ۾ ڳالهائيندا هئا، مان ننڍڙو هوندو هئس ۽ ان زماني ۾

انگريزي بہ ايتري ڪونہ ڄاڻندو هئس، پر ڪجھ مطلب سمجهي ضرور ويندو هئس. هڪڙي دفعي مون ڪين غور سان ٻڌو پئي تہ هنن انهيءَ ڳالھ کي نوٽ ڪيو ۽ نانا مرحوم ڏاڏا مرحوم کي انگريزيءَ ۾ چيو، تہ هيءُ ٻار غور سان اسان جون ڳالهيون ٻڌي رهيو آهي. هونئن تہ هو ان جو نوٽيس ڪونہ وٺندا هئا پر انهيءَ ڳالھ جو نوٽيس ورتائون تہ هي اسان وٽ اچي ويهي ٿو رهي ۽ غور سان اسان جي گفتگو ٻڌي ٿو. اهو منهنجو ٻالڪپڻ هو، مان ڏاڍو شرمندو ٿي اتان اٿي ويس.

ڏاڏا مرحوم جو سياست ۾ تمام گهڻو تجربو هو، منجهن سادگي ۽ شائستگي هميشہ جهلڪندي هئي. اڳيان هلي اهڙو واءُ وريو جو ڏاڏا مرحوم ۽ نانا مرحوم ٻئي سياست ۾ هڪٻئي جي مخالف ڌرين ۾ وڃي وينا. پوءِ اڪثر ڏاڏا مرحوم مون کي چوندو هو، تہ تنهنجي ناني جي ڪري منهنجي چيف منسٽري هلي وئي، ڇاڪاڻ تہ جڏهن سائين جي. ايم. سيد منهنجي ناني قاضي محمد اڪبر جي اليڪشن کي چئلينج ڪيو هو تہ ان ۾ ڏاڏا مرحوم کي بہ Respondent ڪيو هئائين، ۽ ان پٽيشن ۾ ڏاڏا مرحوم جي خلاف فيصلو ٿيو ۽ ان دؤر جي چيف منسٽر جي حيثيت ۾ جڏهن سنڌن خلاف فيصلو آيو تہ اها وڏي ڳالھ هئي تہ ڪورٽ ايڏي بااختيار آهي جو ان اهو خيال بہ نہ رکيو تہ چيف منسٽر جي خلاف فيصلو پئي ڪري ۽ سائين جي. ايم. سيد جي پٽيشن منظور ٿي، جنهن ۾ نانا مرحوم ۽ ڏاڏا مرحوم ٻنهي جون سيٽون هليون ويون، پر بعد ۾ ڏاڏا مرحوم اپيل ڪئي جيڪا منظور پڻ ٿي، پر چيف منسٽري تہ هلي وئي ۽ نئين اليڪشن جو وقت بہ اچي ويو هو، اُن وقت جي مسلم ليگ جي ليڊر شپ جو ڪين اعتماد حاصل هو، قائد اعظم پاڻ ڏاڏا مرحوم کي چيف منسٽر طور نامزد ڪيو هو ۽ ڏاڏا سائين جن آساني سان چيف منسٽر ٿي ويا. پاڻ تمام سادا ماڻهو هئا ۽ تمام سٺي طرح حڪومت پئي هلايائون، جيڪڏهن پٽيشن تي سنڌن خلاف فيصلو نہ ٿئي ها تہ هو ڪافي عرصو چيف منسٽر هجن ها ۽ سنڌ جي اجا بہ وڌيڪ خدمت ڪري سگهن ها پر فقط 10 يا 11 مهينن

۾ سندن چيف منسٽري ختم ٿي وئي. تنهنڪري اڪثر مون کي چوندا هئا ته: ”تنهنجي ناني جي ڪري منهنجي سيٽ وئي، تنهنجو نانو مون کي چڏي کهڙي جي گروپ ۾ هليو ويو.“ پنهنجو اهو ڏک اڪثر ظاهر ڪندا هئا. منهنجي لاءِ ته وڏو امتحان هو جو هيڏانهن منهنجو ڏاڏو ۽ هوڏانهن منهنجو نانو. ان موقعي تي مان خاموش رهندو هئس ۽ ڪوبه تبصرو ڪونه ڪندو هئس، ۽ اهو فيصلو تاريخ تي ڇڏي ڏنو ته ڪنهن جي غلطي هئي ۽ نانا مرحوم وري چوندو هو ته: ”تنهنجو ڏاڏو تمام سادو هو ۽ سياست ۾ سادگي ۽ نيڪ نيتيءَ جي ڪري سندن پاڳ پلارو هو، جو هميشه وزير رهيو، وزير اعليٰ رهيو.“ مان سوچيندو هئس ته اها عجيب ڳالهه آهي جيڪو ماڻهو 10، 12 سال وزير رهي، ۽ پنهنجي پارلياماني سياست جو اڌ عرصو اقتدار ۾ رهي ته اها سندس وڏي ڪاميابي ليکبي، پوءِ اها پاڳ جي ڪري آهي يا ڪنهن ٻئي سبب جي ڪري. منهنجو نانو قاضي محمد اڪبر صاحب به تمام وڏي دلچسپ ۽ همه گير شخصيت جا مالڪ هئا، انهن جي باري ۾ مون کي تمام گهڻيون يادگيريون آهن، مان سندن زير سايه ۽ سرپرستيءَ ۾ رهيس. ڇاڪاڻ جو منهنجي حيدرآباد ۾ سندن ئي بنگلي تي پيدائش ٿي، سندن وڏي نياڻيءَ جو پهريون ٻار هئس، ۽ اسان جي اها روايت آهي ته نياڻيءَ جو پهريون ٻار والدين وٽ ٿيندو آهي، تنهن ڪري منهنجي پيدائش به اتي ٿي، سندن گهر سان، سندن خاندان سان تمام گهڻي محبت ۽ عقيدت آهي جو منهنجي سڄي پرورش ۽ منهنجي پائرن جي پرورش ۾ منهنجن ناناڻن جو وڏو هٿ آهي. هن موضوع تي مان ڪنهن ٻئي وقت پنهنجي آتم ڪهاڻي ۾ لکندس.

ڏاڏا سائين مرحوم تي لکڻ لاءِ مون وٽ يادگيرين جو خزانو آهي. جڏهن به هن ڪتاب جو ڪو ٻيو ايڊيشن شايع ٿيو ته مان ان لاءِ وڌيڪ لکندس پر هن وقت ڪتاب جي ڇپائي ۾ دير جي خدشي سبب ايترو ڪافي آهي.

يار زنده صحبت باقي

پير مظهرالحق شاهنواز

وياسي وينجهار

[جيئن تہ مون کي هميشه کان سنڌي ادب سان دلچسپي رهي آهي، ان ڪري سدائين اها دلي خواهش هوندي هئي تہ پنهنجي پياري ۽ نهايت عزت جي قابل ڏاڏا سائين جن جي حياتيءَ جو احوال سنڌن زندگيءَ ۾ ئي قلمبند ڪري ڇڏيان جو مون کي سنڌن جدوجهد سان ڀرپور زندگيءَ جي اهميت جي ڄاڻ هئي.

سال 1970ع ۾ مون کي اهڙو موقعو ملي ويو، هونءَ تہ مان پنهنجي گهر جي ڀاتين سميت حيدرآباد ۾ رهندو هوس، ان ڪري ڏاڏا سائين مرحوم سان لاڳيتو گڏ رهڻ جو موقعو ڪو نہ ملي سگهندو هو. پر 1970ع ۾ لاڳيتا ٽي چار مهينا حبيب بئنڪ جي ملازمت (جيڪا بعد ۾ ڇڏي ڏني هئي) سبب ڪراچيءَ ۾ رهڻو پيو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي پراڻي خواهش ڪنهن قدر پوري ٿي.

مون ڏاڏا سائين کان پڇيو تہ ڇا پاڻ پنهنجي حياتيءَ جو احوال لکيو اٿن؟ منهنجي خوشيءَ جي انتها ڪا نہ رهي، جڏهن ٻڌايائون تہ پاڻ جڏهن وزير هئا تہ اهڙو احوال لکيو هئائون پر 1944ع تائين. ائين چئي پنهنجي ڪٻٽ مان پراڻا فائيل ڪڍيائون. ڪافي ڪوشش ڪان پوءِ ڪجهہ ڪاغذ لڌا. انهن فائلن ۾ سنڌن عروج جي وقت جي اهم واقعن جون اخباري ڪترون ۽ تصويرون پڻ هيون جي مون کي ڏاڍي دلچسپيءَ سان ڏيکاريائون، خاص طور تي جڏهن افغانستان جي بادشاهہ کي تخت تان معزول ڪيو ويو هو ۽ پاڻ ڪراچي آيو هو. انهيءَ واقعي کي اخبارن تمام گهڻي اهميت ڏني هئي، مون کي ٻڌايائون تہ ڪين بہ انهن ڏينهن ۾ هن واقعي سان بيحد دلچسپي هئي.

پوءِ مون کي انهن پراڻن ڪاغذن تان حياتيءَ جو احوال مون کي پنهنجي ڪاپي تي اتارڻ جي اجازت ڏنائون. ان کان علاوه 1944ع کان پوءِ جي اهم سياسي واقعن بابت مون کي زباني طور ٻڌايائون جو پڻ آءٌ مڪمل طرح ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرڻ جو ارادو رکان ٿو.

عليڳڙهه تحريڪ، خلافت تحريڪ، خاڪسار تحريڪ، سنڌ جي بمبئيءَ کان الڳ ڪرائڻ واري تحريڪ، سنڌ ۾ تعليم عام ڪرڻ واري تحريڪ، پاڪستان ناهڻ واري تحريڪ، ون يونٽ جي خلاف جدوجهد جو جوشيلو، نيڪ نيت ۽ مخلص ليڊر ۽ سنڌ جو بزرگ سياستدان الحاج پيرالاهي بخش اربع 8 آڪٽوبر 1975ع بمطابق 2 شوال 1395هه تي ڪراچيءَ ۾ انتقال ڪري ويو.
اِناللّٰه و اِنا اليه راجعون.]

هيءَ دنيا ايڏي تہ عارضي آهي جو هن کان پوءِ جي لمحي جي بہ پڪ ڪانهي. هن کان اڳ بہ بي شمار انسان هن دنيا ۾ اچي هليا ويا. جن مان ڪن کي اڄ تائين ساراهيو ويندو آهي. ۽ ڪن کي خراب لفظن سان ياد ڪجي ٿو. گهٽائي وري اهڙن انسانن جي آهي جن کي هميشہ لاءِ گوشہءِ گمنامي نصيب ٿي. هميشہ ائين ٿيندو رهيو آهي جو ڪي ماڻهو پنهنجن وڏن کان ورثي ۾ مليل اوچو مقام ماڻيندا آهن، تہ ڪي وري پنهنجي محنت ۽ صداقت سان انهيءَ مقام تي پهچندا آهن.

اسان جي سنڌ جي سياست تي گهڻو ڪري جاگيردارن، وڏن زميندارن، قبائلي سردارن ۽ وڏن روحاني پيشوائن ۽ انهن جي اولاد جو نسل درنسل غلبو رهيو آهي ۽ اقتدار سندن در جو ٻانهو رهيو آهي. اهڙا تمام ٿورا آڱرين تي ڳڻڻ جيترا سياسي رهنما هوندا، جن گهڻو عرصو اقتدار ماڻيو هجي.

جناب پيرالاهي بخش پڻ اهڙن چند سياستدان مان هئا. جيڪي پنهنجي ذاتي صلاحيت جي ڪري سنڌ جي وزارت اعليٰ جي منصب تائين پهتا ۽ ڏهہ ٻارنهن سال اقتدار جي ايوان ۾ رهيا. شايد عام ماڻهن کي خبر نہ هجي، پر سندن قريبي ساٿي ۽ دادوءَ جا پراڻا رهواسي ڄاڻن ٿا تہ هو صاحب صديقي قريشي پيرن جي هڪ غريب خاندان ۾ ڄائو ۽ ننڍپڻ يتيميءَ ۽ ڪسمپرسيءَ ۾ گذريو هُين.

پير صاحب جن جي خاندان جو سلسلو حضرت مخدوم نوح سرورؒ جن سان ملي ٿو. سندن ڏاڏو پڙڏاڏو اصل ۾ گهوٽڪي تعلقي ۾ سرحد

ريلوي اسٽيشن کان ٻه ٽي ميل پري لڳ جهانپور جا رهندڙ هئا، جن جا مقبرا هن وقت به گهوٽڪي شهر ۾ آهن.

سندن والد مرحوم پير نواز علي شاهه پڻ انهيءَ ڳوٺ ۾ رهندا هئا، جو پوءِ درياءَ پائي ويو ۽ ڳوٺ جو نشان به باقي نه رهيو. سندن خاندان جا ڪيترائي ڀاتي لڏي وڃي بهاولپور رياست جي مختلف ڳوٺن ۾ آباد ٿيا. جناب پير نواز علي شاهه مرحوم مغفور جي پهرين شادي پڻ اتان ٿي، جا بي بي جلد وفات ڪري ويئي، پوءِ پاڻ حضرت مخدوم نوح سرورؒ جي خاندان، جيڪو سنڌ جي مختلف حصن ۾ رهندڙ هو، انهيءَ مان ڀان سيدآباد ضلع دادو جي ويجهو پير جي ڳوٺ ۾ آباد جناب پير لعل محمد مرحوم و مغفور جي همشيره محترمه سان شادي ڪئي. ان مان ٽي ٻار ٿيا، پيرالاهي بخش، پير واحد بخش ۽ ٽيون ننڍي هوندي ماتا جي بيماريءَ ۾ گذاري ويو. ڪين پنهنجي ڳوٺ تعلقي گهوٽڪي ۾ زمين ۽ کوهه وغيره هئا، جتي شاديءَ کان پوءِ به ويندا رهندا هئا، پر جڏهن ٻوڏ سڀ ڪجهه تباهه ڪري ڇڏيو ته پاڻ لڏي اچي پير جي ڳوٺ ۾ مستقل قيام ڪيائون.

جڏهن پيرالاهي بخش صاحب اجا 6-5 ورهين جا مس هئا ته سندن والد گذاري ويا ۽ سڄو بار وڃي سندن ماميءَ پير لعل محمد جن تي پيو. ابتدائي تربيت والده محترمه کان مليئن. جڏهن 8-7 ورهين جا ٿيا ته سندن شادي پنهنجي سڳي چاچي پير پريل شاهه جيڪي بهاولپور رياست ۾ رهڻ لڳا هئا، جي گهران ٿي. 1907ع ۾ پير صاحب کي ڀان سيدآباد پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو.

ساڻن گڏ سندن ماروٽ پير جان محمد به پڙهندو هو، چنچر آچر تي ڳوٺ ايندا هئا ته پير صاحب پاڻ نار، جيڪو سندن ننڍو ڀاءُ ڪرائيندو هو، تي وڃي ڳاڌي ڪاهيندا هئا، يا پيو به ٻنيءَ جو ڪم ڪار ڪندا هئا.

تعليم ۾ دلچسپيءَ جو سبب پنهنجي ذاتي ڪوشش کان علاوه سندن مامو پير لعل محمد پڻ هو جو کين همٿائيندو هو. اسڪول ۾ چڱا نمبر کڻندا هئا. انهيءَ زماني ۾ انگريزي پڙهڻ جو شوق ٿيو. جنهن لاءِ سندن استاد مسٽر دولترام (جيڪو سندن وزارت جي زماني ۾ زنده هو ۽ پاڻ ان جي ڏاڍي عزت ڪندا هئا)، وڌيڪ شوق جاڳايو. ڀهراڙيءَ جا شاگرد انهيءَ زماني ۾ سنڌ مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ ڪراچي ويندا هئا. سو پير صاحب به داخلا

لاءِ اوڏانهن درخواست ڪئي هئي، پر جواب ڪو نہ پهتو هو تہ هڪ ڏينهن پنهنجي ماروٽ پير جان محمد سان راند ڪندي تڪرار ٿي پيو ۽ اتان يانن مان ئي رات جو 12 واري گاڏيءَ ۾ ڪراچي سنڌ مدرسي ۾ پڙهڻ جي خيال سان روانو ٿي ويو. ان وقت وٽن فقط ہ رپيا هئا ۽ ڪپڙن جو جوڙو جيڪو بدن تي پيل هو.

ڪراچي پهچڻ تي پڇائيندا. يانن جي ميمڻن: طالب ۽ جاڙي وٽ پهتا. اهو زمانو اپريل 1911ع جو هو. خبر پئي تہ مدرسي ڪي وئڪيشن آهي، پر خيرپور واري اسڪول ۾ داخلا بہ ملي ٿي، بورڊنگ هائوس بہ آهي.

ارادو ڪيائون تہ خيرپور وڃجي. جاڙي وارن ڪان هڪ بہ رپيا اڌارا وٺي شام جو خيرپور روانا ٿيا پر ٽڪيٽ لاءِ پورا پيسا نہ هئڻ سبب نوابشاهہ يا پڊعيدن تائين ٽڪيٽ ورتائون. خيرپور صبح جو پهتا، ٽڪيٽ نہ هئڻ سبب پليٽ فارم جي چيڙي تي وڃي اتان جنگلو ٽپي ٻاهر آيا. شهر ۾ اسٽيٽ جي وزير جي بنگلي تي پهتا. هڪ عريضي نويس ڪان مفت ۾ درخواست لکرائي، ان وقت شيخ صادق علي وزير رياست هو ۽ سندن پرائيويٽ سيڪريٽري مسٽر عبدالمجيد دريشاڻي ايم. اي هو.

خبر پئي تہ دريشاڻي ئي فري بورڊريون ڏيندو هو، سو ان وقت ڪو نہ هو، منجهند جو هو صاحب بہ آيو ۽ ڪين گهرايائين. درخواست ڏسي چيائين تہ ”پڙهندين يا بورڊنگ جي ماني کائي فساد ڪندين.“ اهو ان ڪري چيائين جو هڪ ڏينهن اڳ بورڊر پاڻ ۾ وڙهيا هئا. پير صاحب چيو ”سائين مان غريب آهيان، پڙهندس“.

ان تي دريشاڻي صاحب داخلا ڏني. ائين ڪين خيرپور ناز هاءِ اسڪول ۾ داخلا ملي ۽ فري بورڊنگ پڻ، پوءِ اتان پنهنجي مامي صاحب ڪي اطلاع موڪليائون.

پير الاهي بخش صاحب جن سان ان وقت اسڪول ۾ هم ڪلاسي هئا: شيخ نورمحمد (موجوده چيف جسٽس سنڌ بلوچستان هاءِ ڪورٽ، مسٽر جسٽس عبدالقادر شيخ جو والد ۽ مسٽر نبي بخش ڪلهوڙو. مسٽر مدد علي شاهہ، مسٽر علي محمد، آغا عبدالنبي، مسٽر اسلم شيخ ولد محمد ابراهيم شيخ وزير رياست، آخوند رسول بخش، قريشي فتح محمد ۽ ميان وريل شاهہ صاحب پڻ اسڪول ۾ پڙهندا هئا.

پير صاحب پنهنجي ڪلاس توڙي بورڊنگ هائوس جا مانيٽر هوندا هئا. فوٽ بال، هاڪي ۽ ڪرڪيٽ جا رانديگر ۽ جنرل ڪيپٽن هئا. انهيءَ زماني ۾ بلقان جي ترڪي واري جنگ جو متن گهڻو اثر هو ۽ انهيءَ وقت کان ئي منجهن ليڊر بنجڻ جون صلاحيتون پيدا ٿيون. ناز هاءِ اسڪول ۾ سندن استاد هئا، مسٽر عبدالرحمان، مسٽر اڏارام، مسٽر ليلارام، مسٽر ويرومل، مسٽر الله بخش انصاري، مسٽر عبدالمجيد دريشاڻي (پرنسيپال)، مسٽر قنتاري ۽ مسٽر غلام صابر.

پير صاحب ذهانت ۽ محنت جي ڪري پهريون ۽ ٻيو درجو هڪ سال ۾ پاس ڪيو ۽ پنجون ۽ ڇهون پڻ ساڳي سال ۾ پاس ڪيو. 1919ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ سندن مامو پير لعل محمد کين خانبهادر غلام محمد پرڳڙيءَ وٽ وٺي ويو ته جيئن پوليس انسپيڪٽري ۾ چونڊائي، پر پرڳڙي صاحب صلاح ڏني ته ڪاليج ۾ داخل ڪرايو وڃي ته وڌيڪ بهتر ٿيندو جا صلاح کين ڏاڍي وڻي ۽ اڳتي پڙهڻ جو پڪو پهه ڪيائون. وزير صاحب محمد ابراهيم ويهه رپيا وظيفو ماهوار مقرر ڪيو. عليڳڙهه يونيورسٽي ۾ داخلا وٺڻ لاءِ کين قاضي خدابخش مورائي صاحب (جو پوءِ ڪراچيءَ جو ميئر پڻ ٿيو) آماده ڪيو جو ان وقت اتي جو مشهور شاگرد هوندو هو ۽ اتي ساڻن ڏاڍي مدد ڪيائين.

پوءِ شاگرد يونين جو وائيس پريزيڊنٽ منتخب ٿيو هو. ان وقت صرف ٻه سنڌي شاگرد هئا، قاضي صاحب ۽ پير صاحب پوءِ مسٽر دين محمد عليگ، مسٽر عثمان علي انصاري، مسٽر غلام حيدر شڪارپوري، ڪنڊياري جو سيد شرف الدين شاهه پڻ اچي ساڻن شامل ٿيا.

سن 1921ع ۾ مولانا محمد علي جوهر علي ڳڙهه ۾ آيو ۽ شاگردن اسٽرائيڪ ڪئي. پهرين ته ڪاليج جي پراڻي عمارت تي قبضو ڪيائون. پر پوءِ ڪليڪٽر ڪائنس زوري قبضو خالي ڪرايو. ائين تعلقات جي مهم شروع ٿي، جنهن ۾ به پير صاحب نمايان ڀهرو ورتو.

مولانا جوهر نيشنل مسلم يونيورسٽي قائم ڪئي ۽ پيرالاهي بخش صاحب اتي جي اوائلي شاگردن مان هڪ هئا ۽ کين ليڊر جي حيثيت حاصل ٿي چڪي هئي.

ان يونيورسٽيءَ جو افتتاح شيخ الهند مولانا محمود الحسن ديو بنديءَ ڪيو هو. اهو زمانو 1921ع جي شروعات وارو هو. ڊاڪٽر ذاڪر حسين (بعد ۾ پارت جو صدر ٿيو) پير صاحب وارن کي اقتصاديات پڙهائيندو هو. مولانا جوهر پهريون وائيس چانسيلر هو ۽ ڪين جنرل ليڪچرس ڏيندو هو. پير صاحب انهيءَ زماني ۾ هٽ سان هڪ پني تي روزنامہ اخبار ”الاصلاح“ ڪڍندو هو، جنهن ۾ مولانا جوهر سميت سيني تي نڪتہ چيني ڪئي ويندي هئي. پاڻ اتان بي.اي. پاس ڪيائون.

ان زماني ۾ مولانا جوهر خلافت تحريڪ جو آغاز ڪيو ۽ سڄي هندستان ۾ شاگردن جا جٿا موڪليائين.

سنڌ لاءِ ستن سنڌي شاگردن: پيرالاهي بخش، مسٽر دين محمد عليگ، مسٽر غلام حيدر، مسٽر فتح محمد سولنگي، مسٽر عبدالڪريم پيرزادو، قاضي فضل الله ۽ مولوي تاج محمد دراني کي موڪليائين، ڪراچي پهچي هر هڪ کي ڌار ضلعي ۾ وڃي ڪم ڪرڻ لاءِ چيو ويو. پير صاحب کي لاڙڪاڻي موڪليو ويو. ان وقت سنڌن مامو بضد هو تہ وري عليگڙهہ وڃي بي.اي پاس ڪري، تہ ڪا سني نوڪري ملي، پر پير صاحب کي خلافت تحريڪ لاءِ ايڏو جوش هو جو گهر وارن جو بہ ايترو خيال نہ هوندو هيس. لاڙڪاڻي ۾ خلافت جو ڪم زور ونرايائين ۽ سال ڏيڍ اندر سوا سؤ خلافت ڪميٽيون برپا ڪيون ويون.

پير صاحب ان وقت ڪانگريس جا بہ ميمبر هئا، ان ڪري ڪانگريس ورڪرن مسٽر ريجهومل لاهوري، رلم موٽواڻي، پريداس تولاڻي ۽ مسٽر پرتاب راءِ بہ سلٽ ڏنو. مسٽر رحيم بخش ابڙو، سيٺ خداداد سرهيو، پير تراب علي شاهہ قنبر وارو ۽ پير علي انور شاهہ وارن وڏو ڀهرو ورتو.

پير الاهي بخش صاحب خلافت ڪميٽيءَ جا سيڪريٽري هوندا هئا. 1921ع ۾ ئي احمدآباد ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيا. 1922ع ڌاري ڪراچيءَ ۾ خلافت ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا، جنهن ۾ پوءِ علي برادران کي ٻن سالن جي سزا بہ ملي.

پير صاحب ان ڪيس جي ڪار گذاري سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڪتابي صورت ۾ شايع ڪرائي. اهو ڪتاب لاڙڪاڻي خلافت ڪميٽيءَ

جي ملڪيت هو ۽ سيئو بازار ۾ گيلارام جي پريس مان ڇپرايو هئائون. خلافت جو دفتر بہ اتي هو، ڇپائيءَ جا پيسا بہ پوءِ ڪتاب جي وڪري مان تيل آمدنيءَ مان ڏنا ويا هئا.

ان وقت هڪ وڏو چوغو ۽ شلوار لباس هوندو هو، بعضي سونٽي تيلهو ڳچيءَ ۾، هٿ ۾ ڏنبو هوندو هئس. خلافت تحريڪ جو تمام زور هوندو هو. سڄي پاڪ هند ۾ خلافت ورڪرن جو اهو لباس هوندو هو. مولانا محمد علي جوهر جي وفات تائين اهو لباس رهيو.

ڳوٺ ڳوٺ ۾ جلسا ڪندا هئا. ان وقت ۾ پير صاحب جي ملاقات مولانا امروٽي صاحب سان ٿي. جن سان ساڻن ڏاڍو قرب رهيو.

مهاتما گانڌيءَ جي چورا چوري يو.پي هڪ ڳوٺ جي واقعي جي نتيجي ۾ خلافت تحريڪ ختم ڪرڻ واري اپيل ڪان پوءِ زور گهٽجي ويو، خلافت جو ڪم جهڪو ٿيڻ لڳو. ان زماني ۾ پيرالاهي بخش صاحب هڪ هفتيوار اخبار ”آفتاب“ جي نالي سان ڪڍي، جا سال بہ هلي.

25-1924ع ۾ خلافت تحريڪ بلڪل ختم ٿي وئي. ان زماني ۾ پير صاحب جو مرحوم و مغفور سر شاهنواز ڀٽي صاحب سان اچ وڃ جو رستو هو ۽ ڪيس پير صاحب پنهنجو دوست ۽ خيرخواه سمجهندو هو. هڪ ڏينهن اڪيلائيءَ ۾ پير صاحب کي صلاح ڏني ۽ چيو تہ:

”منهنجو خيال آهي تہ تون وڃي بي.اي، ايل.ايل.بي. پاس ڪري اچ، پوءِ تنهنجو مستقبل ڏاڍو چڱو آهي. تون ڳالهائي سگهين ٿو، ماڻهن ۾ تون مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهين. تون جلدئي هڪ سنو وڪيل ٿي پوندين ۽ پوءِ تنهنجو مستقبل تمام سنو ٿيندو.“

پير صاحب ان تي ويچار ڪرڻ جو واعدو ڪيو، ان وچم حيدرآباد جي وڪيل مسٽر نورمحمد عليگ بہ اها صلاح ڏني.

پوءِ پير صاحب بيهر عليگڙھ وڃڻ جو فيصلو ڪيو. سرشاهنواز ڀٽي لاڙڪاڻي ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ مان اسڪالرشپ ڏياري.

1926ع ۾ عليگڙھ ۾ داخلا ملي. ان وقت عليگڙھ يونيورسٽيءَ ۾ ٿيهہ کن سنڌي شاگرد پڙهندا هئا، جن ۾ آغا تاج محمد، فتح محمد سولنگي، غلام رسول جج، مسٽر جمع خان وغيره قابل ذڪر آهن.

پير صاحب کي سنڌي ايسوسيئيشن جو صدر چونڊيو ويو. 1927ع ۾ بي.اي.پاس ڪيائين. 1928ع ۾ فرسٽ ايل.ايل.بي پاس ڪري ڳوٺ آيا تہ سنڌن ڪلاس فيلي نبي بخش ڪلهوڙي کين هڪ خط لکيو تہ خيرپور اچي ڪوٺڏيجي جي مير صاحب مير غلام حسين ٽالپر جي ٻن ڇوڪرن- فرزند مير جيئل ۽ پاٽيجي مير مريد عباس کي بہ عليڳڙهہ وٺي وڃي. اهي ٻئي صاحبزادا پير صاحب جي نگرانيءَ ۾ هڪ سال لاءِ عليڳڙهہ ۾ هئا. 1929ع ۾ پاڻ ايم.اي. ۽ ايل.ايل.بي بہ پاس ڪيائون ۽ ٻئي صاحبزادا بہ مئٽرڪ ۾ پاس ٿيا. اهو سال پير صاحب صاحبزادن سان گڏ "مشتاق منزل" نالي عمارت ۾ رهيا.

سيپٽمبر 1929ع ۾ پيرالاهي بخش صاحب لاڙڪاڻي ۾ اڪيلي سر وڪالت شروع ڪئي، ڪنهن جا بہ پائيوار ڪو نہ ٿيا. مسٽر پيسومل شڪارپوري وڪيل جو منشي ارجن داس وٽن اچي منشي بيٺو. آفيس نواب غيبي خان چانڊئي جي بنگلي لڳ ورتي، جا سنڌن 1937ع ۾ وزير بڻجڻ تائين وٽن رهي.

ان وقت لاڙڪاڻي ۾ صرف بہ مسلمان وڪيل هئا، مسٽر يارمحمد جوڻيجو سرڪاري وڪيل هو ۽ مسٽر محمد حنيف صديقي جو پير صاحب کان بہ ٽي سال سينيئر هو، پر مسٽر گوبند رام سيوهاڻيءَ سان پائيوار هو. پير صاحب جي وڪالت تمام سٺي هلڻ لڳي جو ماڻهو کين اڳ ئي سڃاڻندا هئا.

سر شاهنواز ڀٽو ۽ ٻيا دوست ڏاڍا خوش ٿيا ۽ سندس همت افزائي ڪندا رهندا هئا. پاڻ بہ محنت ڪندا هئا.

سنڌن اوطاق ۾ مسافر اصيل اچي رهندا هئا تہ کين ماني بہ کارائيندا هئا. پير صاحب ڪڏهن پاڻ، پان بہ نہ کاڌائون پر اصيلن لاءِ هر وقت چلم تيار رکائيندا هئا.

وڪالت شروع ڪرڻ لاءِ پهرئين ڏينهن جڏهن پير صاحب لاڙڪاڻي لاءِ دادو جي ريلوي اسٽيشن تي آيو تہ ڪيس دادوءَ جي هڪ معزز شخصيت ميان جيوڻ شاهہ مرحوم هڪ ڪيس ڏنو ۽ في بہ ڏني. ان کان ٿورو اڳ جيڪب آباد ۾ ڏهہ خون ٿيا هئا. جنهن ۾ چار مسلمان جوابدار هئا. اوترائي وڪيل هئا. جن مان هڪ پير صاحب بہ هئا. لاهور مان سر شفيع

۽ هڪ جوابدار خانبهادر دلمراد خان جو وڪيل هو. پيرزاده عبدالقادر ۽ مسٽر نبي بخش ولد خدابخش جا وڪيل هئا جو هڪ خلافتي ورڪر هو. اهو ڪيس مسٽر محمد علي نالي هڪ جج هلايو. اهو ڪيس ڪجهه وقت هليو ۽ پير صاحب کي ڪيس هلندي سر شفيع جهڙي ماهرِ قانون کان سکيا ملي. دلچسپ ڳالهه هيءَ ته پير صاحب سميت باقي ٻن جا اصيل ته ڪيس مان آزاد ٿي ويا پر سر شفيع جي اصيل کي سزا ملي. پير صاحب ان ڪيس ۾ في ڪا نه ورتي هئي جو اها هڪ قومي ڳالهه هئي. سر شفيع به پير صاحب کي همٿائيندو هو ۽ چوندو هو ته سندن آئيندو تمام سنو آهي.

بهرحال لاڙڪاڻي ۾ جاءِ وٺي پريڪٽس شروع ڪيائون. سندن جاءِ جي سامهون ٽيئومل جو دڪان هو جنهن سان سني دعا سلام هُئن. پير صاحب ڪيسن تي ڏاڍي محنت ڪندا هئا. ۽ هميشه تيار ٿي ڪورٽ ۾ ويندا هئا. ٻن ٽن سالن ۾ وٽن ڪم ايترو ته وڌي ويو جو پارٽنر رکڻ جي ضرورت محسوس ٿين، به ٿي منشي هوندا هئن پر پاڻ سعدو ديري جي وينل ارجن داس تي گهڻو ويساهه ڪندا هئا. ارجن داس انگريزي بنهه پڙهيل ڪو نه هو، ته به مئٽرڪ پاس وارن وانگر انگريزي ڳالهائيندو هو. پير صاحب وزير ٿيا ته به ارجن داس ساڻن گڏ رهيو، جيسين پاڻ جيئرو هو، پير صاحب ڪيس تمام گهڻو پائيندا هئا. ارجن داس 1941ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ديهانت ڪري ويو. سندس پوين سان به پير صاحب دوستي قائم رکي .

وڪالت جو ڪم سنو پئي هليو. سيشنس جج مسٽر عبدالله آخوند (جو خدا جي فضل سان هن وقت به بقيد حيات آهي) هو جو بقول پير صاحب جي، کين ڏاڍو همٿائيندو هو ۽ خيال رکندو هو. آخوند صاحب جا ٻه فرزند اهم سرڪاري عهدن تي فائز آهن. جناب اقبال آخوند اقوام متحده ۾ مستقل نمائندو آهي، ته جناب رفيق آخوند سنڌ سرڪار ۾ ايڊيشنل چيف سيڪريٽري آهي.

پير صاحب غريبن جا ڪيس مفت هلائيندا هئا ۽ کين هر قسم جي سهوليت ڏيندا هئا. ضلعي جا زميندار ۽ ڪامورا گهڻو وٽن اچي ٽڪندا هئا. غريب اصيل به سندن اوطاق تي رهندا ۽ ماني وغيره کائيندا هئا. ان

ڪري لاڙڪاڻي ۾ ان وقت عام طور تي چوندا هئا ته "بابا پير جو ننگر چڙهيو پيو آهي، جيڪو اتي ويندو ته سڀ سهوليت ملندس." ڳوٺان به ماڻهو: اسحاق ڏوترو ۽ پريو پنهور پاڻ سان وٺيو آيا هئا، جيڪي پيا خدمت چاڪري ڪندا هئا ۽ ايترن ماڻهن کي منهن ڏيندا هئا.

پير صاحب جو ننڍو ڀاءُ پير واحد بخش ڳوٺ رهندو هو ۽ گهر جو سمورو ڪاروبار سنڀاليو ويٺو هو. سندن وڪالت واري شروعاتي زماني ۾ سندن پنهنجي ڪا به زمين نه هئي پر سندن ڀاءُ، پنهنجي مامي جناب پيرلعل محمد جي زمين آباد ڪندو هو. 1931ع کان براج نڪتو ۽ پوءِ سرڪاري زمينون يڪسالي تي ڪٽڻ لڳا. ڪجهه وقت سندن دوست جمعدار مهر علي خان پٺيوالري ڪئي پر پوءِ رڳو پاڻ ڪٽندا هئا. وڪالت مان آمدني چڱي ٿيندي هئي جنهن مان ڪافي زمينون ورتائون. چيرايون جايون پڪيون ڪرايائون. ائين چڱيءَ طرح پيرن تي بيٺا.

دادو ضلعو ڌار ٿيو ته لوڪل بورڊ جون چونڊون ٿيون. پير صاحب، خانبهادر يارمحمد ۽ خانهادر محمد پريل ڪلهوڙي جي چوڻ تي دادوءَ مان هٿ ڪڍي جوهيءَ مان بيٺا پر جيئن ته اليڪشن جي چالبازين کان بلڪل بي خبر هئا، ان ڪري ساڻن دوڪو ڪيو ويو ۽ اليڪشن ۾ هارايائون پر بقول سندن، ڪين اڳتي لاءِ سٺو سبق مليو. ڪين اسڪول بورڊ جي ميمبري ملي.

1932ع ۾ سنڌ اسيمبلي جي ميمبريءَ لاءِ اليڪشن جو ڪم شروع ٿيو. مسٽر يار محمد جوڻيجي ۽ پير صاحب معاهدو ڪيو ته پهريون صاحب ميهڙ ڪڪڙ واري سيٽ تان بيهندو ۽ پويون صاحب دادو جوهيءَ مان. پر خانبهادر غلام محمد اسراڻ وارهه- ڏوڪري واري تڪ ۾ نواب لاهوري جي اميدوار بيهڻ ڪري ميهڙ ڪڪڙ مان پاڻ بيهڻ جو سوچيو ۽ جوڻيجي صاحب کي چيو ته هو دادو- جوهيءَ مان بيهي ته ٻئي ميمبر چونڊجي ويندا. ان تي جوڻيجي صاحب پير صاحب جي مخالفت ۾ بيٺو. ان وقت سنڌ ۾ به

سياسي پارٽيون هيون: هڪ سر شاهنواز ڀٽي جي اڳواڻيءَ ۾، ٻي وري حاجي عبدالله هارون جي قيادت هيٺ.

پير صاحب جا جيئن ته سر شاهنواز ڀٽي سان پراڻا تعلقات هئا، ان ڪري سندن پارٽي طرفان اميدوار بيٺو. عجيب اتفاق ته پير صاحب جو انتخابي نشان به تلوار هو. اليڪشن جي ورڪ هلي. جوڻيجي صاحب کي سيني ڪامورن سواءِ ايڪڙ ٻيڪڙ جي، جي مدد حاصل هئي. مسٽر نور نبي ڪليڪٽر هو. اها اليڪشن به دادو ضلعي جي سياسي تاريخ ۾ يادگار هئي. هڪ پاسي جوڻيجي صاحب جهڙو اثر رسوخ رکندڙ صاحب ۽ وڏو ماڻهو ۽ ٻئي طرف پير الاهي بخش جهڙو سرڪار ۾ نوجوان ۽ غريب اميدوار! پر عوام جي حمايت کين حاصل هئي جو ان زماني جي ڪن مشهور قومي معاملن ۾ پير صاحب مسلمانن جي مفت قانوني مدد ڪئي هئي. ان ڪري مقبوليت حاصل ڪري ورتي هئائون. ڪيترائي اثر وارا قبائلي سردار پڻ ان مدد سبب پير صاحب جو پاسو جهلي بيٺا جن مان سردار مينهون خان جمالي، مرزا خان رستماڻي، جهنبو خان شاهاڻي ۽ دادو تعلقي جا معزز ماڻهو جهڙوڪ: سيٺ حاجي محمد يعقوب ميمڻ مرحوم، رئيس محمد عالم گهلو، حاجي پورو خان شيخ، سرائي شير محمد ڏاوچ، سيد ڪوڙل شاهه پيري وارو، سيد مراد علي شاهه واهڙ وارو ۽ حاجي محمد شاهه ڦٽائي ۽ ٻين کان علاوه درگاهه شريف راڻيپور جو سجادهٔ نشين حضرت پير عبدالجبار شاهه مرحوم نهايت قابل ذڪر هستيون هيون. نه رڳو دادو بلڪ ٻين هنڌن کان مثلاً موري مان خانبهادر امام بخش خان جتوئي، (غلام مصطفيٰ خان جتوئي چيف منسٽر سنڌ جو ڏاڏو) پنهنجي اليڪشن ڇڏي اچي پير صاحب جي مدد ڪئي.

بي سرو سامانيءَ جي حالت جي باوجود پاڻ اليڪشن ۾ هزارن جي اڪثريت سان ڪامياب ٿيا ۽ جلدئي سنڌ ڪابينا ۾ پهرين روينيو وزير ۽ پوءِ وزير تعليم طور کڄي ويا. وزير مقرر ٿيڻ شرط پارٽيءَ جي نئين قائد شهيد الله بخش سومري کين عوامي دورن لاءِ منتخب ڪيو. پير صاحب

زمين تي عوام سان گڏ ويهي انگريزي ڪامورن کي بہ هيٺ ويهڻ تي مجبور ڪيو، جنهن تي انگريز سخت ناراض ٿيا. پير صاحب جي تقريرن جو موضوع هيءُ هوندو هو تہ ڪامورا وزيرن جا نوڪر آهن ۽ وزير عوام جا نوڪر آهن. موقعي تي درخواستون وٺي احڪام جاري ڪيا ويندا هئا ۽ اتي جو اتي عمل بہ ٿيندو هو. ان زماني ۾ عوام کي ڏٽن ڏيڻ جو سوچي بہ نہ سگهبو هو. ماڻهن جي وزيرن تائين رسائي اڄ جي مقابلي ۾ وڌيڪ آسان هئي.

سڄي سنڌ جي عوامي دورن پير صاحب کي مقبول وزير بڻايو. پير صاحب هڪ حضور شرم، روزي نماز جا سختيءَ سان پابند هئا. ماڻهو سندن ايمانداريءَ جو مثال ڏيندا هئا. اهوئي سبب هو جو هر وزارت ۾ کين کنيو ويندو هو. پير صاحب کي تعميري ڪمن خاص طور تي تعليم سان بيحد دلچسپي هوندي هئي. پاڻ اڪثر ذڪر ڪندا هئا تہ جيئن تہ هو پاڻ غريبي حالت ۾ پڙهيو، تنهن ڪري غريبن جي تعليم جو اونو رهندو هئن. اسڪالر شپون گهٽي ۾ گهٽيون منظور ڪيائون، جيئن غريبن جي ٻارن جي تعليم ۾ ڪا رڪاوٽ نہ ٿئي. سندن وزير ٿيڻ کان اڳ چند هاءِ اسڪول (ٽي يا چار) ۽ بہ يا ٽي ڪاليج هوندا هئا. رٿا تيار ڪيائون تہ هر هڪ تعلقي هيڊڪوارٽر ۾ هاءِ اسڪول ۽ هر هڪ ضلعي هيڊ ڪوارٽر ۾ ڪاليج قائم ٿئي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي رٿا تيار ڪري بل پيش ڪيائون ۽ سخت مخالفت جي باوجود اهو بل پاس ڪرائي ورتائون جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ ۾ پهرين يونيورسٽي قائم ٿي. اهڙا ڪيترائي تعليمي ادارا آهن جيڪي سندن ڪوشش سان وجود ۾ آيا، سنڌ ۾ زوري تعليم ۽ بالغن جي تعليم شروع ڪرايائون ۽ لٽريسي موومينٽ شروع ڪيائون، جن جي يادگارن ۾ پيرالاهي بخش لٽريسي ٽاور سکر ۾ اڄ بہ قائم آهي.

ان زماني ۾، پيرالاهي بخش صاحب جن سنڌ اسيمبليءَ جي چونڊ ۾ اميدوار بيٺا تہ سندن حق ۾ قادري پريس لاڙڪاڻي هڪ نظم ڇاپيو، جنهن جون ڪجهہ مصرائون آهن:

پير صاحب آهه لائق هر طرح اڄ ووٽ جو،
ديندار ۽ آهه حاجي ۽ سدا مهمان نواز،
خلق جي خذمت ڪري ٿو، آهه همدرد ۽ معين،
بالغن جي جنهن ڪئي تعليم جاري سنڌ ۾،
علم ۾ اعليٰ ٿيو ۽ عقل ۾ هوشيار آهه
خوب خوش خلق ۽ نهايت نرم خوش گفتار آهه.
بي ريا، منصف ۽ مظلومن جو حامي يار آهه،
جاهلن ۽ اڻ پڙهين جو هيءُ سدا غمخوار آهه.

[ماهوار”نئين زندگي“مئي- جون، نومبر 1976ع]

*

پير بخشل شاهه جيلاني راڻيپور، آغا غلام نبي پٺاڻ، پير الاهي بخش، پير عبدالجبار شاهه جيلاني راڻيپور ۽ آغا تاج محمد

پير الاهي بخش ۽ سندن ڪٽنب پير جو ڳوٺ (پان سيد آباد) ۾ ورتل گروپ فوٽو (1966ع)

سڄي ڪان ويٺلن ۾ پير غلام حسين شاهه (سوٽ)، پير عبدالمجيد (فرزند)، پير شاهنواز (فرزند)، پير محمد نواز (فرزند)، پير الاهي بخش، پير فضل محمد (سوٽ)، پير جمن شاهه (سوٽ)، پير لعل محمد (سوٽ جو فرزند)، پير شير محمد (سوٽ جو فرزند)، سڄي ڪان بيٺلن ۾ پير يار شاهه (مائٽ)، پير پريل شاهه (سوٽ جو فرزند)، پير منور الحق (پوٽو) پير خليل احمد (پوٽو)، پير مظهرالحق (پوٽو)، پير مشتاق (پوٽو)، پير حسين (پاٽيو)، پير عبدالحميد (فرزند)، پير منصور احمد (پوٽو)، پير عبدالرشيد (فرزند)، پير مظفر الحق (پوٽو)، پير عبدالستار (سوٽ جو پٽ)، پير منظور احمد (پاٽيو هيٺ پٽ تي ويٺلن ۾ سڄي ڪان پير اختر حسين (سوٽ جو فرزند) پير خادم حسين (سوٽ جو فرزند)، (نالو معلوم ٿي نہ سگهيو) پير رسول بخش (سوٽ جو فرزند)، پير نصير الله (پوٽو)

GOVERNMENT NAZ PILOT SECONDARY SCHOOL
KHAIRPUR MIR'S
GENERAL REGISTER

479	Muhammad Hussain S/O Kazi Ahmed	Muslim	Noorpur	08.01.1894, Eigth, January, E/H Ninty Four	01.04.1911	A Gov: School Hasanpur	V Class	[illegible]	V Class	Passed Finish the Course
480	Dharam Das S/O Mul Chand	Hindu	Naumani	07.04.1897, Seventh, April, E/H Ninty Seven	10.04.1911	A Gov: School Khairpur	III Class			Left the School
481	Muhammad Sulleman S/O Abdul Ghafoor	Muslim	Jacobabad	10.03.1894, Tenth, March, E/H Ninty Four	15.04.1911	Gov: School Jacobabad	V Class	[illegible]	V Class	Passed Finish the Course
482	Noor Muhammad S/O Tutal Shaikh	Muslim	Pano Akil	07.03.1898, Seventh March E/H Ninty Eigth	17.04.1911	Pano Akil	I Class	[illegible]	VII Class	Passed Matric
483	Ahmed Ali S/O M. Hizbullah	Muslim	Halani	15.03.1900, Fifteenth, March Nineteen Hundred	18.04.19811	Halani School	I Class	[illegible]	VII Class	Sent up for U.Education
484	Rahim Dino S/O Muhammad Saleh	Muslim	Pir-jo-Goth	04.07.1900 Fourt July Nintee Hundred	24.04.1911	Gov. School Pir-jo-Goth	I Class	[illegible]	VII Class	Sent up for U Education
485	Ghulam Rasool S/O Abdul Ghafoor	Muslim	Shikarpur	21.01.1896, Twenty First, January E/H Ninty Six	26.04.1911	Gov: School Shikarpur	I Class	[illegible]	II Class	Struck Off
486	Sahkan S/O Bul Chand	Hindu	Gambat	31.07.1901, Thirty Fist, July N H One	03.05.1911	Gov. School Mangalo Wari	I Class	[illegible]	II Class	Went to Kahri School
487	Shah Muhammad S/O Sultan Ali	Muslim	Sami	01.07.1899, First July E/H Ninty Nine	06.05.1911	Gov. School Sami	I Class			Left the School
488	Illahi Bux Shah S/O Newaz Ali Shah	Muslim	Bhan	01.01.1895, First January, E/H Ninty Five	06.05.1911	Gov: School Bhan	I Class	31.03.1916	VII Class	Sent up for U.Education
489	Dham Das S/O Shan Das	Hindu	Khairpur	11.06.1898, Eleventh June E/H Ninty Eigth	10.05.1911	Privately	II Class	[illegible]		Left the School
490	Kadir Dad S/O Moula Dad	Muslim	Lahore		24.07.1911	Islamia High School Lahore	I Class	[illegible]	I Class	Wishes to join other school
491	Ghulam Ali S/O Mir Azam Ali	Muslim	Faizabad	05.02.1896 Fifth February E/H Ninty Six	02.08.1911	High School Quetta	III Class	[illegible]	III Class	Left the School
492	Tirdoo S/O Wadhu Ram	Hindu	Kot Mir Muhammad	18.08.1899, Eighteen August E/H Ninty Nine	08.08.1911	Kot Mir Muhammad	I Class	[illegible]	III Class	Left the School
493	Azizullah S/O Haji Hakim	Muslim	Rohri		08.08.1911	New Academy Rohri	II Class			Struck Off due to long Absence
494	Najamuddin S/O Loung Khan	Muslim	Karachi	14.12.1899, Fourteenth December E/H Ninty Nine	02.309.1911	New Academy Rohri	II Class			Struck Off due to long Absence
495	Khemo Chandi Ram	Hindu	Khairpur	15.04.1892, Fifteenth, April, E/H Ninty Two	02.09.1911	Gov: School Khairpur	I Class	[illegible]	I Class	Fail
496	Kishan Singh S/O Chuagh Singh	Hindu	Khairpur	10.02.1896, Tenth, February, E/H Ninty Six	03.09.1911	Gov: School Khairpur	IV Class	[illegible]	IV Class	to Study Sec. Course
497	Rajhu S/O Hazari Singh	Hindu	Khairpur	18.08.1895, Eighteen August, E/H Ninty Five	06.09.1911	New Academy Rohri	III Class	[illegible]	III Class	Struck Off
498	Noor Ahmed S/O Ghulam Mahi	Muslim	Chakwal	12.04.1902, Twelveth, April N H Two	07.10.1911	D.B High School Chakwal	I Class	[illegible]	III Class	Left the School

گورنمنٽ ناز پائلٽ سيڪنڊري اسڪول خيرپور ميرس جي جنرل رجسٽر جي اختصار جو عڪس،
جنهن ۾ 488 نمبر تي جناب پير الاهي بخش صاحب جن جي داخلا ڊيڪاريل آهي

GOVERNMENT NAZ PILOT SECONDARY SCHOOL
KHAIRPUR MIR'S
GENERAL REGISTER

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	Date of Admission	Last School Attended	Admission Sought	Date of Leaving	[illegible] Class	[illegible]
1041	Neb Raj S/O Bilchand	Hindu	Old Sukkur	01.01.1895, First January E/H Ninty Five	15.07.1916	High School Sukkur	V Class	26.02.1917	VII Class	Struck Off
(1042)	Muhammad Waris S/O Abdul Aziz	Muslim	Nau-Shero Feroz	25.12.1899, Twenty Fifth December E/H Ninty Nine	15.07.1916	Sindh Mad. Karachi	VI Class		.	Struck Off due to long absence
1043	Gela Ram S/O Mangh Raj	Hindu	Hingorja	05.11.1897, Fifth November E/H Ninty Seven	15.07.1916	N.G. Hyderabad	V Class			Left the School
1044	Sache Dino S/O Muhammad Hassan	Muslim	[illegible]	[illegible], Second march N.H seven	15.07.1916	Gov. School [illegible]	[illegible]	[illegible]	VII Class	Sent up for U Education
1045	Vhuomal S/O Tahil Mal	Hindu	Bhurgari	05.06.1906, Fifth June N.H Six	[illegible]	Gov. School Bhurgari	I Class	24.01.1918	I Class	Fail left the School
1046	Wapari Mal S/O Wadhou Mal	Hindu	Khairpur	02.03.1905, Second March N.H Five	16.07.1916		I Class	08.09.1917	I Class	Left the School
1047	Abbasi Ghulam Rasool S/O Abdul Salam	Muslim	Thatta	11.04.1898, Eleventh April E/H Ninty Eigth	16.07.1916	A. Gov. High School	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1048	Muhammad Bux S/O Imam Khan	Muslim	Khairpur	24.09.1897, Twenty Four September E/H Ninty Seven	17.07.1916	Readmitted	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1049	Illahi Bux Shah S/O Nawaz Ali Shah	Muslim	Bhan	01.01.1895, First January, E/H Ninty Five	17.07.1916	Khairpur Mir's	VI Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1050	Ghulam Muhammad S/O Illahi Bux	Muslim	Derballo	17.03.1897, Seventeenth March E/H Ninty Seven	17.07.1916	Readmitted	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1051	Dharam das S/O Hikmat Mal	Hindu	Khairpur	11.06.1898, Eleventh June E/H Ninty Eigth	17.07.1916	Readmitted	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1052	Shaikh Muhammad Usman S/O Juma Khan	Muslim	Hyderabad	01.09.1893, First September E/H Ninty Three	18.07.1916	Nav Vidyalya	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1053	Muhammad Hassan S/O Sheikh Hassan	Muslim	Karachi	25.11.1901, Twenty Fifth November N.H One	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	II Class	[illegible]
1054	Parpio Mal S/O Udhan	Hindu	Hala	12.05.1897, Twelveth May E/H Ninty Seven	19.07.1916	Khairpur High School	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1055	Ali Muhammad S/O Imam Bux	Muslim	Moro	12.04.1896, Twelveth April E/H Ninty Six	23.07.1916	Sindh Madrasa Karachi	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1056	Imdad Ali Shah S/O Imam Ali Shah	Muslim	Khairpur	07.03.1898, Seventh March E/H Ninty Eigth	23.07.1916	Sindh Madrasa Karachi	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1057	Umaid Ali S/O Hafiz Muhammad	Muslim		15.11.1896, Fifteenth November E/H Ninty Six	26.07.1916	Sindh Madrasa Karachi	V Class	31.03.1917	VII Class	Sent up for U Education
1058	Dayaram S/O Naubraj	Hindu	Bhurgari	20.02.1907, Twenth February N.H Seven	06.08.1916	Gov. Sec. School Sukkur	I Class	31.03.1917	II Class	Left the School
1059	Chatu Mal S/O Chande Mal	Hindu	Khanpur	12.05.1903, Twelveth May N.H Three	06.08.1916	Gov. School [illegible]	I Class	30.11.1918	III Class	Does not [illegible]
1060	Shiwan Mal S/O Tajan mal	Hindu	Khairpur	27.06.1905, Twenty Seventh [illegible] N.H Five	06.08.1916		I Class	30.11.1918	II Class	Left the School

گورنمنٽ ناز پائلٽ سيڪنڊري اسڪول خيرپور ميرس جي جنرل رجسٽر جي اختصار جو عڪس،

جنهن ۾ 1049 نمبر تي جناب پير الاهي بخش صاحب جن جي پيرو داخلا ڊيڪاريل آهي

General Register of Pupils attending ... School.

ناز هاءِ اسڪول خيرپور ميرس جي جنرل رجسٽر جي اختصار جو عڪس، جنهن ۾

488 نمبر تي جناب پير الاهي بخش صاحب جن جي داخلا ڊيڪاريل آهي

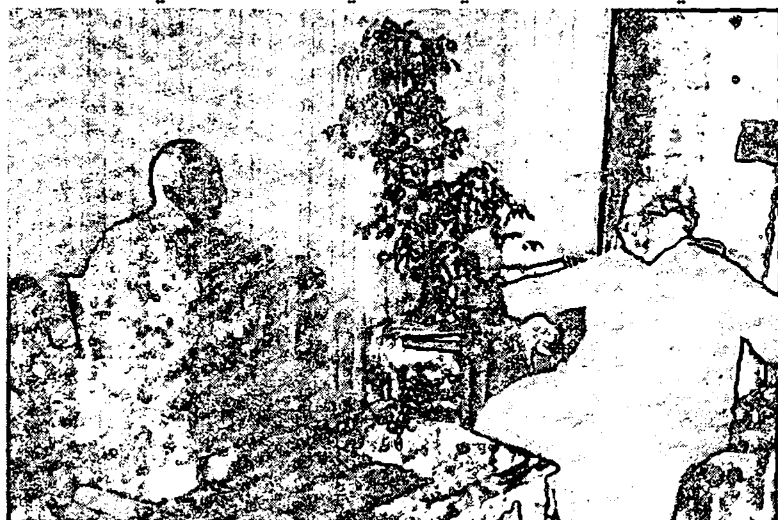
نفيس احمد شيخ [انٽرويو]

پير الاهي بخش... ”شرافت جو هڪ ادارو“

جناب قاضي محمد اعظم جون پير صاحب بابت ساروڻيون

سوال: ضلعي جي پس منظر ۾ اڳاٽن باهمي سياسي ۽ سماجي لاڳاپن سان گڏ اوهان جي خاندان ۽ پير صاحب جي خاندان جي وچ ۾ سڳاوتيءَ جي حوالي سان هڪ قريبي رشتيداري جُڙي... تہ سڀ کان اول انهيءَ نقطي تي ڪجهہ احوال ڏي وجي تہ بهتر...

جواب: خالق ڪائنات مختلف انسانن کي مختلف صلاحيتن سان سَنواريو آهي، پر اُنهن مان ڪن خوشبختن کي هڪ ”اداري“ جي حيثيت پئي بخشي آهي. اسان جي سنڌ جي سپوت محترم پير الاهي بخش صاحب کي ربّ ڪريم گوناگون صفتن سان نوازيو هو. پير صاحب الله تعاليٰ جي فضل سان اُنهن برگزيده بندن مان هئا، جن کي اڪيچار خوبين جي ڪري شرافت جي هڪ مستقل ”اداري“ جي حيثيت حاصل هئي. مالڪ جي متن اِها خصوصي مِهر هئي. پير صاحب جي خصوصيتن

جناب قاضي محمد اعظم، ن. ا. ش جي سوال کي غور سان ٻڌي رهيو آهي

مان هڪ اهم گڻ، جيڪو مون پنهنجي نندپڻ کان ئي محسوس ڪيو، اُهو هو ”شرافت“ وارو گڻ! سنڌي سليمي ۾ چئبو آهي تہ ”ادا، هي تہ ڪو اشراف ماڻھو آهي“، پير صاحب اُن محاوري جا سؤ فيصد رول- ماڊل هئا. ربّ ڪريم کين شريف النفسيءَ جي خزاني مان ججهو ڪجهہ بخشيو هو، انڪري پير صاحب جي اولين سڃاڻپ جو نمايان نقطو ”شرافت“ رهيو. سچي زندگي سياست جي پُرخار ۽ صبر آزما وادي ۾ رهڻ جي باوجود پير صاحب پنهنجي اِنهيءَ اعليٰ خوبي کي آخر تائين قائم دائم رکيو، جا ڳالهہ سندس عظمت جي سڀ کان اهم ۽ مکيہ ثابتي آهي.

ساڳئي ضلعي مان هجڻ ڪري اسان جي خاندان ۽ پير صاحب جي خاندان جا سماجي تعلقات تمام پُراڻا پئي رهيا آهن. جيئن تہ اسان جو واسطو سيوهڻ شريف سان هو ۽ پير صاحب جو ڳوٺ (يان سعيدآباد) ايترو تہ ويجهو هو جو چڻ هڪ محلي جي حيثيت هئي، انڪري وڏڙن کان وٺي سُني واسطيداري پئي هلندي آئي. اسان جي ڏاڏا بزرگ خليفہ حڪيم غلام محي الدين عباسي جا هڪ عرصي کان وٺي پانن جي ان باوقار صديقي قريشي خاندان سان گهاٽا دوستانہ تعلقات پئي رهندا آيا، جن کي اڳتي هلي اسان جي والد بزرگوار قاضي عبدالقيوم صاحب پوريءَ طرح قائم رکيو ۽ بعد ۾ ادا وڏي قاضي محمد اڪبر ۽ ادا قاضي عبدالمجيد ”عابد“ پنهنجي روايتي پاڙيچائيءَ جي پسمنظر ۾ اُنهن ۾ اضافو آندو. سو، ان طرح سان پير صاحب جي خاندان سان اسان جي خاندان جي واسطن جو هڪ لاڳيتو وٽندڙ سلسلو موجود رهيو.

هاڻي اهو آهي قرابت جو قديمي سماجي پسمنظر، جنهن ۾ اڳتي هلي سڳاوتيءَ جي حوالي سان رشتيداري جڙي، ۽ اِن طرح اُنهن اڳاڻن لاڳاپن طرفين کي وڌيڪ ويجهو آندو، جنهن موجب پير الاهي بخش صاحب جي فرزند پير ميان شاهنواز جي شادي مِنهنجي ڀائٽيِ، ادا وڏي قاضي محمد اڪبر جي نياڻيءَ سان ٿي ۽ ان طرح ان مٺي مائٽي سان وڌيڪ خوشگواريت پيدا ٿي.

سوال: ماشاء الله، پنهنجي عمر عزيز جي حوالي سان، پاڪستان ٺهڻ

ڪان ٿورو اڳ واري دؤر ۾، اوهان ڪي پنهنجي ”نوجوانيءَ“ جي وقتن ۾ پير الاهي بخش صاحب جي جيڪا سانڀر آهي، تنهن تي روشني وجهو...

جواب: يادش بخير... مون کي پير الاهي بخش صاحب جي اولين سانڀر غالباً 1940ع واري زماني جي آهي. اُن وقت منهنجي عمر 14-15 سال ڪن هئي. پير صاحب جن اُن زماني ۾ ادا اڪبر ۽ ادا عابد وٽ حيدرآباد آيا هئا. مان ٻُلجان نٿو، ته اُن وقت سنڌ جي پريميئر الله بخش سومري جي ڪئبينيٽ جا ميمبر هئا. ڪنهن شخصيت جو ”وزير“ جي حيثيت ۾ پروٽوڪال ڏسڻ جو مون لاءِ اهو پهريون موقعو هو ۽ اُهو مسلم ليگ جي عروج وارو دؤر هو ۽ حيدرآباد مسلم ليگ جا سمورا ڪارڪن اچي اسان جي رهائشگاهه تي مڙيا هئا، جو ادا اڪبر ۽ ادا عابد مسلم ليگ جا شهر ۾ نهايت مکيه ۽ سرگرم ليبر هئا. ادا اڪبر ته صوبائي سطح تي مسلم ليگ نئشنل گارڊ جو سالار اعليٰ هو، انڪري سمورا ڪارڪن سندس ڪمان هيٺ ڪم ڪندا هئا ۽ اسان جي خاندان جو گهڻو احترام ڪندا هئا، جو الله تعاليٰ اسان جي خاندان جي وڏي عزت مقرر ڪئي هئي.

مون کي ياد آهي ته پير صاحب جن اسان سيني ننڍن سان ڏاڍي شفقت سان پيش آيا ۽ سچ ته سندن پنهنجائپ سان اسان کي ڏاڍي خوشي ٿي هئي. منهنجي تعارف تي منهنجي نالي سان ”جاه“ لفظ ملائي مون کي ”اعظم جاه“ سڏيائون ۽ اُن ڪان پوءِ مون کي هميشه گهڻي پيار ۽ پاٻوهه مان ”اعظم جاه“ ئي سڏيندا هئا.

اها ته ٿي بنهه ابتدائي زماني جي سانڀر، پر اُن ڪان پوءِ ويندي سندن وفات تائين، اندازاً 35 سال ڪن، زندگيءَ ۾ ڪيترن ئي موقعن تي پير صاحب سان منهنجي ملاقاتن جا سلسلا رهيا، جن جو اگر تفصيل سان ويهي وستار ڪجي ته ضخيم ڪتاب به جڙي سگهي ٿو. اڪيچار يادگيريون آهن... ڪٿان شروع ڪجي... ۽ ڪيئن اُنهن کي لفظن ۾ بيان ڪجي... مون کي ڪجهه مشڪل پيو نظر اچي.

پير صاحب بابت پنهنجي يادگيرين ۾ هڪ خاص واقعو مون کي اهو ته ياد اچي ته 1946ع وارين چونڊن ۾ جوش و خروش جو هڪ خاص

غلغلو برپا ٿيو هو. ٿيو هيئن جو قائداعظمؒ پاڻ ذاتي طرح دادو ضلعي مان ادا اڪبر کي اليڪشن ۾ بيهاريو، جنهن جو پنهنجي مدمقابل سائين جي.ايم.سيد جي تجربي ۽ وسيع سياسي اثر رسوخ سان سخت ٽڪراءُ هو. سنڌ جي سياست ۾ انهيءَ اليڪشن کي ڪيترن ئي حوالن سان هڪ خاص اهميت حاصل آهي، جو هڪ پاسي سيد غلام مرتضيٰ شاهه جهڙو سينيئر سياستدان ۽ ٻئي پاسي ادا اڪبر جهڙو نوآموز اُميدوار، جنهن کي بهرحال مسلم ليگ جي فُل سپورٽ حاصل هئي. انهيءَ اليڪشن ۾ مون کي ادا اڪبر جي طرف کان "پولنگ ايجنٽ" مقرر ڪيو ويو ۽ مون کي "آمري" پولنگ اسٽيشن تي فرض انجام ڏيڻا هئا. آءٌ اُن زماني ۾ ويهارو کن ورهين جو الهڙ نوجوان هئس ۽ اليڪشني تجربن کان آگاهي ڪانه هئي، سو ڪجهه مونجهاري جو شڪار ٿيس. پر اسان جي پير صاحب مون ۾ همت ۽ حوصلي جو روح ڦوڪيو ۽ مون کي آياريائين ته آءٌ پڙهيل ڳڙهيل شهري باشعور نوجوان آهيان، سو آءٌ خوش اسلوبيءَ سان پولنگ کي مُنهن ڏئي ويندس ۽ مون کي گهبرائڻ نه کپي. پير صاحب جي آٿت مون کي ڏاڍي ڪم آئي ۽ سندس همت افزائيءَ واري ڏڍ جي سهاري سان مون پولنگ جو ڪم پوري اعتماد ۽ خاطرخواه انداز سان سرانجام ڏنو ۽ انهيءَ پولنگ تي ادا اڪبر کي رڪارڊ ووٽ حاصل ٿيا. سچ ته اگر پير صاحب جي مون کي حوصله افزائي حاصل نه هجي ها ته شهر حيدرآباد کان گهڻو پري، ٻئي ضلعي ۾ "آمري" نالي ڳوٺ ۾ آءٌ ايترو اطمينان ۽ بُردباريءَ سان چونڊ جو ڪم انجام ڏئي ڪونه سگهان ها.

ان طرح سان مختلف وقتن تي پير صاحب کان مون کي سياسي طرح هميشه رهبري پئي حاصل ٿي. ويسٽ پاڪستان جي زماني ۾ جڏهن آءٌ ايم.پي.اي هوس ۽ اجلاس لاهور ۾ ٿيندا هئا، اُن زماني ۾ به ڪيترن ئي موقعن تي مون پير صاحب کان رهنمائي حاصل ڪئي، جو پاڻ ادا اڪبر ۽ ادا عابد کان سينئر پارليامينٽيرين ۽ تجربيڪار هئا ۽ سندس وسيع نگاهه کي پنهنجي همعصرن ۾ هڪ خاص اهميت هوندي هئي.

سوال: الحمدلله پير صاحب جيءَ زندگي "سياست" جي حوالي سان "پرپوريٽ" واري نظر اچي ٿي، ان تي هڪ مجمل نظر درڪار...

جواب: ادا نفيس! منهنجيءَ نظر ۾ پير صاحب جي سياسي زندگي چئن نقطن تي ٻَڌل نظر اچي. اول خلافت تحريڪ، ۽ اُن کان پوءِ سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ واري تحريڪ، اُن کان پوءِ مسلم ليگ جي حوالي سان انگريز کان آزاديءَ واري تحريڪ ۽ خاص ڪري 1940ع کان پوءِ قيام پاڪستان لاءِ جدوجهد واري تحريڪ.

بنيادي ڳالهه اها آهي ته پير صاحب جن جيڪا ڀرپور سياسي زندگي گذاري، تنهن ۾ اِنهيءَ اهلِ دل بزرگ "خدمتِ خلق" واري جذبي جي دامن کي پنهنجن هٿن ۾ مضبوطيءَ سان پڪڙي رکيو هو ۽ سدائين سندن مطمع نظر اهوئي هوندو هو ته سڀاجهي سنڌ جي ڏتڙيل خلق جي وڌ کان وڌ خدمت ڪجي.

پير صاحب جن عليگڙهه ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ وڃڻ کان اڳ ئي خلافت تحريڪ ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو هو. ان تحريڪ ۾ سنڌ مان سر حاجي عبدالله هارون، شيخ عبدالمجيد سنڌي، سيد غلام مرتضيٰ شاهه (جي.ايم.سيد)، پير غلام مجدد سرهندي ۽ ٻيا اڪيچار مخلص قومي ڪارڪن اُن کي زور وٺائي رهيا هئا. خود منهنجي پنهنجي خاندان مان اسان جي بزرگن چاچا حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ بابا قاضي عبدالقيوم جو خلافت تحريڪ ۾ سرگرم ڪردار سنڌ جي سياسي تاريخ جو هڪ اهم حصو آهي. "ترڪ موالات" ۽ "ريشمي رومال" تحريڪ به اِنهيءَ ئي خلافت تحريڪ جا جُزا يا حصا آهن. پير صاحب جن نه صرف خلافت تحريڪ ۾ نهايت سرگرميءَ سان حصو ورتو، پر ايتريقدر جو عليگڙهه ۾ تعليم دوران 1920ع ۾ مولانا محمد علي "جوهر" جي تحريڪ تي جن شاگردن انگريزن کان نفرت جي حوالي سان ماڳهين تعليم اڌ ۾ ڇڏي ڪاليج کي ڇڏيو، پير صاحب تن آدرشي نوجوانن مان هڪ هو ۽ ائين سنڌ موٽي آيو ۽ هتي اچي خلافت ۾ ڀرپور بهرو وٺڻ شروع ڪيائين. ايتريقدر جو سندس سرگرم خدمتن جي اعتراف ۾ ڪيس هڪ مرحلي تي "آل انڊيا خلافت ڪاميٽي" جهڙي اعليٰ ليول واري فورم تي ميمبر به چونڊيو ويو. عليگڙهه ۾ اعليٰ امتحان پاس ڪرڻ لاءِ پير صاحب جن ڪجهه سالن کان پوءِ ٻيهر عليگڙهه ويا هئا ۽ اڳوڻي اڌ ۾ رهيل تعليم کي مڪمل ڪندي ايم. اي ۽ ايل. بي جون ڊگريون امتيازي گريڊن ۾ حاصل ڪيائون، جا ڳالهه اُن

ڏؤر ۾ هڪ تمام وڏي ڳالهه هئي ۽ خود اوهان پاڻ ذرا اندازو لڳايو تہ انهن امتحانن لاءِ اُن زماني ۾ ڪيڏي نہ اتاهه محنت جي ضرورت هوندي هئي، جا پاڻ ڪيائون.

ساڳيءَ طرح سنڌ جي بامبي پريزيڊنسيءَ کان علحدگي واريءَ تحريڪ ۾ پير صاحب نهايت نمايان ڪردار ادا ڪيو. اُن تحريڪ ۾ سر عبدالله هارون، ميران محمد شاهه، محمد ايوب کهڙي، سائين جي.ايم.سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، محمد هاشم گزدر، پير علي محمد راشدي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ۽ ٻين قومي رهنمائن سان گڏ پير الاهي بخش صاحب جو ڪردار سج وانگر چٽو نظر اچي ٿو، تنهن تي تاريخ نويس ئي بهتر روشني وجهي سگهن ٿا.

وري جڏهن 1936ع ۾ تحريڪ ڪامياب ٿي ۽ سنڌ کي پنهنجي صوبائي حيثيت حاصل ٿي تہ اُن زماني ۾ سنڌ ۾ مسلم ليگ کي زور وناڻڻ واريءَ تحريڪ ۾ پير صاحب جن ساڳئي جذبي سان پيش پيش نظر اچن ٿا. ڌارئي انگريز کان نفرت تہ ڪين جڻ سُتيءَ ۾ مليل هئي، سو آزاديءَ واري تحريڪ ۾ سنڌن جدوجهد مثالي حيثيت رکي ٿي. هڪ پاسي سنڌن معاشي مشغولي "وڪالت" هئي، جا لاڙڪاڻي کان شروع ڪئي هئائون، پر قومي خدمت لاءِ تحريڪن ۾ لاڳيتو سرگرم رهڻ سان اُنهيءَ مصروفيت تي وڏو اثر پيو ۽ مان سمجهان ٿو تہ پير صاحب جي اها هڪ وڏي قومي قرباني آهي، جو پنهنجي سموري صلاحيت ۽ سمورو وقت قيامِ پاڪستان جي جدوجهد کي ارپي ڇڏيائون ۽ وڪالت تي سنڌن ڌيان نالي ماتر پئي رهيو.

قيام پاڪستان جي جدوجهد دوران پير صاحب جن کي بانيءِ پاڪستان قائداعظم محمد علي جناح جو هڪ خاص قرب حاصل هو. پير صاحب جي تعليمي خدمتن جو وري هڪ الڳ حيرت انگيز ۽ مثالي داستان آهي. انهيءَ تعليمي پهلوءَ جي حوالي سان قائداعظم جي دل ۾ پير صاحب لاءِ هڪ خاص قدر هوندو هو، جو پاڻ سالن جا سال انهيءَ مشهور اداري "سنڌ مدرسہ بورڊ" جا ناميارا وائيس پريزيڊنٽ ۽ پريزيڊنٽ رهي خدمت ڪيائون، جنهن اداري جو مشهور اسڪول "سنڌ مدرسة الاسلام" بانيءِ پاڪستان جو اوائلي تعليمي درسگاهہ هو.

پير صاحب جن 1938ع واري مشهور آل انڊيا مسلم ليگ ڪانفرنس (ڪراچي) ۾ سرگرم نظر اچن ٿا ته وري 1940ع ۾ لاهور ۾ منعقد ٿيل مشهور زمانه ڪانفرنس ۾ به فعال ڪردار ادا ڪيائون، جتي "پاڪستان نهراءُ" پاس ڪيو ويو هو. ان طرح لمحي به لمحي پاڻ تحريڪ پاڪستان جي جدوجهد ۾ عملي طرح نهايت متحرڪ رهيا ۽ پنهنجي اخلاص ۽ جاکوڙ سان ان ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪيائون.

1937ع جي چونڊن کان پوءِ مختلف وزارتن ۾ ڪين وزير رهڻ جا ججها موقعا ميسر ٿيا، انڪري سندن "خدمت خلق" واري داستان کي پيرائتو رقم ڪرڻ لاءِ سچ ته وڏي ريسرچ جي ضرورت آهي ۽ مان سمجهان ٿو ته ان طويل داستان لکجڻ سان ڪيترائي ڪتاب نهي سگهن ٿا.

ساڳيءَ ريت، پاڪستان نهڻ کان پوءِ پير صاحب مختلف وقتن تي سنڌ وزارت ۾ وزير ۽ صوبي جي چيف منسٽر جي اعليٰ منصب تي اچڻ کان پوءِ "خلق جي خدمت" جا ڪيترائي عمدا مثال قائم ڪيا. پير صاحب بنيادي طرح هڪ انتهائي همدرد ۽ هڏ ڏوڪي انسان هئا، انڪري پاڪستان نهڻ کان پوءِ پارت جي ٻين صوبن مان آيل هزارن لکن ماڻهن جي ڪراچي ۽ سنڌ ۾ آبادڪاري واري ڪم ۾ نهايت سرگرميءَ سان ڪم ڪيائون. وٽن ڪوبه مت ڀيد ڪونه هوندو هو، انڪري هر ڏتڙيل جي واهر ڪرڻ سندن خاص شيوو هوندو هو. نئين آيل آباديءَ مان ڪيترائي ناميارا ماڻهو ۽ مشاهير پير صاحب جا ذاتي دوست ۽ مداح ۽ معتقد هوندا هئا.

مون کي چڱي يادگيري آهي ته دهليءَ مان آيل حڪيم محمد سعيد "همدرد" نالي سان ڪراچيءَ ۾ بندر روڊ تي هڪ معمولي دواخانو هلائيندو هو، جنهن کي جمائڻ ۾ پير صاحب جو وڏو هٿ هو. پير صاحب جي مدد ۽ مشورن سان حڪيم صاحب اڳتي وڌيو، گهڻو اڳتي وڌيو ۽ ايتريقدر ڪامياب ٿيو جو اڳتي هلي پوئين زماني ۾ "همدرد يونيورسٽي" قائم ڪيائين ۽ سنڌ جي گورنريءَ جي ممتاز منصب تي به فائز ٿيو. ان ترقيءَ ۾ سندس ذاتي محنتن ۽ صلاحيتن

جو بيشڪ دخل هو، پر اوائلي زماني ۾ هڪ هٿين خالي شخص پير صاحب جي فياضي مان گهڻو حاصل ڪيو.

پاڪستان جي قيام واري جدوجهد جي سچي سپاهيءَ پير صاحب، ادبي حوالي سان برصغير جي وڏي عالم ۽ دهليءَ مان ڌڪڙجي آيل "انجمنِ ترقي اردو" (هند) جي باباءِ اردو مولوي عبدالحق جي به خوب خدمت ۽ پذيرائي ڪئي. انجمن لاءِ مولوي صاحب کي ڪراچي سول اسپتال وٽ وسيع عريض جايون هٿ ڪري ڏيڻ ۾ پير صاحب جو وڏو هٿ هو. انهيءَ ڪم ۾ مولوي صاحب جي آڳاٽن دوستن پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشدي جي سفارش ۽ ڪوششن جو به وڏو دخل آهي.

پير صاحب نوان آيل آبادڪار ايڏي ته وڏي تعداد ۾ آباد ڪيا، جو هڪ نه، پر ٻن بستين جو نالو ئي پير الاهي بخش ڪالوني (P.I.B.Colony) پئجي ويو. اها اسان جي نيڪنام پير صاحب جي اخلاص ۽ ڪشاده قلبيءَ جي اهم ثابتي آهي.

مون کي اهو به چڱو ياد آهي ته دهليءَ مان آيل مير خليل الرحمان کي ڪراچيءَ ۾ ڄمائڻ ۽ سهوليتون ميسر ڪري ڏيڻ ۾ پير صاحب جو وڏو هٿ هو. مير صاحب "جنگ" اخبار هٿ جي مشين (ليٿو) تي دهليءَ مان جاري ڪئي هئي، جا ڪراچيءَ ۾ اچڻ سان ئي وڏي سائيز تي آب و تاب سان نڪرڻ شروع ٿي. مير خليل الرحمان جو پير صاحب سان لاڳيتو رابطو ۽ وٽس اچڻ وڃڻ هوندو هو. ساڳيءَ طرح اردوءَ جي ممتاز شاعر "رئيس" امروهويءَ کي پير صاحب سان اٿاهه عقيدت هوندي هئي. اِهي ته مون فقط ٻه چار مثال ڏنا آهن، اصل ۾ پير صاحب پنهنجي مزاج ۾ شفقت جو هڪ اهڙو پَريل ڪکر هو، جيڪو بنا ڪنهن متييد جي، لاڳيتو وسندو رهيو.

ادا نفيس! هيءَ ته ڳالهه مان ڳالهه پئي نڪتي ته زياده تر ڪراچيءَ جو تذڪرو طويل ٿي ويو آهي، ورنه منهنجو مقصد قطعي اهو ڪونه آهي ته پير صاحب فقط ڪراچيءَ وارن کي نوازيو ۽ سنڌ جي ٻين ضلعن کي نظرانداز ڪيو. توهان فقط ايترو سوچيو ته پير صاحب جي پَل مانسائيءَ پنهنجن ماروئڙن ۽ سانگيئڙن لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو

هوندو. پير صاحب بنا ڪنهن مت ڀيد جي سنڌ جي سمورن رهاڪن جي هڪجيتري ۽ خوب خدمت ڪئي، ان جو هڪ مثال اوهان جي آڏو اِهو آهي تہ سکر جي ماڻهن چندو ڪري پير صاحب جي خدمتن جي عقيدت جو خراج پيش ڪرڻ لاءِ سکر ۾ ٽاور تعمير ڪرائي ان جو "پير الاهي بخش ٽاور" نالو رکيو، جو اڄ بہ دنيا جهان جي آڏو انهيءَ باڪردار آدرشي انسان جي خدمتن جي ثابتي ڏئي رهيو آهي.

مقصد تہ فقير منش پير صاحب سياست کي "عبادت" تصور ڪندي پنهنجي سموري زندگي "خلق جي خدمت" ۾ صرف ڪئي ۽ خوب صرف ڪئي. پير صاحب جي سياسي زندگي اڄڪلهہ جي سياستدانن لاءِ هڪ "سبق" جو درجو رکي ٿي. الحمدالله سنڌ جي سياست ۾ اڄ بہ ڪيئي سنڌ جا سڄڻ موجود آهن، جن لاءِ پير صاحب جي زندگي "مهميز" بنجي سگهي ٿي.

سوال: محترم پير صاحب جي گوناگون خدمتن مان "تعليم" جي خدمت وارو پهلو سيني پهلوئن کان وڌيڪ سگهارو ۽ نمايان پئي رهيو آهي. انهيءَ پهلوءَ تي روشني وجهو...

جواب: ادا... مان سمجهان ٿو تہ اسان سنڌ وارن لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي قيام لاءِ جدوجهد پير صاحب جو هملا جبل کان بہ وڏو ڪارنامو آهي. پير صاحب اڳلي زماني ۾ عليڳڙهہ ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي، انڪري سنڌ جي تعليمي پستيءَ کان بخوبي آگاهہ هو، ۽ کيس اها بہ سُڌ هئي تہ قومي ترقيءَ جو راز تعليم ۾ ئي لڪل آهي، جنهن کي منظرعام تي آڻڻ لاءِ علم جي حاصلات ضروري آهي. لهٰذا، سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ لاءِ پير صاحب اسيمبلي ايوان مان بل پاس ڪرايو. ان کان اڳ 1940ع واري زماني ۾ سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي ڪن بزرگن هڪ ڪميٽي قائم ڪري فزيبلٽي رپورٽ تيار ڪرائي هئي، پر ان کي باضابطا ايوان ۾ "ائڪٽ" جي صورت پير صاحب ئي ڏياري ۽ مستحڪم بنيادن تي يونيورسٽي جو قيام عمل ۾ آيو.

پر اُن کان گهڻو اڳ 1937ع واري زماني ۾ پير صاحب سنڌ ۾ تعليمي تحريڪ شروع ڪئي هئي. سنڌ جي بمبئي کان جدائيءَ کان پوءِ جيئن ئي پير صاحب کي صوبائي وزارت ملي تہ پير صاحب "تعليم" کي

ترجيح ڏيندي سنڌ ۾ جاڳرتا جي هڪ لهر برپا ڪئي. سيني ڪمن جي مٿان تعليم جي واڌاري کي ترجيح ڏنائين. سنڌ ۾ سوين نوان اسڪول کوليائين. انگريزي تعليم لاءِ ڳوٺن ۾ اي.وي اسڪول قائم ڪيائين. مڊل اسڪولن کي هاءِ اسڪولن جا درجا ڏنائين. ان سان گڏ عام ماڻهن جي ناخواندگي ختم ڪرڻ لاءِ رات جا اسڪول Night Schools قائم ڪيائين، جنهن کي "بالغن جي تعليم" چئجي ٿو. "زوري تعليم" جو محاورو اوهان ٻُڌو هوندو، سنڌ ۾ زوري مفت تعليم پير صاحب ئي قائم ڪئي، جيئن ڪوبہ اڻپڙهيل رهجي نہ وڃي. ان طرح نياڻين جي تعليم لاءِ بہ خاص ڌيان ڏنائين. حيدرآباد ۾ نياڻين جي تعليم لاءِ مشهور اداري "سنڌ مدرسة البنات" قائم ڪرڻ لاءِ سيد ميران محمد شاهہ ۽ مخدوم غلام حيدر صديقي سان گڏ پير صاحب جو ڪردار بہ نمايان نظر اچي ٿو.

پير صاحب وزارت دوران تعليم جي ڦهلاءُ (منادي) لاءِ سڄيءَ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ دورا ڪرڻ شروع ڪيا ۽ ماڻهن کي تعليم پرائڻ لاءِ تاڪيدي پيغام ڏنائين. هرهنڌ جلسا برپا ڪري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ تقريرن ۾ ماڻهن کي آپارينلو رهيو. پير علي محمد راشديءَ جي حوالي سان ٿورو اڳ ۾ اوهان اها روايت پئي بيان ڪئي تہ "اُنهن جلسن ۾ پير صاحب لڪڻ هوا ۾ لهرائي ماڻهن کي ديڄارينلو بہ رهيو تہ اگر اوهان نہ پڙهندا تہ آءٌ اِن لَڪڻ سان اوهان جا مٿا ڦاڙيندس." ان حد تائين تاڪيدون ڪرڻ، ظاهر آهي تہ اُن دل جلئي ماڻهوءَ جو ئي شيوو ٿي سگهي ٿو، جنهن جي دل ۾ تنزل جو درد ۽ ترقيءَ جي آرزو هجي.

هوڏانهن سنڌ جي مشهور اداري "سنڌ مدرسة الاسلام" جي انتظامي فورم "سنڌ مدرسہ بورڊ" تي پير صاحب ورهين جا ورهيہ نائب صدر ۽ صدر جي حيثيت ۾ مثالي تعليمي خدمتون انجام ڏنيون ۽ اڳتي هلي، سنڌ مسلم ڪاليج ۽ لا ڪاليج قائم ڪرايائين، جن سنڌ ۾ تعليم لاءِ وڏو ڪردار ادا ڪيو.

پير صاحب پنهنجي هڪ وزارت واري زماني ۾ پليءَ پت ڄاتو تہ سنڌ ۾ تعليم جي صحيح رهنمائي لاءِ ڪنهن قابل شخصيت جي اشد ضرورت آهي. سنڌ جو سپوت شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو

اُن زماني ۾ اسماعيل ڪاليج بمبئيءَ ۾ عربيءَ جو پروفيسر هو. پير صاحب جي ئي ايماءُ تي علامه صاحب سنڌ موٽي آيو ۽ پير صاحب ڪيس سنڌ جو تعليمي سرواڻ D.P.I (ڊئريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشنس سنڌ) مقرر ڪيو، جنهن عهدي تي رهندي علامه صاحب ورنڌ ڏهاڪو کن سال سنڌ ۾ تعليم جي واڳ سنڀالي ۽ سنڌ ۾ تعليم جا بنياد پُختا ٿيا.

جيئن ته تعليم جو واڌارو پير صاحب جو محبوب موضوع ۽ مشغلو هو، انڪري سنڌ جي ڪيترن ئي ڪاليجن جي قيام ۾ پير صاحب جو وڏو هٿ رهيو. نورمحمد هاءِ اسڪول واري اداري "حيدرآباد ايڊيوڪيشن سوسائٽي" سان ته پير صاحب جي خاص رغبت هوندي هئي ۽ ان لاءِ مالي مددون ڪيائين.

ان طرح شخصي سطح تي غريب شاگردن جي اعانت ڪرڻ ۽ اسڪالرشپون ڏيارڻ جو سلسلو ان کان الڳ آهي.

سوال: پير صاحب جي ذاتي خوبين مان مروت ۽ لحاظ، وضعداري ۽ روايتن جي پاسداري، فراخ ذهني ۽ ڪشاده قلبي، غريب پروري ۽ دوست نوازي، سُخن پروري ۽ وعده وفائي، عَفو ۽ درگذر ڪي سندس ٻين همعصرن ۾ هڪ خاص اهميت آهي. انهن بابت اوهان پنهنجا تاثرات بيان ڪريو...

جواب: ادا نفيس! اِهي جيڪي ٻه خوبيون اوهان بيان ڪيون آهن، پير صاحب اُنهن سمورين خصوصيتن جو الحمدلله مجموعو هو. مان سمجهان ٿو ته اهڙو ڪوبه گُڻ رهجي ڪونه ٿو وڃي، جنهن کي اوهان موضوع بنايو نه هجي ۽ پير صاحب کي الله سائين انهن خوبين جو وڏو خزانو عطا ڪيو هو. مان اُن ۾ ٿورڙو واڌارو فقط ايترو ڪرڻ چاهيندس ته پير صاحب جي مزاج ۾ فقيري ۽ درويشي جو عنصر ججهو سمايل هو، جنهن جي ظاهري نماءُ کان پرهيز ڪندي، مرحوم هميشه "عمل" تي گهڻو ڌيان ڏيندا هئا.

پير صاحب جي "غريب پروري" جي حوالي سان هتي آءٌ سندس اُنهن مسڪين اصيلن جو ذڪر ڪرڻ چاهيندس، جن ۾ جا

ڪيس پير صاحب بنا فيءَ جي ڪٽندو هو. اصيل اگر اعلان ڪيو ته ”آءٌ نادار آهيان“ ته اُن تان پير صاحب طرفان ”في معاف“! رهندو مهل سارو ماني به کارائي ڇڏيندو هو ۽ واپسيءَ جو ڪرايو به سندس کيسي ۾ وجهندو هو. پير صاحب صحيح معنيٰ ۾ هڪ ”غريب پرور“ انسان هو ۽ مهل تي ڪنهن مسڪين کي مايوس ڪونه ڪندو هو. غريب لاءِ سندس هڏ ججهو ڪُرڪندو هو ۽ ائين لڳندو هو ته رسول پاڪ ﷺ جن جي حديث شريف ڪيس هميشه ياد هوندي هئي ته ”ياالله! محشر جي ڏينهن مون کي مسڪينن سان گڏ اُٿار!“

ٻيو ته مروت ۽ لحاظ ۾ ته پير صاحب پنهنجو مَٽ پاڻ هو. پنهنجي بدخواهه ۽ مٺ گهُرئي کان به ڪڏهن وير ڪونه ورتائين ۽ هميشه حُسن سلوڪ سان هرڪنهن سان پيش ايندو هو. پير صاحب خوش خُلق به حد درجي جو هو. نهٺائي ۽ نماڻائي ته ڪيس وڏڙن کان ورثي ۾ مليل هئي. سنڌ جي قديم ثقافتي روايتن جي احساس وسيلي وضعداري ۽ روايتن جي پاسداري جو مجموعو هو. شرافت ۾ پنهنجو مثال جڻ پاڻ ئي هو. سياسي ميدانن ۾ ڪيترائي لاهه چاڙها آيا، پر شرافت جو دامن ڪڏهن ۾ هٿن مان ڪونه ڇڏيائين. صحيح معنيٰ ۾ ”شريف النفس“ انسان هو.

ان طرح پير صاحب ”سنڌ دوستيءَ“ جي حوالي سان هڪ نهايت نمايان ۽ قابل فخر ڪارنامو اِهو انجام ڏنو، جو سنڌ اسيمبلي (حيدرآباد) ۾ 1954ع ڌاري ”ون يونٽ“ جي قيام لاءِ بل جي چٽي مخالفت ڪيائين ۽ ان قدم کي سنڌ دشمن قرار ڏنائين. ان ڦهري ڪاروائي دوران ميمبرن تي زوربار آٽي ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ جو اهڙو ته هيانءُ- ڦاڙيندڙ ماحول برپا ڪيو ويو هو، جو اسيمبليءَ جي سمورن ميمبرن مان فقط چار مجاهد اهڙا نڪتا، جن انهيءَ سنڌ دشمن قدم کي نِنديو ۽ علي الاعلان مخالفت ڪئي، باقي سمورن ميمبرن بنا چُون چُرا جي حمايت ڪري، بل پاس ڪرايو. اُنهن چئن ”سنڌ سينگار شخصيتن“ ۾ اسان جي پير الاهي بخش صاحب جو نالو چنڊ وانگر روشن ۽ سرفهرست هو. باقي ٽي هئا- رئيس عبدالحميد خان جتوئي، رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرڳڙي ۽ شيخ خورشيد احمد.

غرض ته اسان جو پيرالاهي بخش صاحب "شرافت جو هڪ ياري پندار ۽ مستقل ادارو" هو، جنهن مان انيڪ قسم جون بيون، خوبيون ۽ خصوصيتون برپا ٿيون ۽ انهن وسيلي سنڌ کي سندس هٿان گهڻو ڪجھ حاصل ٿيو.

*

ڊاڪٽر حبيب الله صديقي

پيرالاهي بخش: هڪ انمول انسان

شخصيت: بُلند قَدُ، مُرڪندڙ چهرو، شريف نظرون ۽ دلڪش گفتگوءَ وارو پير حاجي الاهي بخش سنڌ جو هڪ خود اُبرَندڙُ ستارو هو. سندس والد محترم پير نواز علي صديقي قريشي، پان سعيد آباد ضلعي دادوءَ جي پرسان پنهنجي ڳوٺ (پير ڳوٺ) ۾ رهندو هو. سندس تعلق وچولي طبقي جي ننڍي زميندار يءَ سان هو. پير الاهي بخش اڃا ننڍڙوئي هو تہ سندس والد صاحب گذاري ويو ۽ سندس مامي پير لعل محمد سندس پرورش ڪئي. پرائمري چار درجا پان سعيد آباد جي پرائمري اسڪول مان پاس ڪري غريب شاگردن جي وظيفي تي ناز هاءِ اسڪول خيرپور ميرس مان مئٽرڪ پاس ڪيائين.

تعليم ۽ پيشو: اُن وقت دادو اڃا ضلعو ڪونہ نهيو هو. لاڙڪاڻي ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جي طرفان پيرالاهي بخش کي عليڳڙه مسلم ڪاليج ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ وظيفو ڏنو ويو. لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽ سر شاهنواز خان ڀُٽي منجهس قابليت ۽ اهليت جا جوهر پانپي ورتا هئا: جڏهن عليڳڙه مان ايم.اي ۽ ايل.ايل.بي جا امتحان ڪاميابيءَ سان سَر ڪري موٽيو تڏهن ضلعي هيڊڪوارٽر لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪيائين. جڏهن دادو ضلعو نهيو تڏهن پير حاجي الاهي بخش ٻين سيني وڪيلن کان اڳ دادو شهر ۾ پنهنجي وڪالت جي آفيس کولي غريبن ۽ وچولي طبقي جي اشرافن جي وڪيل طور پنهنجي سڃاڻپ ناهي. في گهٽ وٺندو هو، يا تہ ماڳهين بغير فيءَ جي غريبن ۽ بيواهن جا مقدما وڙهندو هو ۽ اڪثر کٽندو هو، تنهنڪري سندس عوامي مقبوليت ۾ اضافو ٿيو. جڏهن سنڌ بمبئي پريزيڊنسيءَ کان ڇڄي هڪ صوبو بڻي تڏهن صوبائي اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون، ان وقت پير حاجي الاهي بخش

MLA (ميمبر ليجسليٽو اسيمبلي) چونڊجي ويو. پاڻ وچولي طبقي سان تعلق رکندڙ هو، جڏهن تہ سندس مخالف اُميدوار هڪ وڏو جاگيردار هو.

سياست ۽ نصب العين: پيرحاجي الاهي بخش اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو تہ کيس وزير مقرر ڪيو ويو. سنڌ جي تاريخ ۾ سندس شناخت وزير تعليم طور ڪئي پئي وڃي. هن مختلف ڪابينائن ۾ اهو عهدو سنڀاليو ۽ دل و جان سان سنڌ جي تعليمي ترقيءَ لاءِ پاڻ پتوڙيو. لازمي پرائمري تعليم، ڇوڪرين جي تعليم ۽ بالغن جي تعليم جي سلسلي ۾ سندس ڪردار ناقابل فراموش آهي. هن سنڌ يونيورسٽيءَ جي قيام ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. هندو ميمبرن جي سخت مخالفت جي باوجود سنڌ يونيورسٽي ايڪٽ 1947ع، چئن ووٽن جي اڪثريت سان بحال ٿيو.

تدبير ۽ عمل: يونيورسٽيءَ کي ڪاليجن جي ضرورت ٿيندي آهي، سنڌ ۾ هندن طرفان اڳ ئي خانگي ڪاليج برپا ڪيا ويا هئا. حاجي پيرالاهي بخش مسلمانن جي پهرئين ڪاليج، سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچي جي قيام لاءِ ڀرپور ڪوشش ڪئي ۽ انهيءَ ڪارنامي کان علاوه سيڪنڊري ٽيچرس لاءِ بي. ٽي ڪاليج قائم ڪري، اُنهن کي عليگڙهہ جي مسافت کان بچايو. عورتن لاءِ ڌار ڪاليج قائم ڪيو. هر تعلقي هيڊڪوارٽر ۾ هڪ هاءِ اسڪول کوليو ويو. هن وزير باتدبير، نهايت عقلمنديءَ ۽ محنت سان سنڌ جي تعليمي ترقيءَ ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي قيام لاءِ اڻٿڪ ۽ سرتوڙ ڪوشش ڪئي.

سال 1943ع ۾، حاجي پيرالاهي بخش سنڌ جو وزير تعليم ۽ سنڌ مدرسہ بورڊ جو پريزيڊنٽ ٿيو. انهيءَ حيثيت ۾ هن سنڌ مسلم ڪاليج قائم ڪرڻ جو عزم ڪيو. سندس پنهنجو بيان هن ريت آهي:

"1943ع ۾، آءٌ سنڌ مدرسہ بورڊ جو پريزيڊنٽ هُئس. مون سنڌ مسلم ڪاليج جي قيام لاءِ ڪوشش ڪئي. 21 جون تي قائداعظم محمد علي جناح اُنهيءَ جو افتتاح ڪيو. سندس آمد کان اڳ بورڊ جي هڪ ميمبر سندس گوش گذار ڪيو تہ تجويز ڪيل ڪاليج جي قائم ڪرڻ لاءِ ڪافي فنڊس موجود نہ آهن. هن کيس

ڪن سُر ۾ چيو تہ پير صاحب جذباتي ماڻهو آهي. ڪٿي توهان جي توهين نہ ڪرائي! سو، جڏهن آءٌ جناح صاحب کي عرض ڪرڻ ويس تہ مون سان گڏجي هلي هن اهم رسم افتتاح ۾ تشريف فرما ٿئي، تڏهن هن مون کي اُنهيءَ (ڪَن سُر جي ڳالهہ) بابت ٻڌايو تہ آءٌ اُتي ئي هڪ لک رپيا جمع ڪري وٺندس. قائداعظم منهنجي جذبي ۽ حوصلي جي تعريف ڪئي، ۽ جڏهن ڪاليج جو افتتاح ڪري رهيو هو، تڏهن پنهنجي ذاتي چنده طور پنج هزار رپيا جمع ڪرائڻ جو اعلان ڪيائين. ٻيا شريڪ حاضرين اُنهيءَ اعلان کان متاثر ٿيا ۽ ٿڌي تي 85 هزار رپيا گڏ ٿي ويا. (ماهوار نئين زندگي، جون جولاءِ 1970ع، ص 150، 151) ٽن سالن بعد سنڌ ليجسليٽو اسيمبلي هڪ نهراءُ بحال ڪيو جنهن موجب سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچيءَ جي عمارت تعمير ڪرڻ لاءِ خاص ايڊوڪيشن سيس لاڳو ڪئي وئي، اُنهيءَ نهراءَ جو محرڪ ۽ قائد، پير حاجي الاهي بخش پاڻ هو. اُستادن جي پرتيءَ ۾ هن جنهن بي ريائي ۽ لياقت شناسيءَ جو ثبوت ڏنو، اهو پرتي ڪيل اُستادن جي نالن مان ظاهر آهي.

وزير تعليم سنڌ ۽ سنڌ مدرسہ بورڊ جي پريزيڊنٽ پير حاجي الاهي بخش، SMC (سنڌ مسلم ڪاليج) جي تدريسي عملي لاءِ جيڪي شخصيتون چونڊيون اُنهن جا نالا خود بہ سنڌ جي تعليمي تاريخ ۾ مشهور ۽ معروف آهن. اُهي هئا: پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهہ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش قاضي ۽ ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو. سيد غلام مصطفيٰ شاهہ هڪ ڏهاڪي سالن تائين ڪاليج جو پرنسيپال ٿي رهيو ۽ وزير تعليم، بورڊ جي پريزيڊنٽ، ڪنهن سفارش يا لالچ تي ٻئي ڪنهن خواهشمند کي انهيءَ عهدي تي مقرر نہ ڪيو.

استقامت، ايمانداري، اصول ۽ اخلاق جي پابنديءَ سان گڏ پيرصاحب مرحوم جي انڪساري دينداري ۽ صاف گوئي، سياست جي ميدان ۾ هڪ انوکو مثال هيون.

سنڌ مدرسي جي برانچن کولڻ ۽ انتظامات درست رکڻ ۾ بہ پيرصاحب ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. 1940ع ۾ لياريءَ (ڪراچي) ۾ مدرسہ

جي برانچ کولي وئي ۽ مس فاطمہ جناح جي هٿان هڪ گرلس هاءِ اسڪول جو افتتاح ڪرايو ويو. 1941ع ۾ سنڌ مسلم لا ڪاليج جي قيام تائين پير صاحب جي تعليمي جهاد ۾ جدوجهد جاري رهي.

5- **تعليم لاءِ جهاد:** سندس حڪمت عملي ۽ جدوجهد جو هڪ عمدو مثال بالغن جي تعليم لاءِ هلايل مهم مان ملي ٿو: مؤرخہ 2 اپريل 1941ع تي، مرحوم عثمان علي انصاري ايجوڪيشنل انسپيڪٽر سنڌ ۽ سيڪريٽري سينٽرل لٽريسي ڪاميٽي جيڪا ڪار گذاري رپورٽ پڌري ڪئي، اُنهيءَ جو متن هن ريت آهي:

”پهرين اپريل 1939ع تي، آنربل پير الاهي بخش، وزير تعليم هڪ تعليمي ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ سنڌ جي مختلف تعليمي مسئلن تي غور ويچار ڪيو ويو. جيڪي فيصلا ڪيا ويا، اُنهن ۾ هڪ فيصلو هيءُ هو تہ هڪ ضلعي جي ٻن تعلقن ۽ ڪراچي شهر ۾ هڪ ئي وقت هڪ خوانگيءَ جي مهم هلائي ويندي. اهڙي ريت هن مهم ۾ هيٺيان چوڏهن تعلقا شامل ڪيا ويا: ڪراچي ضلعي مان ٺٽو ۽ ميرپور ساڪرو، حيدرآباد ضلعي مان حيدرآباد ۽ هالا تعلقا، ٿرپارڪر ضلعي مان ميرپورخاص ۽ سامارو تعلقا، نواب شاهہ ضلعي مان نواب شاهہ ۽ سڪرنڊ تعلقا، سکر ضلعي مان سکر ۽ شڪارپور تعلقا اپر سنڌ فرنٽيئر (جيڪب آباد) ضلعي مان جيڪب آباد ۽ ڪنڌ ڪوٽ تعلقا، لاڙڪاڻي ضلعي مان لاڙڪاڻو ۽ رتوديرو تعلقا، ۽ دادو ضلعي مان دادو ۽ جوهي تعلقا.

هڪ مرڪزي لٽريسي بورڊ ناهيو ويو. آنربل وزير تعليم اُنهيءَ بورڊ جو پاڻ چيئرمن هو. ڊي.پي.آءِ (ڊئريڪٽر پبلڪ انسٽرڪشن) سنڌ کي خزانچي مقرر ڪيو ويو، اي.آءِ (ايجوڪيشنل انسپيڪٽر) سنڌ کي سيڪريٽري طور کنيو ويو ۽ باقي ميمبرن ۾ ڊائريڪٽر ائگريڪلچر سنڌ، رورل ريڪنسٽرڪشن آفيسر سنڌ ۽ مرحوم ايچ- ايس پمناڻي، ايم-ايل- اي (ميمبر ليجسليٽو اسيمبلي) سنڌ شامل هئا.

هر ضلعي ۾، ڊسٽرڪٽ لٽريسي ڪاميٽي تشڪيل ڏني وئي: ضلعي جو ڪليڪٽر اُنهيءَ ڪاميٽيءَ جو چيئرمن هو. ڊسٽرڪٽ

اسڪول بورڊ جو ائڊمنسٽريٽو آفيسر ۽ هڪ سينئر اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر ٻئي ڪاميٽيءَ جا سيڪريٽري هئا. سيئي ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ مختيارڪار، عهدي جي لحاظ کان، ڊسٽرڪٽ ڪاميٽيءَ جا ميمبر هئا. اُنهن کان علاوه ڊپٽي ايڊوڪيشنل انسپيڪٽر فار مسلم ايڊوڪيشن ۽ حد جو اسسٽنٽ انسپيڪٽر، ضلع هيڊڪوارٽر ۾ مقرر ائگريڪلچرل انسپيڪٽر ۽ هر تعلقي مان ٽي بااثر معززين جيڪي ڪليڪٽر مقرر ڪري، اُهي بہ ضلع ڪاميٽيءَ جا ميمبر هئا. ڪراچي شهر لاءِ هڪ الڳ 42 ميمبرن جي ڪاميٽي جوڙي وئي، جنهن جو چيئرمن مسٽر حاتم علوي ۽ سيڪريٽري ڪراچي ميونسپل اسڪول بورڊ جو ائڊمنسٽريٽو آفيسر مقرر ڪيو ويو هو. سيئي ميمبر بااثر ۽ مشهور شخصيتون هئا، جن ۾ ڊهہ MLA's (ميمبر ليجسليٽو اسيمبلي) هئا. متعدد خواتين ۽ ڪجهہ هاءِ اسڪولن جا سربراهہ بہ اُنهن ۾ شامل هئا.

بالغن جي تعليم جو پروگرام:

تاريخ پهرين مئي 1939ع (بين الاقوامي مزدورن جو ڏينهن) "لٽريسي ڊي" (خواندگي جو ڏينهن) طور ملهايو ويو. "لٽريسي ڪئمپين" (خواندگي جي مهم) لاءِ منتخب ڪيل تعلقي جو هر ڳوٺ ۾ اهو جشن ٿيو: صبح جو، شاگردن ۽ اُستادن جو جلوس ڳوٺن جي گهٽين مان گذريو. انهيءَ ڏينهن لاءِ تيار ڪيل نعرا هنيا ويا ۽ هٿن ۾ بئنر ۽ پوسٽر هئا، جن تي خواندگيءَ جا فائدا ۽ ناخواندگيءَ جا نقصان لکيل هئا. جتي ممڪن ٿيو، موسيقيءَ جو پڻ انتظام ڪيو ويو هو. شام جو هڪ عام جلسو منعقد ٿيو، جنهن ۾ موسيقي، ناٽڪ ۽ تقريرون شامل هيون. اهو جشن ۽ پروگرام هڪ هفتي تائين روز ٿيندو رهيو. پوءِ 15 ڏينهن جو هڪ عوامي پروپئگنڊا پروگرام جاري ٿيو جنهن ۾ سرڪاري ڪامورا، خانگي ادارن جا عهديدار ۽ مقامي ڪانگريس ڪاميٽيءَ جا ارڪان شامل ٿيا. پوءِ خواندگيءَ جي مرڪزن قائم ڪرڻ جو مرحلو آيو.

جنهن ڳوٺ ۾ گهٽ ۾ گهٽ 15 اڻپڙهيل هئا، اُتي خواندگيءَجو هڪ مرڪز قائم ڪيو ويو. باقاعدي ڪم ڪندڙ اُستادن کي مقامي اختياريءَ وارن اُنهن مرڪزن ۾ پڙهائڻ لاءِ مقرر

ڪيو، اُنهن ڪان علاوه پنهنجي رضا خوشيءَ سان پڙهائڻ وارن پڙهيلن کي 5 رپين ڪان 15 رپين تائين ماهوار وظيفي تي رکيو ويو. مرڪزن کي پرائمري اسڪولن جي جاين يا مفت مسواڙي جاين ۾ قائم ڪيو ويو. جيڪي ڳوٺ جي نيڪ مردن طرفان مهيا ڪيون ويون.

بالغن جي تعليم لاءِ هڪ خاص فنڊ رکيو ويو جنهن مان مرڪزن جو چالو خرچ هلايو ويندو هو. اهڙيءَ طرح هر مرڪز ۾ تڏا، بتيون ۽ گاسليٽ مهيا ڪيا ويا، ۽ هر پڙهندڙ بالغ کي مفت ڪتاب ۽ لکڻ جو سامان ڏنو ويو.

هيءُ پروگرام 15 مئي ڪان 31 ڊسمبر 1939ع تائين هلايو ويو، جنهن جي ذريعي 29995 بالغ لکڻ پڙهڻ جي لائق ٿيا ۽ اُنهن ۾ 2077 عورتون به شامل هيون. هن پروگرام جو خاص ۽ دلچسپ حصو هڪ هفتيوار رسالو "علم" جي اشاعت ۽ مفت تقسيم هئي. اُنهيءَ رسالي ۾ صحت، صفائي، صحت عام، تعليم، زراعت ۽ اخلاق بابت مضمون ڇپبا هئا ۽ اُنهن سان گڏ هڪ خبرنامو به هوندو هو.

پڙهڻ جي عادت وجهڻ لاءِ رسالہ علم جي مفت ورهاست ڪان پوءِ هر ضلع ۾ هڪ موبائيل لائبرريون يا گشتي ڪتبخانو هلايو ويو، جيڪو بالغن جي تعليم واري پروگرام ذريعي پڙهيل لکيل ماڻهن کي دلچسپ ڪهاڻين ۽ ٻئي مواد جا ڪتاب مهيا ڪندو هو. دادو ضلع جي لوڪلبورڊ جي پريزيڊنٽ خان بهادر محمد پريل ڪلهوڙي هن پروگرام کي ڪامياب ڪرڻ ۾ خاص خدمتون سرانجام ڏنيون، تنهنڪري رپورٽ ۾ سندس خاص ذڪر ڪيو ويو.

مرحوم پير حاجي الاهي بخش هڪ غير متعصب ۽ انصاف پسند سياستدان هو. سندس وزارت ۾ پنهنجي ۽ پرائي جو فرق نہ هوندو هو. فقط لائق ملازمن کي نوازيو ويندو هو ۽ خلق خدا جي ڪم ايندڙ وڏن ماڻهن کي ساراهيو ويندو هو. پارٽيءَ سان وابستگيءَ جو خيال نہ ڪندو هو.

ذاتي زندگي ۽ اوصاف: هن عظيم انسان جي ذاتي زندگيءَ ۾ سادگي، انکساري ۽ فقيريءَ جو شاهد هيءُ مضمون نگار بہ آهي: تعليمي وزارت ۽ سنڌ جي وزارت اعليٰ جي عهدن ماڻڻ بعد، پير الاهي بخش ڪالوني ڪراچيءَ ۾ هڪ گهر نهرائي اُتي رهندو هو. ڪراچيءَ ۾ پير الاهي بخش ڪالوني سندس وزارت ۽ ڪراچيءَ ۾ آبادڪاريءَ واري زماني ۾ ٺهي هئي. سندس دادو شهر ۾ وڪالت واري زماني ۾ نهرايل بنگلو، منهنجي سؤٽ قاضي غلام عيسيٰ جي گهر جي قريب هو، جتي شام جي وقت سندن ڪچهري ٿيندي هئي. ٻئي ٺُپُ ايماندار، سادا ۽ ڪفايتي انسان هئا. ڳالهيون بہ الله رسول ۽ عام جي ڀلائيءَ جون ڪندا هئا. نہ ڪنهن جي گلا غيبت، نہ ڪنهن جي اجائي ساراهہ ڪندا هئا.

مون کي پير سائين مرحوم کي ويجهو ڏسڻ جو موقعو تڏهن مليو، جڏهن مان ادي غلام عيسيٰ سان گڏجي سندس PIB ڪالوني ڪراچيءَ واري بنگلي ۾ مليس، منهنجي بدليءَ لاءِ مسٽر غلام رضا پُني انسپيڪٽر آف اسڪولس کي سفارش ڪرائڻي هئي، جيڪو پڻ سان گڏ پير حاجي الاهي بخش سائين جو نوازيل هو. سائين وٽ ٽيليفون جي سهولت نہ هئي، يا اها خراب هئي، تنهنڪري پوسٽ آفيس هلي اُتي رکيل موجود پبلڪ ڪال جي سهولت استعمال ڪرڻ جو ارادو ڪيائين. وٽس موٽرڪار بہ نہ هئي، سو اسان سان گڏجي ڪافي پنڌ ڪري اُتي پهتو ۽ فون تي منهنجو ڪم ڪيائين. رب پاڪ کيس پنهنجي جوارِ رحمت ۾ هميشہ رکي ۽ سندس پونيرن کي پنهنجي حفظ ۽ هدايت عطا فرمائي. (آمين)

هڪ عرض واجب آهي تہ پير حاجي الاهي بخش مرحوم جي زندگي، خدمات ۽ سياسي تدابير بابت گهربل تحقيق نہ ٿي آهي، جيڪا هاڻي سندس لائق پوٽي ۽ قابل جانشين پير مظهرالحق جي ذاتي دلچسپي ۽ نظرداريءَ هيٺ ٿيڻ گهرجي. اها تحقيق تاريخ جي محققن ۽ سنڌ جي ايندڙ نسلن لاءِ هيءُ هڪ عمدو تحفو هوندي.

عبدالغفار صديقي

پير الاهي بخش

(هڪ آدرشي انسان)

پير الاهي بخش هڪ اهڙو آدرشي انسان هو، جنهن آل انديا خلافت تحريڪ ڪميٽيءَ جي ميمبريءَ کان سنڌ جي وزارت اعليٰ تائين پهچي، شرافت، خدمت، صداقت، شائستگيءَ، سادگيءَ، نهٺائيءَ جو هڪ اهڙو مثال قائم ڪيو، جنهن جهڙو سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ اڄ ڏينهن تائين ملڻ مشڪل آهي.

پاڻ سنڌ جي مردم خيز ضلعي دادوءَ جي هڪ ننڍڙي ڳوٺ "پير ڳوٺ" ۾ 1895ع جنم ورتائين، سندس والد جو نالو پير نواز علي ۽ ڏاڏي جو نالو پير غلام حسين هو، جيڪي صاحب تقويٰ هئا ۽ سندن مريدن ۽ خادمن جو حلقو سنڌ کان ٻاهر راجستان، ڪاٺياواڙ ۽ پيچ تائين هو.

ان کان اڳ جو پير الاهي بخش صاحب جي سوانح حيات تي هڪ نظر وجهجي، ضروري ٿو سمجهان ته سندس شرافت، خلوص ۽ محبت جو هڪ واقعو توهان جي اڳيان رکان.

پاڪستان نهڻ کان اڳ جي ڳالهه آهي. مان اڃا ننڍو هوس ۽ پنهنجي ڳوٺ پاٽ شريف جي مسلم اسڪول ۾ ٽيون درجو پڙهندو هوس. 1946ع جو زمانو هو. بابا سائين مون کي دادوءَ وٺي ويو. اسان جا قريبي عزيز اتي شاهاڻي محلي ۾ رهندا هئا. پهريائين چاچا غلام عيسيٰ جي گهر وياسين، جتان پوءِ پيرالاهي بخش جي بنگلي تي وياسين، جو بلڪل قريب، بلڪ پاڙي ۾ هو. شام جي مهل هئي. پير صاحب پنهنجي بنگلي جي اڱڻ ۾ ڪاٺ جي آرام ڪرسيءَ تي ويٺو هو ۽ دادو شهر ۽ آسپاس جا معززين ساڻس گفتگوءَ ۾ مصروف هئا. جيئن ئي اسان ٻاهرئين دروازي کان اندر اڱڻ ۾ داخل ٿياسين ۽ پير صاحب جي نظر بابا سائينءَ تي پئي ته هڪدم اٿي بيٺو ۽ وڌي اچي بابا سائينءَ سان ڀاڪر پائي نهايت پيار ۽ پاٻوهه سان مليو. پوءِ پنهنجي پاسي ۾ هڪ ٻي ڪرسي رکائي مون کي نهايت شفقت ۽ پيار سان ان تي وهاريائين. ٻيون سڀ ڳالهيون ڇڏي پهريائين مون کان حال احوال

ورتائين. نالو پڇيائين، قرآن مجيد جي باري ۾ پڇيائين، اسڪول ۽ پڙهائيءَ جي باري ۾ پڇيائين. مون ڪيس فنافٽ جواب ڏنا. ڇيم تہ قرآن مجيد سڄو پڙهي پڄايو اٿم، پنج ئي ڪلما ياد اٿم، بيت ياد اٿم، حسابن ۾ بہ هوشيار آهيان. جنهن بعد ٽئين درجي جي ڪورس مان بہ ٽي سوال پڇيائين، جن جا جواب صحيح ملڻ تي ڏهين روپئي جو نوٽ انعام ڏنائين.

سو اهڙيءَ طرح پير صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات 1946ع ۾ سندس دادوءَ واري بنگلي تي ٿي. جتي پيار، محبت ۽ علمي ڳالهين سان گڏ اليڪشن جون ڳالهيون بہ هلي رهيون هيون، جيڪي ان وقت منهنجي سمجهہ ۾ نہ آيون. پر پوءِ رات جي ماني پير صاحب سان گڏ ڪائي، موڪلائي، جڏهن گهر پهتاسين تہ مون اليڪشن جي ڳالهين بابت بابا سائينءَ کان پڇيو. ٻڌايائين تہ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبرن جي اليڪشن ٿي رهي آهي. اسان جي ضلعي دادوءَ مان جي.ايم سيد ۽ قاضي محمد اڪبر هڪ ٻئي جي مقابلي ۾ حصو وٺي رهيا آهن. پير الاهي بخش، قاضي محمد اڪبر جي حمايت ۾ آهي ۽ کيس اليڪشن کٽائڻ لاءِ ملاقاتون ۽ گڏجاڻيون ڪري رهيو آهي. مون سوال ڪيو تہ پير صاحب پاڻ ڇو نہ ٿو ميمبر ٿئي؟ جواب ڏنائين تہ پير صاحب نہ رڳو اسيمبليءَ جو ميمبر، بلڪ روينيو ۽ تعليم جو وزير بہ رهي چڪو آهي. تون اڃا ڇائو بہ ڪو نہ هئين تہ 1937ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون پهريون چونڊون ٿيون، جنهن ۾ سنڌ لاءِ جدا حڪومت ناهٽي هئي، ان کان اڳي هتي بمبئي سرڪار جي حڪومت هئي سو 1937ع ۾ جڏهن اليڪشن ٿي تہ پير الاهي بخش ميمبريءَ جي چونڊ کٽڻ لاءِ اسان جي ڳوٺ جي هڪ ناماري وڪيل خانبهادر يار محمد جوڻيجي جي سامهون بيٺو. اسان جي ڳوٺ آيو هو ۽ ووٽن وٺڻ لاءِ اسان وٽ اچي رهيو هو ڇاڪاڻ تہ وڏن کان وٺي اسان جا ساڻس گهاٽا ۽ پراڻا تعلقات هئا، ان ڪري اسان ڪيس ووٽ ڏياريا ۽ خانبهادر يار محمد جوڻيجي هارايو.

اهي ڳالهيون ٻڌي، مون کي اڃا بہ وڌيڪ خوشي انهيءَ خيال تي ٿي، تہ ايڏو وڏو ماڻهو جيڪو سنڌ جو بہ دفعا وزير رهي

چڪو هجي، تنهن مون کي ايترو پيار ڏنو، پنهنجائپ ڏيکاري، منهنجي تعليم جي باري ۾ پڇيو ۽ انعام به ڏنائين.

ايتري عرصي گذرڻ باوجود به اها ڳالهه منهنجي ذهن تي ائين نقش ٿيل آهي، جڻ ته ڪلهه جو ڏينهن هجي. ان ڪان پوءِ وقت گذرڻ سان گڏ پير صاحب سان منهنجون ملاقاتون هڪ ته سندس بنگلي تي ۽ ٻيو دادوءَ جي غريب آباد واري مسجد ۾ نماز پڙهندي ٿينديون رهيون. ساڳيو ئي قرب ۽ عزت ملندي هئي. مون ڪڏهن به ڪا ڪمي محسوس نه ڪئي.

هاڻي پير صاحب جي زندگيءَ تي هڪ طائرانه نظر:

تاريخي ڪتابن، آتم ڪٿائن، اخبارن ۽ ٻين معلوماتي ذريعن تي نگاهه وجهڻ سان پتو پوي ٿو ته پير صاحب جي زندگي ڪافي نشيب وفراز مان گذري آهي.

تعليم نهايت تڪليف سان حاصل ڪيائين. سندس ڳوٺ ۾ پرائمري اسڪول نه هجڻ ڪري شروعاتي تعليم ڳوٺ کان 5 ڪلو ميٽر پري ٻان شهر ۾ حاصل ڪيائين. انگريزي پڙهڻ لاءِ ٻئي ڪنهن ويجهي هاءِ اسڪول نه هئڻ ڪري خيرپور رياست مان 1919ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيائين.

جنهن بعد وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ سر سيد احمد خان جي برپا ڪيل عليگڙهه ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. ان زماني ۾ ترڪيءَ واري خلافت تحريڪ هن نندي کنڊ (هندستان) ۾ به زور شور تي هئي. مولانا محمد علي 'جوهر' جي چوڻ تي پير صاحب پنهنجي تعليم ترڪ ڪري تحريڪ ۾ حصو ورتو ۽ ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو، جنهن ڪري ڪجهه وقت لاءِ ڪيس جيل به وڃڻو پيو. 1922ع ۾ خلافت تحريڪ جو زور ٽٽو. خلافت تحريڪ جي خاتمي ۽ جيل گهارڻ بعد لاڙڪاڻي لوڪل بورڊ جي اسڪالرشپ تي عليگڙهه مان ايم.اي، ايل.ايل.بي پاس ڪري سال 1929ع ۾ لاڙڪاڻي کان وڪالت جي شروعات ڪيائين. جتي ڪيترن ئي غريبن ۽ مظلومن جا ڪيس، في ونڻ کانسواءِ ڪٽندو هو ۽ ڪورٽن ۽ وڪيلن جي چڪر کان کين نجات ڏياريندو هو.

1936ع ۾ بمبئي پريزيڊنسيءَ کان سنڌ جدا ٿي. سنڌ جي جدا حڪومت ٺاهڻ لاءِ 1937ع ۾ عام چونڊون ٿيون. پير صاحب دادوءَ جي تڪ تان خانبهادر يار محمد جوڻيجي کي هارائي اسيمبلي ميمبر بڻيو. (جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي) سر غلام حسين جي وزارت ٺهي. پير صاحب حزب اختلاف ۾ رهڻ پسند ڪيو.

سر غلام حسين جي وزارت 1938ع ۾ ختم ٿي. الله بخش سومرو سنڌ جو وزير اعظم ٿيو، پيرالاهي بخش کي روينيو کاتي جو وزير ڪري ڪنيائين. پير صاحب وزير ٿيڻ بعد عوام جي ڏکن سورن معلوم ڪرڻ لاءِ سڄي سنڌ ۾ گشت ڪرڻ لاءِ هڪ ڊگهو پروگرام رٿيو. عوامي گڏجاڻين ذريعي عوام کي ٻڌايائين ته سندن وزارت عوام جي ڀلي لاءِ ڪم ڪرڻ چاهي ٿي. وزير عوام جا خدمتگار آهن ۽ عملدار وزيرن جا زيردست آهن، تنهن ڪري وزير ۽ عملدار سڀئي خلق جا خادم آهن.

اها ساڳي ڳالهه پير علي محمد راشدي پنهنجي ڪتاب ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ (جلد ٻيو) ۾ هن طرح ٻڌائي آهي:

”وزير بڻجڻ بعد پير صاحب سنڌ جي تفصيلي دوري تي نڪتو. دوري دوران آءٌ به سندس خدمت ۾ رهيس. ميٽنگن، تقريرن، درخواستن ۽ دعوتن جي ڏم هئي............ منهنجي ڊيوٽي هيءَ هئي ته جيڪي درخواستون پيش ٿين، سي واپس ڪراچي پهچڻ تائين پنهنجي قبضي ۾ رکندو وڃان. اهي درخواستون گهڻو ڪري ڪامورن جي خلاف هيون،..........................“

1939ع ۾ پير صاحب کي تعليم کاتي جو وزير مقرر ڪيو ويو. پير صاحب پهرين اپريل 1939ع تي هڪ تعليمي ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ بالغن جي تعليم رائج ڪرڻ تي گهڻو زور ڏنو ويو. بالغن جي تعليم جا سنڌ جي ڀڳن ڀاڱن ۾ ڪيترائي مرڪز کوليا ويا ۽ 15 مئي 1939ع کان ڪم ڪرڻ شروع ٿيو ۽ ساڍن ستن مهينن ۾ 31 ڊسمبر 1939ع تائين تقريباً ٽيهه هزار مردن ۽ ٻن هزار عورتن کي تعليم جي زيور سان آراسته ڪيو ويو.

مارچ 1940ع تائين پير صاحب وزير تعليم رهيو جنهن بعد مير بنده علي خان سنڌ جو وزير اعظم ٿيو. انهيءَ دوران پير صاحب وزارت ۾ نہ رهيو.

1941ع ۾ وري الله بخش سومرو اقتدار ۾ آيو ۽ پير صاحب وزير ٿيو.

1942ع جي سيپٽمبر واري مهيني ۾ الله بخش سومري جي حڪومت ڊسمس ٿي ۽ پير صاحب مسلم ليگ ۾ شرڪت ڪئي. جنهن بعد سر غلام حسين جي حڪومت ۾ ڪيس وزير ڪري ڪنيو ويو. هيءَ حڪومت ٽي سال هلي ۽ 1945ع جي سيپٽمبر واري مهيني ۾ گورنر ڊسمس ڪري ڇڏي.

1946ع جي شروع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون وري چونڊون ٿيون، جن ۾ پير صاحب مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي ميمبر چونڊجي آيو. پر اها اسيمبلي بہ رڳو ساڳئي سال ختم ڪري ڇڏي ۽ ڊسمبر ۾ نيون چونڊون ٿيون، جن ۾ قاضي محمد اڪبر مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي ميمبر چونڊجي آيو. جنهن جي حمايت پير صاحب ڪئي هئي. (هيءُ ذڪر مٿي اچي چڪو آهي).

14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان ٺهيو. سر غلام حسين سنڌ جو گورنر ۽ محمد ايوب کهڙو وزير اعليٰ مقرر ٿيا.

فيبروري 1948ع ۾ کهڙو صاحب کي ڊسمس ڪري پير الاهي بخش کي سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ڪيو ويو. جنهن جي کهڙي صاحب کان علاوه جي. ايم سيد ۽ قاضي فضل الله بيحد مخالفت ڪئي.

1948ع ۾ وزير اعليٰ جي چارج سنڀالڻ کان اڳ پير صاحب وزير تعليم رهيو ۽ چوٿين درجي تائين تعليم کي لازمي قرار ڏنائين ۽ پرائمري تعليم صوبائي حڪومت جي تحويل ۾ ڏنائين. ان کان اڳ اها لوڪل باڊيز جي حوالي هئي. پراونشل بورڊ آف پرائمري ايجوڪيشن ناهيو ويو جنهن جو چيئرمن وزير تعليم هو.

پير صاحب جي خلاف جي. ايم. سيد هڪ اليڪشن پٽيشن ڪورٽ ۾ داخل ڪرائي هئي. جنهن ۾ ڄاڻايل هو تہ پير صاحب سندس خلاف قاضي محمد اڪبر کي ناجائز طور تي اليڪشن ڪٽرائي آهي. انهيءَ پٽيشن جو فيصلو ڪورٽ تڏهن ڏنو، جڏهن

1949ع ۾ پير صاحب وزير اعليٰ هو. فيصلي ۾ پير صاحب کي ميمبريءَ تان ڊسڪواليفاءِ ڪيو ويو. پير صاحب وزيراعليٰ جي چارج ڇڏي ۽ قاضي فضل الله وزير اعليٰ ٿيو.

جنهن بعد پير صاحب جي مخالفت مسلسل وڌندي وئي. ايتري تائين جو پير صاحب جي خالي ٿيل ميمبريءَ جي جاءِ لاءِ جڏهن سيپٽمبر 1950ع تي اليڪشن ٿي ته پير صاحب جي پنهنجي خالي ڪيل سيٽ تي بيهاريل سندس فرزند پير شاهه نواز (موجوده صوبائي وزيرتعليم ۽ خواندگي جناب پير مظهرالحق صاحب جو والد بزرگوار) کي نابالغ قرار ڏئي نامينيشن پيپر رد ڪرايو ويو. جڏهن ته پاڻ اولادي عيالي هو. سندس جاءِ تي کهڙي صاحب پنهنجي سالي ميان عبداللطيف کي اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊرايو. مخالفت اجا اتي به ختم ڪانه ٿي. بلڪ وري جڏهن کهڙو صاحب 1954ع ۾ سنڌ جو وزير اعليٰ بڻيو ته پيرالاهي بخش جي وڏي فرزند پير محمد نواز کي هرو پرو جيل ۾ وجهي ڇڏيائين.

1954ع ۾ پير الاهي بخش سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر هو. جنهن "ون يونٽ" ٺهڻ ۽ سنڌ صوبي کي ون يونٽ سان ملائڻ جي سخت مخالفت ڪئي.

11 سيپٽمبر 1954ع تي کهڙي صاحب حيدرآباد ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس سڏايو، جنهن ۾ سنڌ کي "ون يونٽ" ۾ شامل ڪرڻ لاءِ ميمبرن کان زوريءَ ٺهراءُ پاس ڪرايو. پيرالاهي بخش ان ٺهراءَ جي سخت مخالفت ڪئي.

19 جنوري 1956ع تي مغربي پاڪستان جون چونڊون ٿيون. جن ۾ پير الاهي بخش صاحب ميمبر چونڊجي آيو ۽ متحده محاذ پارٽيءَ جو سيڪريٽري ٿي رهيو.

17 سيپٽمبر 1957ع تي مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ ون يونٽ ٽوڙڻ جو ٺهراءُ رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرڳڙيءَ پيش ڪيو. جنهن جي پاس ڪرائڻ لاءِ پير صاحب ڪيترن ئي ميمبرن سان مليو ۽ تمام گهڻي ڪوشش ورتائين.

8 آڪٽوبر 1958ع تي فيلڊ مارشل محمد ايوب خان ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ڪري اسيمبليون ٽوڙي ڇڏيون.

پير صاحب جا سياسي مخالف ڪيترا به زور آور رهيا ۽ ڪيس تڪليفون پهچايائون پر ان جي باوجود به سندس ڪردار ۽ ذاتي سلوڪ کان متاثر رهيا. جنهن جو ثبوت جي.ايم سيد جا اهي لفظ آهن، جيڪي هن پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" ۾ لکيا آهن، جيئن لکي ٿو:

" پير صاحب شخصي طرح نهايت خوش خلق، عوام سان ميل جول ۽ رابطو رکندڙ، ساده زندگي بسر ڪندڙ نمازي، شريف النفس انسان آهي. طاقت ۾ هجي يا ٻاهر، هو ڪنهن به ماڻهوءَ کي حتي الامڪان مدد ڪرڻ کان انڪار نه ڪندو آهي. يارن دوستن جا ڪيترا ڪيس فيءَ کان سواءِ ڪٽندو آهي. طاقت ۾ اچڻ کان پوءِ ماڻهن جا دماغ چڪر ڪائي ويندا آهن. هيءُ صاحب هر حالت ۾ ساڳيو نهنو ۽ محبتي رهندو ايندو آهي."

سيد حسام الدين راشديءَ پنهنجي ڪتاب "هو ڏوٿي هو ڏينهن" ۾ پير الاهي بخش جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته پير صاحب بيمارن جي عيادت ۾ مزاج پرسيءَ لاءِ ڪيئن نه انهيءَ زماني ۾ به وقت ڪيندو هو، جڏهن پاڻ وزير هو.

سيد حسام الدين راشدي مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو ذڪر ڪندي ٻڌائي ٿو ته مولانا صاحب جڏهن جلاوطنيءَ جو دور ختم ڪري 1939ع ۾ سنڌ ۾ واپس آيو ته ازسرنو جدوجهد شروع ڪري ڇڏيائين ۽ بيمار ٿي پيو. سندس مزاج پرسيءَ لاءِ آءٌ ۽ پيرالاهي بخش گڏجي وياسين. (جڏهن پير صاحب وزير تعليم هو).

راشدي صاحب جو هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ 1997ع ۾ ڇپيو جنهن جي صحفي 370 تان انهيءَ سلسلي ۾ اقتباس پيش ڪجي ٿو:

"......................: مولانا جي آخري زيارت مون کي ان وقت نصيب ٿي، جڏهن آءٌ ۽ پير الاهي بخش ڪڏي جي مدرسي واري بالاخاني ۾ سندس مزاج پرسي ڪرڻ ويا هئا سي. مولانا کي اسهالن جو عارضو هو. ڏاڍو ڪمزور ٿي چڪو هو. جوش خروش ساڳيو. مرڪز کولڻ جي آرزو ڏاڍي......................"

پير علي محمد راشديءَ، پير الاهي بخش سان سڄي سنڌ جو گشت ڪيو، جڏهن پير الاهي بخش روينيو جو وزير هو. راشدي صاحب جيڪو پوءِ سندس مخالف ٿي ويو. پنهنجي ڪتاب "اهي ڏينهن اهي شينهن" (جلد-ٻيو) ۾ لکي ٿو.

"مگر هڪ ڳالهه، ان جدائي، ڪان پوءِ به مجڻ جهڙي آهي يعني پير صاحب جا اسان سان سياسي اختلاف پيدا ٿيڻ ڪان پوءِ به ذاتي ۽ خانگي تعلقات ڪو نه ٽُٽا. سندس شرافت، شائستگي ۽ حضور شرمي سندس سياست تي به حاوي رهي(ص 56)........ وزارت جي ڏهن سالن ۾ پير صاحب پنهنجي صوبي سان گهڻائي پال پلايا. زوري تعليم ۽ تعليم بالغان وغيره جون تحريڪون هلايائين، سوين نوان اسڪول کولرايائين. بلدنگون نهرايائين (ص 63)......... سنڌ اندر تعليم کي وڏو فروغ رسيو. نيون ڪاليجون برپا ٿيون، سنڌ يونيورسٽي قائم ٿي، اسڪالرشپون ورهايون.............. قيمتي ڪتاب ڇپيا..............."

پير الاهي بخش کي جيتوڻيڪ مخالفن گهڻو تنگ ڪيو ۽ تڪليفون ڏنيون، پر پاڻ پنهنجي فطري اصول مطابق اهي درگذر ۽ معاف ڪندو رهيو. نه فقط ايترو پر انهن سان خط و ڪتابت به جاري رکيائين، جنهن جي ثبوت لاءِ هتي هڪ خط پيش ڪجي ٿو. جيڪو جي. ايم. سيد پنهنجي ڪتاب "ڪجهه خط" ۾ (ص 486 تي) ڇپايو آهي.

خط جو متن هن طرح آهي:

ڪراچي 5-3-1922

پيارا شاهه، عيد مبارڪ!

آءٌ بيمار هئس،ان ڪري عذر خواهيءَ لاءِ اچي نه سگهيس. هاڻي مون ارادو ڪيو آهي ته 10 يا 11 تاريخ ڪوئيٽا ميل رستي ايندس، ٻيو سڀ خير.

اوهان جو مخلص
پيرالاهي بخش

پير صاحب 80 سالن جي عمر ۾ ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي.

"هو جي جيءَ کي جيارين،
سي لاهوتي لڏي ويا."

*

ڪريم بخش خالد

حاجي پيرالاهي بخش

سائين پيرالاهي بخش سنڌ جو اڳوڻو وڏو وزير، جنهن عيدالفطر جي ٻئي ڏينهن (اربع 8- آڪٽوبر 1975ع صبح جو ساڍي 11 وڳي) وفات ڪئي، سو هڪ خوش طبع، خوبصورت، ڪشاده دل، ايماندار سچو ۽ سخي انسان هو، جنهن کي هر طبقي ۽ مڪتبهٔ فڪر جي ماڻهن ۾ مقبوليت حاصل ڪئي. سندس وفات سببان، سنڌ جو هڪ سجڻ، عوام جو هڏ ڏوکي اڳواڻ، خلافت تحريڪ جو جانباز سپاهي، قائداعظم جو مخلص ساٿي ۽ پاڪستان جو پراڻو سياستدان، اسان کي جدا ٿي ويو.

اِناالله واِنا اِليه راجعون.

پير صاحب سنڌو درياءَ جي ساڄي پاسي، دادو ضلعي جي سيوهڻ تعلقي ۾، ڀان سيدآباد پرسان، پير ڳوٺ ۾ سال 1895ع ۾ ڄائو، سندس خاندان هالن جي مخدومن وانگر قريشي پير هو ۽ هو پيري مريديءَ جي ذريعي مڃي مانيءَ سان هئا.

تحريڪ خلافت جو سپاهي:

مرحوم پيرالاهي بخش جو شروعاتي دور ڪنن حالتن ۾ گذريو. ابتدائي تعليم پوري ڪرڻ ڪانپوءِ، خيرپور رياست جي اسڪالرشپ تي، خيرپور جي هاءِ اسڪول ۾ انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ عليڳڙهه روانو ٿيو. جتان بي-اي پاس ڪيائين. پر مولانا محمد عليءَ جي اختلافن سببان جڏهن عليڳڙهه مان استادن جو هڪ ٽولو عليحدو ٿيو ۽ دهلي ۾ جامع مليہ برپا ٿي، تہ پير صاحب بہ ان ۾ استاد جي حيثيت سان شامل ٿيو. ازانسواءِ مولانا محمد علي جي صحبتن جو مٿس اهڙو اثر پيو جو هن پنهنجي ۽ خاندان جي مستقبل جو خيال لاهي، 'خلافت تحريڪ' ۽ 'ترڪ موالات' هلچل ۾ ڀرپور حصو ورتو. سڄا سارا ست سال انهيءَ سياسي صحرا ۾ گذاريا.

سنڌ صوبي ۾، ٻين شهرن کان علاوه، لاڙڪاڻي ۾ پڻ خلافت جا جلسا ٿيا ۽ ٻي پاسي هلچل جاري رهي. پيرالاهي بخش پڻ انهيءَ سلسلي ۾ لاڙڪاڻي ايندو رهيو. هڪ لڳا سندس ملاقات سرشاهنواز خان ڀٽي سان ٿي. جيڪو ان وقت لاڙڪاڻي ضلعي لوڪل بورڊ جو صدر هو، جنهن حيثيت ۾ هن صاحب ضلعي جي ڀهراڙين ۾ وسيع پيماني تي عوامي سطح جا ڪم سرانجام ڏنا هئا. ازانسواءِ نوجوانن کي اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ همٿائڻ جي سلسلي ۾، ڪين وظيفا ڏيڻ کان علاوه، هو صاحب لوڪل بورڊ طرفان ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي، جهونا ڳڙهه ڪاليج ۽ عليڳڙهه مسلم يونيورسٽيءَ جي پڻ مالي امداد ڪندو هو.

سر صاحب نوجوان ۽ جوشيلي خلافتي پير کي قائل ڪيو تہ تعليم اڌوري ڇڏڻ مسلم قوم سان دوستي نہ پر قومي مفاد جي سراسر خلاف آهي ڇو تہ اڳي ئي مسلمانن ۾ تعليم گهٽ هئي، جنهن ڪري سياسي ۽ سماجي طور سندن حالت ڪمزور هئي. اڻ پڙهيل نمائندا اسيمبلين ۾ عوام جي خاطر خواهه خدمت ڪري نٿي سگهيا، پر اٽلندو هو ذاتي فائدن حاصل ڪرڻ لاءِ سرڪار جي هر قدم جي حمايت ۽ ڪامورن جي خوشامد ۽ چاپلوسي ڪندا رهندا هئا. سر شاهنواز خان ڪيس پنهنجي تعليم پوري ڪرڻ لاءِ عليڳڙهه واپس وڃڻ جي صلاح ڏني ۽ لوڪل بورڊ طرفان ماهوار اسڪالرشپ ڏيڻ جي بہ آڇ ڪئي. هڪ مڃيل قومي رهنما جي اها نيڪ ۽ پر خلوص صلاح، پير صاحب جي دل سان لڳي ۽ هن عليڳڙهه واپس وڃي تعليم جاري رکي.

عليڳڙهه ۾ پير صاحب شاهجهان منزل ۾ رهندو هو. ڪيس لاڙڪاڻي لوڪل بورڊ طرفان پنجاهه رپين جي اسڪالر شپ کان علاوه خيرپور رياست جي پڻ شاهي خاندان جي ٻن نوجوانن کي پڙهائڻ ۽ سندن نگراني ڪرڻ جي عيوض ڪجهه معاوضو ملندو رهيو. 1929ع ۾ ايم. اي ۽ ايل. ايل. بي جون ڊگريون حاصل ڪري عليڳڙهه جي جذبي سان سرشار ٿي عملي سياست ۾ پير پائڻ لاءِ پير صاحب سنڌ واپس آيو ۽ لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪيائين.

عملي زندگي:

لاڙڪاڻي ۾ قيام دوران، پير الاهي بخش سياست ۾ پڻ حصو وٺڻ شروع ڪيو، ڪنهن وقت مٿس خاڪسار تحريڪ جو بہ اثر رهيو پر سر شاهنواز ڀٽي جي صحبتن ۽ عليڳڙهہ جي تعليم ڪين نرم ڌر جي پاسي رهڻ تي هميشہ آماده رکيو ۽ اهوئي سبب آهي جو هو مرحوم الله بخش سومري جو سندس زندگيءَ تائين ساٿي ٿي رهيو، جيڪو وري سر ڀُٽي جو دوست ۽ همنوا هو. سومري شهيد کان پوءِ پير صاحب سر غلام حسين جو ساٿي ٿِي رهيو.

پيرالاهي بخش کي سندس عوام دوستي ۽ خدمت خلق جو ترت عيوضو مليو، اپريل 1932ع ۾ سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪري، الڳ صوبو بڻايو ويو ۽ عام چونڊون ٿيون، جن ۾ پير صاحب دادو ضلعي مان سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي آيو. کيس اتحاد پارٽي جي ٽڪيٽ مليل هئي، جنهن ۾ سر شاهنواز ڀٽو، سر حاجي عبدالله هارون، خانبهادر محمد ايوب کهڙو، جي.ايم.سيد ۽ ٻيا شامل هئا، ڪيترن سببن جي ڪري اتحاد پارٽيءَ جي ليڊر ۽ نائب ليڊر سر شاهنواز ڀٽي ۽ سر عبدالله هارون چونڊن ۾ هارايو. ان جي باوجود اتحاد پارٽيءَ کي 22 جايون مليون پر وقت جي گورنر سر لانسيلانٽ گرهام سر غلام حسين هدايت الله کي وزارت ناهڻ لاءِ دعوت ڏني، جنهن کي پارٽي پوزيشن موجب فقط 3 ميمبرن جي حمايت حاصل هئي. ان ڪري اتحاد پارٽيءَ وارا مرحوم الله بخش سومري جي اڳواڻيءَ ۾ مخالف ڌر ٺڃي اسيمبليءَ ۾ شريڪ ٿيا. ان وقت پارٽي سياست جو تجربو بنهہ ڪو نہ هو ۽ پارٽي ٽڪيٽ تي چونڊجي اچڻ ڪانپوءِ بہ ميمبرن سياسي وفاداريون پئي بدلايون.

سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت مشڪل سان هڪ سال هلي. مارچ 1938ع ۾ خانبهادر الله بخش سومري وزارت ناهي. جنهن ۾ پيرالاهي بخش کي روينيو کاتو مليو پر 1939ع جي وزارتي ڦير گهير سببان کيس تعليم ۽ مڪاني خودمختيار حڪومت جا کاتا ڏنا ويا.

سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت جي ٽنڻ جو رد عمل عوام تي برو ٿيو، جنهن جي سدباب لاءِ عام راءِ کي هموار ڪرڻ خاطر روينيو وزير پير الاهي بخش سنڌ جو هڪ ڏگهو گشتي پروگرام ٺاهيو ته جيئن ماڻهن کي حڪومت جي ڪاروبار ۾ دلچسپي وٺڻ سيکارجي، ازانسواءِ سرڪاري ڪامورن سنڌ کي پنهنجي لاءِ شڪار گاهه ۽ جاگير پئي سمجهي ۽ عام ماڻهن کي غلام سمجهي ڪين رشوت ۽ رسائيءَ ۾ خوب تي ڦريو. نون سڌارن ڪانپوءِ حڪومت جي سرشتي ۾ جيڪي انقلاب آيل هئا ۽ عوام کي حق مليا هئا، تن کان کيس آگاهه ڪرڻ ضروري هو.

عوامي رابطي جي مهم:

انهيءَ پروپيگنڊا واري گشت ۾، پيرالاهي بخش هڪ سؤ کن ميٽنگون ڪيون ۽ اڌ لک کن ماڻهن کي خطاب ڪيو. عام ماڻهن طرفان شڪايتن ۽ اهنجن ايذائن بابت کيس ڍاڪو هزار درخواستون مليون. وڏو وزير عام ماڻهن سان گڏ زمين تي پئي وينو. انهن سان گڏجي ڪاڏو ٿي ڪاڏائين ۽ اهڙيءَ طرح ساڻن گڏ گشت ڪيو. جو ماڻهن ۾ هڪ نئون روح ڦوڪجي ويو.

تقريرن ۾ پير صاحب باربار ائين پئي اعلان ڪيو ته "زمانو بدلجي ويو آهي، حڪومت هاڻي عام ماڻهن اڳيان جوابدار ٿي آهي. سرڪاري ڪامورن جي حيثيت حاڪمن مان بدلجي خادمن جي ٿي آهي. وقت آيو آهي، جو ماڻهو پنهنجي حڪومت جي ڪمن ۾ دلچسپي وٺن. رشوت ۽ رسائيءَ جو دور ختم ٿي چڪو آهي ۽ ماڻهن کي پنهنجي قوت جو چڱيءَ طرح اندازو لڳائڻ گهرجي ته هوئي ملڪ جا حقيقي حاڪم آهن."

1939ع ۾ وزير تعليم جي حيثيت ۾، پير صاحب هڪ پيرو وري اهڙو طوفاني دورو ڪيو. هن پيري کيس صوبي ۾ بالغن جي تعليم جو پروگرام شروع ڪرڻو هو. انهيءَ سلسلي ۾ مون کي هڪ ملاقات ۾ ٻڌايائون ته 1939ع ۾ وزارتي ڦير گهير سببان جڏهن محڪمن جي ورهاست ڪندي مون کي تعليم ۽ مڪاني خودمختيار حڪومت جا کاتا

مليا تہ مون اهي ڪاتا خوشيءَ سان قبول ڪيا، جيتوڻيڪ ان وقت جا وزير روينيو ڪاتي کي وڏيڪ اهميت ڏيندا هئا. پر جيئن تہ منهنجو اهو خيال هو تہ قوم جي ترقيءَ لاءِ تعليم تمام ضروري آهي، بلڪ ترقيءَ جي ڪنجي آهي ۽ مان پاڻ غريب هئس ۽ تعليم حاصل ڪري انهيءَ درجي تي پهتو هئس، تنهنڪري مون کي غربت ۽ جهالت جي اهميت جي ڄاڻ هئي. هاڻ تہ مون کي تعليم جو قلمدان مليو هو، سو پنهنجي قوم مان جهالت جي اونداهيءَ مان ڪڍي ان کي تعليم جي روشنيءَ سان منور ڪرڻ جو پڪو پهہ ڪيو هو.

بالغن جي تعليم جي تحريڪ:

اپريل (1939ع) جي مهيني کان پوءِ، مون تعليم عام ڪرڻ جي پروگرام کي عملي جامو پارائڻ لاءِ "بالغن جي تعليم" جي مشهور تحريڪ شروع ڪئي. ڇهن مهينن جو ڪورس رکيو ويو، پهريائين "پڙهڻ جو ڏينهن" (لٽريسي ڊي) ملهايو ويو ۽ پوءِ مئي جي مهيني ۾ ڪم شروع ڪيو ويو. ڪجهہ پيسا لوڪل بورڊن کان ورتا ويا ۽ ڪجهہ پيسا عام ماڻهن کان مليا. ڪجهہ وري حڪومت ڏنا. اهڙي طرح خدا جي آسري تي ڪم شروع ڪيو ويو.

مون سخت گشت ڪيو. گرميون بہ سخت هيون پر ڪم جي لڳن هئي، تنهن ڪري اهڙين تڪليفن جي پرواهہ نہ ڪيم. انهيءَ ۾ گهڻن آفيسرن چڱي مدد ڪئي. جيتوڻيڪ ڪن انگريز آفيسرن ان ۾ دلچسپي نہ ورتي، تنهن هوندي بہ بالغن جي تعليم جو نتيجو تمام چڱو نڪتو. سٺ هزار مرد ۽ عورتون اسڪولن ۾ داخل ٿيون، جن مان 35 هزارن کان مٿي چوٿون درجو پاس ڪري لکڻ پڙهڻ جهڙا ٿيا.

سنڌ مدرسي ۾ افتتاحي جلسو ٿيو، مکيہ مهمان گورنر سر لانسيلانٽ گرهام هو. سڄيءَ سنڌ ۾ چڱو چرچو لڳي ويو. ڪٿي تہ سخت مخالفت بہ ٿيڻ لڳي ڇو جو اسان عورتن کي بہ پڙهائڻ لاءِ بندوبست ڪيو هو. خاص ڪري جوهي تعلقي جي بروچن اعتراض ڪيو تہ اسان جون زالون ڪيئن پڙهنديون؟

ڪن چيو ته پير صاحب ڪي اسان عيوضي انهيءَ ڪري چونديو هو ته اسان جي زالن کي به پڙهائي. ٻين چيو ته پلا اسان ته ڪٽي پڙهون ٿا پر اسان جي زالن جي ته پچر ڇڏيو. ڪن وري چيو پئي ته اسان پڪن گهڙن ڪي ڪو ڪنا پوندا! ميان هاڻي اچي ڏاڙهيءَ ۾ ڪيئن پڙهنداسون! مطلب ته جيترا هئا ماڻهو، اوترا هئا واتڻ سو سڀ ڪنهن پئي پنهنجو سر آلاپيو.

جڏهن "پڙهڻ جو ڏينهن" ملهايو ويو هو ته ڳوٺ ڳوٺ ۾ سرگس ۽ جلسا ٿيا هئا ۽ اهڙي طرح گويا سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ تعليم جو پيغام پهچايو ويو هو. ماڻهن ۾ علم لاءِ ڏاڍو اتساهه پيدا ٿيو. نتيجو اهڙو ته سنو نڪتو، جو ڪيترائي اسڪول خالي هوندا هئا، سي پرجي ويا، پاڻ ٻين اسڪولن ۾ ڪلاس جي ضرورت ٿي. ڪيتريون ئي ڪراڙيون ۽ نوجوان عورتون پڙهڻ وينيون ۽ گهڻو فائدو ورتائون.

مخالفت جا اسباب:

1930ع ۾ اسان جي وزارت ڪري پيئي. جنهن ڪري اوچتو سارو ڪم ختم ٿي ويو. اسان جي بدقسمتي اها هئي جو اجا ڪو سڌاري جو ڪم ٿيندو هو ته مخالف ذر اقتدار واري ذر جي مقبوليت ڪان ڏڄي، ان ڪي ڪيرائڻ جا سانباها ڪندي هئي، وزارتن جي ڪِرڻ ۽ جڙڻ وري ڪرڻ مان، اهوئي نقصان ٿيندو رهيو جو ڪو به پلائيءَ جو ڪم مستقل طور تي ٿِي نه سگهيو. اهو ته نهيو پر جيڪڏهن رڳوان هڪ سڌاري ڪي هلايو اچجي ها ته ڏاڍا سنا نتيجا نڪرن ها. مگر بدقسمتيءَ سان سنڌ ۾ سياسي رقابتون چڱن ڪمن جي به آڏو اينديون آهن، اهو نه جو چڱي ڪم جي همت افزائي ڪجي پر هتي مخالفت براءِ مخالفت ئي هئي. جنهن ڪري هنن ڪا به مدد نه ڪئي. شخصي طرح ڪيترن ڪانگريسين چڱو ڪم ڪيو پر جماعتي حيثيت ۾، انهن طرفان مدد ڪا نه ملي، اهو ته نهيو پر افسوس آهي مسلم ليگ جي رَوشِ تي، مسلم ليگين هن تحريڪ مان فائدي وٺڻ بجاءِ ان جي مخالفت ڪئي. ۽ مسلمانن ڪي فائدي پهچائڻ بدران ڪين جاهل رکڻ بهتر سمجهيائون، چو ته پيرالاهي بخش، جيڪو

الله بخش وزارت جو هڪ جزو آهي، تنهن تي اهو ڪم ڪيو، جيڪو سندس نيڪ ناميءَ جو سبب بڻجندو. ان ڪري ان جي مخالفت ضروري سمجهيائون.

خير، سندن وزارت به، سڌاري جي ڪنهن ڪم ڪرڻ کان سواءِ ئي هڪ سال اندر ختم ٿي ويئي.

سال 1941ع کان 1947ع تائين، پيرالاهي بخش سنڌ وزارتن ۾ شامل رهندو آيو، سندس ذاتي ڪردار، پر خلوص خدمت ۽ ”صلح ڪل“ واري پاليسيءَ سببان نومبر 1940ع ۾، جڏهن پير صاحب وزير نه هو، تڏهن سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڪاروباري ۽ قانون سازيءَ جي سوالن ۾ صلاح مشوري ڏيڻ لاءِ، سيني پارٽين جي عيوضين تي مشتمل سورهن ميمبرن جي جيڪا گڏيل پارليامينٽري صلاحڪار ڪاميٽي ناهي ويئي هئي، ان تي پير صاحب کي به کنيو ويو هو.

سنڌ جو وڏو وزير:

سنڌ صوبي جي سياست جو معشوقانه مزاج پئي رهيو آهي. هڪ ڏينهن جا هيرا ٻئي ڏينهن وطن دشمن سمجهيا پيا وڃن. ڪراچيءَ کي وفاقي حڪومت جي گادي بڻائڻ سببان، مرڪزي حڪومت جي انتظام هيٺ ڏيڻ جي سوال تي مرڪزي ۽ صوبائي اڳواڻن ۾ ڇڪتاڻ تي ڇيو وڃي ٿو ته خانبهادر کهڙي ڪراچيءَ تان مرڪزي سرڪار سان اختلاف رکيا، ڇو ته هتي وفاقي حڪومت جي گادي هئي پر پير صاحب مرحوم جي اقتدار کي، اقتدار تان لهندڙ سنڌي اڳواڻن خوشيءَ سان قبول ڪين ڪيو ۽ انتهائي مخالفت جو طوفان شروع ٿيو.

پنهنجي هڪ سال جي ايامڪاريءَ ۾، جڏهن پير صاحب مرحوم وڏو وزير هو، هن سنڌ جي مسئلن کي قومي نظر سان حل ڪيو. تعليمي نصاب ۾ اسلامي علوم ۽ اردو شامل ڪيا ويا. اهڙيءَ طرح ٻاهران آيل شاگردن لاءِ غير مادري سنڌي نصاب لازمي نهرايو ويو. اردو ڪاليج لاءِ مناسب عمارتن جو بندوبست ڪرڻ ۽ مهاجر پائرن لاءِ رهائشي ڪالونيون

نهرائڻ، سنڌ ۾ وڏيڪ تعليمي ادارا کولڻ ۽ مختلف طبقن جي ماڻهن ۾ ميٺ محبت ۽ پائيچاري جو ماحول پيدا ڪرڻ، سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ ۽ ان کان اڳ سنڌ مسلم ڪاليج آرٽس ۽ سائنس ۽ لا جا عليحده شعبا، ۽ اين.اي.ڊي انجنيئرنگ ڪاليج کي سرڪاري تحويل ۾ وٺڻ پير صاحب جا چند نمايان ڪارناما آهن. چيو ويندو آهي ته وقت وڏي ڪسوٽي آهي ۽ گهرا زخم به ميٽجي ويندا آهن. ان وقت جي حالتن ۾، پير صاحب مرحوم جو انهن قدمن جي، سندس سياسي حريفن مخالفت ڪئي ۽ ساده لوح عوام ۽ نوجوان کي گمراهه ڪيو پر انهن ساڳين اڳواڻن ملڪ ۾ دهشت ۽ ڏاڍ ڦهلائي آڪٽوبر 1955ع ۾ سنڌ صوبو ٽيٽيهه ڪروڙ رپين جي بچت سان ”ون يونٽ“ ۾ شامل ڪرايو.

سياسي سانحو:

1947ع ۾، پاڪستان جي سوال تان، چونڊون ٿيون، سيد غلام مرتضيٰ شاهه سنائي (جي. ايم سيد) جيڪو ڪانگريس کان بد دل ۽ بيزار ٿي، مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو هو ۽ سنڌ صوبائي مسلم ليگ جو ممتاز عهديدار هو، تنهن جا مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ سان، صوبائي وزارتن جي چڪرن سببان اختلاف ٿي پيا هئا. ويتر سندس سيد برادريءَ جي آرزو به پوري ٿي نه سگهي جو ته صوبائي مسلم ليگ اليڪشن ڪاميٽيءَ سندس چونڊ موجب هالا ۽ ميرپورخاص جي نشستن لاءِ، سندس طرفان نامزد ڪيل ٻن سيدن کي ٽڪيٽ ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انهيءَ فيصلي جي مرڪزي هاءِ ڪمانڊ طرفان پڻ تائيد ڪئي ويئي. سيد صاحب مسلم ليگ مان خارج ٿيو.

انهيءَ پسمنظر ۾ دادو ضلعي جي هڪ نشست لاءِ سيد صاحب جي مقابلي ڪرڻ لاءِ مسلم ليگ طرفان قاضي محمد اڪبر کي ٽڪيٽ ڏني ويئي. جنهن جي ورڪ لاءِ ساري هندستان جا ليڊر ۽ شاگرد آيا، سنڌ ۾ گهٽو ڪري سيني اڳواڻن راڄن جي چڱن مڙسن ۽ دادوءَ جي بينل ماڻهن هن چونڊ ۾ مسلم ليگ جي نوجوان اميدوارن جو ساٿ ڏنو. سنڌ جي هڪ

وزير جي حيثيت ۾ پير الاهي بخش مرحوم جو بہ ان مقابلي ۾ هٿ هو. مسلم ليگي اميدوار چونڊ ڪٽي.

سيد صاحب طرفان انهيءَ چونڊ جي خلاف اليڪشن پٽيشن 1947ع ۾ داخل ڪئي، جيڪا ان وقت جي گورنر ٻڌڻ لائق نهرائي. هڪ پارسي آءِ.سي.ايس آفيسر مسٽر دلال انڪوائري آفيسر مقرر ڪيو ويو. هو اڳيئي هندستان وڃڻ لاءِ پنهنجو فارم ڀري چڪو هو. ۽ پوسٽنگ آرڊر لاءِ ترسيل هو. ٻئي طرف صوبائي مسلم ليگ جماعت طرفان پڻ مخفي توڙي هٿرادو نهيل ڪاغذ پيش ڪيا ويا. جن ۾ خرچ جو تفصيل هو. ڪانگريس جو بہ هن چونڊ ۾ وڏو اثر دخل هو ۽ سيد صاحب جي ناڪاميءَ سببان ان جماعت بہ آخري وار ڪيو.

1949ع ۾ اليڪشن پٽيشن جو فيصلو ٿيو، جنهن سببان قاضي محمد اڪبر جيڪو ان وقت سنڌ جو چيف پارليماني سيڪريٽري بہ هو، کي بحال ڪيو ويو ۽ پير صاحب مرحوم کي ڊسڪواليفائيڊ ڪيو ويو. پير صاحب مرحوم استعيفا ڏني. حالانڪ هو ان فيصلي جي خلاف اپيل ڪري سگهيو ٿي ۽ ڪيس اسيمبليءَ ۾ واضح اڪثريت بہ حاصل هئي. پر هن جمهوريت ۽ پارلياماني آداب کي مان ڏيڻ ۾ پنهنجون شانُ سمجهيو.

"ون يونٽ" جي مخالفت:

1952ع ۾ وري چوندون ٿيون ۽ پيرصاحب چونڊ ڪٽي سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر ٿيو. سال 1954ع ۾ "ون يونٽ" جي سوال تان وري سنڌ جي سياست ۾ ڀونچال آيو. هن دفعي 1949ع واري سنڌي هيري، "ون يونٽ" جو نهراءُ زبردستي پاس ڪرايو. جن ماڻهن انهيءَ مصيبت ۽ ويل جي مخالفت ڪئي، انهن ۾ پير الاهي بخش مرحوم جو بہ نمايان ڪردار هو. انهيءَ حب الوطني سببان "ون يونٽ" اسيمبليءَ تي داووءَ مان ڪيس چونديو ويو. پير صاحب مرحوم "ون يونٽ" انتظامي جوڙجڪ جي مخالفت ۽ سنڌ جي حقن حاصل ڪرڻ

جي جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو ۽ مارشل لا نافذ ٿيڻ کان اڳ مغربي پاڪستان اسيمبليءَ مان "ون يونٽ" ٽوڙڻ جي ٺهراءَ پاس ڪرائڻ جي ڪوشش ۾ شامل هو.

مليٽري جنتا ملڪ جون واڳون آڪٽوبر 1958ع ۾ سنڀاليون ۽ تنهن کان پوءِ پير صاحب مرحوم سياست کان عليحدگي اختيار ڪئي ۽ سماجي ڪمن ۽ خدمت خلق ۾ مصروف رهڻ لڳو.

جڏهن جناب ذوالفقار علي ڀٽي پاڪستان پيپلز پارٽي قائم ڪئي ۽ 1970ع واريون عام چونڊيون ٿيون. تڏهن پير صاحب مرحوم سندن گهڻي مدد ڪئي ۽ مرڻ تائين ان پارٽيءَ جي اصولن جي تبليغ ڪندو رهيو، جيڪو سندس زندگيءَ جو پڻ نصب العين هو.

پير الاهي بخش مرحوم سادگي، شرافت، اعليٰ اخلاق، مروت ۽ اسلامي اخوت جو مجسمو هو. هميشه سندس منهن تي مرڪ هوندي هئي. ڪنهن کي به دلي رنج نه پهچايائين ۽ هر امڪاني ڪوشش ڪري سڀ جي ڀلي ۽ بهبود لاءِ پاڻ پتوڙيائين.

دور انديشيءَ جو ثبوت:

پير صاحب مرحوم سنڌ ۽ سنڌ واسين لاءِ جيڪي ڪجهه ڪيو، ان جو فيصلو وقت اچڻ تي تاريخ ڪندي. نئين ماحول ۽ علم جي نين سرحدن سڀبان ماڻهن ۾ بيپناهه سجاڳي اچي ويئي آهي. پر منهنجي خيال ۾، اردو نوازي ۽ مهاجر پرستيءَ جا جيڪي الزام مڙهيا پئي ويا، ان جو فيصلو جناب جي. ايم سيد حيدرآباد ۾ 4 مارچ 1973ع تي ڪيل تقرير ۾ ڪري ڇڏيو هو. سيد صاحب پنهنجي تقرير ۾ سنڌين جي روايتي فطري ڪمزورين جو ذڪر ڪندي، شاگردن کي سندن موجوده بداعماليءَ ۽ بد عهديءَ تي ٽوڪيو ۽ چيو ته:

"برصغير جي ورهاست ۽ قيام پاڪستان بعد اسان کي گهڻن آسرن ۽ اميدن ۾ نااميدي نصيب ٿي آهي..."

"سنڌين مان ڪيترا سندن انهيءَ پست حاليءَ جو ڪارڻ زميندار، تاجر، ڪاموري، پير ۽ ملان کي سمجهن ٿا ته ٻيا ٻاهران آيل مهاجر ۽

پنجابي مستقل مفاد کي ان پست حاليءَ جو باعث شمارڪن ٿا تہ ٿيان مورڳو ٻاهرين سماجي حڪومتن جي دست اندازي کي ان لاءِ جوابدار نهرائين ٿا. اچ آءٌ اوهان کي اندر ۾ جهاتي پائي صحيح حقيقت سمجهڻ لاءِ توجهہ ڇڪائيندس."

"جي انهيءَ پست حاليءَ جو ڪارڻ رڳو هندو مستقل مفاد هجي ها تہ انهن جي وڃڻ بعد حالتون درست ٿي وڃن ها پر حالتون نہ سڌرڻ ڪري اسان چئي سگهون ٿا تہ ساري خرابيءَ جو باعث صرف اهي نہ هئا."

"جي انهيءَ اسان جي پستيءَ جو ڪارڻ پاڪستان جون (مرڪزي) حڪومتون هجن ها تہ اهي بہ تبديل ٿينديون رهيون آهن. 24 سالن ۾ يارهن مرڪزي حڪومتون تبديل ٿيون آهن ۽ انهن جي تبديليءَ بعد حالتن ۾ ڦيرو اچڻ گهرجي ها. پر اهو نہ آيو آهي، تنهن ڪري رڳو انهن کي جوابدار نهرائڻ بہ صحيح نہ ٿيندو."

"اها ڳالهہ برابر صحيح آهي تہ ويهہ لک مهاجر، پنج لک پنجابي ۽ ڏهہ لک پٺاڻ ٻاهران لڏي آيا آهن. انهن جي اچڻ ڪري اسان جي زمين، واپار، ڪارخانن، نوڪرين ۽ ٻين سياسي ۽ اقتصادي ڳالهين تي بلاشبهہ اثر پيو آهي."

فطري قانون:

"پر اسان کي ڏسڻو آهي، تہ اهي زوري هتي آيا آهن يا فطري قانون مطابق ڪنهن خال کي پر ڪرڻ لاءِ آيا آهن. جيڪڏهن ڪنهن خال کي پر ڪرڻ لاءِ نہ آيا هجن ها تہ بر وقت تصادم ٿئي ها پر اُهو نہ ٿيو ۽ هو ماڻ ميٺ ۾ معاشري ۾ سمائجي رهيا آهن."

هاڻي بقائي اصليح (وڏيڪ صالح جي بقا) جي قانون مطابق اسان کي سنڌس مقابلي ۾ جڏهن پنهنجي پستيءَ جي پروڙ پوڻ لڳي آهي تڏهن حسب عادت ڏوهہ مٿن اڇلايون ٿا. بهتر اهو ٿيندو تہ اندر ۾ جهاتي پائي پنهنجو قصور بہ ڏسون.

ڊجون ان ڏينهن کان جڏهن ٻاهران آيل ماڻهو ٻاڻ کي سنڌي قوم جو جزو سمجهي، سنڌ کي وطن تسليم ڪري، سنڌي زبان ۽ ڪلچر کي پنهنجو ڪري ويندا. پوءِ اوهان وٽ مقابلي لاءِ ڪابہ شيءِ نہ رهندي.

خدا سائين قرآن شريف ۾ فرمائي ٿو تہ ”زمين جا وارث خدا جا صالح بندا ٿين ٿا.“

”دنيا ۾ ڪيئي قومون عاد ثمود وغيره آيون مگر صالح نہ هئڻ جي ڪري صفحہ هستيءَ تان ميٽجي ويون. قدرت ڪنهن جي طرفدار نہ آهي. اوهان جي صلاحيت پيدا نہ ڪندا تہ انهيءَ مقابلي ۾ اوهان کي ڪوبہ بچائي نہ سگهندو. ذهني صلاحيت، اخلاقي درستي، زندگيءَ جي مقابلي ۾ ڪار آمد شيون ٿين ٿيون.“ (حيدرآباد جي شاگردن جي مجموعي اڳيان 4 مارچ 1973ع تي جي. ايم سيد جي ڪيل تقرير جو اقتباس.)

مٿي ڄاڻايل اقتباسات مان ظاهر آهي تہ پير صاحب مرحوم جيڪي ڪجهہ ڪيو سو فطري قانون جي تقاضائن مطابق ڪيو هو ۽ ان ۾ سندس ذاتي غرض ۽ مفاد جو ڪو عمل دخل نہ هو.

پير صاحب سادگي ۽ شرافت ۾ اڪ ڪولي هئي ۽ ساڳي سادگي ۽ شرافت جي ماحول ۾ هن جهان مان رحلت ڪئي.

خداوند ڪريم کيس جنت الفردوس ۾ جاءِ ڏي. (آمين)

[روزاني ”عبرت“ 24،25،26- آڪٽوبر 1975ع]

*

ڊاڪٽر محمد لائق زرداري

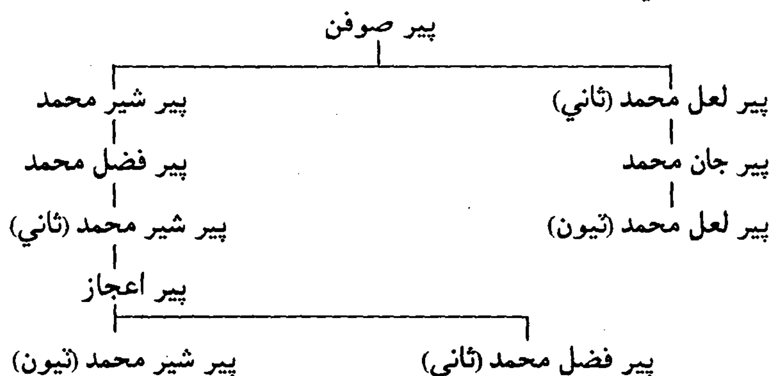
سنڌ جو سياسي خدمتگار- پيرالاهي بخش

سنڌ ڌرتيءَ هميشه پنهنجي ڪُکِ منجهان ڪيترائي املهه ماڻڪ موتي پيدا ڪيا آهن، جن پنهنجي ڌرتيءَ جي خدمت ڪندي پنهنجي سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان پنهنجن ماڻهن کي سُٺي زندگيءَ گذارڻ جو ڏانءُ ڏنو آهي.

پير ڳوٺ جي تاريخ: هن ڌرتيءَ تي ڪيترائي اولياءَ بزرگ، سماج سڌارڪ، سياستدان، مدبر ۽ محقق پيدا ٿيا آهن. ۽ ڪيترائي قبيلا ٻاهران اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا آهن. پنهنجي بي پناهه صلاحيتن سان هن ڌرتيءَ جي ماڻهن جي خدمت ڪئي آهي. اهڙن قبيلن مان اڄ اسان پير قبيلي جو ذڪر ڪنداسين.

پير اسان جي سنڌ ۾ عربن سان گڏ هجرت ڪري آيا. انهن ۾ راشدي، صديقي، فاروقي، قريشي وغيره آهن، جن پنهنجي ذات جي اڳيان پير لفظ لڳايو ۽ پير سڏجڻ لڳا.

پير ابن سرڪار "جوڌپور، جيسلمير جي پرسان تعلقي سان چُور" هندستان ۾ اڄ به درگاهه مشهور آهي. جتان پير لعل محمد اول جو اولاد پير صوفن هجرت ڪري پان سيدآباد لڳ اچي آباد ٿيو. هنن پيرن جو تعلق مخدوم سرور نوحؒ جي جماعت سان هو. پير صوفن کي ٻن پٽن جو اولاد هيو. پير لعل محمد (ثاني) ۽ پير شير محمد. پير لعل محمد (ثاني) جو خاندان هن ريت آهي:

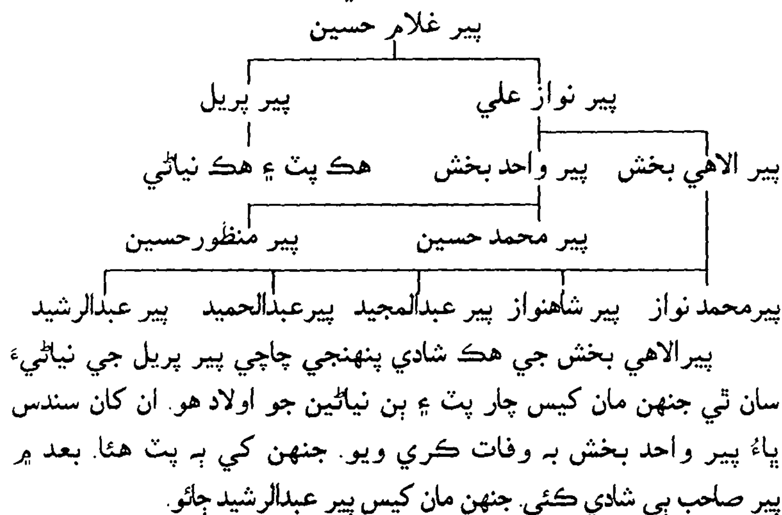

پير جو ڳوٺ ڀان سعيدآباد کان تقريباً اڍائي ڪلو ميٽر اتر-اوڀر ڪنڌ تي واقع آهن. هن ڳوٺ جي آبادي تقريباً ڏهن پندرهن گهرن تي مشتمل آهي. هن ڳوٺ ۾ بجلي، روڊ ۽ اسڪول جي سهولت موجود آهي.

پير الاهي بخش جو خاندان:

پير جو ڳوٺ سنڌ جو اهو قديم ۽ پراڻو ڳوٺ آهي. جنهن ۾ سنڌ جو اڳوڻو وزيراعليٰ پيرالاهي بخش ننڍپڻ تي وڏو ٿيو. پيرالاهي بخش صديقي قريشي جا وڏا گهوٽڪيءَ پرسان "درگاهه مخدوم عبدالمؤمن، مخدوم شاهه دل" کان هجرت ڪري هن ڳوٺ ۾ اچي آباد ٿيا. پيرالاهي بخش جو ڏاڏو مذڪوره درگاهه سان تعلق رکندڙ هو.

جنهن جو نالو پير غلام حسين صديقي قريشي هو، ۽ ٻيو پير پريل شاهه هئا. مذڪوره پير خاندان جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

پيرالاهي بخش جي هڪ شادي پنهنجي چاچي پير پريل جي نياڻيءَ سان ٿي جنهن مان کيس چار پٽ ۽ ٻن نياڻين جو اولاد هو. ان کان سندس ڀاءُ پير واحد بخش به وفات ڪري ويو. جنهن کي ٻه پٽ هئا. بعد ۾ پير صاحب ٻي شادي ڪئي. جنهن مان کيس پير عبدالرشيد ڄائو.

1. پير محمد نواز، پيرالاهي بخش جو وڏو فرزند هو. سندس هڪ شادي ٿيل هئي. جنهن مان کيس ٽي پٽ هئا. هر هڪ 1. پير منصور احمد، 2. پير مشتاق احمد، 3. پير خليل احمد ۽ هڪ نياڻيءَ جو اولاد هو. پير محمد نواز تي سندس ڏاڏي جو نالو پيل آهي. پاڻ پير ڳوٺ جي قبرستان ۾ مدفن آهن، سندن وفات 17 جون 1980ع تي ٿي.

2 پير شاهنواز: پيرالاهي بخش جو ٻيون نمبر پٽ نهايت ذهين ۽ ڏاهو ماڻهو هيو. سٺي تعليم ۽ ظرف سان مالا مال هو. پاڻ حيدرآباد مان قاضي محمد اڪبر جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائون. جنهن مان ڪيس ڇهن پٽن جو اولاد آهي. پاڻ لاهوت ڏانهن ست دفعا پيدل سفر ڪيائون. زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ تصوف ڏانهن گهڻو راغب ٿيا. راڳ ويراڳ ۽ فقرائي رنگ ۾ رتل هئا. سندن اولاد جو هيٺ تفصيل ڏجي ٿو:

1. پير مظهرالحق 2 پير مظفر الحق 3 پير منورالحق 4. پير مڪرم الحق 5. پير معظم الحق ۽ 6. پير مجيب الحق.

پير شاهنواز کي پنهنجي والد صاحب کان جيڪا ملڪيت ملي ان ۾ ڪجهه زمين به شامل هئي. جيڪا انڊس هاءِ وي جي اولهه طرف آهي. انهيءَ زمين جي سار سنڀال لاءِ پير ڳوٺ مان شفٽ ٿي پنهنجي زمين جي ويجهو ڳوٺ الهڏنو پنهور ۾ رهائش گاهه تعمير ڪيائون. ۽ زندگيءَ جا باقي ڏينهن پنهنجي مئخاني تي گذاريائون ۽ اتي پنهنجي انهيءَ ڳوٺ ۾ مدفن آهن.

3 پير عبدالمجيد: پير الاهي بخش جو ٽيون نمبر پٽ جيڪو تمام گهڻين خوبين جو مالڪ آهي. صوم صلواة جو پابند. سندن راند ڏانهن گهڻو شوق هو. پاڻ ڪرڪيٽ جا پلا رانديگر هئا. بيڊمنٽن، هاڪي به کيڏندا هئا. پر ڪرڪيٽ راند ۾ گهڻي مهارت هوندي هُين. پاڻ حيدرآباد ۽ مدرسا هاءِ اسڪول نوشهروفيروز ۾ تعليم پرائڻ دوران موري جي سيدن وٽ به ڪجهه عرصو رهيا. پاڻ پنهنجي مامي پير رحم علي شاهه وٽان شادي ڪيائون، جنهن مان ڪيس چار نياڻيون ۽ هڪ پٽ پير صلاح الدين آهي. جيڪو هن وقت ڪراچيءَ ۾ رهائش پذير آهي.

پير عبدالمجيد مهمان نواز ۽ سٺي مزاج جي طبعيت رکندڙ آهي. پاڻ پير خاندان بابت اسان کي تفصيلي معلومات ڏنائون. هن وقت سندن عمر 81 سال آهي. الله تعاليٰ کين سٺي صحت ۽ تندرستي عطا فرمائي.

4. **پيرعبدالحميد:** پيرالاهي بخش جو چوٿون نمبر پٽ آهي. پاڻ پير لعل محمد جي پيڻ سان شادي ڪيائون، جنهن مان ڪيس چار نياڻيون ۽ پنجن پٽن جو اولاد آهي. هر هڪ 1. پير سڪندر 2. پير نجيب الله 3. پير ڪليم الله 4. پير اسدالله 5. پيرالاهي بخش (ثاني) جن مان سندن چوٿون نمبر پٽ اسد الله فوت ٿي چڪو آهي. ۽ پاڻ به فوت ٿي چڪا آهن. ٻنهي پيءُ پٽ جون مزارون سندن اوطاق جي احاطي ۾ آهن.
5. **پير عبدالرشيد:** پيرالاهي بخش جو پنجون نمبر پٽ آهي. پاڻ ڪراچيءَ مان جسٽس مظهر علي جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائون، جنهن مان ڪيس ٻه پٽ پير نوازعلي ٿيون ۽ پير شيرازعلي ۽ ٻن نياڻين جو اولاد آهي. پاڻ هن وقت ڪراچيءَ ۾ رهائش پذير آهن.

پيرالاهي بخش صديقي قريشي:

پيرالاهي بخش جا وڏا گهوٽڪيءَ پرسان واقع "درگاهه پير مخدوم عبدالمؤمن، پير مخدومَ شاهه دل" کان هجرت ڪري اچي ٻان سيدآباد پرسان واقع پير جو ڳوٺ ۾ آباد ٿيا. ڪڏهن هجرت ڪري آيا؟ انهيءَ بابت ٻه رايا ملن ٿا. پهريون ته پيرالاهي بخش ۽ سندن ڀاءُ پير واحد بخش گهوٽڪيءَ پرسان اتي ئي ڄاوا هئا. ۽ پنجن ڇهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي والد صاحب پير نواز عليءَ سان گڏ هجرت ڪري آيا. ۽ ٻانن ۾ پرائمري پاس ڪيائون. ٻيو رايو اهو به آهي ته پاڻ پير جي ڳوٺ ۾ ڄاوا. پر پهريون رايو درست آهي. سندن وڏن جو گهوٽڪيءَ کان لڏي اچڻ جو ڪهڙو سبب هيو؟ بوڏ اچڻ ڪري جڏهن علائقي کي پاڻي پائي ويو ته پاڻ اُتان هجرت ڪري آيا.

پيرالاهي بخش 1895ع ڌاري پير نواز عليءَ جي گهر ۾ جنم ورتائون، سندن پرائمري تعليم ٻانن جي اسڪول ۾ ٿي. پرائمري پاس ڪري ڦڪا شهر مان فائنل پاس ڪيائون. 1911ع ڌاري کين انگريزي پڙهڻ جو شوق جاڳيو ۽ پاڻ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ ناز هاءِ اسڪول خيرپور ميرس ۾ داخلا ورتائون. انهيءَ دوران سندن والد فوت ٿي چڪا هئا. ۽ سندن سرپرستي سندن مامي پيرلعل محمد (ثاني) جي حوالي ٿي. 1919ع ڌاري

مئٽرڪ پاس ڪيائون. خيرپور ميرس ۾ تعليم پرائڻ دوران خيرپور جي والي مير علي نواز ناز سان اچڻ وڃڻ ٿيو. ۽ سندس پٽ مير فيض محمد سان گهاٽي دوستي ٿي ويئي. ساڻس گڏ عليگڙهه يونيورسٽيءَ ۾ وڌيڪ پڙهڻ لاءِ روانا ٿيا. پاڻ عليگڙهه مان ايم.اي ۽ ايل.ايل.بي ڪيائون ۽ واپس پنهنجي ڳوٺ آيا. ان ڪانپوءِ لاڙڪاڻي ۾ اچي وڪالت ڪيائون. لاڙڪاڻي ۾ وڪالت دوران سياسي جلسن ۽ سياسي سماجي سرگرمين ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيائون.

سياسي زندگي:

لاڙڪاڻي ۾ رهڻ دوران سر شاهنواز ڀٽي سان سندن گهاٽي ويجهڙائپ ٿي. انهيءَ تعلق جي بنياد تي جڏهن سر شاهنواز ڀٽي پنهنجي پارٽي ناهي ته پاڻ انهيءَ پارٽيءَ جا بينادي رڪن ٿيا. انهيءَ دوران سياسي سرگرمين ۾ اڳتي وڌيا. ۽ عام ڪانفرنس ۾ به بهرو وٺڻ لڳا. سر شاهنواز ڀٽي جي شخصيت کان گهڻو متاثر هئا. جو پنهنجي پٽ جو نالو به شاهنواز رکيائون. پاڪستان ٺهڻ کان اڳ 1946ع ۾ عام چونڊون ٿيون. پير صاحب اليڪشن ۾ بيٺو ۽ سوڀارو ٿيو. محمد ايوب کهڙي کان وڌ وزارت کسجڻ ڪانپوءِ پيرالاهي بخش کي سنڌ جو وڏو وزير مقرر ڪيو ويو. پر لياقت علي خان سان اختلاف سبب سندن وڌ وزارت ايترو عرصو هلي نه سگهي. اختلاف جا سبب انديا مان ايندڙ مهاجرن جي آبادڪاري متعلق هئا. ۽ پاڻ استعيفا ڏنائون "ون يونٽ" جي ٺهڻ وقت ڪيس جيل موڪليو ويو. ان ڪانپوءِ پاڻ ڪراچيءَ ۾ رهڻ لڳا.

پيرالاهي بخش جي شخصيت نهايت سنجيده ۽ پروقار هئي. پاڻ نرم مزاج، ساده طبعيت، ملڻا جلڻا، ڪفايت شعار، يارن جا يار ۽ غريبن جا هڏ ڏوڪي هئا. پاڻ سادي پوشاڪ پائيندا هئا. آڌاٽي جي اٽيل ڪاڌيءَ جو ڪپڙو استعمال ڪندا هئا. جڏهن به پنهنجي ڳوٺ ايندا هئا. ته ڀاڙي جي غريب مسڪين ماڻهن سان ملي سندن مسئلا حل ڪندا هئا، پنهنجي اوطاق تي ڪو وڏو ماڻهو يا ڪامورو ايندو هو ته پاڻ ڪل يوڳ لاءِ خدا آباد جي هڪ مسڪين محمد حسين پنهور کي گهرائي، ان کي ٻڌي محظوظ ٿيندا هئا.

1919ع ۾ هندستان ۾ خلافت تحريڪ شروع ٿي. هندستان جي مسلمانن جو مطالبو هو ته ترڪي سلطنت کي مسلمانن جي طاقتور اسلامي سلطنت سمجهيو وڃي. ترڪيءَ جي سلطان کي "خليفة المسلمين" سمجهيو وڃي، ۽ ترڪي سلطنت جا علائقا جيڪي انگريزن پهرئين جنگ عظيم ۾ فتح ڪيا هئا. جيڪي خودمختيار مملڪت جي حيثيت وني چڪا هئا. تن کي ٻيهر ترڪي سلطنت ۾ شامل ڪرڻ لاءِ تحريڪ هلائجي. هندستان جا عالم ۽ مسلمان سياستدانن سان گڏ هندن جي سياسي قيادت ڪانگريس مهاتما گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ خلافت تحريڪ جي حمايت ڪئي.

سنڌ ۾ خلافت تحريڪ کي زور وٺائڻ لاءِ سنڌ خلافت ڪاميٽي ناهي وئي. جنهن جو سربراهه حاجي عبدالله هارون ورڪنگ ڪاميٽي سنڌ ۾ ناهي وئي. جن ۾ جيڪي برک دانشور ۽ سياسي شعور رکندڙ مسلمان جي ڪاز لاءِ جدوجهد ڪندڙ شامل ٿيا. تن ۾ نوجوان پيرالاهي بخش 1920ع ۾ سرگرم ميمبر ٿيو، ۽ مجلس خلافت ڪاروباري ڪميٽيءَ جو به ميمبر مقرر ٿيو.

پيرالاهي بخش تعليم اڌ ۾ ڇڏي اسلامي جذبي سان سرشار ٿي خلافتِ تحريڪ ۾ وڏي جوش ۽ جذبي سان شامل ٿيو ۽ عملي طرح تحريڪ ۾ حصو ورتو. هن کاڌيءَ جا ڪپڙا پائڻ شروع ڪيا. خلافت تحريڪ ۾ ٻين ورڪرن سان گڏ جيل ياترا به ڪيائين. پاڻ سنڌ مان مرڪزي خلافت ڪاميٽيءَ جا ميمبر مقرر ٿيا. هن ڪاميٽيءَ ۾ چوڏنهن ميمبر هئا. جن ۾ پهريون نمبر نالو پيرالاهي بخش جو هو، جڏهن ضلع وار ڪاميٽيون جوڙيون ويون ته پيرالاهي بخش کي ضلع لاڙڪاڻي خلافت ڪاميٽيءَ جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. خلافت ڪاميٽيءَ جا جلسا ڳوٺ ڳوٺ ۽ ننڍين وڏن شهرن ۾ شروع ٿيا. ميهڙ ۽ ڏوڪريءَ ۾ خلافت ڪاميٽيءَ جو جلسو ٿيو. ان جلسي کي جن سياستدانن خطاب ڪيو، ان ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا دين محمد وفائي، مسٽر محمد خان ۽ پيرالاهي بخش شامل هئا. هنن چيو ته هاڻي وطن جي آزاديءَ لاءِ جدوجهد شروع ڪرڻ گهرجي. خلافت کي قائم رکڻ لاءِ پوري طاقت سان ڪوشش ونجي.

خلافت تحريڪ خاتمي بعد سنڌ جي آزادي ۽ پوءِ سنڌ جي صوبائي حيثيت حاصل ڪرڻ لاءِ بمبئي صوبي کان ڌار ڪري سنڌ صوبو ناهڻ لاءِ تحريڪ شروع ٿي. هن تحريڪ ۾ به پيرالاهي بخش سرگرميءَ سان حصو ورتو، ۽ مرڪزي قيادت سان گڏ شامل رهيو. سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ڪاميٽيءَ مان لاڙڪاڻي ضلع ڪاميٽي تي صدر پيرالاهي بخش، نائب صدر عباس قادري ۽ سيڪريٽري غلام نبي قريشي ٿيو، ته خزانچي وري به پيرالاهي بخش کي مقرر ڪيو ويو. پير صاحب لاڙڪاڻي جي ننڍي وڏي ڳوٺ ۽ شهرن ۾ سنڌ آزاد ڪانفرنس ڪاميٽيون ناهيون. هن لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪئي. ۽ غريب ماڻهو هميشه پير صاحب کي پنهنجو وڪيل ڪندا هئا. هيءُ هميشه ٿورا پيسا وٺندو هو. ۽ جيڪي ماڻهو پيرصاحب کي وڪيل ڪندا هئا، اهي پير صاحب جا مهمان ٿي، مانيون به کائيندا هئا.

1932ع ۾ علامه عنايت الله مشرقي آل انڊيا خاڪسار پارٽي قائم ڪئي. هن جماعت جو مقصد هو ته هندستان اندر طاقت جي زور تي اسلامي رياست قائم ڪجي. هن جماعت جو خاص نشان بيلچو هيو. جيڪو محنت سان گڏ طاقت جو نشان هو. انهيءَ سان سنڌ خاڪسار پارٽيءَ جو الحاق آل انڊيا خاڪسار پارٽيءَ سان ٿيو. سنڌ جي آزاديءَ لاءِ هينئين ماڻهن پارٽي ناهي تحريڪ شروع ڪئي: سالار لعل بن يوسف ۽ امير غلام محمد ڀرڳڙي سنڌ خاڪسار جا اعليٰ عهديدار هئا. يوسف هارون، سائين جي.ايم.سيد ۽ پيرالاهي بخش ان کان علاوه سنڌ جي سيني ضلعن ۾ خاڪسار تنظيم جا عهديدار چونڊي ضلعن ۾ ڪم ڪرڻ جي هدايت ڪئي ويئي ته دادو ضلعي ۾ پيرالاهي بخش ۽ چاچا غلام رسول (ڪوٽڙي وارو) کي مقرر ڪيو ويو. هن جماعت 1937ع جي اليڪشن ۾ حصو ورتو پر هيءَ جماعت ڪامياب ٿي نه سگهي. ۽ هن جماعت جا ورڪر ٻين قومي جماعتن ۾ شامل ٿي ويا. 1935ع جي ايڪٽ موجب سنڌ کي جدا صوبو ڪيو ويو. 1936ع ۾ سنڌ جدا صوبائي حيثيت سان ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. سن 1937ع ۾ اليڪشن ٿي ته دادو ضلعي جي تڪ مان پيرالاهي بخش،

سائين جي.ايم.سيد ۽ غلام محمد اسراڻ صوبائي اسيمبليءَ جا ميمبر چونڊجي آيا. دادو ضلعي ۾ اتحاد پارٽيءَ جو اڳواڻ پيرالاهي بخش هو. ۽ پوري اليڪشن مهم ڪي منهن ڏيڻ هن نوجوان جو ڪم هو ۽ رزلٽ هن طرح آئي. دادو- جوهي پيرالاهي بخش يونائيٽيڊ پارٽي 3549 ووٽ کڻي ڪامياب ٿيو. سندس مد مقابل رئيس يارمحمد خان جوڻيجو سنڌ مسلم ليگ 1984 ووٽ کڻي ناڪام ٿيو. سيوهڻ ۽ ڪوٽڙيءَ جي تڪ مان سائين جي.ايم.سيد يونائيٽيڊ پارٽي 3150 ووٽ کڻي ڪامياب ٿيو.۽ سندس مد مقابل ولي محمد شاهه 1400 ووٽ کڻي ناڪام ٿيو.

پير صاحب اليڪشن ۾ شرافت، نوڙت، سني سياءُ ۽ سادگيءَ جي ڪري هڪ برک ۽ شاهوڪار وڪيل کي شڪست ڏني. 1937ع جي صوبائي اسيمبلي جي اسپيڪر جي چونڊ لاءِ ٽي اميدوار سامهون آيا، جن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي، پيرالاهي بخش ۽ پوج سنگهه شامل هئا. پيرالاهي بخش، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي حمايت ڪئي، ۽ هٿ کڻي ويو. نتيجي طور پوج سنگهه کي 40 ووٽ مليا ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ کي 18 ووٽ مليا. سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جي پهرئين وزارت بنائي.

23- مارچ 1938ع ۾ شهيد الله بخش سومرو مخالف پارٽيءَ جي اڳواڻ جي حيثيت ۾ اتحاد پارٽيءَ کي اڪثريت ۾ آڻي سنڌ جو وزيراعظم ٿيو ۽ سندس ڪابينا ۾ پيرالاهي بخش روينيو جو وزير بڻيو.

سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت جي عمر صرف هڪ سال مس هلي، ته جي.ايم.سيد ۽ پير علي محمد شاهه راشدي (ميمبر ڪو نه هو) سندس وزارت کي ڊاهي وڌو. الله بخش سومرو قوم پرست سياستدان هو، هن مسلمان ۽ هندو ميمبرن کي گڏ ڪري حڪومت ناهي هئي. الله بخش سومري کي 22 مسلمان ميمبرن جي حمايت حاصل هئي، ۽ 8 ميمبر ڪانگريس مان سندس حمايتي هئا. هندو سنڌ جي اقتصاديات ۽ سياست تي قابض هئا. هندو ميمبر اقليت ۾ هئا، پر وزارت هندو ميمبرن

آڌو محتاج هئي. هندو ميمبر جنهن کي چاهين وزارت ڏين ۽ جنهن جي چاهين وزارت ختم ڪن.

1938ع ۾ سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت ڊهي ته الله بخش سومري جي وزارت نهي، ته پيرالاهي بخش روينيو جو وزير ٿيو. وزارت نهڻ ۽ ڊهڻ لاءِ هر گروپ ڪوششون ٿي ڪيون. ڪيترن ميمبرن کي ڪئمپ ۾ ويهاريو ويو. ته ٻئي گروپ جي ميمبرن جي ڳولا لاءِ سرگردان رهيو. سنڌ جي اها شروعاتي بدبختي هئي جو لالچ لوڀ ۽ جيل جا دڙڪا هڪ ٻئي کي ملندا رهيا. پير صاحب جهڙو شريف النفس انسان به پاڻ کي بي اصول سياست کان بچائيندو رهيو. پير صاحب جي گروپ الله بخش سومري جي وزارت ٺاهي ته هن پوري سنڌ جو گشت شروع ڪيو، ۽ آفيسر شاهيءَ کي دڙڪا به ڏيندو رهيو.

پير صاحب تقريرن ۾ هميشه پنهنجو لڪڻ هوا ۾ لوڏي آفيسر شاهي کي لنيون هٽڻ جا دڙڪا به ڏيندو رهندو هو. گشت ۾ پير صاحب کي جيڪي به درخواستون ملنديون هيون. پير علي محمد شاهه گڏ ڪري ڪراچي کٽي هلندو رهيو. الله بخش سومرو ڪانگريس ۽ هندو ميمبرن جي ساٿ سان وزير اعظم ٿيو هو ته مٿئين سرڪار اهڙو پروگرام ترتيب ڏنو ته جي.ايم سيد ۽ پير علي محمد راشدي مسلم ليگ جي اشاري تي الله بخش سومري جي گڏيل راءِ ۽ حڪمت عملي سان هنن ڪانگريس سان ناتا قائم ڪيا. 1938ع کان 1948ع تائين پير صاحب هميشه وزارت ۾ رهندو آيو. ان ۾ سندس سادگي ۽ دانشمندي هئي. جڏهن مسلم ليگ جو زور وڌيو ته پير صاحب ڪانگريس کان قطع تعلقات ڪري اچي مسلم ليگ جي وزارت ۾ شامل ٿيو.

پاڪستان مسلم ليگ مطالبو ڪيو ته سنڌ ۾ حاجي عبدالله هارون مسلم ليگ کي منظم ڪندو. قائداعظم مسلم ليگ جو صدر هيو. سنڌ ۾ مسلمان ميمبرن جو اتحاد قائم ڪري مسلم ليگ جي حڪومت قائم ڪرڻ لاءِ ڪوششون شروع ٿيون ته سنڌ ۾ مسلمان اڳواڻن کي مسلم ليگ کي منظم ڪرڻ جو ڪم سونپيو ويو. جنهن هراول دستي ۾ جي.ايم سيد، محمد ايوب کهڙو، پيرالاهي بخش، آغا غلام نبي پٺاڻ، سر غلام حسين هدايت الله مکيه اڳواڻ هئا.

ڪراچيءَ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس ڪرڻو هو. قائداعظم محمد علي جناح کي صدارت ڪرڻي هئي. ان لاءِ 8، 9 آڪٽوبر 1938ع تي اجلاس شروع ٿيو. 11 آڪٽوبر تي قائداعظم اجلاس جي صدارت ڪئي. ٻين صوبن جا اڳواڻ به شريڪ ٿيا. سنڌ جو وزيراعظم الله بخش سومرو ۽ روينيو وزير پير الاهي بخش هن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيا. مسلمانن لاءِ الڳ وطن قائم ڪرڻ لاءِ سنڌ مان شروعات ڪئي ويئي هئي. هن ڪانفرنس پاڪستان قائم ڪرڻ لاءِ پيڙهه جو پٿر رکيو هو.

قائد اعظم اسيمبلي ميمبرن کي صلاح ڏني ته هو مسلم ليگ جماعت ناهي پارلياماني ليڊر چونڊين. مگر هر ماڻهو مسلم ليگ ۾ انهيءَ شرط تي شامل پئي ٿيو ته کيس وزير اعظم بڻايو وڃي، ميمبر متحد نه ٿي سگهيا. قائداعظم بنگال جي وزيراعظم مولوي فضل الحق ۽ پنجاب جي وزيراعظم سر سڪندر حيات سان مشورو ڪري سنڌ اسيمبليءَ ۾ مسلم ليگ جو اڳواڻ چونڊيو. مٿين ليڊرن سنڌ جي ليڊرن سان ملي هڪ عهد نامو تيار ڪيو. جنهن تي صحيحون ڪيون ويون. ان عهد نامي تي صحيح ڪندڙ هئا- الله بخش سومرو، پيرالاهي بخش، سر غلام حسين هدايت الله، مير بنده علي ٽالپر، سائين جي.ايم.سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، عهد نامي ۾ چيو ويو ته سنڌ اسيمبليءَ جا مسلمان ميمبر مستقل سياسي پارٽي "سنڌ مسلم ليگ" جي نالي سان ناهين! مسلم ليگ پارٽيءَ جي ميمبرن صحيح ڪئي ته هو مسلم ليگ جي پاليسي ۽ پروگرام سان گڏ هلندا. ۽ فيصلو ڪيو ويو ته موجوده وزارت استعيفا ڏيئي. ۽ مسلم ليگ پارٽيءَ جو اڳواڻ حڪومت ناهي. جيڪي به ميمبر اڃا مسلم ليگ جماعت ۾ شامل نه ٿيا آهن، تن کي دعوت ناما موڪليا ويندا ۽ اهو ڪم الله بخش سومرو ۽ پيرالاهي بخش ڪندا. پير الاهي بخش جي صلاح مشورن الله بخش سومري کي سنڌ جي سياسي ميدان ۾ مسلم ليگ جي جماعت ۾ آندو. پيرالاهي بخش اسيمبلي ميمبرن کي تار رستي دعوت ناما موڪليا. گهڻا ميمبر حاضر ٿيا. باقي ميمبرن چيو ته اسان فيصلي کي قبول ڪنداسين. تاريخ 12 آڪٽوبر 1938ع تي اجلاس ٿيو. اجلاس ۾ الله بخش سومري چيو ته مان مسلم ليگ ۾ انهيءَ شرط تي شامل

ٿيندس ته مون کي مسلم ليگ پارلياماني ڪاميٽيءَ جو اڳواڻ ڪيو وڃي، ۽ حڪومت مان ناهيان. مگر ميٽنگ ۾ ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو ويو. ميٽنگ ۾ چند ڪلاڪ بعد الله بخش سومرو ۽ هن سان شامل ستن ماڻهن جو گروپ اجلاس مان هليو ويو. اجلاس جاري رهيو. جن ميمبرن مسلم ليگ ۾ شموليت اختيار ڪئي. ۽ عهد نامي تي صحيحون ڪيون. انهن سيني عهدنامي ۾ چيو ته هو مسلم ليگ جي پاليسيءَ ۽ پروگرام موجب هلندا. ٻئي طرف آل انڊيا ڪانگريس جي مرڪزي پارٽي سنڌ جي ڪانگريس ميمبرن کي هدايت ڪئي ته هو الله بخش سومري جي حمايت ڪن. جيئن ڪانگريس جي حمايتين جي حڪومت رهي سگهي.

1939ع ۾ الله بخش سومرو مسلم ليگ ليڊر ۽ نائب اڳواڻ سر غلام حسين هدايت الله ۽ مير بنده علي ٽالپر کي ٻن وزارتن جي آڇ ڪئي. هن وزارتن ۾ ردوبدل ڪري پيرالاهي بخش کي وزير تعليم مقرر ڪيو.

پيرالاهي بخش وزير تعليم جو قلمدان سنڀالي سنڌ ۾ زوري تعليم جو رواج وڌو. 1923ع ۾ بمبئي پرائمري تعليم جو ايڪٽ پاس ڪيو ويو هو. سنڌ انهيءَ وقت بمبئي صوبي سان شامل هئي. مگر سنڌ جي ڪنهن به حصي ۾ اهو ايڪٽ لاڳو نه ڪيو ويو هو. مسلمان تعليم کان ڏور هئا. ۽ هندن پنهنجا تعليمي ادارا قائم ڪري ورتا هئا. ۽ حڪومت جي مدد سان تعليم کي هندو سماج ۾ عام ڪيو.

صرف لاڙڪاڻو تعلقو 1928ع ۾ زوري تعليم جي ايڪٽ هيٺ آيو. جڏهن سنڌ بمبئيءَ کان الڳ ٿي، ته سکر تعلقو 1938ع ۾ ايڪٽ هيٺ آيو. دادو تعلقو 1939ع ۾ ايڪٽ هيٺ آيو، 1941ع ۾، هالا، ٽنڊو محمدخان، جيڪب آباد ۽ ڏوڪري تعلقو 1945ع ۾، ۽ ڪنڊيارو تعلقو 1946ع ۾ زوري تعليم جي ايڪٽ تحت آيا. هي زوري تعليم جي شروعات مسلمانن ۾ پيرالاهي بخش رائج ڪئي هئي. پرائمري تعليم جي سنڀال لوڪل بورڊ جي ماتحت هئي، جيڪا بمبئي پرائمري تعليم جي ايڪٽ 1923ع جي تحت جاري ڪئي وئي هئي. تعليم جو اصل بنياد ۽ پاليسيءَ جي انڊيا ايڪٽ 1882ع ۾ جاري ڪيو ويو هو. تعليم جو مقصد اهوئي هو

تہ مقامي سطح ماڻهو پنهنجا مسئلا پاڻ حل ڪن. ساڳي پاليسي ۽ پروگرام 1928ع جي رپورٽ موجب تيار ڪيا ويا.

سنڌ جي صوبائي حيثيت ۽ تعليم جي ترقي

پاڪستان قائم ٿيڻ بعد 1948ع ۾ پرائمري تعليم لوڪل بورڊ ڪان واپس وٺي سنڌ پرائمري ايجوڪيشن ايڪٽ 1947ع تحت انتظام سنڌ حڪومت حوالي ڪيو ويو. اهو قانون 1- مئي 1947ع ۾ پاس ڪيو ويو. انهيءَ قانون مطابق پهرئين ڪان چوٿين درجي تائين تعليم کي لازمي قرار ڏنو ويو. ان وقت سنڌ جو تعليم جو وزير پيرالاهي بخش هو. انهيءَ جي ڪوشش سان 1- اپريل 1948ع ۾ پرائمري تعليم لوڪل بورڊ ڪان واپس وٺي صوبائي حڪومت جي حوالي ڪئي ويئي. جنهن جي نگراني 12 ميمبرن تي مشتمل صوبائي بورڊ آف پرائمري تعليم لاءِ جوڙيو ويو. وزير تعليم ان ايڪس آفيشوِ چيئرمين، ڊي.پي.آءِ (ڊائريڪٽر پبلڪ انسٽرڪٽر) سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. صلاحڪار ڪاميٽيءَ ۾ چار ميمبر چونڊيا ويا. ان کان علاوه ڇهہ ميمبر جن ۾ هڪ عورت کي صوبائي حڪومت نامزد ڪندي، انهيءَ بورڊ جي چونڊيل ميمبرن جي تعليمي قابليت بابت هن طرح غور ڪيو ويو:

(الف) ڪنهن بہ تسليم شده يونيورسٽيءَ جو ست سال پراڻو گريجوئيٽ (ب) هڪ پروفيسر جنهن صوبي جي ڪنهن بہ تسليم شده ڪاليج ۾ پنج سال نوڪري ڪئي هجي. (ج) هڪ هيڊ ماسٽر جيڪو ڏهہ سال ڪنهن بہ تسليم شده سيڪنڊري هاءِ اسڪول جو هيڊ ماسٽر رهيو هجي. ڪلاس i يا ii جو سنڌ ايجوڪيشن سروس جو آفيسر جنهن تعليم کاتي ۾ پنجن سالن کان وڌيڪ نوڪري ڪئي هجي. يا سنڌ ايجوڪيشن سروس جو رٽائرڊ ڪلاس i يا ii جو آفيسر رهيو هجي (د) ڪنهن بہ لوڪل اٿارٽيءَ جو صدر هجي. (ح) ڪنهن بہ لوڪل اٿارٽيءَ جو رٽائرڊ صدر يا ڊسٽرڪٽ اسڪول بورڊ يا ميونسپل اسڪول بورڊ جو رٽائرڊ چيئرمن رهيو هجي. ۽ ٽي سال انهيءَ عهدي تي پنهنجون خدمتون سرانجام ڏيئي چڪو هجي ۽ ڪيس اتان هٽايو نہ ويو هجي. ان بورڊ جي ايڪس آفيشوِ

صدر ۽ سيڪريٽري جو مدو ٽن سالن لاءِ هوندو. ۽ انهن جا اختيارات ۽ فرائض هن ريت هوندا:

(الف) تنظيم جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ ۽ سفارش مرتب ڪرڻ، رابطو ڪرڻ، پرائمري تعليم جي واڌاري ۽ پرائمري تعليم ڪي سڄي صوبي جي مجموعي نظام سان هم آهنگ ڪرڻ.

(ب) صوبائي حڪومت لاءِ سفارشون مرتب ڪرڻ ۽ هيٺين ڪمن لاءِ صلاحون ڏيڻ:

1. پرائمري تعليم جي نصاب ۾ عملي تعليم لاءِ موزون سفارشون تيار ڪرڻ.
2. هر عمر جي ٻارن لاءِ سفارشون تيار ڪرڻ. جيڪي پرائمري تعليم حاصل ڪندڙ ٻارن لاءِ تجرباتي سائنس، ٻارن جي ذهن مطابق نصاب تيار ڪرڻ، ٽريننگ لاءِ مواد تيار ڪرڻ، بنيادي هنر سيکارڻ ۽ گهرو هنر سيکارڻ.
3. پرائمري اسڪول جي هر ٻار جي عمر مطابق جسماني ۽ ذهني تربيت ڪرڻ.
4. هر قسم جي ٻارن لاءِ پرائمري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪتابه سليٽون ۽ ان سان لاڳاپيل ٻيون شيون فراهم ڪرڻ.
5. پرائمري اسڪول جي انتظامي، استادن ۽ ڪلارڪن جي پگهار جو تعين ڪرڻ.
6. مٿئين پرائمري تعليم جي ٻارن لاءِ هنري ڪورس جو تعين ڪرڻ.

(ج) صوبائي حڪومت کي پرائمري تعليم سان لاڳاپيل سيني مسئلن تي صلاحون ڏيڻ. وڌيڪ ته ضلعي سطح تي ساڳي طرح سان صلاحڪار ڪاميٽيون قائم ڪيو ويندو. ڇوڪرين جي پرائمري تعليم جي واڌاري لاءِ اسڪول قائم ڪرڻ ۽ ان سان لاڳاپيل عملو ۽ سپروائيزري عملي (فيميل ۾) جون جڳهون پيدا ڪرڻ.

سنڌ ۾ تعليم بالغان جي شروعات:

صوبائي خودمختياري ملڻ بعد جڏهن سنڌ حڪومت قائم ٿي ته سنڌ ۾ تعليم مڪمل طور تباهه ٿيل هئي. هڪ ته تعليمي ادارا هندن جي هٿ ۾ هئا ۽ حڪومت به هندن جي مدد ڪئي ٿي. ٻئي طرف ٿورڙا

مسلمان به مدرسن مان مذهبي تعليم وٺي رهيا هئا. باقي عوام تعليمي سرگرمين کان تمام پري هو. سن 1939ع ۾ سنڌ حڪومت جي وزير تعليم ڀهراڙيءَ ۾ پرائمري تعليم کي زور وٺائڻ لاءِ پرائمري اسڪول کوليا ۽ ان لاءِ زوري تعليم (لازمي تعليم) جو بل پاس ڪرايو. جنهن به ٻار کي اسڪول نه موڪليو ويو ته ٻار جي والدين تي ڏنڊ يا جيل جي سزا مقرر ڪئي ويئي. نتيجي ۾ اڪثر والدين پنهنجا ٻار اسڪولن ۾ داخل ڪرايا. لازمي تعليم سان، سنڌ حڪومت بالغن لاءِ تعليم جو بندوبست ڪيو، جيئن ٿوري عرصي ۾ تعليم جو معيار وڌايو وڃي. ۽ گهٽي کان گهٽا ماڻهو تعليم يافتا ٿين. سنڌي مسلمانن کي تعليم ڏيارڻ لاءِ هڪ ڇهن مهينن جو ڪورس ناهيو ويو. جنهن ۾ نوجوان ۽ ٻڍن ماڻهن کي تعليم طرف راغب ڪيو ويو. ماڻهن ۾ سجاڳي ۽ شعور پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ رپورٽ شايع ڪئي ويئي. محترم عثمان علي انصاري صاحب کي مرڪزي سيڪريٽري خواندگي ڪاميٽي تعليم جي انسپيڪٽر سنڌ کي ان ڪميٽيءَ ۾ شامل ڪيو ويو. تاريخ 1- اپريل 1939ع تي پيرالاهي بخش وزيرتعليم جي حيثيت سان هڪ تعليمي ڪانفرنس ڪوٺائي. ان ۾ جيڪي فيصلا ڪيا ويا تن ۾ هڪ هيءُ به فيصلو ڪيو ويو ته ضلعي جي ٻن تعلقن ۽ ڪراچيءَ مان تعليم بالغان جي شروعات هڪ ئي وقت ڪئي وڃي. سنڌ جا هينيان تعلقا ان مهم ۾ شامل ڪيا ويا.

ڪراچي ضلعي مان ٺٽو ۽ ميرپورساڪرو. نوابشاهه مان نوابشاهه ۽ تعلقو سکر ۽ شڪارپور. جيڪب آباد مان تعلقو جيڪب آباد ۽ ڪنڌڪوٽ. لاڙڪاڻي ضلعي مان تعلقو لاڙڪاڻو ۽ رتوديرو. ضلعي دادوءَ مان تعلقو دادو ۽ تعلقو جوهي شامل ڪيا ويا. وزير تعليم مرڪزي خواندگي ڪاميٽيءَ جو چيئرمين ٿيو ۽ ڊي.پي.آءِ. سنڌ کي خزانچي، سنڌ جي ايڊيوڪيشن انسپيڪٽر ۽ ڊائريڪٽر ايگريڪلچر سنڌ ڀهراڙين جي ري ڪنسٽرڪشن لاءِ ڪاميٽي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. مسٽر ايچ ايس پمناڻي (ايم.ايل.اي) کي ڪاميٽيءَ جو ميمبر مقرر ڪيو ويو. ضلع سطح تي تعليمي ڪاميٽيون ناهيون ويون. جنهن موجب ضلعي جي ڪليڪٽر کي چيئرمين ۽ ضلعي جي اسڪول بورڊ جي انتظامي آفيسر ۽ سينئر آفيسر

اسسٽنٽ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر کي سيڪريٽري، ساڳئي ضلعي جي سيني ڊپٽي ڪليڪٽرن کي ۽ مختيارڪارن کي ضلعي ڪاميٽين جو ايڪس آفيشو ميمبر مقرر ڪيو ويو. مسلم تعليم جو ڊپٽي انسپيڪٽر تعليم ۽ ان جو اسسٽنٽ بيٽ عملدار ضلع زراعت جو انسپيڪٽر هيڊ ڪوارٽر ۽ هر تعلقي جا ٻي با اثر ۽ معزز ماڻهو جن جي چونڊ ڪليڪٽر ڪندو، اهي پڻ ان جا ميمبر هوندا.

مسٽر حاتم علويءَ جي نگرانيءَ ۾ هڪ 42 رڪني ڪاميٽي جدا ناهي ويئي. ڪراچي شهر لاءِ ۽ جدا ايڊمنسٽريٽو آفيسر ميونسپل بورڊ ڪراچيءَ کي سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. سڀئي ميمبر عوامي حلقن ۾ اثر رکندڙ نامور شخصيتون ۽ 10 ايل.ايم.اين. (ان وقت سنڌ اسيمبليءَ کي سنڌ ليجسليٽو اسيمبلي) سڏيو ويندو هو. جنهن ۾ گهٽائي عورتن جي هئي ۽ ڪجهه هاءِ اسڪولن جي هيڊ ماسترن، جو تعداد به شامل هو.

1- مئي 1939ع کي خواندگيءَ جو ڏينهن ڪري ملهايو ويو. اهي تعلقا جيڪي خواندگيءَ جي جاڳرتا مهم لاءِ چونڊيا ويا هئا. انهن هر ڳوٺ ۾ مهم هلائي. صبح جو ٻار ۽ استاد بينر ۽ پمفليٽ کڻي نعرا هڻندي گهٽين مان گشت ڪندا رهيا. ڪي خاص بينر موقعي جي مناسبت مطابق تيار ڪيا ويا هئا. جتي ضروري سمجهيو ويو، اتي ساز به تراني جي رڌم ۾ وڄايا ويا. شام جو عام گڏجاڻيون ڪوٺائي انهيءَ لاءِ عام ۽ خاص ماڻهن کي دعوت ڏيئي شامل ڪيو ويو ۽ اتي راڳ رنگ، ليڪچر ۽ ڊراما پيش ڪيا ويا. تعليم نه پرائڻ جي نقصان ۽ تعليم حاصل ڪرڻ جي فائدن بابت نشاندهي ڪئي ويئي. ان ۾ حڪومتي عملدارن سماجي تنظيمن ۽ لوڪل ڪاميٽيءَ جي ميمبرن پڻ تعاون ڪيو. ان ڪانپوءِ ٻارڙن جي سکيا لاءِ سينٽر کوليا ويا. ان بعد سکيا ڏيندڙن کي ڀرتي ڪيو ويو، هر ڳوٺ ۾ گهٽ ۾ گهٽ 15، اڻ پڙهيل بالغن کي داخل ڪيو ويو. مستقل استادن سان گڏ رضاڪارانه ڪم ڪندڙ استادن کي 5 رپين کان 15 رپين تائين ماهوار اعزازئي تي پڻ مقرر ڪيو ويو. سينٽر پرائمري اسڪولن جي بلڊنگس يا ڳوٺ جي چڱي مڙس جي تعاون سان بغير مسواڙ واري جڳهه ۾ کوليا ويا. روزمره جو خرچ خاص طور تعليم جي مقصد لاءِ

لئٽريسي فنڊ مان مهيا ڪيو ويو. ۽ سيني سڪندڙن جي لاءِ پڙهڻ ۽ لکڻ جو سامان پڻ مفت ۾ فراهم ڪيو ويو.

پروگرام جي آخر ۾ (15- مئي کان 13- ڊسمبر 1939ع) 29995 بالغن کي تعليم ڏني ويئي. جنهن ۾ 2077 عورتون هيون. هن پروگرام بابت هڪ رسالو جنهن جو نالو "علم" رکيو ويو. شايع ڪري سيني سينٽرن تي مفت ۾ ورهايو ويو. جنهن ۾ ڪاڌ خوراڪ، ماحولي گدلاڻ، صحت، تعليم، زراعت ۽ اخلاقيات بابت ڄاڻ سان گڏ خاص خبرون پڻ شايع ڪيون ويون. ان کي جاري رکڻ لاءِ هر ضلعي کي لائبريري ڏني ويئي. جنهن پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ مواد فراهم ڪيو ويو. انهن لاءِ جنهن پروگرام تحت سڪيا حاصل ڪئي هئي. هن پروگرام کي ڪامياب ڪرڻ ۾ خانبهادر محمد پريل ڪلهوڙو صدر ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ دادو خاص مددگار رهيو.

الله بخش سومري جي وزارت ڪم ڪري رهي هئي. مگر مسلم ليگ گهڻو زور لڳايو ته سنڌ جي وزارت مسلم ليگ جي هجي، مگر سڀ سياسي طرح ناڪام ويا، ته مسلم ليگ جي اڳواڻن جي.ايم.سيد ۽ پير علي محمد راشدي سکر جي منزل گاهه جو مسئلو ڪڙو ڪيو. هندو چون ته مندر هو ۽ مسلمان چون ته مسجد هئي مسلم ليگ الله بخش سومري جي وزارت کان مطالبو ڪيو ته سکر جي منزل گاهه مسلمانن جي وچ ۾ اچي وئي. هندو نه پيا چاهين ته مسجد منزل گاهه مسلمانن جي حوالي ٿئي. ٻئي طرف مسلمان ليگين ستياگرهه /بک هڙتال جي پروگرام ترتيب ڏنو ته وزيراعظم الله بخش سومرو ۽ ٻين سيني وزيرن جي گهرن آڏو ستياگرهه جا پروگرام ترتيب ڏنا ويا. پيرالاهي بخش، سومري جي ڪابينا ۾ وزير هو. جنهنڪري دادوءَ ۾ پيرالاهي بخش جي در آڏو پير سيد علي اڪبر شاهه ميهڙ واري بک هڙتال ڪئي. سنڌ جي هر ضلعي هيڊڪوارٽرن ۾ بک هڙتالن جو سلسلو جاري ٿي ويو. اسلام خطري ۾ آهي، نعرو لڳايو ويو. پهرين آڪٽوبر 1939ع ۾ اسلام جو نعرو لڳايو ويو. دين تي قربان ٿيڻ جا وعظ ڪيا ويا. ٻئي طرف هندن جو رد عمل به شروع ٿي ويو. هزارين ماڻهو گرفتارين

لاءِ وينا. هندو مسلم فساد شروع ٿي ويا. هن مذهبي معاملي کي سياسي رنگ ڏيئي ٻن فرقن ۾ خون وهايو ويو. جنهن ۾ ڪيتروئي جاني ۽ مالي نقصان ٿيو.

1940ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ سر غلام حسين هدايت الله، مسٽر ستواجي سوال جي جواب ۾ ٻڌايو ته 164 گهر ساڙيا ويا. ڏهن ماڻهن کي گولي لڳي. 158 ماڻهو قتل ٿيا ۽ 25 زخمي ٿيا. 8 لک هڪ هزار هڪ سؤ رپين جو مالي نقصان ٿيو. 5 پوليس انسپيڪٽر 7 ڪانسٽيبل معطل ڪيا ويا. ڪل 994 ماڻهن کي گرفتار ڪيو ويو. جن ۾ 936 ڳوٺاڻا ۽ 58 شهري گرفتار ڪيا ويا.

1939ع ۾ پوري ملڪ ۾ ڪانگريسي حڪومتن استعيفائون ڏنيون. نتيجي طور الله بخش سومري جي وزارت به استعيفا ڏني ۽ مسلم ليگ حڪومت ناهي. 18- مارچ 1940ع ۾ الله بخش سومري وزارت تان استعيفا ڏني. مير بنده علي ٽالپر وزارت ناهي. هندن الله بخش سومري کي وزير بڻائڻ جون ڪوششون ڪيون جيئن هندو مسلمان اتحاد قائم رهي پر مستقل اتحاد قائم رکڻ لاءِ سنڌ اسيمبليءَ ۾ هندو مسلمان اتحاد جو عهد نامو صحيح ڪيو ويو. جن ۾ صحيح ڪندڙ هئا- چيئرمين مير بنده علي ٽالپر، سيڪريٽري جي.ايم.سيد ۽ ميمبرن ۾ محمد ايوب کهڙو، شيخ عبدالمجيد سنڌي، الله بخش سومرو، سر غلام حسين هدايت الله، پيرالاهي بخش، محمد هاشم گزدر، نيولرام، نهچلداس گوڪلداس، رستم ستوا، نارائڻ داس، ڊاڪٽر چوئٿرام، فريزر ۽ ٻيا آزاد هندو گروپ مان هئا. ميربنده علي جي وزارت مان جي.ايم.سيد استعيفا ڏني هئي. الله بخش سومرو وزير ٿيو هو. پاڪستان تحريڪ شروع هئي. مسلم ليگ ڪانگريس مخالف مهم ۾ سرگرم هئي. هندو- مسلم اتحاد ڪمزور ٿي ويو.

7 مارچ 1940ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس شروع ٿيو ته الله بخش سومرو وزير هوندي به مخالف ٻئنچن تي وڃي وينو. مير بنده علي تي ايوان جو اعتماد نه بينو. جنهن ڪري ميربنده علي استعيفا ڏني ۽ الله بخش سومرو ٻيهر وزيراعظم ٿيو. جڏهن الله بخش سومري وزارت بنائي ته

پيرالاهي بخش کي تعليم، صنعت ۽ محنت، آبادڪاري، ٻيلا ۽ ديهي ترقيءَ جا کاتا ڏنا ويا.

هڪ طرف مسلم ليگ پاڪستان لاءِ جدوجهد ڪري رهي هئي ته ٻئي طرف ڪانگريس "هندستان همارا" آزاديءَ جي هلچل هلائي رهي هئي. الله بخش سومري احتجاجاً استعيفا ڏني ۽ ڪانگريس جا لقب ۽ خطاب واپس ڪري ڇڏيا. 14 آڪٽوبر 1942ع ۾ گورنر، الله بخش سومري کي وزارت تان ڊسمس ڪري ڇڏيو. تاريخ 14 آڪٽوبر 1942ع ۾ سر غلام حسين هدايت الله وزارت ناهي هن وزارت ۾ پيرالاهي بخش وزير ٿيو. انهيءَ دؤر ۾ سنڌ اسيمبلي ۾ پاڪستان جي حمايت ۾ هڪ قرارداد پيش ڪئي ويئي، جنهن جي 27 ميمبرن حمايت ڪئي. جنهن ۾ پيرالاهي بخش وڏي ورڪ ڪئي. مخالفت ۾ هندو ميمبر هئا. ڪانگريس بائيڪاٽ ڪيو هو. هن قرارداد ۾ چيو ويو ته هندستان کي ٻن آزاد رياستن ۾ آزاد ڪيو وڃي. مسلم اڪثريتي علائقن ۾ پاڪستان قائم ڪيو وڃي. پاڪستان جي تحريڪ زور شور سان هئي. جي.ايم.سيد ۽ علي محمد راشدي جهڙوڪ سنڌ اسيمبليءَ کي پٺي هلايو، ڪا به وزارت سڪون سان ڪم نه پئي ڪري سگهي. جڏهن مرڪزي اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون ۽ پارلياماني بورڊ جوڙيو ويو ته جي.ايم.سيد سنڌ پارلياماني بورڊ جو صدر مقرر ٿيو، ته هن ٽڪيٽون سيدن کي ڏيڻ شروع ڪيون. ان تي جي.ايم.سيد ۽ محمد علي جناح جا پاڻ ۾ اختلاف چوٽ چڙهي ويا. سنڌ ۾ ٻه گروپ ٿي ويا. هڪ جي.ايم.سيد ۽ ٻيو سر غلام حسين هدايت الله.

جنوري 1946ع ۾ عام چونڊون ٿيون. پيرالاهي بخش مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي دادو- جوهي تڪ تي بيٺو. ۽ 2500 ووٽ کٽي ڪامياب ٿيو. سندس مخالف سيد صالح شاهه نينگ شريف وارو سيد ليگ جي ٽڪيٽ تي هارايو. اهڙي طرح ڊسمبر 1946ع ۾ ٻيهر چونڊون ٿيون ته جوهي تڪ مان پيرالاهي بخش (مسلم ليگ) 8447 ووٽ کٽي ڪامياب ٿيو. ۽ سندس حريفن ۾ هئا سيد امام علي شاهه سيد گروپ 287 ووٽ، باقي محمد سليمان مگسي ۽ سيد علي مرتضيٰ شاهه جون ڊپازٽون رد ٿي ويون.

1942ع کان 1947ع سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جو وزير اعظم رهيو. ۽ پيرالاهي بخش سنڌ جو ڪامياب وزير تعليم رهيو. پاڪستان ٺهيو تہ سر غلام حسين هدايت الله سنڌ جو گورنر ٿيو ۽ وڏو وزير محمد ايوب کهڙو ٿيو. پير الاهي بخش، کهڙي جي وزارت ۾ بہ وزير رهيو.

فيبروري 1948ع ۾ پاڪستان جي مرڪزي سرڪار ڪراچي شهر کي مرڪز جي حوالي ڪرڻ چاهيو تہ محمد ايوب کهڙي اهڙي منصوبي خلاف مزاحمت ڪئي ۽ ڪراچيءَ کي مرڪز حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو تہ کهڙي صاحب کي مرڪز جي دٻاءَ تي ڊسمس ڪيو ويو. ۽ مٿس بدعنوانيءَ جا ڪيس بہ داخل ڪيا ويا. سوال هو تہ هاڻي سنڌ جو وزيراعليٰ ڪنهن کي بڻائجي. ڪيترائي ميمبر تيار ٿي ويا. مگر مرڪزي سرڪار پير الاهي بخش کي وڏ وزارت لاءِ نامزد ڪيو ۽ پير صاحب سنڌ جو وڏو وزير ٿي ويو.

جڏهن 1946ع ۾ جنرل اليڪشن ٿي تہ سنڌ ۾ دادوءَ واريءَ ٻي سيٽ تي سنڌ مسلم ليگ جو مخالف اميدوار جي.ايم.سيد بيٺو تہ سندس مد مقابل اميدوار قاضي محمد اڪبر عباسي بيٺو. جيڪو پيرالاهي بخش جي پٽ جو سهرو هيو. جنهن جي پيرالاهي بخش مدد ڪئي. قاضي محمد اڪبر کٽيو ۽ جي.ايم.سيد هارايو. جڏهن پاڪستان وجود ۾ آيو تہ پيرالاهي بخش سنڌ جو وڏو وزير ٿيو، تہ سندس پٽ جو سهرو قاضي محمد اڪبر پيرصاحب جو چيف پارلياماني سيڪريٽري مقرر ٿيو. جي.ايم.سيد پنهنجي هارايل سيٽ تان قاضي محمد اڪبر جي خلاف اليڪشن پٽيشن دائر ڪئي، ڪيس هليو، فريادي‌ءَ طرفان پير علي محمد راشدي بہ وڪيل هو. ڪيس هلڻ بعد فتويٰ ملي، جنهن موجب سنڌ جي چيف منسٽر جي سيٽ ختم ڪئي ويئي. قاضي محمد اڪبر جي بہ سيٽ ختم ڪئي ويئي.

ڪراچيءَ ۾ سندن نالي سان پيرالاهي بخش ڪالوني ٺهي جنهن ۾ سستي اگهہ ۾ سنڌي ماڻهن کي بہ پلاٽ الاٽ ڪيا ويا. پاڻ 1975ع ۾ پيرالاهي بخش ڪالوني ڪراچيءَ ۾ وفات ڪيائون ۽ ڪالونيءَ جي مسجد پرسان سندن آخري آرام گاهہ آهي.

*

پروانو پٽي

پير الاهي بخش
(سنڌ ۾ علم جو ڏيئو روشن ڪندڙ)

ڌڻي تعاليٰ جا لکين احسان ۽ ڪرم جنهن مون جهڙي هڪ ادنيٰ ماڻهوءَ کي سنڌ جي نامور انسانن، عالمن، بزرگن جي زيارت نصيب ڪرائي ۽ انهن نامور عالمن ۽ بزرگن جي صحبت ۽ رهاڻين مان ئي اهو پرايم تہ زندگي صرف اُٿڻ، ويهڻ، نوڪري ڪرڻ ۽ سڄو ڏينهن ڪوڙ ڪُٽڻ جو نالو نہ آهي، پر زندگي ۽ صحيح زندگي اها آهي، جنهن مان نہ رڳو پاڻ کي پر ٻين کي بہ فائدو رسي. حضرت علي عليه السلام جن جو ارشاد مبارڪ آهي تہ: ”دنيا ۾ اهڙيءَ ريت زندگي گذاريو جو جڏهن اوهان کي الله جي بارگاهہ ۾ واپس وڃڻو پوي تہ ماڻهو توهان جي وڇوڙي تي ڏک ڪن ۽ توهان جي کوٽ کي محسوس ڪن پر جيستائين زنده رهو تہ ماڻهو توهان سان ملڻ لاءِ مشتاق ۽ بي چين هجن.“ (نهج البلاغہ)

مون پنهنجي ڄمار ۾ جن بہ نامور انسانن، سنڌ جي سچن سپوتن کي ڏٺو ۽ سندن نياز حاصل ٿيو، تن ۾ سائين پيرالاهي بخش سرفهرست آهن. اڄ هن مختصر تاثر ۾ پيرالاهي بخش جي سياسي زندگي تي نہ لکندس، پر پير صاحب جي سنڌ نہ پر پوري ملڪ ۾ جيڪا سڃاڻپ رهي آهي تہ تعليم سان بي پناهہ محبت ۽ علم جي ڏيئي کي روشن رکيو اٿن، سنڌ مان جهالت کي ڌڪي ٻاهر ڪيڻ لاءِ جدوجهد ڪئي اٿن، ان تي بہ اکر لکان ٿو.

پير صاحب سنڌ جو وڏو وزير رهيو، سنڌ يونيورسٽيءَ کي قائم ڪندڙن ۾ نمايان ڪردار رهيو، مختلف تعليمي ۽ سماجي خدمتن جا ادارا قائم ڪيائين، سنڌي ادبي بورڊ جي قيام لاءِ سندن ڪوششون وساري نٿيون سگهجن. پيرالاهي بخش سنڌ جو پهريون ”مرد حق آگاهہ“ هو، جنهن جهرجهنگ ۾ علم جي روشني ڦهلائڻ ۾ سنڌ جي نسل کي علم جي زيور سان آراستہ ڪرڻ خاطر ”زوري تعليم“ جو حڪم جاري ڪيو. ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ وقت ڪن سياسي ڌرين کي اهو حڪم نہ وڻيو هجي،

پر اڄ اڌ صديءَ کان به وڌيڪ عرصو گذرڻ بعد پيرالاهي بخش جي ڏاهپ، دورانديشي، سنڌ جي غريب انسانن سان سچو عشق، سنڌ جي نئين نسل کي مٽي جي ڍيرن کان بچائيندي، اسڪولن ۾ آڻي علم جي روشنيءَ سان منور ڪرڻ وارو عمل، هڪ اهڙو جهاد هو جيڪو پير صاحب نهايت همت سان پورو ڪيو. نهايت قدآور شخصيت، ترڪي ٽوپي ۽ شلوار قميص ۾ ملبوس ساده انسان لاءِ اهو سوچڻ نهايت مشڪل هوندو هو ته هماليه جبل جيڏي همت رکندڙ هن پرخلوص ۽ باوقار انسان ۾ ايتري همت هئي جنهن سنڌ اندر علم جو چراغ روشن رکندي، اسڪولن، مدرسن جو جار وڇائي ڇڏيو. مون کي سندن زيارت ڪيترائي ڀيرا نصيب ٿي، جڏهن پير صاحب "عبرت" اخبار جي مالڪن- قاضي محمد اڪبر، ۽ قاضي عبدالمجيد عابد صاحب سان ملاقات ڪرڻ يا سياسي توڙي سماجي مسئلن تي نيڪ صلاح ڏيڻ لاءِ وٽن ايندا هئا.

پيرالاهي بخش سنڌ جا وزيرتعليم به ٿي رهيا، پر اڄ سندن صحيح جانشين پير مظهرالحق انهيءَ منصب تي موجود آهي، جنهن اعزاز کي سندس ڏاڏي پير الاهي بخش ۽ ناني قاضي محمد اڪبر سالن جا سال ماڻيو.

الائجي ڇو تاريخ لکندڙ حضرات اهڙن نامور انسانن جي خدمتن تي لکندي ڪنجوس ٿي وڃن ٿا ۽ سندن قلم جي سخا ٻن چئن لفظن کان وڌيڪ اڳتي نه ٿي وڌي. مون کي ائين چوڻ ۾ ڪابه هٻڪ نه ٿي ٿئي، ته سائين جي.ايم.سيد، علامه آءِ.آءِ.قاضي، علامه عمر بن محمد دائودپوٽو، پيرالاهي بخش، قاضي محمد اڪبر، سيد علي اڪبر شاهه ۽ مولانا غلام محمد گرامي جهڙن انسانن کي، جن سڀني جو تعلق دادو ضلعي سان هو، سنڌ جو سر سيد چئي سگهجي ٿو، سر سيد احمد خان ته انهيءَ وقت جي ضرورتن هيٺ هڪ اعليٰ تعليمي مرڪز قائم ڪيو هو پر هنن نامور انسانن سڄيءَ سنڌ ۾ علم جي ڦهلاءَ خاطر جدوجهد ڪئي، جيڪي تڪليفون برداشت ڪيون، جيڪي پنهنجن توڙي پراون جا سور سٺا، ان جي باوجود پنهنجي مقصد ۽ اڏول ارادي کان هڪ قدم به پوئتي نه هٽيا، تن کي آفرين هجي. اسان ڏارين جا گيت ڳائيندي، تاڙيون وڄائيندي هوش

مان بہ نڪري ويندا آهيون. پر پنهنجي ”هيروز“ کي ياد ڪرڻ ۾ ڪڏهن بہ اتساهہ نہ ڏيکاريو آهي.

پيرالاهي بخش سنڌ جو اهڙو سپوت هو جنهن جي تعليم جي باريل لاٽ پوريءَ سنڌ اندر علم جي روشني پيدا ڪئي ۽ اڄ سنڌ جو سياسي توڙي ادبي حلقو جيڪو نهايت باشعور ڏسجي ٿو، ان جي پرورش، ان جي ذهني پختگي، ان جي ترقي ۽ ترويج لاءِ موجوده وقت ۾ شاندار زندگي گذارڻ واسطي جنهن شخصيت نمايان ڪردار ادا ڪيو بيشڪ انهيءَ انتهائي مٽيادار انسان جو نالو پيرالاهي بخش ٿي سگهي ٿو. هن موقعي جو فائدو وٺندي، هڪ گذارش ضرور ڪندس تہ سائين پيرالاهي بخش جي علمي ڪوششن، تعليمي ميدان ۾ ڪيل بي بها خدمتن جي تذڪري لاءِ سندس ورسي جي موقعي تي ڪراچي، حيدرآباد، سکر، نوابشاهہ، لاڙڪاڻي ۽ دادو ۾ شاندار علمي ڪانفرنسون منعقد ڪيون وڃن تہ جيئن اسان جي نئين نسل کي مڪمل آگاهي حاصل ٿئي. نئين نسل جي جهالت جي حالت هيءَ آهي تہ انهن کي ”پي.آءِ.بي ڪالوني“ بہ سمجهہ ۾ نہ ايندي آهي. ڪڏهن چوندا آهن تہ اها ”پي.آءِ.اي ڪالوني“ آهي.

هن وقت پيپلز پارٽي جي حڪومت آهي، سنڌ سان بي پناهہ محبت رکندڙن جو دور آهي، انڪري انهيءَ موقعي کي پلارو ۽ سڀاڳو سمجهندي اگر اسان اهڙيون ڪانفرنسون ڪري سگهياسين تہ اها هڪ وڏي خدمت ليکبي. پنهنجن مشاهيرن ۽ پنهنجن بزرگن کي زندهہ قومون ياد ڪنديون آهن، ۽ اسين يقيناً تاريخ جي ورقن ۾ زندهہ قوم جي حيثيت رکندڙ آهيون، اسان کي پنهنجي قوميت ۽ ملڪ تي سدائين فخر آهي ۽ رهندو.

جنين سندي جوت جرڪايو جهان کي.

ميرزا علي محمد بيگ "مظفر"

يا الاهي بخش عصيانم بحق پنجتن

پير الاهي بخش سان منهنجي پهرين ملاقات منهنجي انتهائي پياري دوست محمد يوسف ميمڻ ڪرائي. جيڪو اصل ۾ان سعيدآباد جو رهاڪو هو ۽ پير صاحب جو ڳوٺائي ۽ هم ڪلاسي هو. جيڪو پوءِ ڪراچيءَ ۾ اچي رهيو ۽ سٽي ڪورٽ ڪراچيءَ ۾ سرشتيدار هو. جڏهن محمد يوسف منهنجي ملاقات پير صاحب سان ڪرائي، تڏهن مون سندن نالي جي سجع **"يا الاهي بخش عصيانم بحق پنجتن"** چئي، جا پير صاحب ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيندي چيو تہ بيشڪ!

محمد يوسف مون کي ٻڌايو تہ ميرزا علي محمد اوهان جي امام بارگاهہ ۾ علم لڳل آهي، اوهان کي خبر آهي تہ پير صاحب جي گهر ۾ بہ علم لڳل آهي؟ جيڪو سندن ڏاڏي پير غلام حسين عقيدتاً پنهنجي بزرگن جي روايت کي قائم رکندي پنهنجي گهر ۾ لڳايو، جو هاڻي پير صاحب جي سنيال ۾ آهي. جنهن تي پير صاحب ٻڌايو تہ قديم دور کان اسان پنهنجي گهر ۾ عقيدتاً علم پاڪ لڳائيندا آهيون.

سال 1927ع ۾ آءٌ ايڊيشنل سٽي مئجسٽريٽ حيدرآباد جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار هئس. ايڊيشنل سٽي مئجسٽريٽ شيخ ڪريم بخش روهڙي وارو هو. مرحوم غلام علي جعفري لاڙڪاڻي ۾ مختيارڪار هو. ان جي ڪن تعلق وارن ماڻهن تي ايڊيشنل سٽي مئجسٽريٽ حيدرآباد جي ڪورٽ ۾ قلم 107 هيٺ ڪيس هلي رهيو هو. جعفري صاحب مون کي خط لکي انهن کي ڇڏائڻ لاءِ چيو. ان سلسلي ۾ جعفري صاحب پاڻ سان گڏ پير الاهي بخش صاحب کي وٺي آيو تہ وڪيل جي ضرورت پوي تہ پير صاحب کان وڪالت نامو پيش ڪرائي. جعفري صاحب منهنجي ملاقات پير صاحب سان ڪرائي، جا ساڻن منهنجي ٻيو دفعو ملاقات هئي. پير صاحب جي ٻنهي ملاقاتن مون کي تمام گهڻو متاثر ڪيو. مون پيرصاحب کي انتهائي بردبار، باهمت، بيدار دماغ وڪيل ڏٺو، جو سندن گفتگوءَ مان ظاهر هو.

پير صاحب لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪندا هئا ۽ وقتي ضرورت سبب هو حيدرآباد جي ڪورٽن ۾ بہ ايندا هئا. آءٌ انهن

ڏينهن ۾ سٽي مئجسٽريٽ حيدرآباد جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار هئس. پير صاحب جا ان وقت جي سٽي مئجسٽريٽ غلام صديق عيساڻي ۽ غلام رسول ڪيهر سان دوستاڻا تعلقات هوندا هئا. حيدرآباد ۾ پير صاحب ايندا هئا ته هنن سان ملندا هئا، اتي به منهنجون ڪچهريون پير صاحب سان ٿينديون هيون.

پير صاحب پنهنجي وڪالت واري دور ۾ سول ۽ ڪرمنل ٻئي ڪيس ڪٽندا هئا. انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد ۾ سنتداس وڪيل سول ڪيسن ۾ نالي وارو وڪيل هوندو هو. جنهن جي آفيس گاڏي کاتي ۾ ان هنڌ هئي، جتي هينئر حاجي محمد عالم جي گيرج آهي ۽ گوپالداس ڪرمنل جو سٺو وڪيل هوندو هو، جنهن جي آفيس موجوده اورينٽ هوٽل ۾ هوندي هئي. جن وٽ وقتي صلاح مشوري لاءِ مون پير صاحب کي انهن وٽ ڏٺو.

مون سال 1940ع ۾ گاڏي کاتي حيدرآباد ۾ اسٽامپ وينڊري جي آفيس کولي ۽ گاڏي کاتي ۾ قاضي عبدالقيوم روڊ جي ايرندي طرف قاضي محمد اڪبر جو دواخانو هوندو هو. پير صاحب ۽ قاضي صاحب جا به زماني کان دوستاڻا تعلقات هئا، جي وڌندي رشتيداريءَ تائين پهتا، جو قاضي صاحب جي نياڻي جي شادي پير صاحب جي ٻي نمبر فرزند پير شاهنواز سان ٿي.

پير صاحب اڪثر قاضي صاحب وٽ ايندا هئا، جتي به پير صاحب سان ملاقات ٿيندي رهندي هئي. گاڏي کاتي ۾ ان زماني ۾ ايتري پيهه ڪانه هئي، نه ايڏو آدم هو نه ايڏي ٽريفڪ هئي، ڪجهه وڪيلن جون آفيسون ۽ ٻيا رهائشي گهر هوندا هئا باقي ٿيو پلو. پير صاحب ۽ قاضي صاحب ڪچهري ڪندي چهل قدمي ڪندي منهنجي آفيس ۾ ايندا هئا ته اُتي ئي منهنجي آفيس ۾ ويهي ڪچهري ڪندا هئاسين، جا ڪچهري ڏاڍي خوشگوار ماحول ۾ ٿيندي هئي. هيءُ زمانو هو سال 1946ع جو، جو قاضي محمد اڪبر اليڪشن ۾ بيٺو. اها اليڪشن به اليڪشن هئي. جنهن ۾ پير صاحب قاضي صاحب جا معاون هئا. واقفيت ۽ پاڙيچائي جي ناتي قاضي صاحب مون کي جلسن ۾ وٺي هلندو هو. سندن خواهش تي مون ان وقت هڪ دعائيه قصيدو لکيو، جيڪو قاضي صاحب ڇپائي جلسي ۾ ورهايو، جنهن جا چند بند ڏيان ٿو:

الاهي بحق محمد اڪبر
الاهي بحق علي شير داور

الاهي بحق جناب بتول
الاهي بحق شبير و شبر

ڏي فتح و ظفر ان کي هر دم قيوم
جو نالو سندس ٿيو محمد اڪبر

يتيمن جو ساٿي مريضن جي مرهم
۽ مسڪين جو ٿيو مددگار بهتر

هي حقدار آهي ٿيو ووٽ جو
ڏيو ووٽ اڪبر کي سڀ گڏجي هيڪر

انهيءَ جي ته اڄ ڪاميابي جي لاءِ
ڪري التجا قوم کي تو "مظفر"

نه ٿيندو اوهان جو ڪڏهن ووٽ ضايع
مدد سڀ ڪريو هن جي اڄ بهر داور

سدا قوم جي آهي خدمت ڪئي جنهن
سو مشهور آهي ٿيو قاضي اڪبر

ٿيا اڪبر جا حامي علي و محمد
اليڪشن ۾ ان کي ڪندا سي "مظفر"

قاضي صاحب اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيو. ترت ئي پاڪستان جڙيو، قاضي صاحب جي خواهش ۽ ڪوشش سان ڪيس گوپالداس واري آفيس ڏيارڻ ۾ مدد ڪيم. آفيس ۾ ايندي قاضي صاحب جي سياست جو ستارو آسمان تي چمڪڻ لڳو. هاڻي پير صاحب سان

تڪڙين ملاقاتن جو سلسلو جاري ٿي ويو. سياسي ٻڌ چوڙ اوج تي هئي. ان دوران قاضي صاحب جي نياڻيءَ جي شادي پير صاحب جي ٻي نمبر فرزند پير شاهنواز سان ٿي، مون کي ٻنهي طرفان دعوت مليل هئي، شادي ۾ شريڪ ٿيس. ان شاديءَ ۾ سڄي سنڌ ۽ پاڪستان جي چوٽي جا ليڊر ۽ سياستدان وغيره ڏٺم.

وقت گذرندي ويرم ئي نہ ٿي لڳي، وقت خواب وانگر گذري ويو! زمانو بدليو ماڻهو بدليا، ويچا ييا، گهڻا ڏينهن ٿيا جو پير صاحب سان وري ملاقات نہ ٿي. هڪ دفعي پير صاحب کي حيدرآباد جي ڪليڪٽر جي بنگلي ۾ ويٺل ڏٺم. ان وقت حيدرآباد جو ڪليڪٽر ڪيپٽن قاضي سڄڻنو هو. منهنجو بہ ان ۾ ڪم هو، اتي پير صاحب سان ملاقات ٿي. خير عافيت بعد ڪانئن گهڻن ڏينهن نہ ملڻ جو سبب پڇيم تہ پاڻ مون کي مير عبدالحسين خان سانگيءَ جو هيٺيون شعر پڙهي ٻڌايائون:

تڏهن ترڪ وطن ڪيوسون جڏهن اهل وطن بگڙيا،
جي بگڙڻ جا نہ ها يارو سي ياران ڪُهن بگڙيا،

چيائون تہ منهنجي دور رهڻ جو مٿيون شعر عڪاسي ٿو ڪري. آءٌ يڪدم ڳالهہ سمجهي ويس ۽ ڪجهہ بہ نہ ڪڇيس. ٿوري دير ساڻن ملاقات ڪري موٽيس، وري ساڻن ملاقات نہ ٿي. مگر سندن ياد هميشہ دل ۾ رهي.

نورچشم فياض، دوست عبدالقيوم صائب ۽ نياز همايوني جي چوڻ تي گذريل دور جون يادون لکيون اٿم. اڄ چند سٽون پير الاهي بخش جي ياد ۾ لکيون اٿم.

پير صاحب يان سعيدآباد تعلقو سيوهڻ (پير جو ڳوٺ) ۾ سال 1895ع ۾ ڄاوا. سندن والد بزرگوار جو نالو پير نواز علي هو. هنن جو پيري مريديءَ جو سلسلو قديم الايام کان سنڌ ۽ هندستان ڪانياواڙ تائين رهيو آهي. اهڙي طرح مخدوم نوح عليه الرحمة جي خاندان سان بہ قريبي تعلقات رهيا آهن.

پير صاحب ابتدائي تعليم يان سعيدآباد جي پرائمري اسڪول ۾ ورتي. وڌيڪ تعليم خيرپور ميرس مان حاصل ڪئي ۽ سال 1919ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪري، وڌيڪ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ عليڳڙهہ ڪاليج ۾ داخلا ورتي. جتي سندن تعليم

مڪمل ٿيڻ واري هئي تہ قطع تعلقات خلافت تحريڪ شروع ٿي. پير صاحب ننڍپڻ کان ئي سياسي سوچ، سياسي ساڃهہ رکندڙ هئا، انهيءَ تحريڪ کين يڪدم سياسي سمنڊ ۾ ٽپو ڏياريو. انهي سياسي سمنڊ جي ڪشتيءَ جو ڪشتيبان ناخدا محمد علي جوهر هو. جنهن جي سايہ ۾ پير صاحب جن سياست ۾ آيا. مگر رب پاڪ پير صاحب ڪي سياست جي سمنڊ مان اڪاري تعليم مڪمل ڪرڻ ڏانهن سندن رخ موڙيو ۽ پير صاحب يڪدم پنهنجي تعليم ڏي توجهہ ڏنو. پاڻ پنهنجي تعليم، ڪاميابيءَ سان حاصل ڪري سنڌ ڏي وريا.

ان وقت ڪراچي، حيدرآباد، سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻو وڪالت جي خيال کان مشهور هئا. پير صاحب پنهنجي وڪالت جو آغاز لاڙڪاڻي مان ڪيو. لاڙڪاڻي ۾ ان دور ۾ وڏا وڏا گڙنگ وڪيل موجود هئا. هر اصيل جو رخ هندو وڪيل ڏي هوندو هو. لاڙڪاڻي جا بااثر زميندار وغيره پڻ هندن جي وڪالت جي ساراهہ جا ڍڪ پريندا هئا. اهڙي ماحول ۾ پير صاحب نئون سيڪڙات وڪيل پنهنجي وڪالت ڪيئن جمائي. پير صاحب ان لاءِ اصيل کان في گهٽ وٺڻ لڳا، ٻيو اصيل سان تمام محبت ۽ پيار وارو طريقو اختيار ڪرڻ لڳا. ان ڏس ۾ اصيل کي ياڙو بہ ڏيندا هئا ۽ ماني ٽڪي بہ ڪارائيندا هئا. ان سان گڏوگڏ ڪيس تي محنت ڪري پنهنجي اصيل کي ڪامياب ڪرائيندا هئا. پير صاحب اٽڪل 14_13 سال وڪالت ڪئي ۽ وڪالت ۾ خانبهادر مرزا سڪندر بيگ وانگر ڏاڍي محنت ڪندا هئا. جنهن ڪري ترت وڪالت ۾ تہ ڪامياب ٿيا، مگر آمدنيءَ ۾ سڪڻا رهيا.

لاڙڪاڻي ۾ انهن ڏينهن ۾ مسٽر حنيف صديقي ۽ ٻين ڪن مسلمانن بہ آفيسون ڪوليون، جن ۾ پير صاحب نمايان حيثيت رکندا آيا.

مرحوم غلام علي جعفري ۽ ان جو ڀاءُ نواز علي نياز، نواب حاجي امير علي خان لاهوري سان پير صاحب جا محبت پريا تعلقات هوندا هئا. جعفري ڀائر روينيو کاتي ۾ مختيارڪار هئا، جن جي ڪوشش سان پير صاحب وٽ انهن جي تعلق وارا اصيل بہ ايندا هئا.

پير صاحب جيئن ئي سياسي ميدان ۾ قدم رکيو، تيئن آخر

تائين قدم ڄمائي بيٺا رهيا. سڄو عرصو هڪ قدم به پٺتي نه هٽيا، روز به روز سياست ۾ قدم وڌائيندا رهيا. بس پوءِ هيڏانهن سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي ۽ سنڌ ۾ پهريون پيرو اليڪشن ٿي ته پير صاحب پنهنجي منزل مقصد ماڻڻ لاءِ سياسي ميدان تي لهي آيا. اليڪشن ۾ بيٺا، سندن سامهون ان وقت جو مشهور وڪيل مسٽر يار محمد جوڻيجو (پاٽ وارو) هو. مگر پير صاحب پنهنجي حسن اخلاق سبب ڪامياب ٿي ويا ۽ پوءِ اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيڻ بعد سنڌ جي وزارت ۾ آيا، جنهن سلسلي ۾ پاڻ روينيو جا وزير بڻيا، پوءِ وزير تعليم ٿيا. ڪجهه وقت مختلف وزارتن جا قلمدان سندس قبضءِ قدرت ۾ رهيا، آخر ۾ وزير اعليٰ سنڌ جي ڪرسيءَ جي زينت بڻيا.

پير صاحب وزارت جي ڪرسي تي ويهڻ واري ڏينهن کان ۽ وزارتن تان سبڪدوش ٿيڻ تائين ۽ بعد ۾ سندن سڀاءَ ۽ رويي ۾ ڪابه تبديلي نه آئي. عام ماڻهن سان سندن رويو ڏاڍو سٺو رهيو، باقي ڪاموري ڪرڙي تي اڪثر لٺ اُلاريندا رهيا، ڪنهن تي قلم وهائيندا رهيا. ڪن جي چڱي لاک لاهيندا رهيا، مگر اهي حربا خوش اخلاقيءَ سان هلائيندا هئا. نه ڪنهن جي بيعزتي ڪندا هئا، نه ڪنهن کي قلم سان نقصان پهچائيندا هئا. مڙئي لٺ ۽ چٺ ڏيکاري وزارت وارو دور گذاريندا رهيا. ڪي ڪامورا ۽ ان وقت جو گورنر سر لانسيلاٽ گرهام ڪنهن قدر سندن ان رويي کان ناراض هئا، مگر پير صاحب انهن جي ڪڏهن به پرواهه نه ڪئي. ان وقت جا به جيل سپرينٽنڊنٽ پلن ڪيٽ ۽ لانگ مين ڪانئن گهڻو خائف رهندا هئا. ڇاڪاڻ جو پير صاحب هميشه هنن کي قيدين سان سٺو برتاءُ رکڻ ۽ جيل جي سڌارڻ لاءِ چڱي خاصي تنبيهه ڪندا هئا.

پير صاحب جون پنهنجي وزارت ۾ تعليم جي باري ۾ سرتوڙ ڪوششون ۽ خدمتون تا قيامت تائين سنڌ جي ٻچي ٻچي کي ياد رهنديون. پير صاحب سنڌ ۾ تعليم پوئتي ڏسي پڪو پهه ڪيو ته سنڌ ۾ تعليم ڀرپور نموني ۾ قائم ڪرائيندس. ان ڳالهه کي عملي جامو پهرائيندي پير صاحب مفت تعليم بالغان رائج ڪئي. ڪيئي اسڪول کولايا ۽ ڪيئي ڪاليج کولايا. سنڌ مسلم ڪاليج کولايو ۽ سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرائي. اين. جي. وي هاءِ اسڪول جي بلڊنگ از سرنو تعمير ڪرائي. پير الاهي بخش پنهنجي نالي سان ڪراچيءَ ۾ به ڪالونيون ٺهرايون.

پير صاحب جي انهن خدمتن کي ياد رکڻ خاطر سال 1938ع ۾ سکر جي نامور ڪليڪٽر ٽي ٽي ڪوٺاوالا پير صاحب جي نالي سکر ۾ هڪ ٽاور ٺهرايو، جو "لئريسي ٽاور" نالي سان مشهور هو.

پير صاحب سياست جي سلسلي ۾ هميشہ مسلم ليگ ۾ شامل رهيا. وقتي شايد ڪنهن ٻي پارٽي ۾ رهيا هجن، پر گهڻو وقت مسلم ليگ ۾ رهيا. انهن ڏينهن ۾ پير صاحب هڪ اخبار، جنهن جو نالو شايد شمشير اسلام هو، ڪڍي. جنهن ۾ سياسي، مذهبي ۽ ادبي مضمون شايع ٿيندا هئا.

پير صاحب هميشہ خوش پوش، خوش اخلاق، انسان دوست، مهمان نواز، خود دار، بردبار، باهمت رهيا. پاڻ زندگيءَ ۾ ڪيئي لاها چاڙها ڏٺا. وڪالت جو دور ڏٺو، وزارت جو زمانو ڏٺو. وري انهن کان ڪناره ڪش جا ڏينهن ڏٺا، مگر سندن لباس ۽ سياءَ ۾ تبديلي نہ آئي. ساڳيو لباس (سفيد قميص ۽ شلوار ۽ ترڪي ٽوپي) ۽ ساڳيو پيارو ۽ وڻندڙ سياءُ قائم رهيو.

پير صاحب مصلحتاً يا وقت جي بااثر معرڪن جي زور تي سنڌ مرڪز جي حوالي تہ ڪئي مگر سنڌ جي مٿان ون يونٽ جو ڳٽ مڙهڻ جي خلاف رهيا. ان ڏس ۾ پير صاحب جن ون يونٽ جي سخت مخالفت ڪئي، پير صاحب جو اهوئي ڪارنامو سنڌ ۽ سنڌين سان محبت ۽ سچائيءَ جو ڪافي آهي.

پير صاحب هن وقت عمر جا پنجهتر سال گذاري، باقي عمر جا ڏهاڙا بارگاهہ الاهي ۾ سر بہ سجود رهي "الاهي عاقبت محمود گردان" واري دعا ورد لب ڪندا رهن ٿا. منهنجي دعا آهي تہ رب پاڪ هن محسن قوم جو سايو سنڌي قوم جي سر تي قائم دائم رکي. (آمين)

[ميرزا صاحب هيءُ مضمون پير صاحب جن جي حياتيءَ ۾ لکيو]

ڊاڪٽر ممتاز علي ڏنگراچ

پيرالاهي بخش

(سنڌ جو فقير منش وزير اعليٰ)

سنڌ ڌرتي اهڙي تہ زرخيز ۽ سڳنڌ واري ڌرتي آهي جو ٻوٽن سان گڏ انسانن جو فصل بہ واهہ جو اپائيندي آهي، جنهن ۾ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، پاڪستان جو باني قائداعظم محمد علي جناح، عبدالله هارون، جي.ايم.سيد، ذوالفقارعلي ڀٽو، بينظير ڀٽو، شيخ اياز ۽ ٻيا بہ ڪيترائي اهم ماڻهو اپائي آبياري پيئي ڪئي اٿس. انهن مان هڪ انسان دوست، نيڪ دل، نمازي، فقيرمنش، نوڙت، سياءَ ۽ سادگيءَ وارو ماڻهو موجوده وزير تعليم جو ڏاڏو پيرالاهي بخش بہ هڪ هو.

نالو ۽ نسب: پيرالاهي بخش، ولد پيرنوازعلي، ولد پيرغلام حسين، ڳوٺ "پيرڳوٺ" يان سعيدآباد (سيدآباد) تعلقو سيوهڻ ضلعي دادو جو رهاڪو هو ۽ پيدائش جو سال 1895ع آهي. سندن خانداني سلسلو مخدوم سرور نوح هالائيؒ سان ملي ٿو. پيرصاحب جو ڏاڏو ۽ پڙڏاڏو گهوٽڪي تعلقي ۾ سرحد ريلوي اسٽيشن کان بہ ٽي ميل پري لڳ جهانپور جا رهنڌڙ هئا. سندن وڏڙن جا قبا اڄ بہ هنن جي گهوٽڪي واسي هجڻ جي گواهي ڏئي رهيا آهن. پيرالاهي بخش جو والد صاحب پيرنوازعلي شاهہ پڻ ان ڳوٺ ۾ رهندو هو، سندن خاندان جا ڪيترائي فرد اتان لڏي بهاولپور رياست جي مختلف ڳوٺن ۾ آباد ٿيا. پيرنوازعلي شاهہ جي پهرين شادي پڻ اتان ٿي پر سندس گهر واري شاديءَ کان پوءِ جلدي گذاري وئي ۽ پيرنوازعلي شاهہ جي ٻي شادي مخدوم سرور نوحؒ جي خاندان جي فرد پيرلعل محمد جي ڀيڻ سان ٿي، جيڪي يان سعيد آباد (سيدآباد) جا رهاڪو هئا، پيرصاحب کي ان مان ٽي فرزند ٿيا، (1) پيرالاهي بخش (2) پيرواحد بخش ۽ ٽيون فرزند ننڍي هوندي ماتا ۾ گذاري ويو. پيرنوازعلي ٻارن جي ماماڻن جي ڪري پير ڳوٺ يان سعيدآباد ۾ مستقل آباد ٿي ويو. سندن ملڪيتون گهوٽڪيءَ واري ڳوٺ ۾ هيون، جن جي سارسنڀال ٻيا ڪندا هئا. ڳوٺ درياءَ بادشاهہ جي پائڻ ڪري غيرآباد ٿي ويو ۽ سندن زمينون غيرآباد ٿي ويون، پاڻ سڀ ڪجهہ وساري هميشہ لاءِ پيرڳوٺ جا ٿي ويا.

پيرالاهي بخش 5-6 سالن جو ٿيو تہ سندن پيءُ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. جنهن ڪان پوءِ پالنا جو فرض سندن مامي پيرلعل محمد نڀايو. ۽ 6-7 سالن جي عمر ۾ پيرصاحب جي شادي پير محمدپريل جي نياڻيءَ سان ڪرايائين جيڪو سندن چاچو هو.

تعليم: 1907ع واري ڏهاڪي ۾ پير صاحب کي پان سعيد آباد جي پرائمري اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو جتي هن پڙهائيءَ ۾ دلچسپي ورتي، تعليم ۾ دلچسپيءَ جو سبب پنهنجي ذاتي شوق ڪان سواءِ سندن مامو پڻ هو. پيرصاحب اسڪول ۾ چڱا نمبر کڻندو هو، جنهن ڪري استاد بہ سندس همت افزائي ڪندا هئا. پير صاحب وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ مدرسة الاسلام درخواست موڪلي پر ان جو ڪوبہ جواب نہ آيو، ڪجهہ وقت ڪان پوءِ هڪ وڳو پهري بہ رپيا ڪيسي ۾ ڪٽي رات جو 12 واري گاڏيءَ ۾ سوار ٿي ڪراچي روانو ٿيو. ڪراچي پهچڻ ڪان پوءِ پانن جي هڪ ميمڻ، طالب ۽ جاڙي کي گولي هٽ ڪيائين ۽ اتي رهيو. معلوم ٿيو تہ، سنڌ مدرسة الاسلام ۾ وئڪيشن آهي باقي خيرپور رياست جي ناز اسڪول ۾ داخلا کليل آهي ۽ اتي بورڊنگ هائوس پڻ آهي. اها ڳالهہ 1911ع اپريل جي آهي. جاڙي وارن ڪان بہ ٽي رپيا اڌارا وٺي ڪراچيءَ ڪان خيرپورميرس روانو ٿيو. ٽڪيٽ جا پيسا پورا نہ هئڻ ڪري نوابشاهہ پدعيدن جي ٽڪيٽ ورتائين صبح جو خيرپورميرس پهتو، ٽڪيٽ نہ هئڻ ڪري پليٽ فارم جي چيڙي ڪان جهنگلو ٽپي شهر پهتو ۽ اتان اسٽيٽ جي وزير جي بنگلي تي ويو، عريض نويس ڪان مفت درخواست لکرائي پرائيويٽ سيڪريٽري عبدالمجيد دريشاڻي -ايم-اي جي آفيس ۾ جمع ڪيائين. ان وقت وزير رياست شيخ صادق علي هو ۽ ان جو پرائيويٽ سيڪريٽري مسٽر دريشاڻي هو. درخواست جمع ڪرائڻ وقت مسٽر دريشاڻي آفيس ۾ نہ هو. منجهند جو مسٽر دريشاڻي آفيس ۾ وينو، پيرصاحب کي گهرائي چيائين ”پڙهندين يا بورڊ جي مفت ماني کائي فساد ڪندين“. پيرصاحب چيو ”سائين مان غريب آهيان پڙهندس“. اهڙي طرح ناز اسڪول ۾ پيرصاحب پنهنجي پڙهائي شروع ڪئي ۽ پڙهائيءَ جو اهڙو اطلاع پنهنجي مامي کي ڏنائين.

پير صاحب ذهين شاگرد هو ۽ پنهنجي ڪلاس ۾ پڻ مانيٽر رهندو هو ۽ سندس هم ڪلاسين ۾ شيخ نورمحمد (اڳوڻو چيف جسٽس سنڌ بلوچستان هاءِ ڪورٽ)، مسٽرنبي بخش خان ڪلهوڙو، مسٽر مددعلي شاهه، مسٽرعلي محمد، آغا عبدالنبي، مسٽراسلم شيخ ولد محمد ابراهيم شيخ (وزيرِ رياست)، آخوند رسول بخش، قريشي فتح محمد، ۽ ميان وريل جاناﻻ ملن ٿا ۽ نازهاءِ اسڪول جي استادن ۾ مسٽر عبدالرحمان، مسٽر اڌارام، مسٽر ليلارام، مسٽر ويرومل، مسٽر الله بخش انصاري، مسٽر عبدالمجيد دريشاڻي (پرنسيپال)، مسٽر قنڌاري ۽ مسٽر غلام صابر جا نالا قابلِ ذڪر آهن. پيرصاحب پهريون ۽ ٻيون درجو هڪ سال ۾ پڙهيو. ۽ اهڙيءَ طرح پنجين ۽ ڇهين درجي کي پورو ڪري 1919ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪئي، ميٽرڪ کان پوءِ سندن مامو پيرلعل محمد کين خانبهادر غلام محمد ڀرڳڙيءَ ڏي وٺي ويو تہ جيئن پيرصاحب کي پوليس ۾ انسپيڪٽر ڪرائي. پيرصاحب ڀرڳڙي صاحب سان مليو، ملاقات ۾ ڀرڳڙي صاحب مشورو ڏنو تہ هن چوڪر کي نوڪريءَ بجاءِ ڪاليج ۾ داخلا ڏيارجي تہ بهتر ٿيندو- صلاح کين وڻي. محمد ابراهيم منسٽر پيرصاحب لاءِ 20 رپيا وظيفو مقرر ڪيو، ۽ داخلا جي ڪوشش قاضي خدابخش مورائيءَ ڪئي، اهڙيءَ طرح پيرصاحب جي پڙهائي عليڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ شروع ٿي، ۽ اتي ئي ڪاليج واري تعليم پوري ڪيائين.

مولانا محمد علي جوهر جي چوڻ تي 1920ع ۾ عليڳڙهه يونيورسٽي جن شاگردن ڇڏي، تن ۾ پيرالاهي بخش بہ شامل هو. پيرصاحب عليڳڙهه يونيورسٽي ڇڏي جامعہ مليہ ۾ داخلا ورتي جامع مليہ جو پهريون وائيس چانسيلر مولانا محمدعلي جوهر هو ۽ ان وقت يونيورسٽي جو وائيس چانسيلر اجمل خان هو. ۽ هن اداري جو باني مولانا شيخ الهند هو ۽ هن اداري جو افتتاح پڻ مولانا شيخ الهند ڪيو هو. ڊاڪٽر ذاڪرحسين (جيڪو بعد ۾ انڊيا جو صدر ٿيو) پير صاحب وارن کي اقتصاديات پڙهائيندو هو. پيرصاحب اتي هڪ اخبار ”الاصلاح“ نالي ڪڍندو هو.

خلافت تحريڪ ختم ٿيڻ کان پوءِ 1926ع ۾ پيرالاهي بخش ٻيهر عليڳڙهه يونيورسٽيءَ ۾ داخلا ورتي ۽ سرشاهه نواز ڀٽو جي ڪوشش

سان لاڙڪاڻي ڊسٽرڪٽ پيرصاحب لاءِ اسڪالرشپ منظور ڪئي. پيرصاحب ايم.اي ۽ ايل.ايل.بي پاس ڪري ڊگري وٺي لاڙڪاڻي ۾ اچي وڪالت شروع ڪئي.

وڪالت جو دور: وڪالت شروع ڪرڻ لاءِ پيرصاحب جڏهن لاڙڪاڻي وڃڻ لاءِ، دادو ريلوي اسٽيشن تي پهتو ته پهريون ڪيس دادو شهرجي هڪ معزز شخص ميان جيوڻ شاهه مرحوم کين ڏنو. ۽ فيس به پير صاحب کي ڏنائين. ان ڪان پوءِ ٽورو اڳ جيڪب آباد ۾ ڏهه خون ٿيا هئا، هن ڪيس ۾ چار جوابدار مسلمان هئا ۽ جيترا هن ڪيس ۾ جوابدار هئا اوترا هن ڪيس ۾ وڪيل هئا. جوابدار خان بهادر دلمراد خان جو وڪيل ان دور جو مشهور قانوندان سرشفيع هو ۽ ٻن جوابدارن جا وڪيل مسٽر عبدالغفار پيرزادو ۽ مسٽرغلام قادر هئا. ۽ جوابدار نبي بخش ولد خدابخش جو وڪيل محترم پيرالاهي بخش هو. مزي جي ڳالهه ته مسٽر شفيع محمد جي اصيل کي سزا ملي، باقي پيرالاهي بخش جو اصيل آزاد ٿي ويو. هن ڪيس ۾ پير صاحب جو اصيل خلافتي ورڪر هو، تنهن ڪري پيرصاحب ان جي فيس به نه ورتي هئي. پيرصاحب مستقل نموني سان جڳهه وٺي باقاعده لاڙڪاڻي ۾ وڪالت جو ڪم شروع ڪيو ۽ پنهنجي پيشي ۾ تمام گهڻي دلچسپي ورتي جنهنڪري ٿورن ڏينهن ۾ ايترو ته ڪم وڌي ويو جو پير صاحب کي مددگار جي ضرورت محسوس ٿي. پيرصاحب وٽ به ٽي منشي ڪم ڪندا هئا، پر سڀ ڪان زياده ڀروسو سعدوديري جي هندو ارجنداس تي ڪندا هئا. ارجنداس انگريزي ڪونه پڙهيل هو، پر پوءِ به انگريزي ڦر ڦر ڳالهائيندو هو، ساري عمر پير صاحب وٽ رهيو ۽ پيرصاحب به ان سان نڀايو. ارجنداس 1961ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ ديهانت ڪري ويو ۽ پيرصاحب سندس پونيرن سان به پئي نڀايو.

پيرصاحب غريبن جا ڪيس مفت ۾ هلائيندو هو، ۽ کين هرقسم جي سهولت ڏيندو هو، غريب توڙي امير اصيل سندس اوطاق تي اچي رهندا هئا ۽ انهن جي هڪ جهڙي خدمت ٿيندي هئي. پيرصاحب جي لاءِ لاڙڪاڻي ۾ هيءَ مشهور چوڻي هئي ”بابا پير جو ننگر چڙهيو پيو آهي“.

پير صاحب جي اوطاق تي اسحاق ڏوترو ۽ پريو پنهور جهڙا جل ڦٽاڪا خادم 24 ڪلاڪ خدمت لاءِ تيار رهندا هئا.

پيرصاحب جن کي ذاتي زمين ڪانہ هئي، سندن نَنڍو ڀاءُ واحدبخش پنهنجي مامي پيرلعل محمد جي زمين ڪاهيندو هو ۽ گهر جي سنڀال سرڙي بہ ڪندو هو.

1931ع ۾ جڏهن بيراج نڪتو تہ پير صاحب يڪسائيءَ تي زمينون ڪڻڻ شروع ڪيون ۽ وڪالت جا پيسا زمينن ۾ لڳائيندو ويو ۽ ٿورن ڏينهن ۾ پنهنجي پيرن تي بيهي ويو ۽ سکي زندگي گذارڻ لڳو.

سياست ۽ سياسي عهدا: جيئن تہ پيرالاهي بخش شاگرديءَ جي زماني کان سياست سان ڳنڍيل رهيو ۽ عليڳڙهہ يونيورسٽيءَ ۾ شاگرد يونين جو پڻ نائب صدر رهيو. مٿي ڳُنري چڪو آهي تہ خلافت تحريڪ جي عشق ۾ پيرالاهي بخش عليڳڙهہ يونيورسٽي ڇڏي جامع مليہ ۾ داخلا ورتي.

1921ع ۾ خلافت تحريڪ هڪ ڪانفرنس ٿي، پيرصاحب ان ۾ بہ شريڪ هو، هيءَ مشهور ڪانفرنس آهي، جنهن جي ڪيس ۾ مولانا محمدعلي جوهر، مولانا شوڪت علي، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، پيرغلام مجدد سرهندي ۽ شري شنڪر آچاريہ کي ٻہ ٻہ سال سزا ملي.

پيرصاحب ڪجهہ وقت آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽي ۽ ڪجهہ وقت آل انڊيا خلافت ڪميٽيءَ جو بہ ميمبر رهيو ۽ سنڌ جي مسلمان ڪانگريسي ميمبرن مان شروعاتي ميمبر هو.

دادو ضلعو جڏهن ڏارٽيو تہ لوڪل بورڊ جون چونڊون ٿيون پيرصاحب پنهنجي دوستن، خان بهادر يارمحمد ۽ خان بهادر محمد پريل ڪلهوڙي جي چوڻ تي جوهيءَ مان اليڪشن ۾ بيٺو، پر سياست ۾ ناتجربي ڪار هئڻ ڪري هار مليس. بقول سندس ”اڳتي لاءِ سٺو سبق مليو“. ڪين اسڪول بورڊ جي ميمبري ملي. 1936ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبريءَ لاءِ اليڪشن جي تياري شروع ٿي ۽ پير صاحب بہ ميدان ۾ لهي پيو. پاٽ جي مشهور وڪيل خان بهادر يارمحمد جوڻيجي کي هارائي سنڌ اتحاد پارٽيءَ طرفان پيرصاحب سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو. سنڌ اتحاد پارٽيءَ کي سڀ ڇڏي ويا پر

پيرصاحب پوءِ بہ وفا ڪئي ۽ ان ۾ رهيو. پيرصاحب مسلمان ڪانگريس ۾ بہ شامل رهيو. 23- مارچ 1938ع ۾ پيرصاحب الله بخش سومري جي ڪابينا ۾ روينيو جو وزير رهيو ۽ پوءِ وزير تعليم ٿيو. 1942ع ۾ بنده علي خان جي وزارت مهل الڳ ٿي ويو. ۽ ان ئي سال الله بخش سومري جي وزارت بہ وئي ۽ پيرصاحب ٻيهر وزيرتعليم ٿيو ۽ مال جي وزارت جو قلمدان بہ پيرصاحب وٽ هو. تعليم جي وزارت سنڀالڻ وقت سنڌ ۾ تعليم جو تناسب تمام گهٽ هو، پيرصاحب تعليم ڪي عروج ونرائڻ لاءِ تعليمِ بالغان شروع ڪرائي ۽ ان ڪي مؤثر بنائڻ لاءِ سڄيءَ سنڌ جو دورو ڪيائين. ان دور ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ صرف چار ثانوي اسڪول هئا. ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ جو تہ تصور بہ نہ هو. سندس ڪوشش سان ڪراچيءَ ۾ سنڌ يونيورسٽي قائم ٿي. پير صاحب ان جو پهريون وائيس چانسيلر اي.بي.اي حليم ڪي مقرر ڪيو. جيڪا بعد ۾ ڪراچي يونيورسٽي ٿي وئي. بعد ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي رٿا تيار ڪري بل پيش ڪيائون ۽ سخت مخالفت جي باوجود اهو بل پاس ڪرايائين. سائين جي.ايم.سيد پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" جي جلد 2 جي صفحي نمبر223 تي لکن ٿا: "سنڌ جي جملي وزيرن کان هن جي وزارت جي عرصي جا تعميري ڪم گهڻا آهن."

سنڌ ۾ سندس ايام وزارت جا مکيہ يادگار هيٺيان آهن:

سنڌ مسلم ڪاليج برپاڪرڻ، سنڌ ۾ زوري مفت تعليم، ۽ بالغن جي تعليم رائج ڪرڻ، سنڌ يونيورسٽي قائم ڪرڻ، موجوده اين.جي.وي هاءِ اسڪول ۽ ٺٽوڪي سنڌ ايس.ٽي ڪاليج لاءِ بلڊنگ نهرائڻ، ڪراچيءَ ۾ ٻن پيرالاهي بخش ڪالونين جي نهرائڻ ۾ مدد ڏيڻ، ان کان سواءِ ڪيترن ئي ڪاليجن ۽ تعليمي ادارن جي برپاٽيڻ ۾ پڻ پيرصاحب جو هٿ هو. 1943ع ۾ الله بخش سومري جي وزارت ختم ڪري سرغلام محمد ڪي حڪومت جي دعوت ڏني وئي. تہ پير صاحب مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو. 1932ع کان 1937ع تائين سرشاهنواز ڀٽو سان گڏ سنڌ ڪي بمبئيءَ کان الڳ ڪرڻ واريءَ تحريڪ ۾ پڻ حصو روتو . سرشاهنواز سان گڏ سنڌ يونائيٽيڊ فرنٽ ۾

جوش ۽ ولولي سان ڪم ڪيو. پيرالاهي بخش صاحب ڪجهه وقت خاڪسار تحريڪ ۾ به رهيو.

پاڪستان ٺهڻ ڪان پوءِ سنڌ جو گورنر سرغلام حسين هدايت الله ٿيو ۽ ايوب کهڙو وزيراعليٰ ٿيو. ايوب کهڙي ڪراچيءَ کي مرڪزي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ ڪان انڪار ڪيو ته مرڪز سندس حڪومت ختم ڪري سندس جاءِ تي پيرالاهي بخش کي سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ڪيو. پير صاحب وزيراعليٰ ٿيندي ئي حڪم جاري ڪيو ته:

سنڌ آبزرور اخبار ڇهن مهينن لاءِ بند.

جي.ايم.سيد پنهنجي ڳوٺ ۾ نظر بند.

جي.ايم.سيد اليڪشن ۾ قاضي محمد اڪبر ڪان هارايو، پوءِ جي.ايم.سيد قاضي صاحب تي ڌانڌليءَ جو ڪيس ڪيو، ڪيس ۾ جي.ايم.سيد جو وڪيل پيرعلي محمد راشدي هو ۽ پيرالاهي بخش قاضي صاحب جي ڪيس ۾ گواهه هو. ڪورٽ سزا ٻڌائي، جنهن ۾ قاضي صاحب ۽ پيرصاحب جي ميمبري ختم ۽ ڇهن سالن لاءِ ٻئي نااهل قرار ڏنا ويا. ڇهن سالن جي سزاختم ٿيڻ ڪان پوءِ پيرصاحب هميشه لاءِ اقتدار جهڙي ڪنوار ڪان محروم رهجي ويو.

"ون يونٽ" جي قيام ڪان پوءِ ان جي خلاف پيرصاحب تحريڪ ۾ حصو ورتو ۽ 1953ع تي ان ڏوهه ۾ ٻين اڳواڻن سان گڏ گرفتار ٿيو ۽ پوءِ آزاد ٿيو. ايوب خان جي مارشلا واري دور ڪان پوءِ پيرصاحب عملي سياست ڇڏي ڏني. وري 1969ع ۾ دوستن جي اصرار تي سياست ۾ سرگرم ٿيو.

11 آڪٽوبر، 1954ع تي حيدرآباد ۾ "ون يونٽ" جي خلاف سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ ۾ پيرالاهي بخش هڪ يادگار تقريرڪئي؛ ان جو متن هن طرح آهي:

> "جناب صدر! مان هن موضوع تي ڊگهي تقرير ڪرڻ نٿو گهران. منهنجي آنربل دوست مسٽر جي.ايم.سيد جيڪي به ٿي ڳالهيون پيش ڪيون هيون، مان سمجهان ٿو ته انهيءَ جي نقطہ نگاهه ڪان به ٿي ڳالهيون هن هائوس جيُ اڳيان پيش ڪريان.

مسٽر جي.ايم.سيد هن هائوس جي اڳيان، جيڪا 16- سيپٽمبر تي عريضي پيش ڪئي هئي، انهيءَ جون بہ ٽي ڳالهيون هتي واضح ڪرڻ گهران ٿو. ٻيو تہ انهيءَ تي ڪيترن ئي آنربل ميمبرن صاحبن چيو آهي ۽ آنربل شاهنواز پيرزادي بہ چيو آهي، جي مان پوءِ اوهان کي پيش ڪندس.

جناب صدر! مسٽر جي.ايم.سيد جيڪي ڳالهيون پنهنجي عريضيءَ ۾ پيش ڪيون آهن. سي مان هتي واضح ڪريان ٿو:

(1) دولت پاڪستان جي مرڪزي قانون ساز ادارن ۾ سنڌ کي بہ اوترائي عيوضي ملڻ گهرجن، جيترا سڀني مستقل قوميتن مان هرهڪ کي ملن.

(2) صوبائي اختيارن جي حدن اندر پنهنجين سمورين ملازمتن تي پاڻ قابض هجن.

(3) ملڪ جي دفاعي ملازمتن سميت سڀني مرڪزي ملازمتن ۾ ڪين آدم شماريءَ جي لحاظ سان جڳهون ملڻ گهرجن.

(4) پنهنجي قدرتي ذرائع پيداوار ۽ پنهنجي صنعتي ۽ تجارتي وسائل جي ملڪيت ۽ استعمال سندس ئي مڪمل اختيار ۾ هجن.

(5) اعليٰ کان اعليٰ تعليم پنهنجي مادري زبان جي ذريعي حاصل ٿئي.

(6) سمورين سنڌي ڳالهائيندڙ ايراضين (ڪراچي فيڊرل ايراضيءَ سميت) جهڙوڪ رياست خيرپور، بهاولپور جا ڪي حصا، رياست لسٻيلو وغيره، جيڪي جاگرافيءَ جي لحاظ سان هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن، تن سڀني جي قومي زندگي متحده سياسي اجتماع تي ٻڌل هجي ۽ کيس اهي سمورا سياسي، اقتصادي، ثقافتي ۽ ٻيا حق حاصل هجن، جن تي قوميتن جي

خود ارادي واري تسليم شده اصول هيٺ ڪنهن به مستقل قوميت جو حق جاري تي سگهي ٿو.

جناب صدر! هيءُ ريزوليشن آهي، جنهن تي سيني هڪ هڪ صاحبن گهڻو ڳالهايو آهي، پر هڪ ڳالهه ضرور چوندس ته، اسان جو آنربل چيف منسٽر صاحب جو مون کان گهڻو آزمودگار آهي، تنهن کان پڇيو وڃي ته سنڌ جڏهن بمبئيءَ سان شامل هئي، تڏهن ان جي ڪهڙي حالت هئي! جڏهن اتي سنڌ جا مان سمجهان ٿو ته 18، 19 ۽ 20 ميمبر هوندا تن سان ڇا حالت ٿي گذرندي هئي، ڪيس چڱيءَ طرح خبر هوندي.

توهان تنهن وقت سنڌ جي حالت ڏسو ها جڏهن بمبئيءَ سان شامل هئي ته ان جي حالت بدتر هئي. اسان سان ماٽيجي ماءُ وارو برتاءُ هو. جنهن ڪري اسان جي آنربل چيف منسٽر صاحب زور شور سان ڪوشش ونئي سنڌ بمبئيءَ کان الڳ ڪرائي. تنهنڪري هاڻي به اسان سان ساڳي حالت ٿيندي، جو سنڌي پيا دربدر ٿيندا. تنهنڪري سنڌي عوام انهيءَ ”هڪ يونٽ“ تيڻ تي خوش نه آهي. مهرباني ڪري سنڌي عوام کان انهيءَ باري ۾ به رايو ورتو وڃي، ڏنڊي جي زور تي هيءُ ريزوليشن پاس ڪرايو نه وڃي. مان اوهان کي چيلنج ڪندس ته سنڌ جو عوام ان ڳالهه لاءِ هرگز تيار نه آهي. ڇاڪاڻ ته مان ٻهراڙين ۾ ويو آهيان ۽ مون کي خبر آهي ته سنڌي عوام ڪنهن به حالت ۾ ”هڪ يونٽ“ ۾ راضي نه آهي. ٻيو مان اڄ جو مثال اوهان کي ٻڌايان ٿو ته، جيئن مان صبح جو آيس پئي ته رستي تي چانهه جو هوٽل هو، اتي اچي بينس ته هوٽل واري مون کان پڇيو ته، اوهان سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر آهيو ڇا؟ مون چيومانس ته تون ڪيئن ٿو چوين. تنهن تي جواب ڏنائين ته: اڄ اسيمبلي ٿيندي، جنهن ۾ ”هڪ يونٽ“ جو سوال بحاليءَ لاءِ پيش ٿيندو ۽ انهيءَ ڪري سمجهيم ته اوهان به ميمبر آهيو. تنهن تي مون چيو مانس ته هائو ۽ مون کي چيائين ته: توهين وڃو ڇا سنڌ کي ختم ڪرڻ!

سائين منهنجا سنڌ جي عوام جي اها حالت آهي. مگر جي
توهان ڏنڊي جي زور سان يا ماڻهن کي جيل ۾ وجهڻ سان يا
پوليس جي زور سان، جنهن جي پهري هيٺ اسان آهيون،
"هڪ يونٽ" جو ريزوليشن پاس ڪرائيندا ته اهو نيڪ نه آهي."

وفات: پيرصاحب کي دم جي شڪايت رهندي هئي. پيرصاحب پيرالاهي بخش ڪالونيءَ ۾ عيدنماز اداڪئي ۽ پوءِ عباسي شهيد اسپتال ۾ داخل مخدوم طالب الموليٰ جي طبع پرسي ڪيائين ۽ کين عيدمبارڪ ڏنائين. ۽ ان کان پوءِ نواب غلام مصطفيٰ جتوئي ۽ صوبائي اسيمبلي جي رڪن الحاج زاهد عليءَ سان ملاقات ڪيائون، شام جو پيرصاحب کي پيٽ ۾ تڪليف ٿي، تڪليف وڌي وڃڻ ڪري پيرصاحب کي رات جو 11 وڳي سول اسپتال ڪراچيءَ ۾ داخل ڪيو ويو، اتي پيٽ جي سور سان گڏ کين رت جون الٽيون به ٿي پيون. بعد ۾ پيرصاحب جو پرسنل ڊاڪٽر پروفيسر مشتاق گهرايو ويو، پر ڊاڪٽرن جي غفلت سبب پيرصاحب جورت گهٽو وهي چڪو هو ۽ سندس موت واقع ٿيو. پيرصاحب تقريباً 80 سال هن فاني دنيا ۾ رهيو. 8 آڪٽوبر 1975ع تي صبح جو 11 وڳي پير صاحب جي جنازي نماز ايم.سي پارڪ ۾ مولانا احتشام الحق ٿانويءَ پڙهائي، ۽ ڪيس مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو.

پونيرن ۾ پنج پٽ- پيرمحمد نواز، پير شاهه نواز، پير عبدالحميد، پير عبدالمجيد ۽ پيرعبدالرشيد ۽ به نياڻيون ڇڏيون. وڏن عهدن تي رهڻ جي باوجود پير صاحب مختصر ملڪيت ڇڏي. هن دور ۾ سندس پوٽو پير مظهرالحق (موجوده سينيئر وزير ۽ صوبائي وزير تعليم) سندن سياسي وارث آهي.

پيرصاحب جي وفات کان پوءِ ڪونا والا جي ڪوشش سان يادگار "پيرالاهي بخش لٽريسي ٽاور" سکر جي ريلوي اسٽيشن پرسان هڪ ٽڪريءَ تي جڙيو، جيڪو اڄ به پير صاحب جي ياد تازي ڪرائي ٿو.

تعزيتون:

تعزيتي پيغام: وزيراعظم ذوالفقارعلي ڀٽو چيوته: توهان جي والد سنڌ جي لاءِ وڏي وزير جي حيثيت سان نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون

هيون. آءٌ ۽ منهنجي اهليه هن ڏک واري موقعي تي توهان جي غم ۾ شريڪ آيون. انهيءَ کان علاوه صدرپاڪستان چوڌري فضل الاهي گورنر سنڌ بيگم رعنا لياقت علي خان وڏو وزير مسٽرغلام مصطفيٰ جتوئي، وفاقي وزيرتعليم مسٽر حفيظ پيرزادو، وزير اطلاعات ميرهزار خان بجاراڻي، صوبائي وزير ٽرانسپورٽ سيد بديع الحسن زيدي، صوبائي وزير مواصلات ميرعطا حسين ٽالپر، ۽ ٻين اهم سياست دانن ۽ دانشورن تارون ڪري سندن خاندان سان تعزيت ڪئي.

مرحوم کي صدر، وزيراعظم، وزيراعليٰ ۽ مخلتف اڳواڻن خراج تحسين پيش ڪيو.

سنڌ ۽ بلوچستان هاءِ ڪورٽ جي ريفرنس ۾ مرحوم کي خراج تحسين پيش ڪيو ويو ۽ زندگيءَ جي هرشعبي سان تعلق رکندڙن پيرصاحب جي مرتئي تي پونيرن سان تعزيت ڪئي ۽ انتهائي ڏک جو اظهار ڪيو ۽ هي جملا چيا تہ: پيرالاهي بخش جي وفات سان سنڌ هڪ عظيم محب وطن اڳواڻ کان محروم رهجي وئي - سندس خدمتن کي ڪڏهن بہ وساري نٿو سگهجي.

محمد امين مگسي

پير الاهي بخش صاحب

جديد سنڌ جي سياست تي جن شخصيتن اڻ مٽ نشان ڇڏيا آهن، انهن شخصيتن ۾ پير الاهي بخش صاحب نمايان نظر اچي ٿو. پير صاحب جو خاندان پان سيدآباد تعلقي سيوهڻ جي پرسان پير ڳوٺ جو وينل هو. سندن خانداني تعلقات مخدوم آف هالا شريف وارن سان پڻ رهيا آهن. سندن ڏاڏي جو نالو پير غلام حسين صاحب هو. هن خاندان جا مريد ڪانياواڙ ۽ هندستان ۾ ڪافي جاين تي اڄ به موجود آهن.

پير الاهي بخش صاحب 1895ع ڌاري پنهنجي اباڻي ڳوٺ پيرڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. پرائمري تعليم پانن جي اسڪول ۾ حاصل ڪئي. ان کان پوءِ مئٽرڪ خيرپور ميرس هاءِ اسڪول ۾ حاصل ڪيائين. وڌيڪ تعليم لاءِ عليگڙهه ڪاليج ۾ ويا. جتي ڪجهه ٽائيم پڙهيا. عليگڙهه مان جن شاگردن مولانا محمد علي جي چوڻ تي ڪاليج ڇڏيو ۽ قطع تعلقات ڪيو، انهن ۾ پيرالاهي بخش صاحب به شامل هيو. عليگڙهه مان ڇڏي پاڻ نئين برپا ڪيل جامعه مليه يونيورسٽيءَ ۾ اچي پڙهڻ لڳو. هن درسگاهه جو بنياد محمود الحسن وڌو ۽ حڪيم اجمل خان ان جو وائيس چانسيلر هو. اها يونيورسٽي پوءِ دهلي ۾ ڪجي وئي.

جامعه مليه ۾ تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ پير صاحب جن سنڌ ۽ ڪراچي ۾ 10-9-8 جولاءِ 1921ع تي سڏايل ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو. جنهن ۾ مولانا شوڪت علي، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، پير غلام مجدد سرهندي، شنڪر آچاريه کي به ٻه سال سزا ملي هئي. خلافت تحريڪ جهڪي ٿيڻ کان پوءِ بي.اي، ايل.ايل.بي جا امتحان پاس ڪري لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪيائين، وڪالت جي دوران به جلسن جلوسن، عام ڪانفرنسن ۾ حصو وٺندو رهيو ۽ سندن ماڻهن سان رابطو رهندو آيو. سنڌ جي بمبئيءَ کان عليحدگيءَ کان پوءِ 1937ع ۾ پهريون چونڊون سنڌ اسيمبليءَ جون ٿيون. پير صاحب انهن ۾ حصو ورتو. سندن مقابلو دادو- جوهي تڪ مان علائقي جي با اثر شخص خانبهادر يار محمد خان جوڻيجو پاٽ جو

وينل هو، ان سان ٿيو. پير صاحب ڪيس شڪست ڏني ۽ اسيمبليءَ ۾ چونڊجي آيو. پير صاحب سنڌ اتحاد جو ميمبر پڻ هو.

مارچ 1938ع ۾ سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت کي شڪست آئي. جنهن کان پوءِ الله بخش سومري جي وزارت ٺهي. پير صاحب کي روينيو جو وزير طور ڪنيو ويو. پير صاحب پير علي محمد راشدي صاحب سان گڏجي سنڌ ۾ عوام سان رابطو ڪيو. جيڪو بلڪل نئون تجربو ۽ هڪ نئين روايت هئي. ان کان اڳ ڪڏهن به اهڙي قسم جو رواج نه هوندو هو ته وزير، عوام وٽ وڃن ۽ رابطو ڪن. پير صاحب سڄيءَ سنڌ جا عوامي دورا ڪيا ۽ جلسا ڪيا. عوام کي ذهن نشين ڪرايو ته نئين وزارت سندن ڀلي لاءِ ڪم ڪرڻ چاهي ٿي. پير صاحب عوام جون شڪايتون ٻڌي موقعي تي حڪم جاري ڪيا. عوام جا ڏک سور ۽ حال احوال معلوم ڪيا. سنڌ ۾ اهو پهريون مثال هو جو سرڪاري عملدار ۽ عوام هڪ ٻئي جي قريب ٿيا ۽ برابري ۽ هڪجهڙائيءَ جو ثبوت ڏنو ۽ هڪ ئي دسترخوان تي گڏ ماني کاڌي.

ايک هي صف ۾ کهڙے هوگئے محمود و اياز

ماڻهن ۾ اهو تاثر قائم ڪيو ويو ته وزير ۽ عملدار عوام جا خدمتگار آهن. ان ڪري آفيسرن کي عوام جو خادم ”السلطان خادم“ وارو نمونو پيش ڪرڻ گهرجي. پير صاحب جي ان طوفاني دوري ماڻهن ۾ همت، جرئت ۽ بهادري ۽ بيداريءَ جي لهر پيدا ڪري ڇڏي. پر وري ٻئي طرف آفيسرن ۽ بيورو ڪريٽ طبقي ۾ ناراضگي پيدا ٿي. خاص طور تي يورپي ذهن رکندڙ آفيسرن گورنر کي شڪايت ڪئي ته پير صاحب جي دورن سندن رعب ۾ ڪمي آڻي ڇڏي آهي ۽ ماڻهن ۾ قانون جي عزت گهٽجي ويئي آهي. اهڙي قسم جا الزام لڳايا ويا. خاص طور تي آفيسر طبقي پير صاحب جي ان دوري کي ناڪام بنائڻ لاءِ ڪيتريون ئي قانوني رڪاوٽون حائل ڪيون. گورنر ۽ آفيسر طبقي جي دٻاءَ ٻين وزيرن کي پڻ مجبور ڪيو، جيڪي پڻ عوام سان تعاون ڪرڻ لڳا ۽ آفيسرن جي پيدا ڪيل پروپيگنڊا جي اثر ۾ اچي ماڻهن سان عدم تعاون ڪرڻ لڳا.

حقيقت ۾ عوام ۾ شعور ۽ حوصلي وڌڻ سان ٽن گروهن کي نقصان پهتو ٿي، اهي طبقا هئا:

1. وڏا زميندار. 2 هندو شاهوڪار طبقو 3- آفيسر.
اهي ٽئي طبقا عوام کي دٻائي نيچ ڪرڻ ۾ برابر جا شريڪ هئا. پير صاحب، الله بخش وزارت ۾ مارچ 1940ع تائين رهندو آيو. ان کان پوءِ مير بندهه علي جي وزارت ۾ هڪ سال کن رهي، پوءِ وزارت کان ٻاهر رهيو.

1941ع ۾ وري الله بخش وزارت قائم ٿي، ان ۾ ٻيهر شامل ٿيو. 1942ع ۾ خانبهادر الله بخش ڪانگريس تي ڪنيل قدمن خلاف احتجاج ڪيو ۽ انگريزن طرفان مليل لقب واپس ڪيا. ان تي گورنر کيس ڊسمس ڪري ڇڏيو ۽ سر غلام حسين کي وزارت ٺاهڻ جي آڇ ڪئي. پير صاحب ان وزارت ۾ شريڪ ٿيو ۽ پوءِ مسلم ليگ ۾ پڻ شموليت اختيار ڪئي.

1947ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو. سر غلام حسين سنڌ جو گورنر مقرر ٿيو ۽ وزيراعظم جي چارج محمد ايوب کهڙي کي ملي. 1948ع ۾ کهڙي صاحب جو ڪراچيءَ جي سوال تان مرڪزي حڪومت سان اختلاف ٿي پيا. کهڙي صاحب ڪراچيءَ کي مرڪز جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان ڪري مرڪزي حڪومت ان کي ڊسمس ڪري ڇڏيو. ۽ پيرالاهي بخش وزيراعليٰ بڻيو. 1953ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ جون نئين سر چونڊون ٿيون. ان ۾ پير صاحب متحده محاذ طرفان چونڊجي آيو، ۽ متحده محاذ جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. 9 نومبر 1954ع ۾ پيرزادو وزارت ڊسمس ٿي ۽ گورنر جنرل غلام محمد، کهڙي صاحب تان پروڊا جون پابنديون ختم ڪري کيس سنڌ جو وزيراعليٰ مقرر ڪيو. کهڙو صاحب وزيراعليٰ بڻجندي پير صاحب جي پٺ کي جيل ۾ وڌو ۽ 11 - ڊسمبر 1954ع تي حيدرآباد ۾ سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس سڏرائي ميمبرن کان زوري بل پاس ڪرائي سنڌ کي 'ون يونٽ' ۾ شامل ڪرايو. ان نهراءَ جي برخلاف ووٽ ڪندڙن مان پير صاحب به هو.

19- جنوري تي مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون، ان ۾ پير صاحب چونڊجي آيو ۽ مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ متحده محاذ پارٽيءَ جو سيڪريٽري ٿي رهيو. پاڪستان نيشنل پارٽي ٺهي ۽ پير صاحب ان جو ميمبر رهيو. 17 سيپٽمبر 1959ع ۾ مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ 'ون يونٽ' ٽوڙڻ جو نهراءُ رئيس غلام مصطفيٰ خان

پرڳڙي پيش ڪيو، ان جي پاس ڪرائڻ لاءِ پير صاحب تمام گهڻي ڪوشش ورتي. 18 آڪٽوبر 1958ع ۾ ملڪ ۾ مارشل لاءِ نافذ ڪيو ويو ته پير صاحب کي به ٻين ملڪ جي مکيه سياستدانن وانگر سياست مان خارج ڪيو ويو. پير صاحب ذاتي طور تي سادگي پسند، ڪفايت شعار، ملڻا جلڻا، يارن جا يار، نمازي، خوش خلق، عوام سان ميل جول رکڻ وارا انسان هئا. اقتدار ۾ هجي يا اقتدار کان ٻاهر. هرحال ۾ سندس حالت هڪ جهڙي رهندي هئي. ڪنهن به ماڻهوءَ کي فائدو پهچائڻ ڪانسواءِ نه رهندو هو. هو هڪ سخي ۽ فياض انسان هو. سنڌ جي مڙني وزيرن کان پير صاحب جي وزارت جا سماجي، تعليمي ۽ تعميري ڪم گهڻا آهن. سنڌ ۾ سندس ايام ڪاري دوران خاص ڪم هيٺيان آهن:

سنڌ مسلم ڪاليج برپا ڪرڻ، سنڌ ۾ زوري تعليم ۽ مفت تعليم عام ڪرڻ، بالغن جي تعليم رائج ڪرڻ. موجوده اين-جي- وي هاءِ اسڪول ٺٽوڪي سنڌ ايس-ٽي ڪاليج لاءِ بلڊنگ ٺهرائڻ، ڪراچي ۾ پيرالاهي بخش ڪالوني ٺهرائڻ ۾ مدد ڏيڻ. ان ۾ ڪيترن ڪاليجن ۽ اسڪولن کي قائم ڪرڻ ۾ پير صاحب جو وڏو هٿ هو. پير صاحب بنيادي طور تي روشن ۽ ترقي پسند خيالن جو مالڪ هو، هو عوام ۾ شعور ۽ سجاڳي پيدا ڪرڻ ۽ ان جي خدمت ڪرڻ جي جذبي سان سرشار هو.

[ڪتاب: ”جوڳيئڙا جهان ۾“ (مشاهير دادو) از- محمد امين مگسي. ڇپائيندڙ: علامه آءِ. آءِ. قاضي اڪيڊمي ميهڙ، مئي 1997ع]

*

ڏٽي بخش مگسي

دادوءَ جو جهونو سياستدان

پيرالاهي بخش

مرحوم پيرالاهي بخش ولد پير نواز علي شاهه سنڌ جي سياستدانن ۾ نالي واري سياستدان، وڪيلن ۾ برڪ وڪيل، ڀان شهر جي لڳ تعلقي سيوهڻ ۾ 1895ع ۾ جنم ورتو. ابتدائي تعليم ڀان شهر جي پرائمري اسڪول ۾ حاصل ڪيائين ۽ ان بعد سيڪنبري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ خيرپور ميرس جي ناز هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتائين. جتان 1919ع ۾ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو ۽ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ عليڱڙهه ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. جتان مولانا محمد علي جوهر جي چوڻ تي 1920ع ۾ عليڱڙهه ڪاليج ڪي ڇڏي جامع مَليه ۾ پڙهڻ لاءِ ويو. ان وقت جامع مليه جو چانسيلر حڪيم اجمل خان هو. اتي ڪجهه وقت پڙهڻ ڪان پوءِ پير صاحب سنڌ واپس موٽي آيو. اُن وقت سنڌ ۾ خلافت تحريڪ زورن تي هئي ۽ پير صاحب ان تحريڪ ۾ زور شور سان حصو وٺڻ لڳو.

جڏهن انگريزن خلافت تحريڪ جو زور ٽوڙي وڌو تہ پير صاحب ٻيهر عليڱڙهه ڪاليج ۾ داخلا ورتي، جتان پاڻ 1929ع تائين لاڳيتو پڙهي ايم. اي ۽ ايل. ايل. بي جي ڊگري حاصل ڪري، لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪيائين. اُن وقت لاڙڪاڻو ضلعو هو، جنهن ۾ دادو پڻ شامل هو. سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ کان پوءِ پير صاحب 1937ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ لاءِ دادوءَ جي تڪ مان خانبهادر يار محمد جوٽيجي جهڙي نالي واري ۽ بااثر شخصيت جي مقابلي ۾ اليڪشن ۾ بيٺو. جنهن ۾ پير الاهي بخش اليڪشن کٽي سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي آيو. فوراً ئي پاڻ سنڌ اتحاد پارٽيءَ جو ميمبر ٿيو.

پير الاهي بخش صاحب الله بخش سومري جي وزارت ۾ روينيو کاتي جو وزير مقرر ٿيو ۽ سال 1940ع تائين وزير رهيو. وري 1941ع ۾ الله بخش سومري صاحب جي وزارت ۾ ٻيهر وزيرمقرر ٿيو ۽ 1942ع ۾ سر غلام حسين هدايت الله جي وزارت ۾ وزير ٿي رهيو.

1946ع جي چونڊن ۾ پير الاهي بخش مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو ۽ ساڳئي سال ۾ جي. ايم. سيد جي مقابلي ۾ قاضي محمد اڪبر جي حمايت ڪيائين. پاڪستان نهڻ کان پوءِ محمد ايوب کهڙي جو ڪراچيءَ جي مسئلي تي مرڪزي حڪومت سان اختلاف ٿي پيو. کهڙي صاحب ڪراچيءَ کي مرڪزي حڪومت جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو. مرڪزي حڪومت کهڙي صاحب جي وزارت کي ختم ڪري پير الاهي بخش کي سنڌ جو وزيراعليٰ مقرر ڪيو.

سال1949ع ۾ جي.ايم.سيد جي اليڪشن پٽيشن جي فيصلي جي نتيجي ۾ پير صاحب کي وزارت ۽ ميمبريءَ تان هٿ ڌوئڻو پيو ۽ قاضي فضل الله وزير اعليٰ مقرر ٿيو.

1952ع ۾ پير صاحب متحده محاذ پاران سنڌ اسيمبليءَ جي سيٽ تي چونڊجي آيو ۽ متحده محاذ جو جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو.

1954ع تي سنڌ اسيمبلي ۾ "ون يونٽ" خلاف ووٽ ڪندڙن ۾ پير صاحب پڻ شامل هو. پاڻ وري بہ مغربي پاڪستان اسيمبلي 1956ع ۾ اسيمبلي ميمبر چونڊجي آيو، پر 1958ع واري مارشل لا ۾ پير صاحب بہ ٻين سياستدانن وانگر سياست کان خارج ٿي ويو. ان کان پوءِ پير صاحب پنهنجي زمينداري سنڀالڻ ۽ وڪالت ڪرڻ لڳو.

پير الاهي بخش پنهنجي وزارت جي دور ۾ سنڌ ۾ زوري تعليم ڏيارڻ ۽ تعليم بالغان وارا قانون پاس ڪرايائين ۽ انهن قانونن تي عمل درآمد ڪرڻ لاءِ سخت قانون پڻ جوڙيائين. ان کان علاوه سنڌ مسلم ڪاليج، اين.جي.وي هاءِ اسڪول ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جهڙا تعليمي ادارا قائم ڪرايائين.

پير الاهي بخش صاحب محمد پريل پنهور جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو، ڇاڪاڻ تہ جڏهن پير صاحب خيرپور ميرس ۾ پڙهندو هو، تنهن وقت خيرپور ميرس جو وزير محمد پريل پنهور هو، جيڪو تعلقي دادوءَ جي ڳوٺ 'عبدالرحيم جو ڪوهہ' جو رهاڪو هو. جنهن صاحب رياست خيرپور جي طرفان دادوءَ وارن ڇوڪرن کي فري بورڊنگ (مفت رهائش) ۽ هر هڪ شاگرد کي بہ رپيا اسڪالر شپ ماهوار ڏياريندو هو. جن ۾ پير صاحب ۽ قادر بخش مگسي پڻ شامل هئا. جن کي محمد

پريل پنهور تمام گهڻو پائيندو ٻه هو. چاڪاڻ تہ اهي ٻئي شاگرد (پيرالاهي بخش ۽ قادربخش مگسي) تمام ذهين هئا، تہ ساڳئي وقت اهي شاگرد سندس ڳوٺ جي ويجهڙائي وارا هئا.

ان کان علاوه پير الاهي بخش سان جيڪي دوست خيرپور ميرس ۾ گڏ پڙهندا هئا، تن کي ياد ڪندي ڪجهہ نالا ذهن تي ياد اچي رهيا آهن:

مرحوم سيد مدد علي شاهہ

سابق ڊپٽي ڪمشنر دادو اصل وينل ڳوٺ نوشهرو فيروز، نوابشاهہ.

نور محمد پٽي

سابق ڊپٽي ڪمشنر دادو وينل ڳوٺ موريو پٽي لڳ چڪ، ضلع دادو.

قادر بخش مگسي آفيس سپرٽينڊنٽ

پي.ڊبليو.ڊي بلڊنگس دادو، ڳوٺ گل محمد مگسي تعلقو ضلعو دادو.

الله بخش انصاري، ڊپٽي ڪمشنر دادو وينل ٺٽو.

علي محمد گاڏهي

سپرٽينڊنٽ آف پوليس حيدرآباد وينل خيرپور ناٿن شاهہ ضلعو دادو.

علي محمد سيال عرف ٻوڪ صاحب، ڊائريڪٽر ايجوڪيشن.

آغا عبدالنبي پناڻ، ڊپٽي ڪمشنر وينل شڪارپور ضلعو شڪارپور.

نور نبي ڇهواڻ، سپرٽينڊنٽ آف پوليس ٺٽو وينل خيرپور ميرس.

علي خان ابڙو صاحب، انسپيڪٽر صاحب آف اسڪولس حيدرآباد ڊويزن وينل ضلعو لاڙڪاڻو

عبدالقادر ڪنير، ڊپٽي ڪمشنر دادو وينل خيرپور ميرس ٻيا وغيره.

پير الاهي بخش کي ٽي نياڻيون ۽ پنج پٽ ٿيا. هر هڪ: نالي پير محمد نواز، پير شاهنواز، پير عبدالمجيد، پير حاجي عبدالحميد، پير عبدالرشيد.

پير الاهي بخش قداور، بدن جو هلڪو ۽ مٿي تي ڳاڙهي ترڪي ٽوپي پائيندو هو. اڇي قميص سلوار ۽ بوٽ پائيندو هو. ڪلهي تي اڇو ٽوال ۽ هٿ ۾ ڏونگڙو لڪڻ کڻندو هو. وزارت واري دور کان وٺي پڄاڻيءَ تائين امير غريب سان هڪ جهڙو هلندو هو، سادو کائيندو ۽ هنڊائيندو هو.

پير صاحب صورت ۽ سيرت جو من موهيندڙ ۽ صوم صلوات جو پابند هوندو هو.

دادوءَ جي هن جهوني سياستدان 1975ع ۾ وفات ڪئي. سندس وصيت مطابق کيس پير الاهي بخش ڪالوني ڪراچيءَ جي جامع مسجد شريف جي پير ۾ دفن ڪيو ويو، جيڪا مسجد سندس ٺهرايل آهي ۽ پير الاهي بخش ڪالوني پڻ سندس نالي پنيان آهي.

[ڪتاب "دادو منهنجون يادون" از: ڏٽي بخش مگسي ڇپائيندڙ: ڪاڇو پبليڪيشن ڪراچي، سال 2005ع]

*

اقبال احمد خان

سنڌ جو وڏو وزير- الحاج پير الاهي بخش

8- آڪٽوبر 1975ع تي، جناب پيرالاهي بخش جي وفات سببان سنڌ صوبو هڪ معروف ۽ هردلعزيز شخصيت کان محروم ٿي ويو! پير صاحب جي وفات جو اطلاع جتي ۽ جنهن به حلقي ۾ پهتو، ان کي نهايت ئي ڏک ۽ غم سان ٻڌو ويو. سياسي ليڊرن جي مرتئي تي تعزيتي بيانن ۽ پيغامن جو اخبارن ۾ ڇپجڻ ڪا به غيرمعمولي ڳالهه نه آهي. پير الاهي بخش مرحوم لاءِ به رسمي طور تعزيت جو اظهار ڪيو ويو آهي، پر پير صاحب مرحوم اُنهيءَ اعتبار کان بنهه خوشنصيب ۽ منفرد ماڻهو هو جو هن 85 ورهين جي چڱي خاصي عمر ماڻي ۽ جڏهن هن خالقِ حقيقي جي دعوت تي لبيڪ چيو ته سندس دائمي جدائيءَ تي واقف ڪارن، ممنونِ ڪرم عزيزن ۽ دوستن محض رسمي افسوس جو اظهار نه ڪيو پر هر نقطئہ نظر سان سندس وفات کي نه صرف سموري صوبي پر ساري ملڪ جو نقصان تصور ڪيو. گهرو وڳوڙ ۽ صوبائي عصبيت جي ماحول ۾ پير صاحب جهڙي محب وطن پاڪستانيءَ جو وجود يقيناً غنيمت هو. صوبي سنڌ کي اڄ به پير صاحب جي ايتري ئي ضرورت هئي جو شايد ايتري ضرورت اڄ کان ڪجهه سال اڳ نه رهي هئي. هو اتحاد تي يقين رکندڙ هڪ بزرگ سياسي اڳواڻ هو.

پير الاهي بخش مرحوم برصغير جي هڪ مخصوص تاريخي دور جي نمائندگي ڪندو هو. سندس تعلق عملاً اُنهيءَ نسل سان هو،جنهن مسلمانن ۽ هندن کي به الڳ قومون سمجهيو ۽ مسلمانن لاءِ تحريڪ پاڪستان ۾ سر ڌڙ جي بازي لڳائي، چو ته مسلمانن جي فلاح جو اهوئي واحد رستو هو، ته هو رنگ، نسل، علائقائي ۽ لساني فرق کان مٿانهون رهي هڪ متحد ۽ منظم قوم بڻجن، ۽ سندن مخالفت ۾ مختلف دلفريب نعرن ۽ حيلن بهانن سان وڳوڙ پيدا ڪندڙ عناصرن جي مڪارين ۽ چالبازين کي ناڪام بڻائن.

جناب پيرالاهي بخش تحريڪ پاڪستان ۾ رهي سرشاهنواز ڀٽي مرحوم سان گڏجي سنڌ کي بمبئيءَ کان آزاد ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ قائداعظم محمد علي جناح جا هٿ مضبوط ڪيا. ان جو بنيادي سبب

سنڌ جي مسلمانن کي بمبئيءَ جي هندو سياستدانن ۽ شاهوڪارن جي سرپرستيءَ کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ هو. ڇو ته ان طرح سان مسلمان، تعليم، واپار ۽ سرڪاري ملازمت ۽ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ هندن ۽ انگريزن جي هٿ هيٺ پئي رهيا. آل انڊيا مسلم ليگ باقاعده هڪ ٺهراءُ ذريعي سنڌ کي بمبئيءَ کان عليحدگيءَ جو پهريون ئي مطالبو ڪري چڪي هئي.

پيرالاهي بخش هند جي ورهاست بعد مهاجر ۽ انصار کي بنا فرق جي سمورن رهواسين کي هڪجهڙي نظر سان ڏٺو. ان مان صاف ظاهر آهي ته موصوف کي متحده پاڪستان ۽ پاڪستاني عوام جو گڏيل مفاد ڪيترو عزيز هو. هو سنڌ ۾ پيدا ٿيو ۽ سنڌ لاءِ سندس دل ۾ قدرتي طور تي وڏي محبت پريل هئي، پر هن هڪ ڪشادي دل، ڊگهي نظر ۽ قومي اڳواڻ جي حيثيت سان اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته هو پهرين مسلمان ۽ پوءِ پاڪستاني شهري هو. هو پاڪستان کي اسلام جو مضبوط قلعو سمجهندو هو. "ون يونٽ" جي مخالفت جي سلسلي ۾ پير صاحب جو موقف واضح هو ته انهيءَ عمل سان صوبائي عوام جو احساس محرومي تمام شدت سان وڌي ويندو.

پير ڳوٺ (ضلع دادو) پير صاحب مرحوم جو اباڻو وطن ۽ جنم ڀومي هو. جتي هو 1895ع ۾ پيدا ٿيو هو. عليڳڙهه جي قيام دوران انهيءَ نسل ساز اداري ۾ هن کي تعليم حاصل ڪرڻ جو موقعو مليو، اُتي ئي سندس دل ۾ مسلم قوميت جي سربلنديءَ جو احساس پيدا ٿيو. بي.اي اتان پاس ڪيائين، پوءِ مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه مان قانون جو امتحان (ايل.ايل.بي) پاس ڪيو. تحريڪِ خلافت جي تاريخي جدوجهد کي پير صاحب تمام ويجهي کان ڏٺو ۽ مولانا محمد علي جوهر جي سرپرستيءَ ۾ جيڪا تحريڪ هلي رهي هئي، ان ۾ هو وڏي جوش ۽ ولولي سان گڏ شامل ٿيو، جتي سندس سياسي تربيت ٿيءَ ۽ مسلم قوميت جو ذوق اجاگر ٿيو.

جڏهن آل انڊيا مسلم ليگ جي لڳاتار مطالبي تي سنڌ کي بمبئيءَ کان الڳ ڪيو ويو، ته پير الاهي بخش صوبائي وزارت ۾ وزيرتعليم طور شامل ٿيو. گڏوگڏ وزارت خزانه جو قلمدان به کيس سونپيو ويو. تعليم جو قلمدان سنڀالڻ کان پوءِ پير صاحب سنڌجي پنهنجي پيل تعليم کي

سنڌ جا اڳوڻا ٻہ وڏا وزير:جناب پير الاهي بخش هڪ تقريب ۾
ان وقت جي وڏي وزير جناب غلام مصطفيٰ جتوئي کي بيج لڳائي رهيو آهي
(پي. آءِ بي هال ۾ آفيس واري تقريب 1975ع)

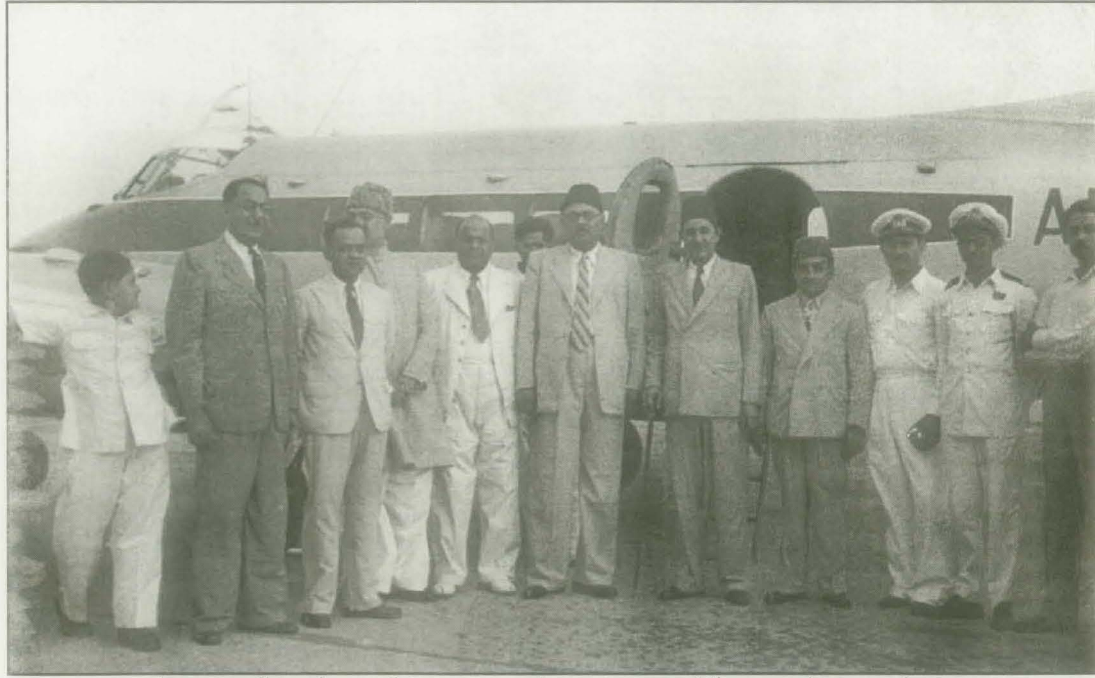
جناب پير الاهي بخش صاحب، جناب غلام مصطفيٰ جتوئي ۽ ٻيا پير الاهي بخش
ڪالونيءَ ۾ ڪميونٽي هال ۽ آفيس جي افتتاحي تقريب دوران

جناب پير الاهي بخش صاحب ۽ جناب غلام مصطفيٰ جتوئي پير الاهي بخش ڪالونيءَ ۾ هال ۽ آفيس جي افتتاحي تقريب دوران اسٽيج تي ويٺل آهن. مائيڪ تي هڪ ٻارڙو نعت پڙهي رهيو آهي

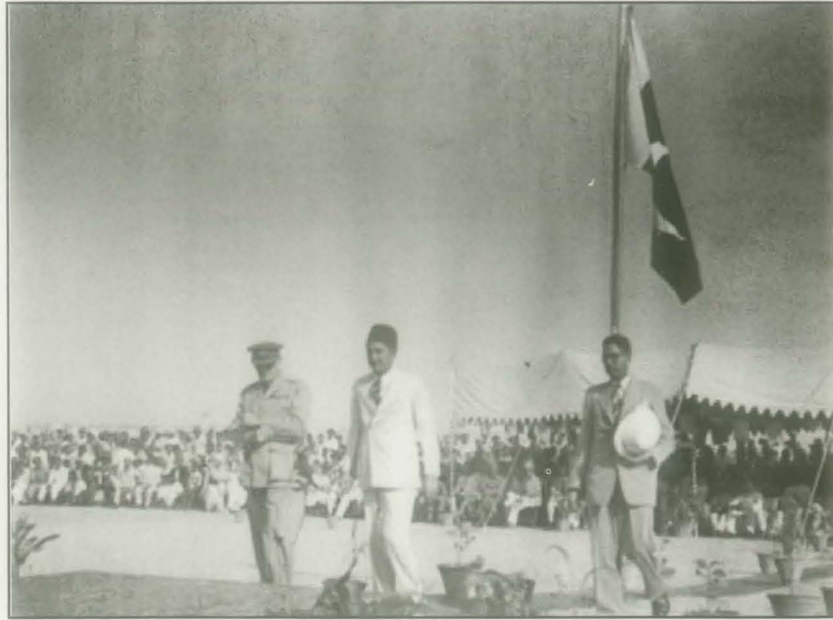
پير الاهي بخش ڪالوني ڪراچيءَ ۾ ڪوٺايل افتتاحي تقريب ۾
جناب پير الاهي بخش صاحب ۽ ٻيا شامل آهن

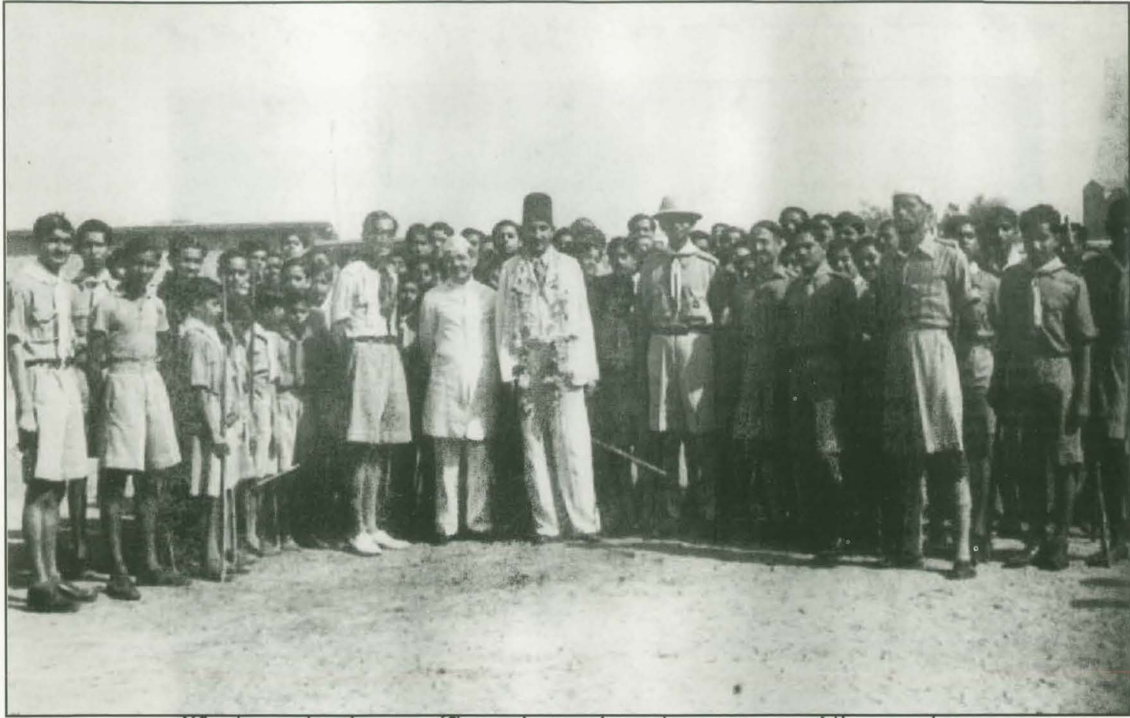
ڪراچي: جناب پير الاهي بخش صاحب، مير غلام علي ٽالپر ۽ ٻيا
ايئرپورٽ تي گروپ فوٽو ڪيرائيندي

ڪراچي: وزيراعليٰ سنڌ جناب پير الاهي بخش صاحب جن اولمپڪ گيمز جو افتتاح
ڪري رهيا آهن (1948ع)

ڪراچي: جناب پير الاهي بخش صاحب وزيراعليٰ سنڌ،
سنڌ اولمپڪ گيمز جي افتتاحي تقريب دوران (1948ع)

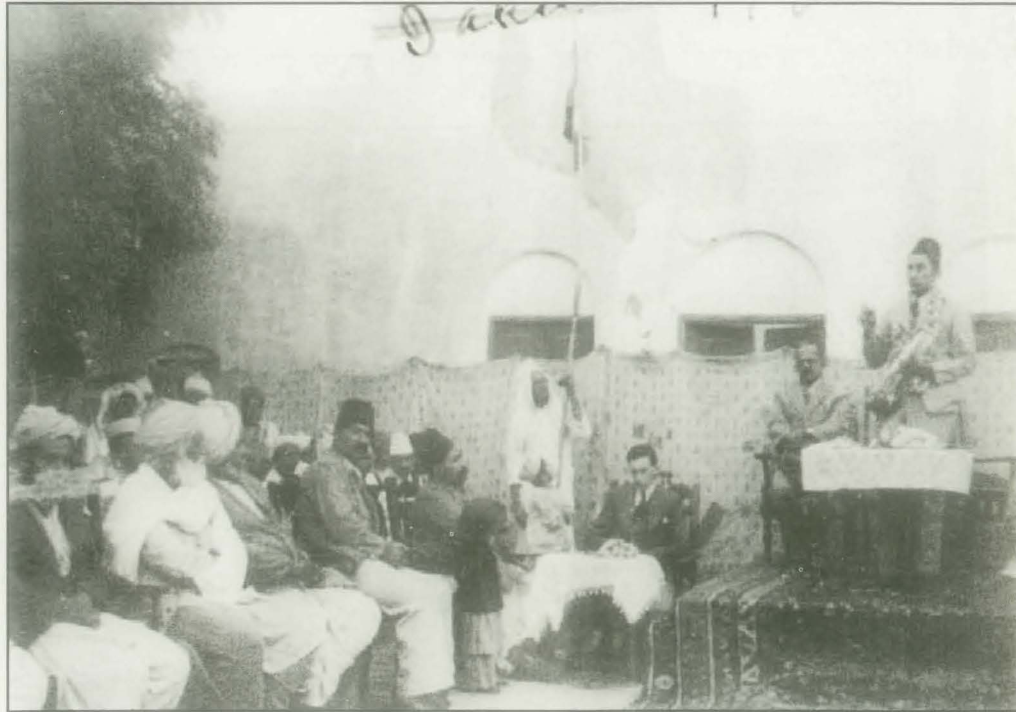
جناب پير الاهي بخش صاحب اسڪولي شاگردن ۽ استادن سان گڏ

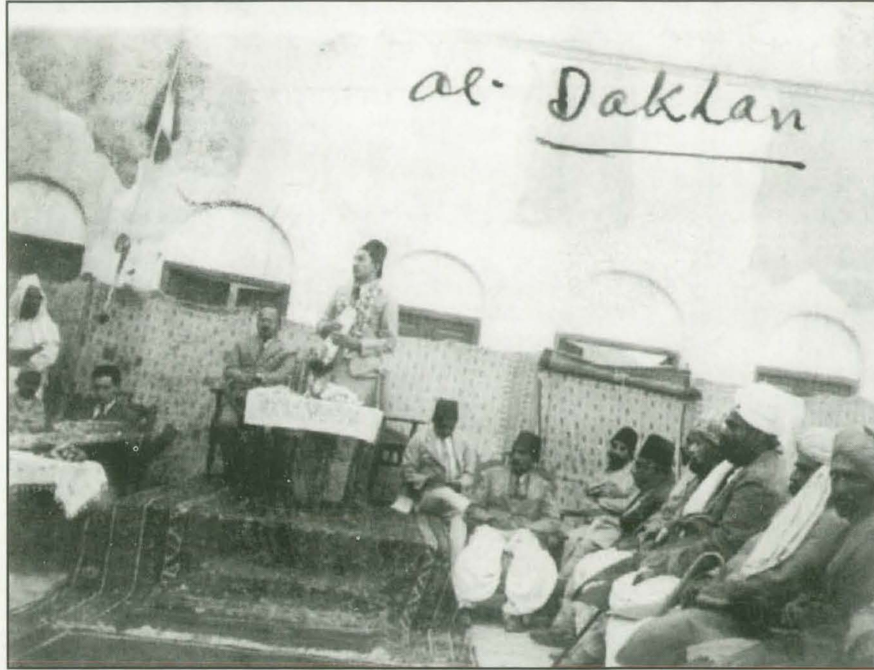
ڪراچي: جناب پير الاهي بخش صاحب هڪ رانديگر کي ميڊل انعام طور ڏيئي رهيو آهي.

ڪراچي: وزيراعليٰ سنڌ جناب پير الاهي بخش صاحب، سنڌ اولمپڪ گيمز دوران عملدارن سان گڏ

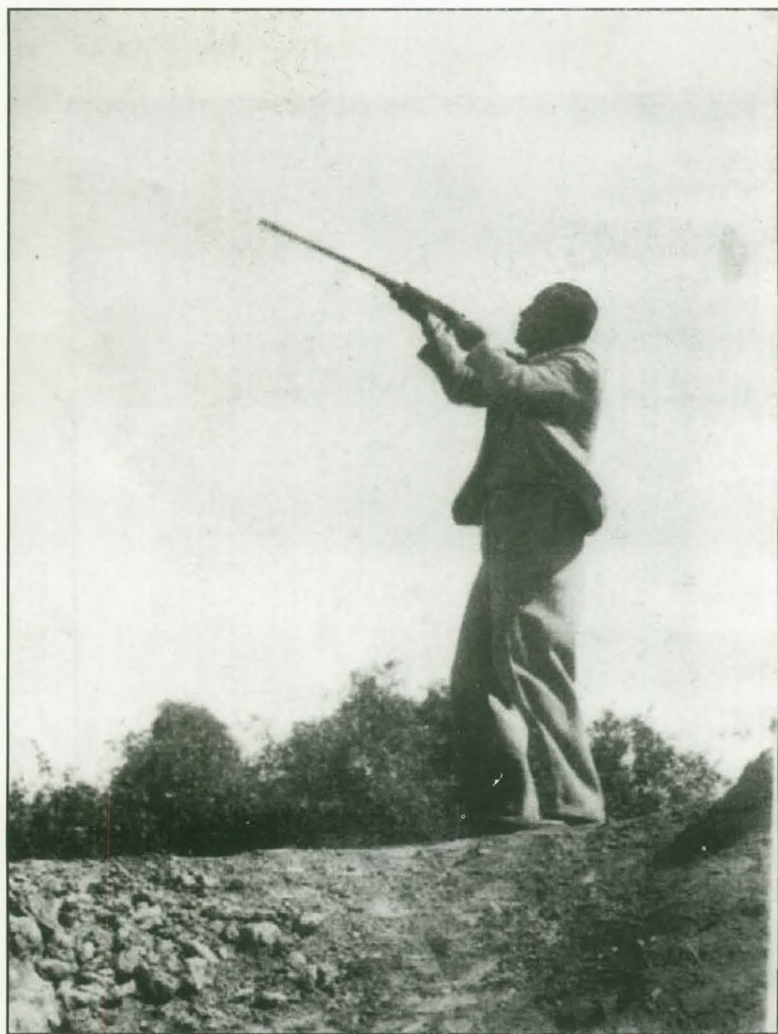
ڏکڻ: جناب پير الاهي بخش صاحب هڪ تقريب ۾ حاضرين سان مخاطب آهن (1938ع)

ڊکڻ: جناب پير الاهي بخش صاحب 1938ع ۾ کوٽايل هڪ ڪارنر تقريب
کي خطاب ڪري رهيا آهن

(29 آڪٽوبر 1939ع) پهرين ايجوڪيشنل ڪانفرنس پونا ۾ پير الاهي بخش جي مختلف شخصيتن سان گروپ تصوير. پير صاحب ڪرسيءَ تي ڪابي پاسي کان پنجين نمبر تي ويٺل آهن

جناب پير الاهي بخش صاحب جن بندوق سان شڪار ڪري رهيا آهن

جناب پير الاهي بخش صاحب ۽ ٻين عملدارن جو شڪار ٽيل هرڻين سان گڏ ورتل فوٽو

عام ڪرڻ لاءِ نهايت ئي تن دهي ۽ لگن سان ڪم ڪيو، اڄ سندس وفات تي رڳو سندس خاندان ئي نه پر سنڌ جا سمورا طبقا سوڳوار آهن.

1937ع ۾ سنڌ جون جيڪي تعليمي حالتون هيون، ان جو موازنو اڄ جي تعليمي ترقيءَ سان ته نه ٿو ڪري سگهجي، پر ان وقت پوري صوبي ۾ ڪُل چار ثانوي اسڪول هئا. ڪاليج جو نانءُ نشان به نه هو، يونيورسٽيءَ جو تصور به نه هو. صوبائي وزيرتعليم جي حيثيت ۾ پيرالاهي بخش تعليمي ادارا کولرايا، سنڌ مدرسي کان علاوه صوبي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو قيام به سندس ئي ڪوشش جي نتيجي ۾ عمل ۾ آيو. ۽ اڄ اها سنڌ يونيورسٽي پوري ملڪ جو هڪ عظيم الشان تعليمي اداري جي حيثيت ۾ موجوده نسل جي ذهني تربيت ڪري رهي آهي. پروفيسر اي.بي حليم کي سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر، جناب پيرالاهي بخش مقرر ڪيو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ 1948ع ۾ پيرالاهي بخش سنڌ جو وڏو وزير بڻيو. سنڌ جي صوبائي سياست جو اهو نهايت اهم دور هو. پاڪستان جي وزيراعظم جناب لياقت علي خان ۽ خود پاڪستان جي باني قائداعظم محمد علي جناح کي انهيءَ وقت وڏا وڏا مسئلا درپيش هئا. هڪ طرف جمون ڪشمير ۾ ڀارت پنهنجي جارحاڻي ارادن سان گڏ ڪشميري عوام ۽ پاڪستاني مفادن خلاف جنگ جي شروعات ڪري ڇڏي هئي. ٻي طرف لکن جي تعداد ۾ مسلمان مهاجر هندستان کي ڇڏي پاڪستان اچي رهيا هئا. هر صوبي ۾ مهاجر ڪيمپ موجود هئي. پر سڀ کان وڌيڪ پنجاب ۽ سنڌ ۾ ڪيمپون هيون. جتي حڪومت کي مهاجرن جي معاشي، سماجي بحاليءَ جو مسئلو حل ڪرڻو هو. صوبائي مسلم ليگ ۾ اڪثر اندروني گهوٽالو رهندو هو. انهن سيني ڳالهين جي باوجود پير صاحب ذاتي طور تي ساڃي ئي جذبي ۽ لگن سان ڪم ڪندو رهيو.

سنڌ جي سياست ۾ جيڪو اندروني بحران ٿوري ٿوري ساهيءَ بعد پيدا ٿيندو هو، جنهن سبب مرڪزي حڪومت ۽ صوبائي حڪومت جي رابطن تي منفي اثر پوندو هو. مسٽر محمد ايوب کهڙو، مسٽر يوسف هارون ۽ پيرالاهي بخش وڏ وزارت جي عهدن تي فائز رهيا، ته ان وقت سڀ کان وڌيڪ مسئلا پناهه گيرن جي آبادڪاريءَ جا هئا. حقيقت اها آهي ته انهيءَ مسئلي تي جنهن سنجيدگيءَ ۽ باقاعده منصوبابنديءَ سان گڏ جناب پيرالاهي بخش

مرحوم ڪم ڪيو، اهو سنڌ جي تاريخ ۾ هميشه يادگار رهندو. هن مهاجر وستي ناهڻ تي خصوصي ڌيان ڏنو، جيڪي اڄ به با رونق آبادين جي صورت ۾ موجود آهن. جن کي ڏسي بي ساخته علامه اقبال جو هيءُ شعر ياد اچي ٿو:

”ڪرين گے اهل نظر تازه بستيان آباد“

ڪراچيءَ کي مرڪزي حڪومت جو صدر مقام بڻائڻ لاءِ صوبي سنڌ کي خصوصي حيثيت ڏيڻ ۽ حيدرآباد کي سنڌ جو نئون گاديءَ جو هنڌ بڻائڻ جا منصوبا انهيءَ زماني ۾ بحث هيٺ هئا، ۽ مرڪزي حڪومت، ڪراچيءَ کي مستقبل جي فيصلي ڪرڻ ۽ باقي معاملن کي حل ڪرڻ لاءِ خصوصي ڪميٽي سنڌ جي وڏي وزير جي نگرانيءَ ۾ نهي. انهيءَ موقعي تي مسٽر ايوب کهڙي ۽ مرڪزي مسلم ليگ جي وچ ۾ جيڪا ڇڪتاڻ جاري رهي، اهو هڪ الڳ داستان آهي. البته پيرالاهي بخش مرحوم جي شخصيت جو اهو پهلو خصوصي طرح قابلِ ذڪر آهي ته هن هڪ محبِ وطن پاڪستانيءَ جي حيثيت ۾ قائداعظم محمد علي جناح جو اعتماد حاصل ڪيو ۽ سنڌ جي مقامي يا پناهه گير رهواسين ۾ ڪنهن قسم جو فرق پيدا ٿيڻ نه ڏنو، پر جتي ڪڏهن اهڙي صورتحال پيدا ٿيندي هئي، ته هو خوشگوار فضا ۽ دوستاڻي ماحول جوڙڻ لاءِ دورا ڪندو هو. پير صاحب جي قول ۽ فعل جي هڪ ڪَرائي هر مڪتبهٔ فڪر جي ماڻهن جي دليون کٽي وٺندي هئي. پير صاحب سنڌين ۽ مهاجرن جي وچ ۾ يڪسان طور تي قابلِ احترام شخصيت سمجهيو ويندو هو، ان ڪري پير صاحب هميشه محبت، انساني همدردي ۽ اتحاد جي روشن علامت بڻجي زنده رهيو ۽ رهندو.

(روزانه ”جنگ“ 14-آڪٽوبر 1975ع سنڌيڪار: دين محمد ڪلهوڙو)

*

مولويٰ بخش پنهور

سنڌ ۾ تعليم جو باني

الحاج پيرالاهي بخش سنڌ صوبي جي وزير تعليم ۽ وزير اعليٰ جي حيثيت سان ڏهه سال صوبي لاءِ بي غرض خدمتون سرانجام ڏينلو رهيو. هو صاحب دادو ضلعي جي سيوهڻ تعلقي ۾ پيان سيدآباد شهر ويجهو پير جي ڳوٺ ۾ هڪ تمام معزز خاندان ۾ جنم ورتو، سندن شجرو سنڌ ۾ حضرت مخدوم نوح سرور عليہ رحمت هالا شريف سان ملي ٿو. پير صاحب کي ناز هاءِ اسڪول خيرپور ۽ مسلم يونيورسٽي عليڳڙهه جي شاگرد جي حيثيت ۾ تعليم جاري رکڻ لاءِ سخت جدوجهد ڪرڻي پئي، انهيءَ دور ۾ پير صاحب جي تعليم لاءِ دلچسپي ان وقت جي ڊسٽرڪٽ لوڪل بورڊ لاڙڪاڻي جي صدر سرشاهنواز ڀٽي جو ڌيان ڇڪايو (ان وقت دادو لاڙڪاڻي ضلعي جو حصو هو) ۽ هن پير صاحب کي عليڳڙهه يونيورسٽي ۾ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ لوڪل بورڊ ۽ پنهنجي طرفان اسڪالرشپ ڏيئي ڏاڍو همٿايو. تعليم مڪمل ڪرڻ کان اڳ ڪجهه سال پير صاحب مولانا محمد علي جوهر جي حڪم تي خلافت تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڪم ڪيو پر پوءِ وري عليڳڙهه وڃي ايم.اي ۽ ايل.ايل.بي پاس ڪري لاڙڪاڻي ۾ وڪالت شروع ڪئي جتي کين سر شاهنواز ڀٽي جي سرپرستي حاصل رهي. جناب پير الاهي بخش پنهنجي سادگي، نيڪ نيتيءَ ۽ مهمان نوازيءَ ڪري جلد ئي لاڙڪاڻي ۽ دادو ضلعن ۾ دوستن، اصيلن ۽ همدردن جو هڪ وڏو حلقو پيدا ڪري ورتو.

پاڻ 1937ع ۾ دادو- جوهي تڪ مان سنڌ صوبائي اسيمبلي جو ميمبر چونڊجي ويو ۽ جلدئي سنڌ ڪابينا ۾ روينيو وزير ٿيو. تنهن کان پوءِ کين سنڌ جي سياست ۾ پنهنجي خاندان ۽ تعليمي پسمنظر سان لاڳيتو هڪ عوامي رهنما جي ممتاز حيثيت حاصل رهي. پير صاحب سنڌ ۾ تعليم جي بنياد وجهندڙن ۾ سڀ کان اهم حيثيت رکندڙ هو ۽ صوبي اندر وڏي پيماني تي بالغن جي تعليم شروع ڪرڻ لاءِ وزير جي حيثيت سان سخت محنت ڪيائين. هن صاحب پاڪستان تحريڪ جي جدوجهد جي شروعاتي

زماني ۾ ئي مسلم ليگ ۾ شموليت اختيار ڪئي ۽ قائداعظم ڪيس هڪ مخلص ۽ سچي پوئلڳ جي حيثيت سان ڏسندو هو. اهو پير الاهي بخش صاحب ئي هو جنهن ڪراچي ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو بنياد وڌو. ان کان علاوه پير صاحب مهاجرن جي آبادڪاريءَ لاءِ ڪيتريون ئي ڪالونيون ٺهرايون ۽ آخر تائين پيرالاهي بخش ڪالوني جي ڪيترن ئي عوامي سهوليت جي منصوبن لاءِ ڪم ڪندو رهيو، جن مان ڪيتريون ئي رٿائون سندن اوچتي وفات سبب اڌ ۾ رهجي ويون.

جناب پير صاحب پنهنجي پويان تمام وڏو خاندان ڇڏي ويا آهن، جن ۾ پٽ، نياڻيون، پوٽا ۽ ڏوهٽا شامل آهن. صاحب پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجي هڪ پوٽي پير مظهرالحق (ايم.اي، ايل.ايل.بي) کي سياسي تربيت ڏني، جيئن هو دادو ضلعي جي سماجي ۽ سياسي زندگيءَ ۾ نسبتاً صحيح جاءِ نشين ثابت ٿي سگهي. نوجوان پيرمظهر کي پنهنجي ڏاڏي جون سڀ خوبيون ورثي ۾ مليون آهن. هيءُ هڪ نوجوان ايرنڊڙ وڪيل آهي ۽ نوجوان سنڌي نسل جي تمنائن جو آئينہ دار آهي. جنهن سان گڏ منجهس اعليٰ قدرن ۽ انساني خدمت لاءِ موروثي روايتون پڻ موجود آهن، جنهن سندس لائق ڏاڏي کي معاشري ۽ ملڪ ۾ هڪ اعليٰ مقام ڏياريو.

[روزاني عبرت حيدرآباد تاريخ 21- آڪٽوبر 1975ع]

*

عبدالڪريم چشتي

عرض حال

آنربل پير الاهي بخش هاٽوڪي وزيراعليٰ سنڌ کي قدرت ايزديءَ جي طرفان نيڪ دل ۽ نيڪ سيرت عطا ٿيل آهي. ساڻس خلافت جي تحريڪ کان وٺي، بيحد برادرانه ۽ دوستانه تعلقات پئي رهيا آهن. هن ۽ هن جي ڪن محترم رفيقن پبلڪ جي خدمت جي خيال سان ۽ هن مدنظر تي ته رعيت ۽ حڪومت جي درميان بهترين تعلقات پيدا ٿين، اعليٰ پيماني تي هڪ روزانه اخبار "مجاهد" جاري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي ۽ آنربل پير صاحب باهمي تعلقات جي هجڻ سببان مون کي انهيءَ اخبار جي ايڊيٽري قبول ڪرڻ جي دعوت ڏني.

پاڪستان قائم ٿي چڪو هو پر ملڪ ۽ خلق ۾ مختلف سببن هيٺ ڪافي پريشاني ڦهليل هئي. پنهنجا شڪسته دل ۽ درمانده طبع ٿي رهيا هئا، ۽ اغيار پنهنجي خباثت ۽ بدطينتي جي سبب پاڪستان کي نقصان پهچائڻ ۽ ناڪامياب ڪرڻ جون مردود سازشون سٽي رهيا هئا.

منهنجي خيال ۾ اسلام ۽ ملت اسلاميه لاءِ سڀ کان وڌيڪ نازڪ ۽ اهم آزمائش ۽ ابتداء جو وقت اهو هو ۽ اهڙن ئي وقتن ۾ بلند حوصلگي ۽ اعليٰ همتي جي ضرورت پوندي آهي.

پلا مخلص ماڻهن کي هراسان ٿيڻ جي ضرورت ڪهڙي؟

مرد بايد ڪه هراسان نه شود-
بلڪ توڪل بر خدا-

ڪمر همت ٻڌي مرد ميدان تي اڳتي وڌڻ گھرجي.

همت بلند ڪن ڪہ نزد خدا و خلق
باشد بقدر همت تو اعتبار تو.

انهيءَ اصول کي مدنظر رکي ۽ هن مقصد کي پنهنجو دستور بڻائي مان اها دعوت قبول ڪئي،تہ:

پاڪستان جي حفاظت ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻ هر هڪ مسلمان ۽ پاڪستان جي رهواسيءَ جو ديني ۽ قومي فرض آهي. اگرچہ حالتون ڪيتري قدر ناهموار هجن ۽ مشڪلاتون ڪيڏيون بہ گھڻيون هجن تہ بہ:

جي آهين مسلم! اُٿ اُٿي تيار ٿيءُ
قوم ۾ ڪو روح ڦوڪج! پاڻ پيءِ هوشيار ٿيءُ.

يقين آهي تہ جيڪڏهن پوري صداقت ۽ ڪامل ۽ مضبوط ارادي سان عمل جي ميدان ۾ الله تعاليٰ جل جلاله و عم نواله جي فضل وڪرم حمايت و نصرت ۾ اميد رکي قدم رکبو تہ قدرت پنهنجي دستگيري ۽ ياوريءَ سان منزل مقصود تي پهچائيندي.

بهرڪار يڪ همت بستہ گردد
اگر خاري بود گلستہ گردد.

فڪر مستقبل!

مان محسوس ٿو ڪريان تہ جا جوابداري منهنجي محترم آنربل پير صاحب مون تي رکي آهي ۽ جا جوابداري متين حالتن ۾ متين ارادن هيٺ ذڪر ڪيل اميدن ۽ آسرن سان آءٌ پنهنجي ڪمزورين ۽ ڪوتاهين هوندي بہ پاڻ تي رکي رهيو

آهيان، تنهن جو معاملو تمام مشڪل پيچيدو، نازڪ ۽ خطرناڪ آهي، پر:

درين دريا بي پايان درين طوفان شور افزا
دل افگنديم بسم الله مجريهار مرساها.

مگر هيءُ ياد رکڻ گهرجي ته پاڪ پروردگار جي مدد ڪان پوءِ سخت ضرورت آهي دوستن، رفيقن، اسلامي ۽ قومي درد رکندڙ بزرگن جي تعاون ۽ سهڪار جي! جنهن ڪانسواءِ آءٌ ڪامياب ٿي نٿو سگهان!

ضرورت آهي ته هر طرف کان دست اعانت دراز ڪيو وڃي ۽ هر هڪ صاحب قومي فرض ڄاڻي ميدان عمل ۾ نڪري نروار ٿئي جنهن لاءِ هرهڪ قومي خادم کي عرض آهي ته:

اُٹھ کہ ہے تیرے وطن کو آج تیرا انتظار۔
چھا اسی صحن چمن پر بن کے تو ابر بہار۔

شال الله تعاليٰ اسان سيني کي پنهنجي دين ۽ خلق جي خير خواهي ۽ ڀلائيءَ جي توفيق عطا فرمائي.

خاڪسار

محمد عبدالڪريم چشتي

(سوانح مولانا عبدالڪريم چشتي- "پيغام" ڪراچي مارچ 1980ع تان ورتل اقتباس)

سنڌ جي معاملن بابت قاضي محمد اڪبر جو لکيل هڪ اهم خط

[مسلم ليگ سنڌ جي اڳوڻي جوائنٽ سيڪريٽري محترم قاضي محمد اڪبر 24 آگسٽ 1945ع تي محترم جي ايم سيد کي هڪ خط لکيو هو جنهن ۾ اُن وقت جي سنڌ جي ڪجهه اهم سياسي معاملن تي روشني پوي ٿي. قاضي صاحب هن خط جي هڪ ڪاپي آل انڊيا مسلم ليگ جي صدر قائد اعظم محمد علي جناح کي به موڪلي ڏني هئي. جنهن ان کي سنجيدگيءَ سان پڙهي خط جي حاشيي تي پنهنجا نوٽ به لکيا هئا. بعد ۾ جڏهن سنڌ مسلم ليگ پارليامينٽري بورڊ ٺاهيو ويو ته جناح صاحب انهن تجويزن کي پنهنجي سامهون رکيو هو. سنڌ مسلم ليگ پارليامينٽري بورڊ جا جڏهن ميمبر چُونڊيا ويا تڏهن قاضي صاحب، محترم پير الاهي بخش صاحب جو نالو به تجويز ڪيو هو. قاضي صاحب جي هن تاريخي خط مان محترم پير الاهي بخش بابت جيڪي تاثرات ڏنا آهن، اهي هتي پيش ڪجن ٿا.]

”شيخ صاحب کي ٺٽي جي Safe seat يعني پڪي سيٽ ڏيو. آزاد پارٽي ته هن کي ٽڪيٽ ئي ڪونه ڏئي ها. شيخ صاحب به انهيءَ ني شڪر ڪري ۽ پارلياماني بورڊ جي نشست جي تمنا نه ڪري، جنهن ۾ پوري مسلم آبادي جي مستقبل جا فيصلا ٿيڻا آهن. هي پلي هڪ اهم ماڻهو هجي، پر هن اهم ماڻهوءَ کي وري مسلمانن جي قسمت سان کيڏڻ جي پوزيشن يا اختيار نه ڏيڻ گهرجن. چاڪاڻ جو اگر هي وري ڦري وڃڻ جو فيصلو به ڪري، ته به مسلمانن کي ڪو نقصان نه پهچائي سگهي. پارلياماني بورڊ جي ستين ميمبر طور آءٌ پير الاهي بخش جو نالو تجويز ڪندس اهو آءٌ ذاتي تعلقات جي بنياد تي نه ، پر سنڌي مسلمانن جي ڀلي خاطر چئي رهيو آهيان. پير صاحب جي پنهنجي هڪ ننڍي سياسي پارٽي آهي، جنهن جا واسطا دادو ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ آهن ۽ ايترا مضبوط نه، پر تڏهن به لاڙڪاڻي ۽ نوابشاهه ضلعن ۾ به سندس واسطا آهن. مون کي يقين آهي ته اوهان منهنجين تجويزن تي گهربل ڌيان ڏيندا ۽ انهن کي انهي ڪري گهٽ اهميت سان نه ڏسندا، ته اهي نسبتاً هڪ نيازمندانه حلقي کان موصول ٿيون آهن. آءٌ هن خط جي هڪ ڪاپي قائد اعظم ڏانهن به موڪلي رهيو آهيان.“

قاضي محمد اڪبر

ڪتاب ”SINDH'S FIGHT FOR PAKISTAN“ تان ورتل

علمي ٽاور

پير الاهي بخش صاحب 1939ع ۾ سنڌ جو وزير تعليم هو، هن صاحب "جهالت ٽوڙ" تحريڪ شروع ڪئي هئي، وزير تعليم جي خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ يا چئو ته سکر جي ويران ٽڪريءَ جا ياڳ ڳُليا جو مسٽر ڪوٺا والا ڪليڪٽر سکر عيد گاهه جي سامهون واري ٽڪريءَ تي ماهه مئي 1939ع ۾ پير صاحب هٿان "علمي ٽاور" جو سنگ بنياد رکايو، سيٺين ۽ زميندارن هن ڪارخير ۾ دل کولي چندا ڏنا. سال 1940ع ۾ ٽاور تيار ٿيو جو زمين جي سطح کان 110 فوٽ اوچو ۽ 66 فوٽ ويڪر ۾ آهي، چوطرف گهڙيال لڳل ۽ ٽڪريءَ تي خوبصورت پارڪ ۽ پاڻيءَ جو حوض آهي. پارڪ جي اتر ۾ ريلوي ورڪشاپ جي بالا عملدار پنهنجي اهليه جي نالي تي "ناز" پارڪ ٺهرائي منجهس ٻارن لاءِ پينگهه ۽ هڪ گِسڪڻ تعمير ڪرايا، ليڪن سنت ئي پارڪ ويران ٿي ويو ۽ گل ٻوٽا سڪي سڙي ويا، گهڙيال به خاموش ٿي ويا، البت ڪو قومي تهوار ايندوآهي ته اها رات ٽاور جي دلجوئي لاءِ ميونسپل ٽاور کي رنگا رنگي بلبن جو هار پارائيندي آهي، 1962ع ۾ ميونسپل کي علمي ٽاور تي رحم آيو جو گهڙيال مرمت ڪرايا ويا آهن. ٻڌجي ٿو ته ميونسپل ٽڪريءَ تي زنانو پارڪ تعمير ڪرائيندي- والله اعلم.

['تاريخ سکر'- از: رحيمداد خان مولائي شيدائي، ڇپيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو 1992ع]

سکر ۾ قائم ڪيل علمي ٽاور جي تصوير:
مئي 1939ع ۾ جناب پير الاهي بخش صاحب ان ٽاور جو سنگِ بنياد رکيو

حافظ احمد الدين انڍڙ

پير الاهي بخش جو سوانحي خاڪو ۽

سرگرميون (سن وار)

1.	پيدائش	1895ع
2.	پان پرائمري اسڪول ۾ داخلا	1907ع
3.	ناز هاءِ اسڪول خيرپور ۾ داخلا	1911ع
4	مئٽرڪ پاس ڪيائون	1919ع
5.	لاڙڪاڻي ضلعي خلافت ڪاميٽيءَ جي ميمبري	1920ع (فيبروري)
6.	عليگڑهه ڪاليج کي ڇڏڻ	1920ع
7.	جامعه مليه اسلاميه ۾ داخلا	1920ع
8.	احمد آباد ڪانگريس اجلاس ۾ شرڪت	1921ع
9.	شاگرديءَ واري زماني ۾ روزانو اخبار 'الاصلاح' جو اجراءُ	1920ع
10.	ضلع خلافت ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري	1921ع
11.	مشهور ڪراچي خلافت ڪانفرنس ۾ شرڪت	1921ع (8-9ءِ 10 جولاءِ)
12.	آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۽ آل انڊيا خلافت ڪاميٽيءَ جو ميمبر	1921ع
13.	سر شاهنواز ڀٽو سان تعلق	1924-25ع
14.	عليگڑهه يونيورسٽيءَ ۾ ٻيهر داخلا	1926ع
15.	عليگڑهه يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ايسوسيئيشن جا صدر ٿيا	1926ع
16.	بي. اي. ۾ ڪاميابي	1927ع

17.	فرسٽ ايل. ايل. بي	1928ع
18.	ايم. اي ۽ ايل. ايل. بي	1929ع
19.	وڪالت جي شروعات	1929ع (سيپٽمبر)
20.	سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر	1937ع
21.	سنڌ حڪومت ۾ تعليم جا وزير	1937ع
22.	قائد اعظم سامهون ڪيل معاهدي تي صحيح ڪيائون. (سندس شريڪ هئا- الله بخش سومرو، سر غلام حسين هدايت الله، مير بنده علي ٽالپر، جي. ايم. سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي).	1938ع (9 آڪٽوبر)
23.	ميسور جي مهاراجا سان موهن جي دڙي جو دورو	1938-39ع
24.	سنڌ ۾ تحريڪ تعليم بالغان جي سلسلي ۾ دادوءَ پرسان ٻُٽڙن ۾ ماڊل وليج جو سنگ بنياد رکيائون	1939ع
25.	سکر ۾ سندس تعليمي خدمتن جي مڃتا ۾ سکر ڪليڪٽر پاران نهنڌڙ لٽريسي ٽاور جو سنگِ بنياد رکيائون	1939ع
26.	سنڌ مدرسة الاسلام جو صدر رهيو	1939ع کان 1940ع
27.	سکر ۾ سندن تعليمي خدمتن جي مڃتا ۾ سکر ڪليڪٽر طرفان اڏايل لٽريسي ٽاور جو افتتاح	1940
28.	لياريءَ ۾ سنڌ مدرسي جي شاخ جو قيام	1940ع (اپريل)
29.	مسلم ليگ ۾ شموليت	1942ع
30.	سنڌ اسڪائوٽس ٽريننگ ڪئمپ (12 کان 21 نومبر) جي اختتامي تقريب جي صدارت	1941ع

.31	شهيد الله بخش سومري سان گڏجي ڪراچيءَ مان 'آزاد" اخبار جاري ڪيائون	1942ع
.32	سنڌ مسلم ڪاليج قائم ڪيائون. (ڪاليج جو افتتاح قائد اعظم ڪيو)	1943ع (21 جون)
.33	سنڌ اسيمبليءَ ۾ سنڌ يونيورسٽي ناهڻ لاءِ بل پيش ڪيائون	1944ع
34	مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر ٿيا	1946ع.
.35	سنڌ مسلم لا ڪاليج قائم ڪيائون	1947ع
.36	ڊاؤ ميڊيڪل ڪاليج قائم ڪيائون	1947ع
.37	سڪرنڊ ۾ ايگريڪلچر ڪاليج قائم ڪيائون	1947ع
.38	سنڌ ۾ آيل وڏي ٻوڏ دوران سنڌوءَ جو دورو	1948ع
.39	سنڌ جا وزيراعليٰ ٿيا	1948ع (26 اپريل) کان 1949ع (4 فيبروري)
.40	روزانہ "مجاهد" اخبار جاري ڪيائون	1948ع (28 اپريل)
.41	پاڪستان ۾ پهريون پيرو ڪراچيءَ ۾ ٿيل اولمپڪ راندين ۾ قائد اعظم، لياقت علي خان ۽ محترمہ فاطمہ جناح سان گڏ شرڪت.	1948ع
.42	سروري اسلاميہ ڪاليج هالا جو سنگ بنياد رکيائين	1951ع
.43	سن ۾ ٿيل مسلم ليگ کان ٻاهر ڪارڪنن جي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيا	1951ع (17 مارچ)

44.	انجمن علم و ادب هالا جي ارڙهين ساليانيءَ ميڙ ۾ شرڪت (صدارت علامه آءِ. آءِ قاضي)	1952ع (2 نومبر)
45.	متحده محاذ طرفان سنڌ اسيمبليءَ جا ميمبر چونڊيا ويا ۽ اسيمبليءَ ۾ پارٽيءَ جا جنرل سيڪريٽري ٿي رهيا	1953ع
46.	ون يونٽ خلاف سنڌ اسيمبليءَ (حيدرآباد) ۾ تقرير	1954ع (11 آڪٽوبر)
47.	متحده محاذ طرفان مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جا ميمبر چونڊجي آيا ۽ اسيمبليءَ ۾ پارٽي جا سيڪريٽري ٿي رهيا	1956ع (19 جنوري)
48.	اولهه پاڪستان اسيمبليءَ ۾ ”ون يونٽ“ ٽوڙڻ جو ٺهراءُ پاس ڪرائڻ لاءِ ڪوشش	1957ع (17 سيپٽمبر)
49.	سياست کان ڪناره ڪشي جنرل ايوب خان جي مارشل لاءِ ۾ کين ايبڊو هيٺ ٻين سينيئر سياستدانن سميت سياست کان بي دخل ڪيو ويو پر ان دوران ئي 1962ع جي چونڊن کان پوءِ سندن اپيل تي کين سياست لاءِ اهل قرار ڏنو ويو.	1958ع (8 آڪٽوبر)
50.	وفات	1975ع (8 آڪٽوبر)
51.	اولاد: 2 نياڻيون، 5 فرزند: 1. پير محمد نواز، 2. پير شاهنواز، 3. پير عبدالمجيد، 4. پير عبدالحميد، 5. پير عبدالرشيد	

پير الاهي بخش
جي وفات جي حوالي سان سنڌي اخبارن
جا ايڊيٽوريل، خبرون ۽ تاثرات

سنڌ جو سابق وزيراعليٰ پيرالاهي بخش گذاري ويو

ڪراچي 9- (نمائنده) تحريڪ خلافت جو ممتاز رهنما ۽ سنڌ جو اڳوڻو وزير اعليٰ الحاج پيرالاهي بخش ڪالهه صبح جو سوا يارهين بجي سول اسپتال ۾ گذاري ويو.

اِناللہ وَاِنا اليه راجعون.

وفات وقت مرحوم جو عمر 85 سال هئي، سوڳ وارن ۾ هڪ بيوهه، پنج پٽ ۽ ٻه نياڻيون ڇڏيائون. مرحوم جي وصيت مطابق کين جامع مسجد پيرالاهي بخش ڪالوني (رهائشگاهه پرسان) ڪراچي ۾ گذريل رات دفن ڪيو ويو. سندن جنازي ۾ سوين ماڻهن شرڪت ڪئي جن ۾ صوبائي وزير، سياسي ۽ سماجي رهنما ۽ شاگرد وغيره شامل هئا. جنازي جي نماز مولانا احتشام الحق ٿانوي پڙهائي.

الحاج پيرالاهي بخش کي گذريل آگسٽ ۾ دم جي تڪليف ٿي هئي ۽ علاج ڪانپوءِ سندن طبعيت درست ٿي ويئي هئي ۽ هميشه وانگر عيد نماز ٻه ڪي.ايم.سي پارڪ واري جامعه مسجد ۾ ادا ڪيائون ۽ دوستن ۾ ملڻ سان عيد مليا. ۽ بعد ۾ عباسي اسپتال ۾ مخدوم طالب المولىٰ وٽ ويا، جتي سندن طبع برسي ڪيائون. جڏهن واپس گهر پهتا ته سندن طبعيت خراب ٿي ويئي ۽ رت جون اُلٽيون اچڻ لڳيون، جنهن سبب بدن مان رت نڪري ويو ليڪن سول اسپتال جي ڊاڪٽرن انهيءَ سنگين حالت ڏانهن توجهه نه ڏنو ۽ ابتدائي طبي امداد بر وقت رسي نه سگهي. ان وقت اسپتال ۾ خاندان جا فرد موجود هئا، تن ٻڌايو ته اسپتال جي ڊاڪٽرن کي انهيءَ نازڪ حالت جو اطلاع ڏيندا رهيا، ليڪن ڪيترن ڪلاڪن تائين طبي امداد ڪونه پهچائي وئي. بعد ۾ پروفيسر مشتاق آيو جيڪو پيرصاحب کي ذاتي طرح سڃاڻندو هو، تنهن سيون ۽ دوائون فوري طور ڏنيون، ليڪن رت وهي وڃڻ ڪري اهو سڀ ڪجهه بي سود ثابت ٿيو ۽ آخر پير صاحب پنهنجي مالڪ حقيقيءَ سان وڃي مليو.

پير صاحب پروگرام مطابق عيد ڏينهن وزيراعظم جناب ذوالفقار علي ڀٽي سان عيد ملڻ لاءِ لاڙڪاڻي وڃڻو هو، ليڪن موت اڳي ئي سندس راهون روڪي ورتيون.

پير صاحب پنيان بيواهہ ۽ صاحب زاديون ۽ پنج فرزند پير محمد نواز، پير شاهنواز، پير عبدالحميد، پير عبدالرشيد ۽ پير عبدالمجيد ڇڏيا آهن. مرحوم جي سڀ کان ننڍي فرزند پير عبدالرشيد جي شادي هن سال ڊسمبر ۾ ٿيڻي هئي، جنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ وزير اعظم جناب ذوالفقار علي ڀٽي کان وقت ورتو ويو هو، مرحوم پير صاحب جن لاڙڪاڻي وڃڻ وارا هئا.

[روزاني آفتاب حيدرآباد تاريخ 10- آڪٽوبر 1975ع]

آه! الحاج پير الاهي بخش

پوري سنڌ، بلڪ پاڪستان ۾ هيءَ خبر وحشت اثر انتهائي غم ۽ ڏک سان پڙهي ويندي تہ تحريڪ خلافت جو ممتاز رهنما، پاڪستان جو سرويچ سپاهي ۽ سنڌ جوسابق وزير اعليٰ الحاج پير الاهي بخش انتقال ڪري ويو.

الحاج پير الاهي بخش مرحوم جي وفات حسرت آيات تي هر محب وطن کي گهرو صدمو پهتو آهي ۽ هر ڪنهن جي اک اشڪبار آهي ۽ دل سخت مغموم آهي.

الحاج پير الاهي بخش مرحوم جي پوري زندگي هڪ تحريڪ ۽ هڪ نصب العين مثل هئي. هن جو شمار انتهائي مخلص، ديانتدار، سچار، بي لوث خدمت ڪندڙ سياستدانن ۾ ٿيندو هو، جن جي دامن تي هميشہ سچائي، شرافت ۽ انسانيت جا ستارا چمڪندا رهندا هئا ۽ جيڪي غريب عوام جي ڏکن ۽ سورن کي پنهنجو ڏک ۽ سور ڪري سمجهندا هئا، جن قدرت طرفان عطا ڪيل مانَ مرتبي ۽ عزت کي پنهنجي وڏائي ۽ فخر جو ڪارڻ بنجڻ نہ ڏنو بلڪ انهيءَ کي خدا جي هڪ نعمت ۽ عوام جي خدمت ڪرڻ جو موقعو ليکيو ۽ انهيءَ اصول کي پوري زندگي پنهنجي لاءِ مشعل راهہ بڻايو.

مرحوم کي شروع کان وٺي سياست سان دلچسپي هئي، ليڪن انهيءَ ۾ قوم جي ڀلائي ۽ خدمت جو جذبو بدرجہ اتم موجود هو. مرحوم 1921ع ۾ عليڳڙهہ يونيورسٽي مان ايل. ايل. بي ڪئي ۽ بعد ۾ مولانا محمد علي جوهر سان گڏ تحريڪ خلافت ۾ شامل ٿي ويو ۽ عليڳڙهہ يونيورسٽي مان پڙهڻ ڇڏي ڏنو. خلافت تحريڪ ۾ مرحوم جنهن خلوص، جوش وجذبي ديانتداري سان بهرو ورتو، تنهن جي تعريف خود مولانا محمد علي جوهر ڪئي. مرحوم 1942ع کان وٺي 1937ع تائين سر شاهنوز ڀٽي سان گڏ سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرائڻ جي تحريڪ ۾ ڀرپور حصو ورتو ۽ سر شاهنواز ڀٽي جي سربراهيءَ ۾ سنڌ يونائيٽيڊ فرنٽ ۾ جوش ۽ خروش سان ڪم ڪيو. مرحوم ڪجهہ عرصو خاڪسار تحريڪ ۾ رهيو، بعد ۾ مسلم ليگ جي

جهندي هيٺ تحريڪ پاڪستان ۾ بي بها خدمتون سر انجام ڏنيون. هن جي قومي خدمتن جو اعتراف خود قائد اعظم طرفان ڪيو ويو.

مرحوم ڪي سنڌ جي مسلمانن جي تعليمي پسماندگي هميشه ڏکوئيندي ۽ ستائيندي رهندي هئي. هن صاحب مسلمانن ۾ تعليم کي وڌائڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪئي. هن سنڌ جي وزير تعليم جي حيثيت سان سنڌ ۾ تعليم بالغان جو انقلابي قدم کڻي سنڌ ۾ تعليم جي ڦهلاءُ کي وڌيڪ ڪري چڏيو. سندن اهو ڪارنامو سنڌ جي تاريخ جو هڪ يادگار باب رهندو. مرحوم پنهنجي آرام ۽ سڪون جي ڪا به پرواهه نه ڪري، دور دراز علائقن جا دورا ڪندو هو ۽ اهو ڏسندو هو ته تعليم بالغان جي پروگرام تي ڪيتريقدر عمل ڪيو پيو وڃي. انهيءَ کان علاوه مرحوم سنڌ ۾ پرائمري تعليم کي فروغ ڏيڻ تي وڌو ڌيان ڏنو ۽ مسلمانن ۾ پنهنجا ٻار پڙهائڻ جو پرچار ڪندو رهندو هو. سنڌ ۾ تعليمي بيداري پيدا ڪرڻ ۾ هن جي ڪوششن کي وڏو دخل هو. 1937ع ۾ جڏهن سنڌ ۾ صرف چار ثانوي اسڪول هئا ۽ ڪو به ڪاليج نه هو، مرحوم پنهنجين ڪوششن سان اسڪول قائم ڪيا، جن ۾ سنڌ مدرسو به شامل آهي. مرحوم جي ڪوششن سان سنڌ يونيورسٽيءَ جو بنياد پيو.

مرحوم پهريون وزير هو. جنهن پوريءَ سنڌ جو دورو ڪري آفيسرن کي اها ڳالهه ذهن نشين ڪرائي ته هو عوام جا حاڪم نه بلڪ خادم آهن. هو پٽ تي ويهي ماڻهن کان درخواستون وٺندو هو ۽ ڪامورن کي پٽ تي ويهڻ سيڪاريائين. هن جي هميشه اها ڪوشش رهي ته ٻهراڙين جي پوئتي پيل عوام جو معيار زندگي بلند ٿئي، هنن جو حوصلو وڌي ۽ هنن مان احساس ڪمتري ختم ٿئي. مرحوم غريبن جو دوست ۽ مددگار هو. غريبن سان هن کي خاص لڳاءُ هو.

مرحوم پنهنجي سچائي، ديانتداري ۽ محنت جي خصوصيتن سبب سنڌ جو وڏو وزير ٿيو ۽ انهيءَ عهدي تي فائز رهڻ دوران سنڌ ۽ پاڪستان جون نمايان خدمتون سر انجام ڏنيون ۽ هندستان مان لڏي آيلن جي آبادڪاريءَ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو.

'ون يونٽ' جي قيام کان پوءِ، مرحوم انهيءَ جي خلاف تحريڪ هلائي، جنهن ۾ هو جون 1953ع ۾ ٻين اڳواڻن سان گڏ گرفتار ڪيو ويو

۾ بعد ۾ آزاد ٿيو. ايوب خان جي مارشل لا ڪان پوءِ مرحوم عملي سياست ۾ حصو وٺڻ ڇڏي ڏنو هو، ليڪن 1969ع ۾ پنهنجن ساٿين جي اصرار تي ٻيهر سياست ۾ حصو وٺڻ شروع ڪيو.

مرحوم آخري گهڙيءَ تائين بنا ڪنهن لالچ ۽ غرض جي ماڻهن جي پنهنجي حيثيت آهر خدمت ڪندو رهيو. پير الاهي بخش ڪالوني، جنهن جو بنياد مرحوم وڌو هو، تنهن لاءِ به گرلز ڪاليج جي قيام جي منظوري حاصل ڪري ورتي هئي.

غرض ته مرحوم جي پوري زندگي بي لوث خدمت، سچائي ۽ صداقت جو هڪ اهڙو مثال رهي، جنهن مان ٻيا سبق پرائي سگهن ٿا.

[ايڊيٽوريل روزاني 'عبرت' حيدرآباد تاريخ 10- آڪٽوبر 1975ع]

پيرالاهي بخش جو ٽيجهو اڄ ٿيندو

مرحوم پاڪستان لاءِ نمايان خدمتون انجام ڏنيون هيون. وزيراعظم ۽ ٻين جا تعزيتي پيغام.

تحريڪ پاڪستان جي ممتاز اڳواڻ ۽ سنڌ جي اڳوڻي وڏي وزير پيرالاهي بخش کي سندس وصيت مطابق ڪالهه رات اٽڪل 10 بجي ڏاري جامع مسجد پير الاهي بخش ڪالوني جي احاطي ۾ سپردِ خاڪ ڪيو ويو. جنازي نماز ۾ مرحوم جي مائٽن ڪانسواءِ وفاقي ۽ صوبائي وزيرن، قومي ۽ صوبائي اسيمبليءَ جي ميمبرن ۽ معزز شهرين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي، مرحوم جو ٽيجهو سياڻي جمع نماز ڪان پوءِ جامع مسجد پيرالاهي بخش ڪالوني (ڪراچي) ۾ ٿيندو. ان موقعي تي مرحوم جي روح کي ثواب پهچائڻ خاطر قرآن خواني پڻ ٿيندي.

اڄ پڻ ڪيترن ئي معززين مرحوم جي رهائش گاهه (ڪراچي) تي وڃي سندس پوين سان تعزيت ڪئي. انهن ۾ وفاقي وزيرمملڪت مسٽر ستار گبول، صوبائي وزيرن بشير احمد شاهه، پيار علي الانا، عبدالله بلوچ، سنڌ جي چيف سيڪريٽري سعيد قريشي، جسٽس غلام رسول شيخ، جناب قاضي محمد اڪبر، قاضي عبدالمجيد عابد، مسٽر سعيد هارون، بيگم اختر سلمان، علي نواز وفائي، مسٽر نثار آفندي ۽ ٻيا ڪيترائي معززين، سنڌ پنجاب بهاولپور، ملتان ڪان آيل مرحوم جي دوستن، معتقدين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

مرحوم پيرالاهي بخش جي مائٽن جي چوڻ مطابق کين دم جي شڪايت هئي. هن پيرالاهي بخش ڪالوني (ڪراچيءَ) ۾ عيد نماز پڙهي ۽ طبيعت جي ڪمزوريءَ جي باوجود عباسي شهيد اسپتال وڃي مخدوم جناب طالب المولیٰ سان ملاقات ڪئي ۽ کين عيد جي مبارڪ ڏني. شام جو کين پيٽ ۾ تڪليف محسوس ٿي، جنهن ڪري کين سول اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو، مرحوم جي

ملتن مطابق اسپتال جي ڊاڪٽرن جي غفلت، عدم توجهي ۽ غير ذميداريءَ سبب پير صاحب جو موت واقع ٿيو.

حالات زندگي:

پير الاهي بخش 1895ع ۾ دادو ضلع جي پير ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو. سندس سياسي زندگيءَ جو آغاز خلافت تحريڪ سان ٿيو. 1931ع ۾ پير صاحب سنڌ يونائيٽيڊ فرنٽ قائم ڪيو ۽ ان ذريعي سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪرڻ جي تحريڪ جي شروعات ڪئي ۽ 1937ع ۾ سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪرايو.

سنڌ جي پهرين ڪابينا ۾ کين وزيرتعليم ۽ ماليات مقرر ڪيو ويو، سنڌ جي پهرين ڪابينا ۾ وزير تعليم جي حيثيت سان مرحوم سنڌ يونيورسٽي ۽ سنڌ مسلم ڪاليج جو بنياد وڌو. پاڪستان جي قيام ڪانپوءِ کين 1948ع ۾ سنڌ جو وڏو وزير مقرر ڪيو ويو. 1952ع ۾ مرحوم سنڌ اسيمبلي جي ميمبر جي حيثيت ۾ ”ون يونٽ“ جي زبردست مخالفت ڪئي. 1958ع ۾ مرحوم سنڌ اسيمبلي جو ميمبر چونڊيو ويو ۽ هڪ ميمبر جي حيثيت سان ”ون يونٽ“ جي زبردست مخالفت ڪئي. 1958ع جي مارشل لا ڪانپوءِ مرحوم عملي سياست کان ڪناره ڪشي اختيار ڪئي پر موجوده عوامي حڪومت جي اقتدار ۾ اچڻ کان پوءِ پيپلزپارٽي جي حمايت ڪندو رهيو.

تعزيتي پيغام:

وزيراعظم مسٽر ذوالفقار علي ڀٽي، مرحوم جي وڏي پٽ پير محمد نواز ڏانهن هڪ تعزيتي پيغام موڪلي مرحوم جي وفات تي سخت ڏک ظاهر ڪيو آهي. هن چيو تہ توهان جي والد سنڌ جي وڏي وزير جي حيثيت سان پاڪستان لاءِ نمايان خدمتون انجام ڏنيون هيون. آءٌ ۽ منهنجي اهليہ هن ڏک واري موقعي تي توهان جي غم ۾ شريڪ آهيون.

انهيءَ ڪان سواءِ صدر پاڪستان چوڌري فضل الاهي، گورنر سنڌ بيگم رعنا لياقت علي خان، وڏي وزير مسٽر غلام مصطفيٰ جتوئي، وفاقي وزير تعليم مسٽر حفيظ پيرزاده، صوبائي وزير اطلاعات مير هزار خان بجاراڻي، صوبائي وزير ٽرانسپورٽ سيد بديع الحسن زيدي، صوبائي وزير مواصلات مير عطاحسين ٽالپر، صوبائي وزير خوراڪ سيد بشير احمد شاهه، صوبائي وزير تعليم پيارعلي الاناءَ بين هزارين ماڻهن مرحوم جي پوين ڌانهن تارون ڪري پير الاهي بخش جي وفات تي گهري ڏک جو اظهار ڪيو آهي.

[روزاني ’عبرت‘ حيدرآباد 10- آڪٽوبر 1975ع]

*

جناب پير الاهي بخش جي لاڏاڻي تي سندن فرزند پير عبدالرشيد (ساڄي کان 5 نمبر)
تي پنهنجي دوستن سان گڏ غمزده نظر اچي رهيو آهي.

جناب پير الاهي بخش صاحب جي تصوير
سان جاري ڪيل پوسٽ جي ٽڪلي جو عڪس

حصہ اردو

مضامین، اخباری خبریں، ادارئے،

تاثرات

تشکر نامہ

بخدمت گرامی عالیجناب صداقت نقش محترم پیر الٰہی بخش صاحب وزیر اعظم صوبہ سندھ پاکستان

جناب محترم - ہم ساکنانِ پاکستان کالونی آپ کے نہایت ممنون ہیں کہ آپ نے غیر معمولی مصروفیت کے دوران میں ہماری استدعا قبول فرماکر ہمیں اظہار تشکر کا موقع بخشا۔

جیسا کہ آپ پر روشن ہے اس نو آبادی میں مقامی اور غیر مقامی، ملازم اور تاجر امیر اور غریب ہر طبقے کے لوگ بستے ہیں۔ آج کا اجتماع قریب قریب ان سب کی نمایندگی کرتا ہے لیکن ہم نہ کسی سیاسی غرض سے جمع ہوئے ہیں اور نہ ہمیں کسی سیاسی جماعت کے عروج و زوال سے دلچسپی کا اظہار مقصود ہے حقیقت یہ ہے کہ حسنِ اتفاق سے ہمکو آپکی ہمسائگی کا شرف حاصل ہوا اور ہم نے آپکو ہر لحاظ سے اچھا ہمسایہ پایا۔ آپنے نہ صرف ہماری مذہبی و معاشرتی سرگرمیوں میں حصہ لیا بلکہ سب سے بڑھکر یہ کہ گذشتہ جنوری کے طوفانِ بے تمیزی میں اس نو آبادی کو بیجا تکلیف اور ممکن بے حرمتی سے بچالیا۔ ہم آپکے اس احسان کو کبھی فراموش نہیں کرسکتے۔ یہی جذبۂ امتنان و تشکر آجکی اس تقریب کا موجب ہوا ہے۔

محترم پیر صاحب۔ آپکے حسن اخلاق نے ہمکو آپکا مُرید نہیں تو کم از کم ارادتمند ضرور بنا دیا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ آپکی ترقیٔ مرتبہ ہمارے لئے باعثِ مسرت ہوئی ہے۔

اگرچہ آپکے وزارت عظمٰے کے عہدہ جلیلہ پر فائز ہوجانے سے ہم آپکی ہمسائگی سے محروم ہوگئے ہیں لیکن ہمیں یقین ہے کہ جو تعلق آپکو اس نو آبادی سے رہا ہے وہ زمان و مکاں کی قیود سے بے نیاز رہے گا۔ بالخصوص انہی ایام میں لارنس روڈ کا آپ کے اسم گرامی سے موسوم ہوجانا اس نسبت کو اور بھی قوی اور پاکستان کالونی سے آپکے تعلق کو اور بھی استوار کرتا ہے۔

اس نو آبادی سے آپکی مہاجرت کا ہمیں افسوس ضرور ہے مگر اس پر وہ جذبۂ مسرت غالب ہے جو آپکی ترقی و سربلندی کیساتھ ساتھ آپکے نیک ارادوں کو دیکھکر پیدا ہوتا ہے۔ ہم دست بہ دُعا ہیں کہ خداوند تعالیٰ آپکو ان مبارک عزائم کو عملی جامہ پہنانے کی توفیق بخشے۔

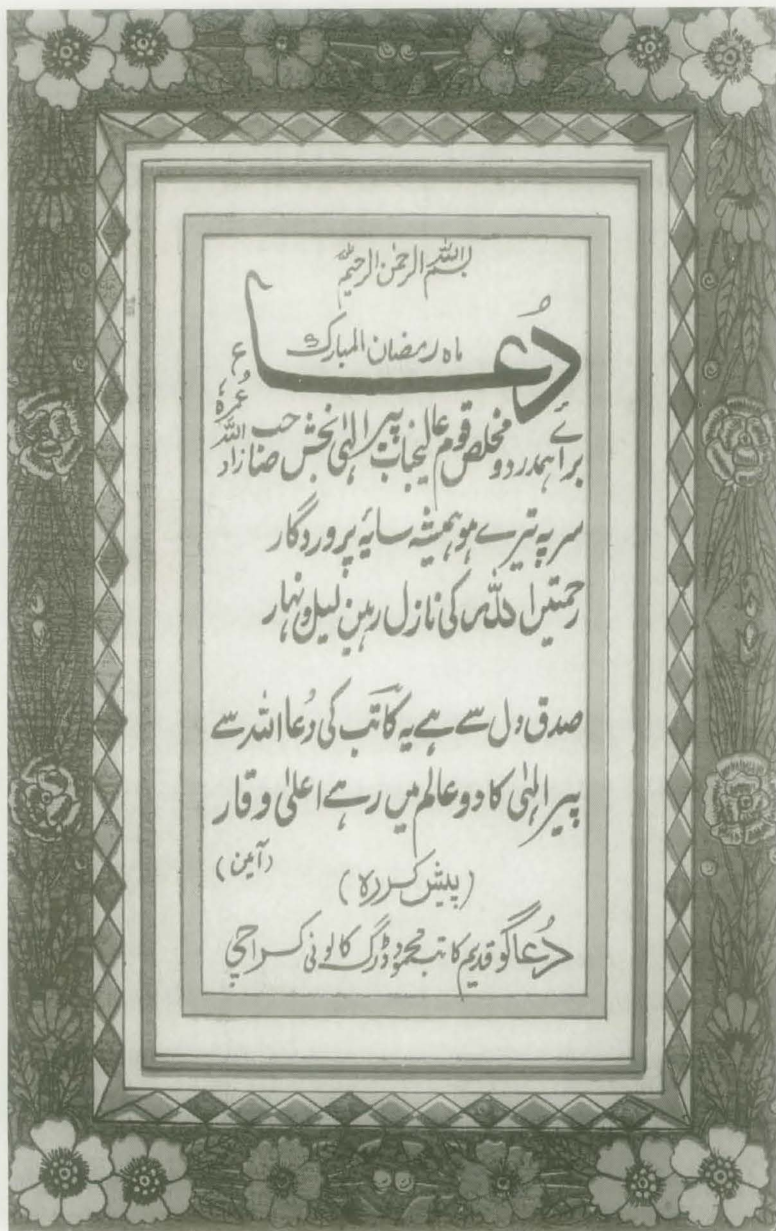
آخر میں ہم آپکو تھوڑی سی زحمت دینا چاہتے ہیں وہ یہ کہ پاکستان کالونی کی طرف سے مبلغ 2739/8 روپے کا حقیر ہدیہ آپکی خدمت میں اس استدعا کے ساتھ پیش کرتے ہیں۔ کہ آپ اسے مجاہدین فلسطین کے امدادی فنڈ میں جس طرح مناسب سمجھیں ارسال فرمادیں۔

ہم ہیں آپ کے مخلص نیاز مند

ساکنان پاکستان کالونی۔ پیر الٰہی بخش روڈ۔ کراچی

مورخہ ۲۸ مئی ۱۹۴۸ء

کراچي: ساڪنانِ پاڪستان ڪالوني جي طرفان
جناب پير الاهي بخش صاحب کي مليل ”تشڪر نامہ“ جو عڪس

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

دُعا

ماہ رمضان المبارک

برائے ہمدرد و مخلص قوم عالیجناب پیر الٰہی بخش صاحب زاد اللہ عُمرہٗ

سر پہ تیرے ہو ہمیشہ سایۂ پروردگار

رحمتیں اللہ کی نازل رہیں لیل و نہار

صدق دل سے ہے یہ کاتب کی دُعا اللہ سے

پیر الٰہی کا دو عالم میں رہے اعلیٰ وقار

(آمین)

(پیش کردہ)

دُعاگو قدیم کاتب محمود ڈرگ کالونی کراچی

کراچي: محمود نالي هک کاتب جي کتابت کیل دُعا جو عکس

کراچی: قائداعظم محمد علی جناح، جناب پیر الٰہی بخش کراچی کارپوریشن استقبالیہ
کی دعوت میں، آپ کے ساتھ کراچی کے میئر حکیم محمد احسن بھی موجود ہیں

ظفر جاوید ہاشمانی

پیر الٰہی بخش مرحوم

(۱۸۹۵ع - ۱۹۷۵ع)

قیام پاکستان سے قبل سندھ کے وزیر تعلیم

قیام پاکستان کے بعد سندھ کے دوسرے وزیر اعلیٰ

اور

بانی پاکستان قائد اعظم محمد علی جناحؒ کے معتمد ترین رفیقِ کار

پچھلی دو صدیوں میں برصغیر میں جنم لینے والی نامور، قدآور، اور عہد ساز شخصیات کی تاریخ مرتب کرتے ہوئے اگر پیر الٰہی بخش مرحوم کا تذکرہ نہ کیا جائے تو یہ علم تاریخ سے ناواقفیت اور کم علمی کی دلیل ہوگا۔ پیر الٰہی بخش مرحوم کی شخصیت کسی تعارف کی محتاج نہیں۔ تقسیمِ پاک و ہند سے فوری پیشتر کے عشرے میں سندھ کی پہلی قانون ساز اسمبلی کے رکن اور وزیرِ تعلیم، قیام پاکستان کے بعد سندھ کے دوسرے وزیر اعلیٰ اور ان سب سے بڑھ کر قایدِ اعظم محمد علی جناحؒ کے انتہائی معتمد رفیق کار ہونے کا اعزاز ان کی بلند قامتی کا ناقابلِ تردید ثبوت ہے۔ اہلیانِ کراچی ان کے نام سے موسوم پیر الٰہی بخش کالونی کے حوالے سے بھی انہیں ہردم یاد رکھتے ہیں۔ آج انہیں ہم سے جدا ہوئے ۳۴ برس گزر چکے ہیں۔ ان کی برسی کے موقع پر یہ خصوصی تحریر ان کی نذر ہے۔

پیر الٰہی بخش مرحوم ۱۸۹۵ء میں موجودہ ضلع دادو کی تحصیل بھان سعید آباد میں واقع پیر جو گوٹھ میں ایک ایسے خاندان میں پیدا ہوئے جس کو دینی اور روحانی حوالے سے انتہائی معتبر اور اعلیٰ شہرت حاصل تھی۔ صرف ۹ سال کی عمر میں اُن کے والد پیر نواز علی اس دنیا سے رخصت ہو گئے، جس کے بعد انہوں نے اپنے ماموں پیر لعل محمد کے زیر سایہ ہوش سنبھالا۔ اُن کے خاندان

کا تعلق حضرت مخدوم سرور نوحؒ کے پانچویں صاحبزادے مخدوم موسیٰ سے بتایا جاتا ہے۔

پیر صاحب نے اپنی ابتدائی تعلیم بھان سعید آباد میں حاصل کی جس کے بعد وہ خیر پور میرس چلے گئے جہاں انہوں نے ناز ہائی اسکول خیر پور میں زانوئے تلمذ تہہ کیا۔ دریائے علم کا یہ پیاسا ناز ہائی اسکول خیر پور میرس سے میٹرک کا امتحان پاس کرنے کے بعد علی گڑھ یونیورسٹی چلا گیا جہاں انہوں نے اپنی مزید تعلیم کا آغاز کیا۔ وہ اپنے خاندان کے پہلے فرد تھے جنہوں نے اعلیٰ تعلیم حاصل کی۔ 'من در چہ خیالیم وفلک در چہ خیال' کے مصداق، چونکہ قدرت کو اُن سے کچھ اور بڑے کام لینے تھے اس لئے گردشِ دوراں نے اُن کی زندگی کو آنے والے وقتوں کے لئے ایک نیا رخ دیا جو آگے جا کر اُن کی شخصیت کے ایک عظیم سیاسی رخ اور بلند مقام کا باعث بنا۔ اگر علی گڑھ مسلم یونیورسٹی سے ایک عام طالب علم کی طرح اعلیٰ اسناد لے کر واپس چلے جاتے اور اپنے آپ کو کسی سرکاری منصب میں کھپا دیتے تو شاید آج اُن کا یہ روپ ہمارے سامنے نہ ہوتا۔ حالات نے اُنہیں مولانا محمد علی جوہر کی زیر قیادت چلنے والی خلافت تحریک سے بہت متاثر کیا جس کے نتیجے میں انہوں نے علی گڑھ مسلم یونیورسٹی کو خیر باد کہا اور دہلی میں واقع مولانا محمد علی جوہر کی زیر سرپرستی چلنے والی جامعہ ملیہ میں بطور طالب علم شرکت اختیار کی اور وہاں سے انہوں نے بی۔ اے کی سند حاصل کی۔ اس پر مزید تازیانہ یہ لگا کہ اتنی ساری محنت کے بعد بھی حاصل کی ہوئی بی۔ اَے کی سند اُس وقت اُن کے کسی کام نہ آ سکی کیونکہ اس زمانے میں موجود برطانوی حکومت جامعہ ملیہ کی اسناد کو تسلیم نہیں کرتی تھی۔ ان تمام باتوں کو خاطر میں لائے بغیر خلافت تحریک کے نشے میں سرشار اور مسلمانوں کی آزادی کی جدوجہد کے جذبے سے لبریز پیر الٰہی بخش نے اپنی تعلیم ترک کر دی اور لاڑکانہ آ گئے جہاں انہوں نے مقامی طور پر تحریکِ خلافت کی قیادت سنبھال لی۔۔ بدقسمتی سے یہ تحریک زیادہ عرصہ زور نہ پکڑ سکی اور بالآخر برطانوی حکومت کے جبر و استبداد اور بے رحم ہاتھ نے اسے دبا دیا۔ بہر حال وقت تب تک ایک سیاستدان کو جنم دے چکا تھا۔ حالات نے کروٹ لی اور اُس وقت کے ڈسٹرکٹ لوکل بورڈ لاڑکانہ کے صدر مرحوم سر شاہنواز بھٹو نے پیر صاحب کو مشورہ دیا کہ وہ واپس علی گڑھ جائیں اور اپنی منقطع تعلیم کا سلسلہ از سر نو جوڑیں اور اُس کی تکمیل کریں۔ سر شاہنواز بھٹو مرحوم نے اس مقصد کے لئے ڈسٹرکٹ لوکل بورڈ کی جانب سے انہیں وظیفہ عطا کیا اور اس طرح پیر الٰہی بخش مرحوم ایک مرتبہ پھر حصولِ علم کی جانب راغب ہوئے۔ انہوں نے اس دوسرے دور

میں علی گڑھ مسلم یونیورسٹی سے تاریخ میں ایم۔اے کی سند حاصل کی اور بعدازاں وہاں سے ایل۔ ایل۔ بی کیا۔ اپنے آبائی ضلع کو لوٹنے کے بعد جو کہ اُس وقت ضلع لاڑکانہ تھا، انہوں نے لاڑکانہ میں اپنی قانونی پریکٹس کا آغاز کیا۔

اس مقام پر تاریخ نے اُن سے ایک بڑا کام لیا۔ ہم سب کے علم میں ہے کہ قیامِ پاکستان کی جدوجہد کا یوں تو آغاز ایک زمانے سے ہو چکا تھا لیکن اس کا پہلا واضح اور بنیادی سنگ میل جو مطلوبہ پاکستان کے خدوخال کو نمایاں کرتا تھا وہ ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ء کی قرارداد پاکستان ہے جو آل انڈیا مسلم لیگ کے جنرل اجلاس منعقدہ لاہور میں شیر بنگال مولوی فضل الحق نے پیش کی تھی۔ جن خدوخال کا اس قرارداد میں ذکر کیا گیا تھا وہ برصغیر میں موجود مسلم اکثریتی علاقوں پر مبنی ریاستوں اور صوبوں کی پاکستان میں شمولیت کی شکل میں تھا۔ واضح رہے کہ اس قرارداد کے محض تین سال پہلے تک یعنی ۱۹۳۷ء تک سندھ کو ایک علیحدہ صوبے کی حیثیت حاصل نہ تھی اور اگر وہ ۱۹۳۷ء میں بمبئی ریزیڈنسی سے الگ کر کے ایک خودمختار اور علیحدہ صوبے کی حیثیت حاصل نہ کرتا تو قرارداد پاکستان میں اُسے ایک مسلم اکثریتی صوبے کا درجہ نہ دیا جا سکتا۔ اسی طرح قیامِ پاکستان سے فوراً پہلے سارے برصغیر کی پہلی صوبائی اسمبلی سندھ کی صوبائی اسمبلی تھی جس نے باقاعدہ قیامِ پاکستان کے حق میں قرارداد منظور کی اور یہ اعزاز بھی سندھ اسمبلی کو صرف اس لئے حاصل ہو سکا کہ اس وقت تک سندھ کو ایک علیحدہ صوبے کی حیثیت مل چکی تھی۔ اس پورے تناظر میں، ۱۹۳۷ء میں سندھ کی بمبئی سے علیحدگی ایک اتنی بڑی خدمت اور ایسا عظیم کارنامہ تھا جس کی باریکی کو قیامِ پاکستان کے تناظر میں ہر آدمی نہیں جان سکتا۔ اس عظیم کارنامے کے پیچھے پیر الٰہی بخش مرحوم کی شخصیت کارفرما تھی۔ انہیں اپنے زمانہ طالب علمی سے ہی یہ بات پریشان کیا کرتی تھی کہ لاڑکانہ میں پڑھنے والے طالب علم کو میٹرک کا امتحان دینے کے لئے جو یونیورسٹی لیا کرتی تھی، بمبئی جانا پڑتا تھا اور اسی طرح سندھ کی ایک تاریخی، جغرافیائی اور ثقافتی آزاد حیثیت انہیں اس بات پر مجبور کیا کرتی تھی کہ وہ ایسا کچھ کریں جس سے سندھ کو برصغیر کے جغرافیہ میں اپنا صحیح، آزاد اور علیحدہ مقام حاصل ہو سکے۔ اگرچہ یہ ایک تاریخی حقیقت ہے کہ ایک طویل عرصے سے سندھ کو اُس کی ایک جداگانہ حیثیت کی تحریک نہ صرف کام کر رہی تھی بلکہ راؤنڈ ٹیبل کانفرنس اور سائمن کمیشن تک یہ بات جا پہنچی تھی لیکن گرتی ہوئی دیوار کو آخری دھکا دینا باقی تھا جس کے لئے کوئی انتہائی مؤثر اور فعال تحریک درکار تھی۔ انہوں نے اس

آخری، موثر اور فعال تحریک کے طور پر سندھ یونائیٹڈ فرنٹ کی بنیاد ڈالی اور نہایت تھوڑے ہی عرصے میں اُن کی یہ کوشش رنگ لائی اور تاجِ برطانیہ کو مجبوراً سندھ کو ۱۹۳۷ء میں بمبئی سے الگ کر کے ایک علیحدہ اور آزاد صوبے کی حیثیت دینا پڑی۔ تاریخ کا کوئی بھی باریک بین طالب علم پیر الٰہی بخش مرحوم کو اس فقید المثال کامیابی پر ان کو خراجِ تحسین پیش کرنے سے نہیں روک سکتا۔

سیاستدان وجود میں آ چکا تھا اور برسوں کے سیاسی مد و جزر میں تربیت پانے کے ساتھ ساتھ ایک زیرک قانون داں بھی بن چکا تھا۔ ۱۹۳۷ء میں سندھ کے علیحدہ صوبے کے قیام کے بعد جب سندھ کی پہلی قانون ساز اسمبلی کے الیکشن ہوئے تو پیر الٰہی بخش مرحوم نے اس میں حصہ لیا اور اُس وقت کے بڑے بڑے سیاسی بتوں کو چکنا چور کر کے سندھ کی پہلی قانون ساز اسمبلی کا رکن منتخب ہونے کا اعزاز حاصل کیا۔ یہ وہ دور تھا جب ہندوستان میں عملاً دو بڑی سیاسی قوتیں کانگریس اور مسلم لیگ کی شکل میں موجود تھیں۔ دونوں جماعتوں نے اپنے اپنے منشور عوام کے سامنے پیش کئے جن میں بہت زیادہ مماثلت کے باوجود دو بڑے اختلافات تھے۔ اولاً یہ کہ کانگریس مخلوط انتخابات کی حامی تھی جبکہ مسلم لیگ جداگانہ انتخابات کی علمبردار اور دوئم یہ کہ کانگریس ہندی کو متحدہ ہندوستان کی سرکاری زبان قرار دینے اور دیوناگری رسم الخط اختیار کرنے پر اصرار کرتی تھی جبکہ مسلم لیگ اردو کو اس کے فارسی رسم الخط میں جاری کرنے کی حامی تھی۔ ایسا لگتا ہے کہ اس وقت سندھی رائے دہندگان کو ان دونوں بڑی جماعتوں کے یکساں منشور اور اُن کے متنازعہ مندرجہ بالا پہلو متاثر نہیں کر سکے اور اس طرح سندھ کے عوام نے صرف ان لوگوں کو منتخب کیا جو آنے والے دنوں میں سندھ کی تاریخی جغرافیائی اور ثقافتی بقا کے ضامن نظر آئے۔

گورنمنٹ آف انڈیا ایکٹ ۱۹۳۵ء کے تحت منتخب ہونے والی سندھ کی پہلی قانون ساز اسمبلی کا دورانیہ تقریباً ۹ سال رہا، کیونکہ اسمبلی کی معینہ میعاد کے خاتمے سے قبل ہی دوسری عالمی جنگ کا آغاز ہو گیا جس کے نتیجے میں نئے انتخابات کا انعقاد نہیں ہو سکا اور اس طرح ۱۹۳۷ء میں منتخب ہونے والی یہ اسمبلی ۱۹۴۵ء کے آخر تک کام کرتی رہی۔ ۶۰ ارکان پر مشتمل اس اسمبلی میں ۳۴ نشستیں مسلمانوں کے لئے بالعموم اور ایک نشست مسلمان خواتین کے لئے مخصوص تھی جبکہ ۱۸ عام نشستیں اُن کے علاوہ تھیں۔ نو منتخب سندھ اسمبلی کا پہلا اجلاس جو ۲۷ اپریل ۱۹۳۷ء کو موجودہ سندھ ہائی کورٹ کی عمارت میں واقع اسمبلی ہال میں منعقد کیا گیا تھا اور جس کی صدارت دیوان بہادر ہیرانند کھیم چند نے کی،

صرف ۴ دن جاری رہا اور اسپیکر اور ڈپٹی اسپیکر کے چناؤ کے ساتھ ہی اختتام پذیر ہو گیا۔ اس اجلاس میں ۲۸ اپریل ۱۹۳۷ء کو سید غلام مرتضیٰ شاہ نے پیر الٰہی بخش مرحوم کا نام بطور اسپیکر تجویز کیا جبکہ خان بہادر سید غلام نبی شاہ اور خان بہادر امیر علی ٹھارو خان لاہوری نے شیخ عبدالمجید سندھی کا نام تجویز کیا۔ بعد ازاں پیر الٰہی بخش مرحوم نے شیخ عبدالمجید سندھی کے حق میں اپنا نام واپس لے لیا لیکن اس کے باوجود دیوان بہادر بھوج ۴۰ ووٹ حاصل کر کے سندھ اسمبلی کے پہلے اسپیکر منتخب ہوئے۔ سندھ کی پہلی کابینہ صرف تین افراد یعنی سر غلام حسین ہدایت اللہ بطور وزیر اعلیٰ جبکہ میر بندے علی خان تالپور اور مکھی گوبند داس پریتم داس بطور وزراء پر مشتمل تھی۔ اس وزارت کا خاتمہ ۲۲ مارچ ۱۹۳۸ء کو ہوا۔ جس کے بعد ایک بار پھر ایک ۳ رکنی کابینہ جس میں خان بہادر اللہ بخش سومرو بطور وزیر اعلیٰ، پیر الٰہی بخش مرحوم بطور وزیر ریونیو اور نہچلداس وزیرانی بطور وزیر پی۔ ڈبلیو۔ ڈی اور پبلک ہیلتھ شامل تھے۔ ۱۸ مارچ ۱۹۴۰ء کو اللہ بخش سومرو کی حکومت بھی مستعفی ہو گئی جس کے بعد میر بندے علی خان تالپور سندھ کے نئے وزیر اعلیٰ کے طور پر سامنے آئے لیکن صرف ایک سال بعد ۶ مارچ ۱۹۴۱ء کو ایک بار پھر کابینہ میں تبدیلی آئی جس کا سبب 3 وزراء کا استعفیٰ تھا۔ نئی کابینہ جو دوسری مرتبہ خان بہادر اللہ بخش سومرو کی سربراہی میں سندھ کے اقتدار پر فائز ہوئی اس میں پیر الٰہی بخش مرحوم بھی شامل تھے اور اس مرتبہ انہیں بیک وقت تعلیم، صنعت، محنت، آبکاری و جنگلات اور دیہی ترقیات کے اہم قلمدان سونپے گئے۔ اس کے بعد بھی وزارت اعلیٰ میں تبدیلی آتی رہی لیکن پیر الٰہی بخش مرحوم آخر تک انہیں محکموں کے وزیر کے طور پر برقرار رہے۔

پیر الٰہی بخش مرحوم شروع ہی سے قانون سازی کے عمل میں سرگرمی سے مصروف کار رہے اور اس تمام عرصے میں انہوں نے منشیات، تمباکو، آبکاری اور کاٹن جننگ جیسے اہم امور پر مناسب قانون سازی میں ایک بہترین پارلیمنٹرین کا کردار ادا کیا۔ تعلیم کے شعبہ کی طرف انہیں خصوصی شغف حاصل تھا جس کے نتیجے میں اولاً پورے سندھ میں پرائمری تعلیم کا حصول لازمی قرار دینے کے غرض سے ۱۹۴۱ء میں پرائمری ایجوکیشن بل ان کی مساعی سے پیش کیا گیا جسے اسمبلی نے متفقہ طور پر منظور کر لیا۔ اس بل کے تحت پورے سندھ میں پرائمری تعلیم کو لازمی قرار دیتے ہوئے ان والدین کے لئے گوشمالی بھی تجویز کی گئی جو اس قانون سے انحراف کرتے ہوئے اپنے بچوں کو پرائمری تعلیم سے محروم رکھتے۔ لیکن جیسا کہ عرض کیا جا چکا ہے، پیر صاحب کی آنکھ میں وہ تکلیف بُری طرح کھٹکتی تھی جو سندھ کے

نوجوان طلباء پر اس وقت گذرتی جب میٹرک کا امتحان دینے کے لئے انہیں بمبئی کا دور دراز سفر طے کرنا پڑتا تھا۔ ۱۹۳۷ء میں سندھ کی بمبئی سے علیحدگی کے باوجود یہ سلسلہ جاری رہا۔ یہ وہ موقع تھا جب پیر الٰہی بخش مرحوم نے سندھ میں ایک علیحدہ یونیورسٹی کے قیام کا خواب دیکھا۔ ہم خیال دوستوں سے صلاح مشوروں کے بعد بالآخر انہوں نے سندھ اسمبلی کے ۲۲ویں اجلاس منعقدہ ۱۲ مارچ ۱۹۴۵ء میں اپنا معرکتہ الآرا یونیورسٹی بل ۱۹۴۵ء پیش کیا۔ یہ بل اولاً سلیکٹ کمیٹی کے سپرد کیا گیا اور بعدازاں اسمبلی کے باقاعدہ اجلاس میں رائے شماری کے لئے ایوان میں پیش کیا گیا جہاں انتھک محنت اور سرتوڑ کوشش کے بعد پیر الٰہی بخش مرحوم اس بل کو صرف ۲ ووٹوں کی سادہ اکثریت سے منظور کروانے میں کامیاب ہو گئے اور اس طرح سندھ کی پہلی یونیورسٹی یعنی سندھ یونیورسٹی کے قیام کا خواب شرمندہ تعبیر ہوا۔ عام آدمی کو اندازہ نہیں کہ اس بل کی مخالفت کتنے شدید انداز اور کس قدر وسیع پیمانے پر کی گئی تھی۔ انہی دنوں بھائی پرتاب دیال داس نے اس اندیشے کے پیشِ نظر کہ سندھ یونیورسٹی کا قیام کہیں عملاً سندھیوں کی ایک مسلم یونیورسٹی کا قیام ثابت نہ ہو اور سندھ کی ہندو اقلیت حصولِ علم سے محروم نہ رہ جائے، سندھ میں ایک ہندو یونیورسٹی کے قیام کی تحریک شروع کی لیکن یہ تحریک پنپ نہ سکی اور نہایت قلیل مدت میں قیامِ پاکستان کی تحریک کی تیز ہواؤں میں تحلیل ہو گئی۔ دیگر مخالفوں نے اس کوشش کو صرف تنقید کا ہی نہیں بلکہ بھرپور طنز کا بھی نشانہ بنایا اور پیر الٰہی بخش مرحوم کے پاس یہ سوال اٹھایا کہ اگر سندھ یونیورسٹی کا قیام عمل میں آ بھی جائے اور آپ کو کچھ بچے پڑھنے کو بھی مل جائیں تو بھی اس کی فیکلٹی یعنی اساتذہ کہاں سے لائیں گے۔ پیر صاحب نے جواب دیا یہ کام میرا ہے اور میں ایسے اساتذہ لیکر آؤں گا جن پر کسی کو انگلی اٹھانے کی جرأت بھی نہیں ہو گی۔ پیر صاحب نے اپنے قول کو سچ کر دکھایا اور سندھ یونیورسٹی کے لئے علی گڑھ مسلم یونیورسٹی سے پروفیسر اے۔ بی۔ اے حلیم کو سندھ یونیورسٹی کے پہلے وائس چانسلر کا عہدہ قبول کرنے پر آمادہ کیا۔ قائداعظم محمد علی جناحؒ نے پیر الٰہی بخش مرحوم کی اس کوشش کو بھرپور انداز میں سراہا کیونکہ اس دوران میں پیر الٰہی بخش مرحوم نے قائداعظمؒ سے کچھ خط و کتابت بھی کی تھی جس میں قائداعظم نے انہیں اپنے بھرپور تعاون کا یقین دلایا تھا۔ یہاں اس بات کی ایک تاریخی حیثیت کا تذکرہ ضروری ہے کہ اگرچہ ۱۹۳۷ء کے سندھ اسمبلی کے انتخابات میں مسلم لیگ سندھ میں ایک نشست بھی حاصل نہیں کر سکی تھی لیکن قائداعظم کی بھرپور توجہ اور سندھ سے ان کے والہانہ لگاؤ اور پیر الٰہی بخش مرحوم جیسے معتمد

ساتھیوں کی وجہ سے پہلی قانون ساز اسمبلی کے اختتام تک مسلم لیگ سندھ میں بے پناہ اثر رسوخ حاصل کر چکی تھی۔ مارچ ۱۹۴۶ء میں حلف اٹھانے والی سندھ کی دوسری صوبائی اسمبلی کے اکثریتی ارکان کی مسلم لیگ سے وابستگی واشگاف تھی اور اسی بناء پر، جیسا کہ پہلے عرض کیا جا چکا ہے، سندھ اسمبلی کو پاکستان کے قیام کے حق میں ایک باقاعدہ قرارداد منظور کرنے کا منفرد اعزاز حاصل ہوا۔ پیر الٰہی بخش مرحوم کو قائداعظمؒ سے جو خاص عقیدت اور والہانہ محبت تھی اس کا اندازہ اس ایک نہایت چھوٹی مگر فی الواقع ایک بہت بڑی حقیقت سے لگایا جا سکتا ہے کہ قیام پاکستان کے بعد جب قائد اعظم اس دنیائے فانی سے رخصت ہوئے تو یہ پیر الٰہی بخش مرحوم تھے جنہوں نے پہلی مرتبہ پیر الٰہی بخش کالونی میں واقع جامع مسجد میں جمعہ کا خطبہ دیتے ہوئے اس میں قائداعظم محمد علی جناحؒ کا نام استعمال کیا۔

قیام پاکستان کے بعد پیر الٰہی بخش مرحوم سندھ کے دوسرے وزیر اعلیٰ کے عہدے پر فائز ہوئے جس کی میعادِ عہدہ صرف ایک سال رہی جو ۳ مئی ۱۹۴۸ء سے لیکر ۴ فروری ۱۹۴۹ء پر ختم ہو گئی۔ ان کی تقرری کی سب سے اہم اور خاص بات یہ تھی جس کو خود پیر الٰہی بخش مرحوم اپنے لئے ایک بڑا اعزاز قرار دیتے تھے کہ اُن کی بطور وزیر اعلیٰ تقرری براہ راست قائداعظم کی جانب سے نامزدگی پر عمل میں آئی تھی۔ یہ وہ دور تھا جب سندھ، قیام پاکستان کے بعد ہندستان سے ہجرت کر کے آنے والے مسلمانوں کی بحالی اور آبادکاری کے ایک بڑے بحران سے دوچار تھا۔ پیر الٰہی بخش مرحوم نے اس بحالی اور آبادکاری کے عمل کو صرف اپنا منصبی فریضہ ہی نہیں جانا بلکہ ایک ذاتی اور دینی خدمت کے طور پر اس عمل میں بھرپور توجہ، خلوص اور عزم راسخ کا مظاہرہ کیا۔ انہوں نے کراچی میں متاثرین قیامِ پاکستان کی آبادکاری کے لئے پیر الٰہی بخش کوآپریٹو ہاؤسنگ سوسائٹی قائم کی جس کے نتیجے میں متاثرین ہجرت کی ایک بہت بڑی کالونی کا قیام عمل میں آیا جو آج کراچی کے دل میں واقع پیر الٰہی بخش کالونی کے نام سے جانی جاتی ہے۔ اسی زمانے میں ہندوؤں کی متروکہ املاک کو ہندوستان سے آنے والے مسلمانوں کو منتقل کئے جانے کی کوششوں میں قانونی پیچیدگیوں اور رخنہ اندازیوں سے کام لیا گیا جس کو پیر الٰہی بخش مرحوم نے اپنی ذاتی کوششوں سے سہل بنایا۔

انہوں نے ہندوستان سے آنے والے مہاجروں کو نہ مہاجر سمجھا نہ نیا سندھی بلکہ انہوں نے اُن کو اپنے ہی جیسا مساوی حقوق کا حامل پاکستانی تصور کیا۔ ایک قدیمی پاکستانی یعنی دھرتی کا

سپوت 'Son of the soil' ہونے کے ناطے انہوں نے نو وارد پاکستانیوں کو بھی وہی درجہ دینا چاہا اور حتمی المقدور دیا اور دلوایا جو مقامی پاکستانیوں کو حاصل تھا۔ ان کی اس سوچ اور اس کے نتیجے میں ان کی تگ و تاز اور مساعی کو مقامی انتہا پسندوں نے شدید تنقید کا نشانہ بنایا اور ان پر طعنہ زنی تک کی لیکن قائدِ اعظم کا یہ معتمد ترین رفیق کار تحریکِ پاکستان اور قیامِ پاکستان کے مقاصد سے مس نہ ہوا اور نو وارد پاکستانیوں کی بحالی اور آباد کاری میں تندہی سے مصروف رہا۔ یہ ۱۹۴۸ء ہی کی بات ہے کہ پیر الٰہی بخش مرحوم کے اس بے مثال رویے کو سراہتے ہوئے مشہور شاعر راغب مراد آبادی نے ایک نظم لکھی جس کا ایک شعر تھا:

پیر الٰہی بخش نے راغب، فکر و نظر سے کام لیا
قوم کی دل سے خدمت کی اور قوم نے اُن کا نام لیا

سندھ میں لازمی پرائمری تعلیم کے قانون کے نفاذ اور بعد ازاں سندھ یونیورسٹی کے قیام تک ہی پیر الٰہی بخش کا علمی خدمات کا سفر محدود نہ رہا۔ ایک طرف انہوں نے سندھ مدرسہ بورڈ کی سرپرستی کے ساتھ ساتھ ایس۔ ایم کالج کی بنیاد ڈالنے میں کلیدی کردار ادا کیا۔ دوسری جانب اُن کی غیر متعصبانہ نگاہ نے ہندوستان سے آنے والے مسلمانوں کے اردو زبان کو ذریعہ تعلیم بنانے کے مسئلہ کو اس کی تمام تر ہمہ گیریت سے سمجھتے ہوئے اور اس کا بھرپور ادراک اور احساس کرتے ہوئے نہ صرف کراچی میں واقع اردو کالج کے قیام میں ایک فعال کردار ادا کیا بلکہ کراچی یونیورسٹی کے قیام میں بھی انہوں نے اپنی بھرپور خدمات پیش کیں۔ آج وہی اردو کالج ایک وفاقی اردو یونیورسٹی کی حیثیت میں پورے پاکستان میں اپنا ایک تشخص رکھتا ہے جبکہ کراچی یونیورسٹی کو بھی ایک ایسا بلند، انتہائی نمایاں اور منفرد مقام حاصل ہے جس کے لئے الفاظ کی ضرورت نہیں۔

اس بات کی بظاہر کوئی شہادت نہیں ملتی لیکن ایسا لگتا ہے کہ پیر الٰہی بخش مرحوم نے اپنے محسن سر شاہنواز بھٹو کے لئے اپنی والہانہ محبت احسان شناسی اور محسن پرستی کے اعتراف کے طور پر اپنے ایک صاحبزادے کا نام شاہنواز رکھا۔ تاریخ بتاتی ہے کہ یہ نام اُن کے خاندان کو بہت راس آیا۔ انہی پیر شاہنواز کے صاحبزادوں میں ایک پیر مظہر الحق ہیں، جن کے علاوہ دیگر موجود صاحبزادوں میں پیر مظفر الحق، پیر منور الحق، پیر مکرم الحق اور پیر معظم الحق نے حصولِ تعلیم کے بعد اعلیٰ اور اہم سرکاری مناصب پر اپنے وجود کو منوایا۔ البتہ پیر شاہنواز کے بڑے صاحبزادے پیر مظہر الحق نے اپنے دادا کے

نقشِ قدم پر چلنے کا فیصلہ کیا۔ انہوں نے سندھ یونیورسٹی سے بی اے آنرز اور ایم اے امتیازی پوزیشن یعنی فرسٹ کلاس فرسٹ حیثیت سے پاس کر کے اُسی یونیورسٹی سے ایل ایل بی کی سند حاصل کی اور اپنے دادا مرحوم کی تقلید میں نہ صرف وکالت کا پیشہ اختیار کیا بلکہ سیاست میں بھی قدم رنجہ فرمایا۔ پیپلز پارٹی کے پلیٹ فارم سے لگاتار منتخب ہو کر وہ پیپلز پارٹی کے پہلے دور حکومت ۱۹۸۸ء میں وزیر قانون کے منصب پر فائز ہوئے۔ دوسرے دور یعنی ۱۹۹۳ء میں انہیں وزارت قانون کے علاوہ وزارت ہاؤسنگ وٹاؤن پلاننگ کا اضافی قلمدان بھی سونپا گیا۔ پیپلز پارٹی کے تیسرے اور موجودہ دور حکومت میں انہوں نے سندھ کابینہ کے سینیئر وزیر کے طور پر تقرری کے ساتھ ہی بالارادہ وزارتِ تعلیم کا انتخاب کیا تا کہ اپنے عظیم دادا کا وہ خواب شرمندہ تعبیر کر سکیں جو انہوں نے قیام پاکستان سے قبل سندھ میں تعلیم کو عام کرنے کے حوالے سے دیکھا تھا۔ ابتدا میں وزیر تعلیم وخواندگی کی حیثیت سے تقرر کے علاوہ انہیں کرمنل پراسیکیوشن سروس کا بھی اضافی قلمدان سونپا گیا جو بعدازاں انہوں نے واپس کر دیا تا کہ یکسوئی اور پوری دل جمعی کے ساتھ محکمہ تعلیم پر اپنی توجہ مرکوز کر سکیں۔ آج وہ اپنے دل و دماغ کی تمام تر توانائیوں اور روح کی پوری گہرائیوں کے ساتھ اپنے دادا کے مشن "تعلیم سب کے لئے" کی تکمیل کیلئے پورے خلوص، لگن، سچائی اور انتھک محنت کے ساتھ کوشاں ہیں۔ راقم اس پوری جدوجہد اور کاوش میں پیر مظہر الحق کا قریبی رفیق کار ہے اور یہ بات پورے وثوق سے کہہ سکتا ہے کہ پیر مظہر الحق کی اپنے مشن سے صداقت اور لگاؤ میں رتی بھر بھی کھوٹ نہیں ہے اور وہ دن رات صرف کر کے، کئی کئی دنوں تک پورا آرام کئے بغیر بھی اپنی اس انتھک جدوجہد میں مصروف ہیں کہ ایک طرف وہ اپنے دادا کے مشن کو بھی مکمل کر سکیں اور دوسری طرف شہید محترمہ بینظیر بھٹو کے اس وعدے کو بھی عملی شکل دیں، جو انہوں نے اپنے فائیو۔ای (Five-e) منشور کی صورت میں پاکستانی قوم سے کیا تھا۔ پیر مظہر الحق کی اولاد میں محترمہ ماروی مظہر بھی ہیں جنہیں پیر مظہر الحق کی جلاوطنی کے دور میں دادو کے حلقے سے عمومی نشست پر انتخابات میں حصہ لیکر کسی مخصوص نشست پر نہیں بلکہ جنرل الیکشن میں رکن اسمبلی منتخب ہونے کا منفرد اعزاز حاصل ہوا۔ صاحبزدگان میں بیرسٹر پیر مجیب الحق، پیر دانش علی اور پیر بلاول مظہر ہیں۔ بیرسٹر پیر مجیب الحق دادو، کراچی اور حیدرآباد میں ماتحت عدالتوں اور ہائی کورٹ میں قانون کی پریکٹس کرتے ہیں۔ بیرسٹر پیر مجیب الحق اور پیر دانش علی اپنے والد کی سیاسی سرگرمیوں میں ان کی بھرپور معاونت کرتے ہیں جبکہ پیر بلاول مظہر اور ایک اور صاحبزادی سندھو مظہر

فی الوقت کم عمر اور زیرِ تعلیم ہیں۔ پیر مظہر الحق کی کوششوں اور ان کی مخلصانہ کاوشوں پر بہت کچھ تفصیل سے لکھا جاسکتا ہے لیکن چونکہ یہ تحریر پیر الٰہی بخش مرحوم سے متعلق ہے اس لئے فی الوقت پیر مظہر الحق کی مساعی کی مزید تفصیل سے اجتناب ناگزیر ہے۔

آج پیر الٰہی بخش مرحوم ہمارے درمیان موجود نہیں۔ ان کی یادوں کے اس سفر میں اس بات کا ذکر ضروری ہے کہ حکومت پاکستان نے شہید محترمہ بینظیر بھٹو کے دوسرے دور حکومت میں ان کی خدمات کا اعتراف کیا اور ان کی یاد میں ایک یادگاری ڈاک ٹکٹ بھی جاری کیا۔ جو آیا ہے اسے یقیناً جانا ہے لیکن پیر الٰہی بخش مرحوم کی اس جہانِ فانی سے رخصت نے اپنے پیچھے ان کی ذات کے حوالے سے ایک ایسی شخصیت کا اٹل اور انمٹ نقش چھوڑا جس نے ساری زندگی ہر طرح کے علاقائی لسانی اور مذہبی تعصب سے بالاتر ہوکر گذاری اور ہندوستان سے ہجرت کرکے آنے والے اپنے مسلمان بھائیوں کیلئے آنکھیں بچھادیں اور دل کے دروازے کھول دیئے۔ اختتامِ عمر کے قریب ۱۹۷۰ء کی دہائی کے اوائل میں سندھ بھر میں ہونے والے سندھی مہاجر فسادات پر وہ بہت زیادہ رنجیدہ خاطر اور ملول رہے جس نے انہیں شدید غم واندوہ سے دوچار کیا۔ کچھ ہی عرصے بعد ۱۸ اکتوبر ۱۹۷۵ء کو وہ ہستی جس نے ساری زندگی لوگوں کے آنسو پونچھے اور اُن کے درد سمیٹے، اپنی ڈبڈباتی آنکھوں اور درد سے لبریز اور بوجھل دل کے ساتھ اس جہان فانی سے کوچ کرگئی۔ اس سفرِ آخر میں بھی کراچی اور کراچی کے لوگوں سے ان کی محبت نے ساتھ نہ چھوڑا۔ وصیت کی کہ ان کی تدفین ان کے آبائی قبرستان کی بجائے پیر الٰہی بخش کالونی کراچی میں واقع ان کی رہائش گاہ کے قریب ہی کی جائے۔ آج ان کا جسدِ خاکی پیر الٰہی بخش کالونی کراچی میں منوں مٹی تلے استراحت پذیر ہے اور ان کا مزار اتنا عرصہ گذر جانے کے باوجود مرجع خلائق ہے۔ شاید ایسی ہی ناقابل فراموش اور عظیم شخصیات کیلئے مرزا غالب نے کہا تھا:

مقدور ہو تو خاک سے پوچھوں کہ اے لئیم
تو نے وہ گنج ہائے گراں مایہ کیا کئے۔

☆

علی اصغر

قائداعظم کے رفیق کار۔ پیر الٰہی بخش

پیر الٰہی بخش تحریک پاکستان کے مجاہد، قائداعظم کے رفیق کار اور سابق وزیر اعلیٰ سندھ تھے۔ جن کی برسی ہر سال ۱۸ اکتوبر کو منائی جاتی ہے، برسی کے دن نہ صرف کراچی بلکہ اندرون سندھ ان کی تعلیمی اور آبادکاری سے متعلق خدمات پر انہیں خراج عقیدت پیش کیا جاتا ہے۔ قائداعظم نے جب گورنر جنرل کا عہدہ سنبھالا اور حلف برداری کی تقریب ہوئی تو تلاوت کلام پاک کی سعادت پیر الٰہی بخش کو حاصل ہوئی۔ جب ۱۹۴۳ء میں جی ایم سید نے قرارداد کی تائید کی۔ وہ نہ صرف بابائے تعلیم تھے بلکہ ۱۹۴۷ء میں مہاجروں کی آبادکاری کے سلسلے میں ہراول دستے میں شامل تھے۔ انہوں نے اس سلسلے میں پیر الٰہی بخش ہاؤسنگ سوسائٹی ۱۹۴۸ء میں رجسٹر کروائی۔ دہلی کالونی پیر آباد اور بعض دیگر آبادیاں ان کی مرہون منت ہیں۔ انہوں نے درجنوں کالجوں، بے شمار اسکولز، سندھ یونیورسٹی اور کراچی یونیورسٹی میں دیگر تعلیمی اداروں کا سنگ بنیاد رکھا۔ جب پیپلز پارٹی کا قیام عمل میں آیا تو وہ اس میں شامل ہو گئے اور اس کے بعد سینئر صوبائی وزیر تعلیم پیر مظہر الحق کو شہید ذوالفقار بھٹو کے پاس لے گئے اور ان سے کہا کہ اس نوجوان میں سیاست موجود ہے، اسے عوام کی خدمت کے لئے اپنی پارٹی میں شامل کر لیں۔ شہید ذوالفقار علی بھٹو نے پیر مظہر الحق پر دست شفقت رکھا اور انہیں پارٹی میں خوش آمدید کہا۔ پیر الٰہی بخش کی وصیت تھی کہ میرے انتقال کے بعد میری تدفین پیر الٰہی بخش کالونی میں جامع مسجد کے صدر دروازے کے ساتھ کی جائے۔ ان کا مزار اسی مسجد کے صدر دروازے کے ساتھ ہے۔ پیر صاحب جب تک زندہ رہے ان کے گھر کے دروازے بھی بند نہ ہوئے۔ ہمیشہ بچوں کو تعلیم حاصل کرنے کی ترغیب دیتے۔ اکثر خود بھی بچوں کو پڑھاتے تھے۔ بے شمار بچے ان کے خرچ پر تعلیم حاصل کرتے تھے۔ انہیں تعلیم سے جنون کی حد تک لگاؤ تھا۔ کاشانہ پیر کو اعزاز حاصل ہے کہ وہاں شیخ مجیب الرحمٰن، مولانا بھاشانی، بھارت کے سابق صدر ذاکر حسین سمیت بے شمار تاریخ ساز شخصیات تشریف لا چکی ہیں۔ پیر صاحب ایک درویش صفت انسان تھے۔ وزیر اعلیٰ ہونے کے

باوجود بغیر پروٹوکول کے پیدل لوگوں کا حال واحوال معلوم کرنے نکل جاتے۔آج جب ہر طرف نفسانفسی کا عالم ہے ان جیسے قائدین کی کمی شدت سے محسوس ہوتی ہے۔ہمیں میڈیا کے ذریعے پیر صاحب جیسی شخصیات کے کارناموں کو نوجوان نسل تک پہنچانا چاہئے۔ پیر الٰہی بخش کے فرزند پیر عبدالرشید میں بھی اپنے والد کا عوامی خدمت کا جذبہ موجود ہے جو ہمیشہ احباب پیر الٰہی بخش کے لئے چشم براہ رہتے ہیں، وہی سادگی اور خدمت کا وہی جذبہ پیر عبدالرشید میں بھی موجود ہے۔۸/اکتوبر ۲۰۰۹ء میں برسی کے موقع پر جن معزز شخصیات نے خراج عقیدت کے پیغام بھیجے ہیں، ان میں وزیراعلیٰ سندھ سید قائم علی شاہ، وفاقی وزیر مخدوم امین فہیم، وفاقی وزیر سید خورشید احمد شاہ، جماعت اسلامی کے نائب امیر پروفیسر غفور احمد، جمیعت علمائے اسلام کے ڈپٹی سیکریٹری جنرل قاری شیر افضل سابق سینیٹر اقبال حیدر، سابق سینیٹر تاج حیدر شامل ہیں۔

پیر الٰہی بخش

سندھ میں تعلیم بالغان کا بانی

سندھ میں تعلیم بالغان مہم کا آغاز ۱۹۳۹ء میں ہوا۔ اُس وقت ایک خاص پروگرام کے تحت سندھی مسلمانوں میں تعلیم عام کرنے کیلئے ابتدائی طور پر ۶ ماہ پر محیط تعلیم بالغان کے کورس کا آغاز کیا گیا۔ اس سلسلے میں شعور بیدار کرنے کے لئے ایک رپورٹ شائع کی گئی (مرحوم عثمان علی انصاری) سیکریٹری مرکزی خواندگی کمیٹی اور ایجوکیشن انسپیکٹر سندھ، مؤرخہ ۲/اپریل ۱۹۴۱ء جو ریکارڈ میں ہے اس کے مطابق یکم اپریل ۱۹۳۹ء کو وزیر تعلیم عزت مآب، جناب پیر الٰہی بخش نے سندھ میں تعلیم کے مختلف پروگراموں پر غور کرنے کیلئے ایک تعلیمی کانفرنس منعقد کی۔ اس کانفرنس میں جو فیصلے کئے گئے۔ ان میں ایک یہ تھا کہ ہر ضلع کے دو تعلقے اور کراچی شہر میں تعلیم بالغان ایک ساتھ شروع کی جائے۔ اُس کے مطابق مندرجہ ذیل تعلقے اس مہم میں شامل کئے گئے۔

کراچی ضلع سے تعلقہ ٹھٹھ اور میرپور ساکرو، حیدرآباد ضلع میں تعلقہ حیدرآباد اور ہالا، تھرپارکر، ضلع میں تعلقہ میرپور خاص اور سامارو، نوابشاہ ضلع میں تعلقہ نوابشاہ اور سکرنڈ، سکھر ضلع میں تعلقہ سکھر اور شکارپور، جیکب آباد ضلع میں تعلقہ جیکب آباد اور کندھ کوٹ، ضلع لاڑکانہ میں تعلقہ لاڑکانہ اور رتوڈیرو، ضلع دادو میں تعلقہ دادو اور جوہی کے تعلقے اس مہم میں شامل کئے گئے۔ وزیر تعلیم مرکزی خواندگی بورڈ کے چیئرمن، ڈی۔ پی۔ آئی سندھ کو خزانچی، سندھ کے ایجوکیشنل انسپیکٹر کو سیکریٹری اور ڈائریکٹر زراعت سندھ کو دیہی علاقوں کے ریکنسٹرکشن آفیسر اور (مرحوم) مسٹر ایچ۔ ایس۔ پمنانی (ایم۔ایل۔ای) کو اس کمیٹی کا ممبر مقرر کیا گیا۔ ضلع کی سطح پر بھی کمیٹیاں بنائی گئیں جس کا چیئرمین ضلع کے کلیکٹر کو بنایا گیا۔ ضلع اسکول بورڈ کے انتظامی آفیسر اور سینئر اسسٹنٹ ڈپٹی ایجوکیشن انسپیکٹر کو سیکریٹری اور اُسی ضلع

کے تمام ڈپٹی کلیکٹروں اور مختارکاروں کو ضلعی کمیٹی کا (ایکس) آفیشو ممبر مقرر کیا گیا۔

مسلمانوں کی تعلیم کا ڈپٹی انسپیکٹر تعلیم اور اس کا اسسٹنٹ بیٹ انچارج ضلع زراعت کا انسپیکٹر ہیڈکوارٹر اور ہر قلعے کے تین بااثر اور معزز شخصیات جن کا انتخاب کلیکٹر کرے گا، وہ بھی اس کے ممبر ہونگے۔

جناب حاتم علوی، کی نگرانی میں ایک ۴۲ رکنی علیحدہ کمیٹی بنائی گئی۔ کراچی شہر ایڈمنسٹریٹو آفیسر میونسپل بورڈ کراچی کو سیکریٹری مقرر کیا گیا۔ تمام ممبر عوامی حلقوں میں اثر رکھنے والی نامور شخصیات اور ۱۰ (ایم۔ ایل۔ اوز) (ممبر میں آف لیجسلیٹو اسمبلی، اس زمانے میں سندھ اسمبلی کو سندھ لیجسلیٹو اسمبلی کہا جاتا تھا) جس میں کافی تعداد میں خواتین اور کچھ ہائی اسکولوں کے ہیڈ ماسٹر صاحبان بھی شامل تھے۔

یکم مئی ۱۹۳۹ء کو خواندگی کے دن کے طور پر منایا گیا۔ وہ تعلقے جنہیں خواندگی کا شعور بیدار کرنے کیلئے منتخب کیا گیا تھا۔ ان کے ہر گاؤں میں مہم چلائی گئی۔ صبح سے اساتذہ اور طلباء بینر اور پمفلٹ اٹھائے نعرے لگاتے گلیوں میں نکل جاتے۔ چند خاص بینر اس موقع کی مناسبت سے تیار کئے گئے تھے۔ جہاں مناسب سمجھا گیا وہاں سازینہ بھی بجایا گیا۔ شام کو ایک عام محفل منعقد کی گئی جس میں ہر خاص و عام کو مدعو کیا گیا۔ اس محفل میں راگ رنگ، لیکچر اور ڈرامے پیش کئے گئے۔ تعلیم نہ دینے کے نقصانات اور تعلیم حاصل کرنے کے فوائد پر روشنی ڈالی گئی۔ اس پروگرام کو ایک ہفتے تک جاری رکھا گیا۔ بعدازاں ۱۵ روزہ عوامی رابطہ مہم چلائی گئی۔ اس میں حکومتی عہدیداروں، سماجی تنظیموں اور لوکل کمیٹیوں کے ممبران نے بھرپور تعاون کیا۔ اس کے بعد بچوں کی تعلیم کیلئے سینٹر کھولے گئے۔ پھر تعلیم دینے والوں کو بھی بھرتی کیا گیا۔ ہر گاؤں میں کم از کم ۱۵ ان پڑھ بالغ افراد کو داخل کیا گیا۔ مستقل اساتذہ کے ہمراہ رضاکارانہ طور پر کام کرنے والے اساتذہ کیلئے ۵ روپے سے ۱۵ روپے تک ماہانہ وظیفہ مقرر کیا گیا۔ یہ سینٹر پرائمری اسکولوں کی عمارتوں یا گاؤں کے کسی اچھے آدمی کے تعاون کے بغیر کرائے کی جگہ پر قائم کیئے گئے۔ روزانہ کے اخراجات خاص طور پر تعلیمی مقصد کے

لئے لٹریسی فنڈ سے ادا کیلئے گئے۔ مثلاً چٹائی، لالٹین، مٹی کا تیل تمام سینٹر پر فراہم کیا گیا اور سب طالب علموں کو پڑھنے لکھنے کا سامان مفت فراہم کیا گیا۔

پروگرام کے آخر میں (۱۵ مئی سے ۳۱ دسمبر ۱۹۳۹ء) تک ۔۲۹۹۹۵ بالغان کو تعلیم دی گئی۔ جس میں ۲۰۷۷ خواتین تھیں۔ اس پروگرام کے متعلق ایک ہفتہ روزہ رسالہ جس کا نام "علم" رکھا گیا، شایع کروا کے تمام سینٹرز میں مفت تقسیم کیا گیا۔ جس میں کھانے پینے، ماحولیاتی آلودگی، صحت، تعلیم، زراعت اور اخلاقیات سے واقفیت کے ساتھ ساتھ خاص خبریں بھی شائع کی گئیں۔ اس کو جاری رکھنے کے لیئے ہر ضلع میں لائبریری کھولی گئی۔ جس میں ایسے افراد جنہوں نے اس پروگرام سے تعلیم حاصل کی۔ اُن کی دلچسپی سے متعلق مواد مہیا کیا گیا۔ اس پروگرام کو کامیاب بنانے میں کے۔ بی۔ محمد پریل کلھوڑو، صدر ڈسٹرکٹ لوکل بورڈ دادو، نے خاص معاونت کی۔

۲۰۰۰ء سے اب تک کی کارکردگی

DAKAR (سینگال) مین ایک عظیم الشان تعلیمی کانفرنس ۲۰۰۰ء میں ہوئی۔ جس میں دنیا کے ۱۸۴ ممالک نے شرکت کی۔ اس کانفرنس میں ایک اعلانیہ ایجوکیشن فار آل (E.F.A) کے نام سے پاس کیا گیا۔ جس کی تصدیق پاکستان نے بھی کی، اس میں مندرجہ ذیل اہداف مقرر کیئے گئے۔

۱۔ بچوں کی ابتدائی تعلیم اور نگہداشت

۲۔ مفت اور لازمی ابتدائی تعلیم

۳۔ نوجوانوں اور بالغان کو تعلیم اور ہنری مہارت فراہم کرنا

۴۔ تعلیم بالغان

۵۔ خواتین اور حضرات کو یکساں تعلیم کی فراہمی

۶۔ معیاری تعلیم کی فراہمی

سندھ کو حکومت نے مذکورہ اعلانیہ کی پیروی کرتے ہوئے۔ کانفرنس میں کیئے گئے

فیصلوں کے مطابق سندھ کے تعلیمی محکمے کا نام ایجوکیشن اینڈ لٹریسی ڈپارٹمینٹ رکھا اور ایجوکیشن فار آل (E.F.A) کے چھ ۶ مقاصد کو حاصل کرنے کے لیے ۲۰۰۲ء میں محکمہ تعلیم میں پراونشنل کوآرڈینیٹر (اسکولز) کو ڈائریکٹوریٹ آف لٹریسی اور نان فارمل ایجوکیشن میں بدل دیا گیا اور ایک لٹریسی فورم بھی قائم کیا گیا۔ جس کی نگرانی میں پروفیشنل ایکشن پلان ۲۰۰۴ء تیار کیا گیا۔ جو مرحلہ اور تین حصوں پر مشتمل ہے۔ ان حصوں کی وضاحت یوں کی گئی ہے۔

Phasing

Phase I	**2004-05 to 2005-06**	**(2 Years)**
Phase II	**2006-07 to 2010-11**	**(2 Years)**
Phase III	**2011-12 to 2015-16**	**(2 Years)**

Sector	2003	2004-05 to 2005-06	2006-07 to 2010-11	2011-12 to 2015-16
Primary Education	64%	70.5%	88%	100%
Early Childhood Education	36%	39%	49%	60%
Adult Education (rate)	49%	54%	66.5%	80%

مندرجہ بالا اہداف حاصل کرنے کیلئے سندھ کے سالانہ ترقیاتی پروگرام (ADP) میں کوئی بھی اسکیم نہ رکھی گئی۔ صرف وفاقی حکومت کے پروجیکٹ ''ایجوکیشن سکیٹر رفارمس'' (ESR) پر انحصار کیا گیا۔ جس کے فنڈ براہ راست ضلع حکومتوں کو دیئے گئے۔ جس میں صوبائی حکومت کا کوئی عمل دخل نہ تھا۔ جس کے باعث کوئی خاص پیش رفت نہ ہوسکی۔ موجود عوامی حکومت کی تشکیل کے باعث حالیہ سینئر وزیر تعلیم پیر مظہر الحق (جو کہ پیر الٰہی بخش سابقہ وزیر تعلیم اور سابقہ وزیر اعلیٰ کے پوتے ہیں) کی خصوصی دلچسپی لینے کی وجہ سے اور (E.F.A) اور (Goals) کو زیر نظر رکھتے ہوئے۔ ذیل میں دی گئی پانچ (۵) اسکیمیں

تیار کر کے محکمہ کے پلاننگ ڈپارٹمنٹ P&D کو بھیجی گئیں۔

۱۔سندھ میں تعلیم بالغان **Adult Literacy in Sindh**

۲۔بچوں کی ابتدائی تعلیم اور نگہداشت

Early Childhood Care Education

۳۔لازمی پرائمری تعلیم

Compulsory Primary Education

۴۔غیر رسمی بنیادی تعلیم

Non Formal Basic Education

۵۔خواتین کی تعلیم میں اضافہ

Promotion of Female Education in Sindh

ڈاکار (DAKAR) کانفرنس کے مقاصد کو حاصل کرنے کیلئے موجودہ سینئر وزیر، حکومت سندھ اور وزیر تعلیم سندھ جناب پیر مظہر الحق نے ذاتی کوششوں کے ذریعے مؤرخہ ۱۱۔اپریل ۲۰۰۹ء کو سندھ سیکریٹریٹ کے آڈیٹوریم میں آپ کی زیر صدارت ایک تعلیمی کانفرنس منعقد کر کے اس مہم کی ابتدا کی۔جس میں سندھ اور پاکستان سے تعلق رکھنے والے سینئر تعلیمی ماہرین نے شرکت کی۔جن میں سابقہ وائس چانسلر جناب آر۔اے۔شاہ، سابق سیکریٹری تعلیم جناب مراد علی خان نظامانی، آغا خان یونیورسٹی سے جناب شمس قاسم لاکھا، سندھ یونیورسٹی سے محترمہ پروین منشی، سابقہ ڈائریکٹر اسکولز نظام الدین میمن، سابقہ ڈائریکٹر لٹریسی اینڈ نان فارمل ایجوکیشن مرزا اعجاز علی بیگ، سابقہ ڈائریکٹر بیورو آف کریکولم جناب قاضی ضمیر حسین صاحب، ڈائریکٹر نیشنل ایجوکیشن فاؤنڈیشن سندھ محترمہ ریحانہ مفتی صاحبہ 'ایف، پی، سی، آئی سے اسٹینڈنگ کمیٹی برائے خواندگی کی چیئرپرسن محترمہ فرحانہ اقبال صاحبہ، کچھ اضلاع کے ڈی۔سی۔اوز اور ای۔ڈی۔اوز (ایجوکیشن) اور تمام اضلاع کے ڈی۔او لٹریسی، ڈائریکٹر لٹریسی اینڈ نان فارمل ایجوکیشن سندھ جناب عبدالوہاب عباسی صاحب، ایڈیشنل ڈائریکٹر جناب منوہر لعل جیسرانی، ڈپٹی ڈائریکٹر لٹریسی جناب سکندر علی

ملاح اور جناب غلام محمد پٹھان شامل تھے۔اس کانفرنس میں پیرالٰہی بخش لٹریسی ٹاور پرایک میٹنگ سینئر وزیر،حکومت سندھ اوروزیرتعلیم جناب پیرمظہرالحق کی زیرصدارت منعقدکی گئی۔

اس میٹنگ میں ۱۴رمئی ۲۰۰۹ءکوسکھر میں سیمینار، ۱۵اور ۱۶رمئی کوتعلیمی شعور بیدار کرنے کے لئے ورکشاپ منعقد کرانے کا فیصلہ کیا گیا۔اس کے بعد تمام ریجنل ہیڈکوارٹرز میں سیمینار اور ورکشاپ منعقد ہوں گے۔ انشاء اللہ سینئر وزیر، حکومت سندھ اور وزیرتعلیم جناب پیرمظہرالحق کی زیرسرپرستی اورشمولیت اور سندھ کے تعلیمی ماہرین، اساتذہ اور سول سوسائٹی کی تعلیمی شعور بیدار کرنے کی کوشش سے صوبائی ایکشن پلان میں دیئے گئے اہداف کو پورا کرکے محترمہ بینظیر بھٹوشہید کے منشور پرعملدرآمد کیا جائے گا۔اس سلسلے میں صدر پاکستان جناب آصف علی زرداری کی تعلیم کے میدان میں براہ راست دی گئی وقتاً فوقتاً ہدایات اور گہری دلچسپی کا ذکر نہایت ضروری ہے۔ اور آپ کی مکمل سرپرستی اور مدد کے باعث سندھ میں تعلیم کے میدان میں اہم پیش رفت ہوئی ہے۔صدرمملکت اور وزیراعلیٰ سندھ جناب سید قائم علی شاہ کی جانب سے سندھ میں جدید تعلیم جس میں کمپیوٹر کی تعلیم شامل ہے پر بڑازور دیا گیا ہے بچیوں کی تعلیم میں اضافے کے لئے اسکالرشپس کے ذریعے اُن کی ہمت افزائی جیسے اقدامات آپ کی ہدایت پر اُٹھائے گئے ہیں، پہلی مرتبہ آپ کی ہدایات کے مطابق خالص اہلیت کی بنیاد پراساتذہ کی تقرری کا سلسلہ شروع کیا گیا ہے۔

تحریکِ خلافت کے ممتاز رہنما الحاج پیر الاہی بخش انتقال کر گئے

سابق وزیر اعلیٰ سندھ کی طبیعت اچانک بگڑ گئی، خونی قئے ہوئی، زیادہ خون بہہ جانے سے جانبر نہ ہو سکے۔

جنازہ میں صوبائی وزراء سماجی وسیاسی کارکنان سمیت سینکڑوں افراد کی شرکت۔

کراچی ۱۸ اکتوبر (اسٹاف رپورٹر) تحریک خلافت کے ممتاز رہنما اور سابق وزیر اعلیٰ سندھ الحاج پیر الاہی بخش کا آج صبح سوا گیارہ بجے سول اسپتال کراچی میں انتقال ہو گیا۔ اِناللہ واِنا الیہ راجعون۔ مرحوم کی عمر ۸۵ سال تھی۔ سوگواران میں بیوہ، پانچ صاحبزادے اور دو صاحبزادیاں چھوڑی ہیں۔ انہیں رات گئے ان کی وصیت کی مطابق جامع مسجد پیر الاہی بخش کالونی (قیامگاہ کے قریب) کے احاطے میں سپرد خاک کردیا گیا۔ جنازہ میں سینکڑوں افراد نے شرکت کی۔ جس میں صوبائی وزیر، سیاسی سماجی اور طالب علم رہنما، ماہرین تعلیم شامل تھے۔ نماز جنازہ کے ایم سی پارک میں ادا کی گئی۔ نماز جنازہ مولانا احتشام الحق تھانوی نے پڑھائی۔ مرحوم کی سوئم کی قرآن خوانی بروز جمعہ بعد نماز جمعہ جامع مسجد پیر الاہی بخش کالونی کراچی میں ہوگی۔ خواتین کے لیے قرآن خوانی کا انتظام مرحوم کی قیام گاہ نزد جامع مسجد میں کیا گیا ہے۔ الحاج پیر الاہی بخش اگست کی آخر میں دمہ کی عارضے میں مبتلا ہو گئے تھے، لیکن ادھر چند روز سے ان کی طبیعت کافی بہتر ہو گئی تھی۔ انہوں نے نماز عید الفطر حسب معمول کے ایم. سی. پارک متصل جامع مسجد میں ادا کی۔ اس کے بعد لوگوں سے عید ملے، گھر پر انہوں نے آخر میں نواب غلام مصطفیٰ اور صوبائی اسمبلی کے رکن الحاج زاہد علی سے ملاقات کی، اس کے بعد وہ مخدوم طالب المولیٰ کی عیادت کے لیے عباسی شہید اسپتال گئے، لیکن اسپتال سے واپس آنے کے بعد سے ہی اچانک طبیعت بگڑنا شروع ہو گئی۔ انہیں درد شکم اور لو لگنے کی شکایت ہوئی۔ رات کو گیارہ بجے انہیں سول اسپتال پہنچا دیا گیا۔ جہاں انہیں خونی قئے ہوئی۔ جس کے باعث ان کا خون بہہ گیا، لیکن سول ہسپتال میں متعلقہ ڈاکٹر اور عملے نی ان کی حالت

کی سنگینی کی طرف توجہ نہیں دی۔ اور ابتدائی طبی امداد بروقت فراہم نہیں کی گئی۔ اس وقت جو اہل خاندان ان کے قریب تھے انہوں نے بتایا کہ مرحوم کی حالت بتانے کے باوجود کوئی طبی امداد کئی گھنٹے تک نہیں ملی۔ لیکن جب سول اسپتال کے پروفیسر مشتاق کو اطلاع ملی جو ذاتی طور پر پیر الاہی بخش کا واقف تھا۔ وہاں پہنچا اور پیر الاہی بخش کو وی۔ آئی۔ پی روم میں منتقل کیا اور پروفیسر مشتاق نے انہیں فوری ایک انجکشن اور دیگر ادویات دیں۔ لیکن خون بہت زیادہ بہہ جانے کے باعث وہ جانبر نہ ہو سکے۔ اور صبح سوا گیارہ بجے اپنے خالق حقیقی سے جا ملے۔ الحاج پیر الاہی بخش کی وفات کی خبر جنگل کی آگ کی طرح پورے سندھ میں پھیل گئی اور سندھ کی دور دراز علاقوں سے مرحوم کے عزیز و اقارب اور معتقدین کراچی پہنچنا شروع ہو گئے۔ الحاج پیر الاہی بخش پروگرام کے مطابق آج بروز بدھ وزیر اعظم ذوالفقار علی بھٹو سے ملنے لاڑکانہ جانے والے تھے۔ مرحوم نے پسماندگان میں بیوہ دو صاحبزادیاں اور پانچ صاحبزادے پیر محمد نواز، پیر شاہنواز، پیر عبدالمجید، پیر عبدالحمید اور پیر عبداللہ چھوڑے ہیں۔ مرحوم کی سب سے چھوٹے صاحبزادے پیر عبدالرشید کی شادی اس سال دسمبر میں ہونے والی تھی، جس میں شرکت کے لیے وزیر اعظم ذوالفقار علی بھٹو سے وقت لینے کے لیے آج لاڑکانہ میں وزیر اعظم سے ملاقات کرنے جانے والے تھے، لیکن دوپہر کو اچانک طبیعت ناساز ہو جانے کے باعث لاڑکانہ جانے کا پروگرام ملتوی کر دیا۔ آج تعزیت کے لیے سینکڑوں افراد ان کے گھر آئے جن میں صوبائی وزیر صحت عبدالوحید کٹپر، صوبائی وزیر تعلیم پیار علی الانا، مولانا احتشام الحق تھانوی، حسین امام، قاضی اکبر، جی الانا، الحاج زاہد علی، اسلامی جمیعت طلباء کراچی کے ناظم عبدالملک مجاہد اور زاہد حسین بخاری شامل ہیں۔

سوانح حیات۔ الحاج پیر الاہی بخش ۱۸۹۵ء میں پیر گوٹھ ضلع دادو میں پیدا ہوئے، علی گڑھ سے گریجویشن کیا اور اس کے بعد مولانا محمد علی جوہر کے ساتھ تحریک خلافت میں شامل ہو گئے اور ۴ جنوری ۱۹۳۱ء کو مولانا محمد علی جوہر کے انتقال تک اس تحریک سے وابستہ رہے اس کے بعد ۱۹۳۲ء سے ۱۹۳۷ء تک سر شاہنواز بھٹو کے ساتھ سندھ کو بمبئی سے علیحدہ

کرانے کی تحریک میں بڑھ چڑھ کے حصہ لیا اور اس کے لیے سندھ یونائیٹڈ فرنٹ قائم کیا گیا تھا، جس کے سربراہ سر شاہنواز بھٹو تھے۔ اس میں پیر الاہی بخش، خان بہادر محمد ایوب کھوڑو، اللہ بخش گبول اور ہاشم گزدر شامل تھے۔ ۱۹۳۷ء میں سندھ علیحدگی کے بعد پیر الاہی بخش صوبائی کابینہ میں بحیثیت وزیر تعلیم شامل ہوئے۔ اس وقت صوبہ سندھ میں صرف چار ثانوی اسکول تھے اور کوئی کالج نہیں تھا۔ مرحوم نے اپنی کاوشوں سے اسکول قائم کیے جن میں سندھ مدرسہ بھی شامل ہے، پیر الاہی بخش کراچی یونیورسٹی کے بانیوں میں سے ہیں جو اس وقت سندھ یونیورسٹی کے نام سے موسوم تھی اور انہوں نے ہی پروفیسر اے۔ بی۔ اے حلیم کو سندھ یونیورسٹی کا وائس چانسلر مقرر کیا تھا۔ پیر الاہی بخش قیام پاکستان تک سندھ کی کابینہ میں وزیر تعلیم اور وزیر مال رہے۔ قیام پاکستان کے بعد ۱۹۴۸ع میں سندھ کے وزیر اعلیٰ بنے اور اگست ۱۹۴۹ء تک اس عہدے پر فائز رہے، اس دوران مرحوم نے تعلیم اور مہاجرین کی آبادکاری میں بڑھ چڑھ کے حصہ لیا، انہوں نے ہی بابائے اردو مولوی عبدالحق کو اردو کالج کی موجودہ جگہ الاٹ کرائی۔ ۱۹۴۶ء میں جب بہار میں فسادات ہوئے اور وہاں سے لٹے پٹے مسلمان پاکستان پہنچے تو ان کی آبادکاری کے لئے لالوکھیت کراچی میں کیمپ لگانے کا منصوبہ مرحوم نے تیار کیا، لیکن بہاریوں نے اس میں آباد ہونے سے انکار کیا، تو انہوں نے موجودہ بہار کالونی میں انہیں آباد کرایا، اس کے علاوہ تقسیم کے بعد ہجرت کر کے آنے والے مسلمان کو دورِ وزارت اعلیٰ میں پیر الاہی بخش کالونی نمبر۔۱ (موجودہ پیر کالونی) پیر الاہی بخش کالونی۔۲ اور پیر آباد گولیمار میں انہیں آباد کیا اور ان کے لئے ضروری اشیاء کی فراہمی کا معقول بندوبست کیا۔ ۱۹۵۰ء کو جب پہلی بار حزب اختلاف کی بنیاد ڈالی گئی۔ حزب اختلاف کے رہنماؤں کا اجلاس حسین شہید سہروردی کی صدارت میں مرحوم پیر الاہی بخش کی پیر کالونی ہی قیام گاہ میں ہوا، اس اجلاس میں مسلم لیگ کا قیام عمل میں آیا، جس کا کنوینر مسٹر حسین شہید سہروردی مقرر کیا گیا۔ اس اجلاس میں الحاج پیر الاہی بخش، پیر صاحب مانکی شریف مرحوم (موجودہ پیر صاحب مانکی شریف کے والد ممتاز حسین ممدوٹ، عبدالسلام لائکپوری جیلانی

چاند پوری، منظور الحسن، شمس علی وارثی شرکت کی۔

۱۹۵۲ء میں مجلس قانون ساز کے رکن منتخب ہوئے، ون یونٹ کے قیام کے بعد اس کے خلاف تحریک چلائی گئی، جون ۱۹۵۳ء میں دیگر رہنماؤں کے ساتھ گرفتار کر لیے گئے، ایک ہی دن بعد رہا کر دیے گئے، اس کے بعد مغربی پاکستان اسمبلی کے رکن ہوئے اور ۱۹۵۸ء میں ایوب خان مرحوم کی مارشل لا میں رکن رہے۔ اس کے بعد عملی طور پر سیاست میں حصہ لیا۔ ۱۹۶۹ء میں اپنے ساتھیوں کے اصرار پر دوبارہ سیاست میں حصہ لینا شروع کیا اور آخر وقت تک عملی طور پر پاکستان کی حمایت کرتے رہے۔ ۲۴ جون ۱۹۷۴ء کو انہیں پیر الاہی بخش کالونی کوآپریٹو سوسائٹی کا ایڈمنسٹریٹر مقرر کیا گیا اور اپنی دور میں ہی مرحوم نے حکومت سے پیر کالونی میں گرلز کالج کے قیام کی منظوری حاصل کی نیز سوسائٹی کی طرف سے پیر کالونی میں آڈیٹوریم، لائبریری اور سیمینار کی تعمیر کا کام شروع کرایا اور ڈاکخانہ اور لائبریری کی زمین سے ناجائز تجاویزات ہٹوائیں۔

[روزنامہ جنگ مؤرخہ ۱۱۔اکتوبر ۱۹۷۵ء]

پیرالاہی بخش کی خدمات کبھی فراموش نہیں کی جاسکتیں۔

انہوں نے سندھ میں مہاجرین کی آبادکاری میں گہری دلچسپی لی۔

مرحوم رہنما کو صدر، وزیراعلیٰ سندھ اور متعدد رہنماؤں کا خراج عقیدت۔

راولپنڈی ۸/۱ اکتوبر (پ پ ا) صدر فضل الاہی اور وزیراعظم ذوالفقار علی بھٹو نے پیرالاہی بخش کی وفات پر تعزیت کے پیغامات بھیجے ہیں۔ صدر نے مرحوم کے بڑے صاحبزادے کے نام ایک پیغام میں سوگوار خاندان کے ساتھ ہمدردی کا اظہار کیا ہے۔ وزیراعظم ذوالفقار علی بھٹو نے مرحوم کے بڑے صاحبزادے کو لاڑکانہ سے بذریعہ تار ایک تعزیتی پیغام بھیجا ہے، جس میں انہوں نے کہا کہ آپ کے والد پیرالاہی بخش کی وفات کی خبر سن کر مجھے گہرا صدمہ ہوا، انہوں نے سندھ کے وزیراعلیٰ کے حیثیت سے پاکستان کی نمایاں خدمات انجام دیں تھیں، میں اور میری اہلیہ آپ کو اور آپ کے خاندان کو دلی ہمدردیاں اور تعزیت پیش کرتے ہیں اور دعا کرتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ مرحوم کی روح کو سکون بخشے اور آپ کو اس ناقابل تلافی نقصان کو برداشت کرنے کی ہمت اور صبر عطا فرمائے۔ گورنر سندھ بیگم رعنا لیاقت علی خان نے سابق وزیراعلیٰ سندھ پیرالاہی بخش کی وفات پر گہرے صدمہ اور رنج کا اظہار کیا ہے۔ انہوں نے ایک پیغام میں کہا کہ پیرالاہی بخش مرحوم ایک مسلم لیگی اور آزادی کے مجاہد تھے، انہوں نے پاکستان آنے والے مہاجروں کی آبادکاری میں انتہائی ہمدردانہ کردار ادا کیا تھا۔ گورنر نے سوگوار خاندان سے دلی ہمدردی کا اظہار کرتے ہوئے مرحوم کے لئے مغفرت کی دعا کی۔

سندھ کے وزیراعلیٰ مسٹر غلام مصطفیٰ جتوئی نے بھی سندھ کے سابق وزیراعلیٰ پیرالٰہی بخش کی افسوسناک موت پر گہری ہمدردی اور تعزیت کا اظہار کیا ہے۔ انہوں نے ایک تعزیتی پیغام میں کہا ہے کہ پیرالٰہی بخش سندھ کے ایک پرانے سیاستدان تھے، اُن کے وفات سے مجھے سخت صدمہ ہوا ہے، پیر صاحب کو قائداعظم کے ساتھ کام کرنے کا اعزاز حاصل تھا، ابتدائی ایام میں پاکستان کی بیش بہا خدمت کی تھی۔ سابق وزیراعلیٰ کی حیثیت

سے پیرالٰہی بخش نے صوبہ کی ترقی اور ہزار ہا بے گھر مسلمانوں کی آبادکاری میں جنہیں بھارت سے ہجرت کرنے پر مجبور کر دیا گیا تھا، گہری دلچسپی لی گئی، مرحوم غریب اور ضرورتمند لوگوں کے ہمیشہ کام آتے تھے، انہوں نے آخری دم تک سماجی کاموں میں حصہ لیا، میں سوگوار خاندان کو دلی تعزیت پیش کرتا ہوں اور گہری ہمدردی کا اظہار کرتا ہوں، میری دعا ہے کہ اللہ تعالیٰ مرحوم کی روح کو سکون بخشے۔

وفاقی وزیر تعلیم مسٹر عبدالحفیظ پیرزادہ نے پیرالٰہی بخش کی موت کو ایک عظیم قومی حادثہ قرار دیتے ہوئے کہا کہ پیرالٰہی بخش تحریکِ آزادی کے کامیاب اور کہنہ مشق سیاستداں تھے۔ پیر صاحب کے افراد خاندان کے نام اپنے ایک تعزیتی پیغام میں کہا ہے کہ پیر صاحب کی موت کی خبر سُن کر انہیں گہرا صدمہ پہنچا ہے۔ پیرالٰہی بخش مرحوم نے سندھ میں تعلیم کی ترقی کے سلسلے میں خاص طور پر توجہ دی تھی، اُنھوں نے مرحوم کے لئے دعائے مغفرت اور پسماندگان کے لئے صبر کی دعا کی ہے۔ صوبائی وزیر آبپاشی مسٹر درمحمد اوستو نے بھی مرحوم کی وفات پر گہرے رنج وغم کا اظہار کیا ہے اور کہا ہے کہ وہ انتہائی شریف النفس انسان تھے۔ صوبائی وزیر اطلاعات میر ہزار خان بجارانی اور صوبائی وزیر محنت عبداللہ بلوچ نے تعزیتی پیغامات میں بزرگ سیاستداں کی موت پر گہرے دُکھ کا اظہار کرتے ہوئے مرحوم کی خدمات کو خراج عقیدت پیش کیا ہے اور مرحوم کے اہل خانہ سے ہمدردی کا اظہار کرتے ہوئے مرحوم کے لئے اعلیٰ درجات کی دعا کی ہے۔ دریں اثنا ڈیفوڈلز اسٹوڈنٹس فاؤنڈیشنز آف پاکستان یونائیٹیڈ یوتھ موومینٹ آف پاکستان ری ہیبی ٹیشن سینیٹر فاردی سوشل اور فزیکل ہینڈی کیپڈ ایسوسی ایشن آف پاکستان اور اورینٹل جیراٹرکس سروسز ایسوسی ایشن آف پاکستان کے ایک ہنگامی اجلاس میں جو بیگم اختر سلیمان کی صدارت میں منعقد ہوا۔ پیرالٰہی بخش کی وفات پر تعزیتی قرارداد منظور کی گئیں جن میں مرحوم کی موت پر سخت رنج وغم کا اظہار کرتے ہوئے اُن کی قابلِ قدر خدمات کو زبردست خراجِ عقیدت پیش کیا گیا۔

مسلم لیگ قیوم گروپ سندھ کے سیکریٹری جنرل کنور قطب الدین نے اپنے تعزیتی پیغام میں مرحوم رہنما کو خراج عقیدت پیش کیا اور کہا کہ سندھ کے عوام اور خاص طور پر کراچی کے مہاجرین پر اُن کے بہت احسانات ہیں۔

[روزنامہ 'جنگ' کراچی مؤرخہ ۱۱۔اکتوبر ۱۹۷۵ء]

پیر الٰہی بخش قوم کے بے لوث خادم تھے، ٹی وی انٹرویو میں قاضی اکبر کی جانب سے خراج عقیدت

کراچی (9 اکتوبر) سندھ کے ممتاز سیاستدان اور پریس اینڈ پبلیکیشنز کمیشن کے چیئرمن قاضی محمد اکبر نے کہا ہے کہ سندھ کے 85 سالہ بزرگ سیاستدان پیر الٰہی بخش کا ایسے وقت میں ہم سے جدا ہو جانا جب کہ ان جیسے مخلص اور بے غرض انسان کا پاکستان اور بالخصوص صوبہ سندھ کو بہت زیادہ ضرورت تھی، ایک عظیم سانحہ ہے۔ قاضی محمد اکبر آج رات کراچی ٹیلیویزن اسٹیشن سے پیر الٰہی بخش مرحوم کے سلسلہ میں ٹیلی کاسٹ کے جانیوالے ایک خصوصی پروگرام میں انٹرویو دے رہے تھے۔ پیر الٰہی بخش کا انتقال بدھ کی صبح کو کراچی میں ہوا۔ قاضی محمد اکبر نے کہا کہ پیر الٰہی بخش مرحوم کی سیاسی زندگی بڑی طویل اور معرکتہ آلآرا گزری ہے۔ پیر صاحب مرحوم قائداعظم کے سچے اور مخلص ساتھی اور عظیم محبّ وطن تھے۔ انہوں نے ہر اس تحریک میں بڑھ چڑھ کر حصہ لیا تھا، جس میں مسلمانوں کی فلاح و بہبود ممکن ہوتی تھی۔ انہوں نے سندھ میں تعلیم بالغان کی تحریک چلائی کیونکہ وہ سمجھتے تھے کہ سندھ کے مسلمان جو تعلیمی لحاظ سے پسماندہ تھے، اس وقت تک ترقی نہیں کرسکیں گے جب تک وہ تعلیم کے میدان میں ہندوؤں کے مقابلہ میں آگے نہیں بڑھیں گے۔ قاضی محمد اکبر نے جو اس وقت کے سندھ کے وزیراعلیٰ مرحوم پیر الٰہی بخش کے پارلیمنٹری سکریٹری بھی تھے، کہا کہ خود قائداعظم پیر صاحب مرحوم کی نیک نیتی اور ان کے خلوص سے بے حد متاثر تھے، وہ قائداعظم کے حکم پر سندھ کے وزیراعلیٰ بنے اور اپنی وزارت اعلیٰ کے زمانہ میں انہوں نے کراچی میں مہاجرین کی آبادکاری کے سلسلہ میں جو قابل ستائش اور ناقابل فراموش خدمات انجام دی تھیں وہ آج بھی ان کے نام سے منسوب پیر الٰہی بخش کالونی کی شکل میں زندہ جاوید ہیں۔ قاضی محمد اکبر نے کہا کہ پیر صاحب مرحوم کی خدمات کی قدر شناسی کا اس،

سے بڑا مظاہرہ اور کیا ہوسکتا ہے کہ ان کے جنازہ میں دیہات کے لوگوں نے بھی اور شہر والوں نے بھی سندھیوں نے بھی اور غیر سندھیوں نے بھی ہزاروں کی تعداد میں شریک ہوکر مرحوم سے اپنی عقیدت و محبت کا اظہار کیا۔ قاضی محمد اکبر نے کہا کہ پیر الٰہی بخش جیسے مخلص اور بے لوث خادم قوم میں بہت کم ہوں گے جو کسی غرض اور ذاتی مفاد کے بغیر عوام کی خدمت کریں، وہ دس سال تک سندھ کے وزیر اور وزیر اعلیٰ کی حیثیت سے عہدوں پر فائز رہے، لیکن آخر میں ان کا انتقال ویسے ہی سادہ حالات میں ہوا جن حالات میں انہوں نے لاڑکانہ میں اپنی سیاسی زندگی کی ابتدا کی تھی۔

[روزنامہ 'جنگ' مؤرخہ ۱۱۔ اکتوبر ۱۹۷۵ء]

پیر الٰہی بخش کی رحلت

پیر الٰہی بخش کی رحلت سے پاکستانی عوام خصوصاً سندھ کے باشندوں کو سخت صدمہ پہنچا ہے۔ مرحوم نے پورے ملک اور اپنے صوبے کے لئے جو خدمات انجام دی ہیں انہیں کبھی فراموش نہیں کیا جا سکتا، اُن کی خدمات کا دائرہ بڑا وسیع ہے جو سیاسی، سماجی اور تعلیمی سرگرمیوں پر پوری طرح پھیلا ہوا نظر آتا ہے۔ پیر الٰہی بخش ایک طرف برصغیر کی تقسیم سے پہلے تحریک خلافت اور پھر تحریک پاکستان میں مولانا محمد علی جوہر اور قائداعظم کے ہم رکاب نظر آتے ہیں تو دوسری طرف وہ قیام پاکستان کے بعد سندھ کے وزیر اعلیٰ کی حیثیت سے اہم سیاسی، تعلیمی اور سماجی خدمات انجام دیتے نظر آتے ہیں۔ جن میں لٹے پٹے، مہاجرین کی آبادکاری کو ایک نمایاں مقام حاصل ہے۔ کراچی یونیورسٹی، سندھ مدرسہ، اور اردو کالج کے قیام میں اُن کی خدمات کو ایک مرکزی اور بنیادی مقام حاصل رہا ہے۔ انگریزی دور میں سندھ کو بمبئی سے علیحدہ کرانے کی تحریک اور پھر قیام پاکستان کی تحریک میں سندھ کو سرگرم اور فعال عنصر کی حیثیت سے شامل کرنے میں الٰہی بخش نے جو اہم کردار انجام دیا ہے اُسے فراموش نہیں کیا جا سکتا۔ مرحوم کی زندگی پر ایک سرسری نظر ڈالنے سے ہی یہ بات سامنے آجاتی ہے کہ وہ انسانی ہمدردی، حب الوطنی اور جذبہ ملی سے سرشار ہو کر زندگی کے آخری لمحوں تک کوئی نہ کوئی اہم اور مفید خدمت انجام دیتے رہے تھے۔ جس میں ان کی بے غرضی اور بے لوثی پوری طرح جھلکتی نظر آتی ہے۔ بلاشبہ پیر الٰہی بخش مرحوم نے ایک مخلص کارکن اور قوم کے ایک سیاسی اور رہنما کی حیثیت سے ایک قابل تقلید مثال قائم کی ہے اور قومی زندگی میں اپنی خدمات کا ایک گہرا نقش چھوڑا ہے، ایسا نقش جو عصبیتوں کے خلاف ہماری جنگ اور قومی اتحاد کے لئے ہماری جدوجہد کو برابر تقویت پہنچاتا رہے گا۔ اللہ تعالیٰ مرحوم کی خدمات حسنہ کو قبول فرمائے اور انہیں اپنی مغفرت و رحمت سے نوازے۔

[ایڈیٹوریل۔ روزنامہ 'جنگ' مورخہ ۱۱۔ اکتوبر ۱۹۷۵ء]

پیر الٰہی بخش کی وفات پر اظہار تعزیت

لاہور (۱۰ اکتوبر) قائد خاکسار تحریک میاں بشیر احمد صدیقی نے سندھ کے سابق وزیر اعلیٰ اور خاکسار تحریک کے ممتاز رہنما پیر الٰہی بخش کی وفات پر گہرے رنج و غم کا اظہار کیا ہے۔ انہوں نے اپنے تعزیتی پیغام میں مرحوم کو خراج عقیدت پیش کرتے ہوئے کہا ہے کہ جناب پیر الٰہی بخش بانیء خاکسار تحریک حضرت علامہ المشرقی کے قریبی ساتھی تھے۔ خاکسار تحریک میں صف اول کے رہنما کی حیثیت سے آپ کی خدمات قابل فخر ہیں۔ ان کی وفات سے ہم ایک مخلص ساتھی سے محروم ہو گئے ہیں۔ استحکام پاکستان کے لئے آپ کی مساعی جمیلہ قابلِ ذکر ہیں۔ میاں صاحب نے آخر میں مرحوم کے لئے مغفرت کی دعا کی، خداوند تعالیٰ مرحوم کو جوارِ رحمت میں جگہ دے اور سوگواران کو صبر جمیل عطا فرمائے۔

[روزنامہ 'جنگ' مورخہ ۱۲۔ اکتوبر ۱۹۷۵ء]

پیر الٰہی بخش کی خدمات کو فراموش نہیں کیا جا سکتا

کراچی یونیورسٹی سوگ میں بند رہی، مختلف تنظیموں کے زیر اہتمام تعزیتی جلسے

کراچی 10 اکتوبر (اسٹاف رپورٹر) جامعہ کراچی کی سماعت گاہ فنون میں تحریک خلافت کے ممتاز رہنما، سابق وزیر اعلیٰ سندھ الحاج پیر الٰہی بخش کی یاد میں ایک تعزیتی جلسہ شیخ الجامعہ ڈاکٹر سلیم الزماں صدیقی صاحب کی صدارت میں ہوا، جس میں ایک قرارداد میں پیر صاحب کی وفات پر اپنے گہرے رنج وغم کا اظہار کیا گیا۔ قرارداد میں کہا گیا کہ مرحوم نے تحریک خلافت کے ممتاز رہنما اور حصول پاکستان کی جدوجہد میں مسلم لیگ کے صف اول کے رہنما کی حیثیتوں سے گراں قدر خدمات انجام دی تھیں۔ انہوں نے صوبہ سندھ کے وزیر اعلیٰ کی حیثیت سے جامعہ سندھ اور دیگر کی تعلیمی اداروں کے قیام اور سندھ میں آبادکاری کے کاموں میں غیر معمولی خدمات انجام کی تھیں جن کو بھلایا نہں جا سکتا بعد ازاں سوگ میں جامعہ اور اس کے دفاتر بند کر دیے گے۔ علی گڑھ مسلم یونیورسٹی اولڈ بوائز ایسوسی ایشن کی ایگزیکیٹو ز کمپنی کے ایک اجلاس میں پیر الٰہی بخش کی وفات پر گہرے رنج وغم کا اظہار کیا گیا۔ فلم ایگزیکیٹو ز ایسوسی ایشن کے چیئر مین شوکت حسین فاطمی نے پیر صاحب کی وفات پر گہرے رنج وغم کا اظہار کرتے ہوے کہا ہے کہ انہوں نے مہاجرین کی آبادکاری کے لے جو جذبات انجام دیں، مہاجرین انہیں کبھی فراموش نہں کر سکتے۔ پاکستان قومی یکجہتی کونسل کے صدر نسیم احمد عثمانی نے پیر صاحب کی وفات پر تعزیت کا اظہار کرتے ہوے ان کی موت کو قومی نقصان قرار دیا ہے۔ شہداے حصول پاکستان یادگار کمیٹی کے چیئر مین سید مختار علی کہنورری، انجمن سلیمان ویلیج پیر کالونی کے محمد عتیق الرحمٰن، غلام محمد بلوچ پبلک سوشل ویلفیر سوسائٹی کے قیصر علی خان نے پیر صاحب کی وفات پر رنج وغم کا

اظہار کیا ہے۔ خاکسار تحریک کے رہنما محمد عبدالرحیم دفا نے پیر الٰہی بخش کی وفات پر گہرے رنج وغم کا اظہار کرتے ہوئے کہا کہ مرحوم نے تحریک خلافت کے بعد خاکسار تحریک میں جو بیش بہا خدمات انجام دی ہیں وہ قابلِ فخر ہیں۔ ینگ اسٹوڈنٹس کوئز سوسائٹی کے ایک تعزیتی اجلاس میں پیر صاحب کی خدمات کو سراہتے ہوئے مطالبہ کیا گیا کہ پیر کالونی کے گرلز کالج کا نام پیر صاحب کے نام پر رکھا جائے۔ انجمن فلاح معاشرہ کے کنونیر نوید سعید نے کہا ہے کہ پیر صاحب کی وفات سے قوم ایک سچے محبّ وطن اور عظیم سماجی کارکن سے محروم ہوگی ہے۔

[روزنامہ 'جنگ' مؤرخہ ۱۲۔ اکتوبر ۱۹۷۵ء]

پیر الٰہی بخش قانونی پیشہ کی اعلیٰ اقدار کے حامل تھے

سندھ بلوچستان ہائی کورٹ کے رہنما کو خراج عقیدت

کراچی 19 اکتوبر (پ پ ا) سابق وزیر اعلیٰ سندھ پیر الٰہی بخش کو خراج عقیدت پیش کرنے کے لئے آج سندھ بلوچستان ہائی کورٹ میں کام معطل رہا اور فل کورٹ ریفرنس منعقد ہوا۔ چیف جسٹس عبدالقادر شیخ نے خطاب کرتے ہوئے کہا کہ پیر الٰہی بخش کا افسوس ناک موت ایک قومی نقصان ہے، وہ ایک محبّ وطن اور بزرگ رہنما تھے، کراچی ہائی کورٹ بار ایسوسی ایشن کے صدر مسٹر نسیم اے فاروقی نے کہا کہ پیر الٰہی بخش پاکستان کے عظیم فرزند، محبّ وطن، بہت بڑے انسان دوست، مثالی ماہر تعلیم اور دیانتدار قانون دان تھے وہ اپنی پوری سیاسی زندگی میں نظریہ پاکستان کے لئے سرگرم عمل رہے انہوں نے اعلان کیا کہ ہائی کورٹ بار ایسوسی ایشن نے آج ایک ہنگامی اجلاس میں منظور شدہ قرارداد میں مرحوم کے پسماندگان سے دلی ہمدردی کا اظہار کیا، ان کی موت سے ہائی کورٹ بار ایک سینئر رکن سے محروم ہوگئی جو اس معزز پیشہ کے اعلیٰ اقدار کے حامل تھے، کراچی بار ایسوسی ایشن نے بھی ایک تعزیتی جلسہ میں پیر الٰہی بخش مرحوم کو زبردست خراج عقیدت پیش کرتے ہوئے، ان کی موت پر گہرے رنج وغم کا اظہار کیا ہے۔ اجلاس میں مرحوم کے لئے ان کی قومی اور ملی خدمات کے صلہ میں مغفرت کی دعائیں کی گئیں۔ جماعت اسلامی کراچی کے قائم مقام امیر جناب صادق حسین اور جناب افتخار احمد رکن صوبائی اسمبلی نے اپنے مشترکہ بیان میں تحریک آزادی کے بزرگ رہنما پیر الٰہی بخش کی وفات پر گہرے افسوس کا اظہار کرتے ہوئے کہا ہے کہ وہ درحقیقت سچے مسلمان روشن خیال انسان اور دل میں قوم کا درد رکھنے والے شخص تھے اور قیام پاکستان کے بعد مہاجرین کی آبادکاری اور سماجی بہبود کے کاموں میں ان کی دلچسپی مثالی حقیقت رکھتی تھی، انہوں نے سوگوار خاندان سے ہمدردی ظاہر کرتے ہوئے دعا کی کہ اللہ تعالیٰ مرحوم کی مغفرت کرے اور پسماندگان کو صبر وجمیل عطا فرمائے۔

[روزنامہ 'جنگ' مورخہ ۱۲۔ اکتوبر ۱۹۷۵ء]

قطعہ تاریخ وفات

پیر الٰہی بخش مرحوم و مغفور

(رئیس امروہوی)

خُلق میں حِلم میں شرافت میں

بے عدیل و نظیرُ الٰہی بخش

ہاتِف غیبؒ نے کہی تاریخ

"واصِل حق" ہے "پیر الٰہی بخش"

۲۳۵ + ۱۱۶۰

۱۳۹۵ھ

MAANHOON MANYADAAR

Biographical Sketches on

Pir Illahi Bakhsh

MAANHOON MANYADAAR
Biographical Sketches on
Pir Illahi Bakhsh

Compiled by:
Syed Zawar Naqvi

Co-ordinator:
Din Mohammad Kalhoro

Sindhi Abadi Board
Jamshoro, Sindh
2012

1st Edition	2010	1000 Copies
2nd Edition	2012	1000 Copies

[Price: Rs. 400-00]

Available at

SINDHI ADABI BOARD'S KITAB GHAR

Tilak Incline, Hyderabad, Sindh

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email: sindhiab@yahoo.com

www. Sindhiadabiboard.org

A Historical Picture of Janab Pir Illahi Bakhsh with the Father of Nation Quiad-i-Azam Mohammad Ali Jinnah

Dr. Habibullah Siddiqui

Introduction and expansion of the Western Education system under the British rule (1843-1947 AD)

Introduction in Sindh

It is against the colonialization background that we find the British Indian empire annexing Sindh to its territories and bringing it into the fold of the Western system of education.

Superstructural policy

For the very reason that elementary education was widely dispersed in Sindh at the time of British takeover through a network of Maktabs, the Western system was introduced at the superstructure and extended the new system downward to the primary level, as they believed in the downward filtration of the Western culture in the native population.

Establishment of secondary schools

Within two years of its occupation, Sindh had is first English secondary school established in Karachi by Captain Preedy, the then Collector of Karachi. This school was later on transferred to private management of Church Mission Society in 1853 by Sir Bartle Frere, Commissioner of Sindh. It still exists as the Church Mission School on Nishtar Road, Karachi. The second such school was established in the same year by the Government, later named after a deceased Deputy Educational Inspector as Narain Jagan Nath Vaidiya High School, now known as the N.J.V High School on M.A. Jinnah, Road, Karachi. In 1858, the Government established the first high school in Hyderabad which was later on transferred to the Muslim Education Society and named as Noor Mohammad High

School, Hyderabad. The first missionary school in Karachi, namely the Church Mission High School, was followed by two more missionary schools in 1859 still exists and known as the Saint Patrick High School and the Saint Joseph High School. The fourth missionary school was established at Manhora in Karachi in the year 1866 named Eurasian High School. In the interior of Sindh, Shikarpur and Sukkar had the first primary and secondary schools. In 1853, Shikarpur had a Sindhi Primary School with A.P. classes attached to it to teach the English language. In 1855, a Maktab was established at Nausheroferoz to teach Sindhi and Persain. Two separate foundation stones, in each language are appended as exhibits. In 1858, the Sukkur Municipality opened a middle school and so did the Larkana Municipality in 1876. These middle schools were later on provincialsed and raised to the standard of Government High Schools. Shikarpur had its first high school in 1873 and soon after Jacobabad had its first middle school, where vocational subjects of carpentry, smithy and drawing were introduced in 1889. Thatta had a Middle Schools in 1886. Likewise Sehwan, Mehar, Kambar, Rato Dero, Nauhehroferoz, Mirpurkhas and Pithoro had middle schools by that time. Towards the end of the 19th century, private schools began opening in Hyderabad city. The Church Mission School (Now bifurcated and called Saint Bonaventure Boys High School and Saint Mary's Girls High School) opened in 1862. Hiranand Academy (Now known as Government High School near Circular building Hyderabad) was edtablished in 1885 and nao vidyala (now housing the Sindh University Model School Hyderabad) was started in 1897. Professional institutions like the Tapedars' Training School, the Medical School and the Engineering School were also established around this time. The Training College for Men, Hyderabad was established in the year 1891 AD. It was previously functioning as

Normal School. In 1891, Training College for women also established in Hyderabad to train lady teachers for girls' primary schools. In Karachi the famous Sindh Madressatul Islam was established in the year 1885, under the auspices of the Mohammadan Association Karachi branch, which was formed in 1884 by Late Hassan Ali Effandi. The Sindh Madressah Board was formed in 1885. On September-1 in that year, the Sindh Madressatul Islam High School started functioning in its old building in the Boulton Market. Its present building which was rendered surplus due to the opening of Karachi-Kotri Railway Line was originally a Kafla-Sarai (caravans staying place).

Since the Sindh Madressah Board pioneered the induction of the Muslim majority population of Sindh into the modern education system and it did not rest content with the establishment of a single High School in Karachi, a full reference may be made to it. The Sindh Madressatul Islam imparted modern education to Sindhi Muslim youth under its preliminary scheme of selecting one promising boy from each of the fifty two Talukas of Sindh, bearing his entire expenses up to Matriculation. Grandually this scheme was expanded to included more Muslim boys from one and the same area. Such select enrolment produced many a man of brilliant amongst the Sindhi Muslims, including the founder of Pakistan Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah, the first Chief Minister of the independent province of Sindh Sir Ghulam Hussain Hidayatullah, and his successors in that highest political office in Sindh like K.B Mohammad Ayub Khuhro, Kazi Fazlullah, Sayed Miran Mohammad Shah, the celebrated speaker of Sindh Legislative Assembly, Agha Ghulam Nabi Pathan, Mohammad Yousuf Chandio etc. Shamsul Ulama Dr U.M. Daudpoto, the educational hero of Sindh was also a product of Sindh Madressatul Islam. Besides the list of educationists, who remained associated with this institution

also contains such education experts as Mr. T.W. Vines, K.B. Wali Mohammad Hassan Ali, K.S. Mureed Ali, Mr A.K. Brohi, Kaka Kotwal, N.D. Contractor, Agha Taj Mohammad, Dr.Arif Shah Jilani etc. Incidentally it may be mentioned that the Sindh Madressah Karachi is receiving grant from the Quaid-i-Azam Trust on account of the close association of the 'Father of the Nation' with this institution .

The Sindh Muslim College Karachi is another Sindhi Muslim educational institution established by Sindh Madressah Board in the year 1943. On 21st June of that year Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah inaugurated it. Pir Illahi Bux, the then Education Minister of Sindh, who was also the President of the Sindh Madressah Board, once recalled this occasion in these words, "I was the President of Sindh Madressah Board in 1943. I strove to establish the Sindh Muslim College. On the 21st June Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah inaugurated it. Before his arrival a member of the Board whispered in his ears that there were no funds for the establishment of the proposed college and that Pir Sahib was an emotional man and he might cause an insult to you. So when I went to request Jinnah Sahib accompany me for the important ceremony, he told me about it. I rejoined that I would collect a lac of rupees there and then the Quaid-i-Azam appreciated the spirit and while inaugurating the college, he announced the first personal donation of five thousand rupees. It motivated the other participants and a sum of Rs 85 thousand was collected on the spot." Three years later an Act was passed by the Sindh Legislative Assembly to levy an education cess to collect funds for the construction of the college building. The teaching staff of the S.M. College consisted of such eminent scholars of Sindh as Professor Sayed Ghulam Mustafa Shah, Dr N.A. Baloch, Dr Nabi Bux Kazi and Dr Abdul Wahid Halepoto. Sayyid Ghulam Mustafa Shah remained the principal of

this college for over a decade.

In the year 1940 a branch of Sindh Madressah was also opened in Liyari. Karachi and a Girls School inaugurated by Miss Fatima Jinnah and named after her, was opened on the Lawrence Road. This was upgraded in 1961 as an Intermediate Girls College. The Sindh Muslim Law College was established in 1947. All these institutions belonged to the Sindh Madressah Board Karachi. In the wake of nationalisation of education in 1972, these institutions were taken over by the provincial government of Sindh and of the federal government of Pakistan has announced to take over control of Sindh Madressah. A news item appearing in the Daily DAWN Karachi of March 27 (1985) reads:

"The federal government has taken over the administrative control of the Sindh Madressah-tul-Islam and the National Pilot Secondary School, Karachi, from the Sindh government. The decision has been taken to provide better educational faculties and to make it a model institution because the Founder of the Nation, Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah, had received his early education here."

"The decision contemplates the setting up of an autonomous Board of Governors for administering the institution. It will be headed by the Secretary, Ministry of Education, and comprise eight members including the Principal. It will have full autonomy in determining and executing its policy, It will also have a five-member executive committee with the Secretary Education Sindh as chairman for day-to-day administration, and a finance committee headed by the Secretary Finance (Sindh). The Board is authorised to obtain aid from foreign agencies subject to prior approval of the Government."

Other high schools

Some other high schools established to boost the

Western education system in Sindh may also be mentioned with some details. Sindh was annexed to the Bombay Presidency in 1847. In order to produce English-knowing staff for civil administration, a secondary school was established in Karachi in the year 1853, with Mr Mahah Dev, a Maratha from India, as its first head master. Another Maratha who was called in for the same purpose for establishing another English secondary school in Sindh was Dr Bhadarkar, who was appointed as head master of the Hyderabad High School, later named Noor Mohammad High School, Hyderabad and transferred to private management. The Directorate of Public Instruction as designated after the Wood's Dispatch had not come into existence then. A British revenue officer was instead made in charge of the educational expansion programme me and under him a local officer designated as the Deputy Educational Inspector managed and controlled the newly-setup of schools.

Mr. Narain Jagan Nath Vaidya was the first Sindhi, who was appointed to that post where he worked from 1853 to 1872. After his demise in the year 1874, the Bombay Government, named its Karachi High School after him, in recognition of his meritorious services for the cause of education in Sindh. Thus it was called N.J. High School Karachi. Later, in the year 1939, the school was named as N.J.V. High School Karachi on the representation of a grandson of late Mr Narain Jagan Nath (Barrister C.D Vaidya) who wanted the initial of their caste viz `V` for Vaidya to be incorporated in the name and the Sindh Government acceded to his request.

The N.J.V High School Karachi flourished under the supervision and guidance of prominent educationists as its head masters Like J.W Seaman I.E.S Mr P.C. Wren, Mr Pratt M.E.L.E.S, Mr W. Grave I.E.S , and Mr. H.E. Sadarangani.

The school moved into its present building on the M.A Jinnah Road in 1948 after its old building had been allotted to the Dow Medical College. Now the Directorate of School Education, Karachi Region and a section of the Education Secretariat are also housed in the building of the N.J.V. High School.

Hindus opened several private schools, and constructed decent building of which the Metharam hostel in Karachi and the Navalrai Hiranand Academy in Hyderabad deserve special mention. We shall devote a separate section to the account of contribution made by Sindhi social reformers, educationists, scholars and philanthropists in which detailed information will follow in sequence.

By the turn of the century, new high schools came into existence to cater for secondary education of Muslim boys, through private efforts of Muslim philanthropists. Honourable Sayyid Allahando Shah (1863-1919) founded the Madressah High School, Naushahro Feroz in 1903. Three years later, Sardar Mohammad Ibhrahim, Minister of Khairpur State, opened an English middle school at Khairpur in 1906, which developed into a high school during the rule of Mir Ali Nawaz Naz (1921-36), and in 1923 it was named after him as Naz High School, Khairpur Mirs. Messrs N.A Ghulam Ali Nana and Abdul Majid Dareshani were the first head masters of the middle and the high school respectively. At first the school was housed in the Foujdari Building (Police head-quarters). In 1915 it was shifted to the building, later on housing the Training College for Men, Khairpur. In 1952 Mr A.M. Siyal, the then minister for education, Khairpur state, got a building constructed named Col. Shah hostel, and temporarily moved the Naz High School into it. In 1953 the then state minister, Mumtaz Hussain Qizilbash started construction work of the present building of the school, to which it shifted in 1955, In 1960, the school was taken up in the Pilot Secondary School

scheme and is now known as the Naz Pilot Secondary School, Khairpur. The third specinmen of the contribution of Sindhi leaders in the expansion of Western education in Sindh perhaps, the most generous one is the establishment of the Lawrence Madressah High School, Tando Bago, founded by K.B Mir Ghulam Mohammad Khan Talpar (d. 1933). The school was established on January 1st 1920 with only five students on roll. Mir Sahib made a private endowment of Rs. 250,000 which still rests with the Education and Literacy Department of Government of Sindh on the condition that interest earned on it will be spent on the school and its hostel. The present building dates back to Mir Sahib's time.

The contribution of the Parsi community in the development of education in Karachi is noteworthy. In 1859 they opened Parsi Balakshala in the house of Dadabhoy Blenji Paymaster, which was named Parsi Virbaji School and housed in a building donated by Shapurji Hormusji Sopartwala in memory of his late wife in 1870. The Parsi Virabaiji School was shifted in 1905 to its present building on Victoria Road, though the building bears year 1859. it was renamed as Bai Viraji Sopariwala Parsi High School (BVS), still functioning.

In 1918, Mama Parsi Girls School was opened on the first floor of the BVS Building. K.B Ardeshir Horunji Mama and Nouroji Nusserwanji Pochaji promoted the cause of female education. The Mama Parsi Girls School was provided its own building in 1952 on the Bunder Road now called M.A Jinnah Road, where it exists todate.

In 1923, the BVS was provided a second floor by the Parsi architect Dinshaw Daruwala free of cost. The same year the NED Engineering College was established by the Parsi community for the benefit of all communities of Sindh.

The first engineering college

The Parsi community of Karachi came forward in 1922 to establish the first engineering college of Sindh known as the N.E.D (Nadirshaw Edulji Dinshaw) College, now raised to the status of engineering university. It was located in the heart of the city (the locality now known as the Pakistan Chowk). Subsequently the college was taken over by the government, but some seats were reserved for students belonging to the Parsi community which position obtains to date. This college catered for the requirement of engineers in Sindh throughout the British period and for a pretty long time after independence. Almost all senior overseers, S.D.O'S and engineers now working in the irrigation department and the Communication and Works department of the Government of Sindh, are the old boys of this oldest engineering institution of Sindh. Efforts were made since 1960s to expand this college which was originally designed for an intake of only three hundred students but had since run in thousand. A 100-acre plot was acquired for the purpose of constructing a new building for the college in the outskirts of Karachi, which, then completed, not only accommodated the N.E.D College but it made possible the scheme of an engineering university in Karachi. Now the N.E.D Engineering university stands side with the Karachi University. The building was completed in two phase totaling an outlay of Rs. 118.043 million involving the UNESCO and the World Bank assistances.

Institutions of higher education

In college education, the Hindus had taken a lead. The D.J. Sindh College Karachi (established in October 1883) was the first college in Sindh. The second college was established in Hyderabad called the D.G. National College. The third one was opened in Shikarpur in the year 1936 by

Messers Chella Singh and Sital Das, known as the C&S College, Shikarpur. The Sindhi Muslim came up with a college in 1943 the Sindh Muslim College Karachi (abbreviated as S.M. College). The first Medical College of Sindh came up in 1945 by upgradation of the old Sindh Medical School at Hyderabad. It was shifted to Karachi in 1946 and named after the then British Governor of Sindh as the Dow Medical College Karachi. Sindh separated from Bombay Presidency as a ful-fledged province of the British Indian empire in 1936 but it did not have a University of its own till March 1947. All the high schools and colleges, opened in Sindh till then mostly under private enterprise, remained affiliated to the Bombay University, which, it is commonly known in Sindh had a very high standard of assessment. The Provincial Government of Sindh also did not take any steps to establish Government Colleges in the province. On the third of April 1947 the Sindh University was established in Karachi with Prof: A.B. Haleem as Vice Chancellor, Sir Ghulam Hussain Hidayatullah as Pro-Chancellor and Mr Midday as Chancellor . Later Agha Taj Mohammad was appointed the Register. It was shifted to Hyderabad on 9th April 1951 i.e., after independence, when Allama I.I. Kazi was the Vice Chancellor. In the same year i.e.., 1947 the first Agricultural College was established at Sakrand in Nawabshah district, which was later transferred to Tando Jam and now functions as an Agricultural University.

The Government of India Resolution on the Indian Educational Policy, March 1904 AD

Lord Curzon, the Governor-General of British India, called an Educational Conference in 1901 AD. The recommendations made in that conference were incorporated in a Government Resolution issued in March 1904. Apart from endorsing earlier recommendations made

by the Hunter Commission (1882 AD), it made the following pronouncement:

"On a general view of the question, the Government of India cannot avoid the conclusion that Primary Education has hitherto received insufficient attention and inadequate share of the public funds....... (it) should be made a leading charge upon the provincial revenue......"

The Government Resolution further directed that the educational budget estimates of local bodies should route through the Director Public Instruction before sanction, and that every effort should be made to adapt the teaching in rural schools to the need of agricultural community. Emphasis was laid upon female education and teacher training.

In pursuance of the Government Resolution of 1904 AD, lacs of rupees were spent on building furniture and teacher training. At the Centre, education was assigned to the Home Department, and in the province the revenue officer were explicitly instructed to use their influence upon local headmen to secure strength for the newly-set up schools, but the result were not quite encouraging. "School buildings grew and too often disappeared like mushrooms". 41 in our test-case, the Collector of Larkana recorded the following visit note regarding Government Primary School, Bungal Dero, dated 16th February 1909, which besides showing concern for low enrolment also mentions the meagre pay of a primary school teacher. He writes: "The extension of the building is being carried out not before it is wanted. The school has now become "Urban" as it always should have been,. The numbers are still small for the size of the town .... There are still two masters here on Rs.8 a month, which in not a living wage. I hope it is to be raised".

Concern was growing in the central government over the failure of the new education system to attract students. In

1910 AD, the subject of education in the Centre was transferred from the Home Department to a new "Department of Education" the main duties of which were to control the development of education and local self-government. A Bureau of Education was also established to publish periodical reports, statistics etc which inter-alia brought slim progress of new school system into broad relief, and small enrolment cropped up as problem number one. In 1912 AD, Mr. Gokhale, a member of the Central Legislature moved a bill proposing "a gradual introduction of the "Principle of Compulsion" in the elementary education system". Although the bill was killed at the Committee stage, it gave an inkling of the fact of failure of the new primary education system to thrive on its own merits. The central government had already admitted this fact in a circular issued in July 1911 AD, and had pinned up hope in the local governments to help in this behalf. The circular of the Government of India stated that since "it is of pressing and imperial importance to break down illiteracy in India, and to improve and extend the existing system of primary instruction, the Governor-General in Council desires to assist local government with grants for these objects sa far as funds permit". As a further measure to improve the quality of primary schools, the circular suggested that teacher for rural school should be recruited from rural areas, and that no teacher should be called upon to teach more than fifty pupils, and that preferably the number should be between thirty to forty per teacher, and that the ideal system was to have a separate teacher for each class or standard. Further more, financial measures were taken to transfuse blood into the ailing primary education system through liberal grants eversince the time of the king Emperor's Darbar of 1911-12 where at His Majesty's express desire, an annual grant of Rs. Fifty lacs was sanctioned from imperial funds for popular education. Thus in between 1913-1917 a total of Rs. 329 lacs were granted for nonrecurring expenditure on

Primary Schools' buildings and furniture, besides recurring grant of Rs. 124 lacs, nonetheless all efforts to fetch adequate enrolment in schools.

Mr. Arthur Mayhew in his book "The Education of India" complained that "Tremendous efforts were made to create more demand for education, but the figures for 1912-17, though showing a record increase in the number of institutions, disclosed a significant fall in the number of pupils per institution and a decline in the rate of increase of pupils."

To do justice to the factual position, it may be mentioned that the First World War, which broke towards the end of 1914 AD, in fact retarded the programme of mass education in India. The Revenue Officers, who were overwhelmed by war-work, relaxed their efforts in persuading people to send their children to school. That is why Mr. Mayhew, writing about this period, further complained that "Numbers in the newly-opened schools were considerably reduced, attendance became more irregular, and scholastic result more unsatisfactory." He further pointed our that "in the absence of any demand for more schools, and with no powers of compulsion, further progress was bound to became more slow, more costly and less effective."

The five-year period from 1918 to 1923 AD witnessed developments which drew educational planning back to Gokhale's idea of compulsory primary education. Towards the end of 1918 AD, it was decided that the cost of primary education should be borne equally by the imperial Government, and the local bodies. The expenditure on teacher training should also be shared equally by the Imperial and the provincial Governments, while there should be general compulsion on local throughout the country to provide facilities for the extension of primary education, so as to double the number of pupils in primary schools within ten years. such pious hopes and program were intercepted by the Indian Constitutional Reforms, made under the Montagu-

Chelmsford Report, whereby all control and responsibility for education was transferred to the provincial government and a new situation arose.

Before we pass on to the situation after the introduction of Montagu-Chelmsford Reforms, it is better to pause and look back at the days, preceding that change.

During the first phase of the British Government in Sindh, (1843-1858 AD), some serious effort was made by Sir Bartle Frere (1851-56 AD) to attempt a system of mass education, although the East India Company believed that through the education of the upper classes, the desire for education would filter down to the masses, They, however, accepted Mr. Charles Wood's Despatch, but in four years' time the control of Indian territories passed from the Company to the Crown. Under the British Imperial Government, it was decided to pay increased attention to the education of the masses amd liberal grants were made for the purpose. A large number of schools were opened, however despite recommendations made in the development of education was partly spent on opening secondary schools and partly on the absorption of the indigenous Pathshals and Maktabs into the new system either by direct control or through a system of grant-in-aid. Thus we find that although the State responsibility for mass education was accepted and funds were provided, as well as every effort was made to spread the newly-devised primary education system, yet the willing participation of the masses could not be secured. In 1911 after the feverish activity of Lord Curzon's officers in cajoling and flattering the people to accept schools, the percentage of literacy could only rise to "11" on all India basis.

Educational Organisation before the Transfer of Control to Provincial Government.

We have noted that a Department of Education was

established in each province of British India, including Bombay under the Wood's Despatch (1854 AD). An Educational Inspector was appointed for Sindh, who had Deputy Educational Inspector and Asst: Deputy Educational Inspector working under him at the district-level. They were responsible for the supervision and inspection of schools, while in securing enrolment of pupils and general up-keep of schools they were actively assisted by Revenue officers from our sample test case of Government Primary School Bungal Dero we find that the annual repairs of school building were carried out regularly in the month of January each year, considering that the pupils could then sit in the open sunshine, vacating the school building for repairs. Secondly, we find that the school Boards were set up. The Members also schools and recorded their observations in the school Visitor's Book.

Recalling those days, Dr. U.M Daudpota writes: "Well-trained officers were placed in charge of inspection, the training of teacher was efficient, and the instruction in primary schools was through and capable of producing literacy among the pupils. Teachers, in both primary and secondary schools, were men of high character and possessed noble idea, and imbued their pupils with higher aspiration. This was perhaps due to their having belonged to the old school of thought, in which morality and formation of Character played a great part. Most of the Indian Legislators, Reformers and Educationists who have made a mark in every phase of life, were products of these early days".

Developments of the post-Montague-Chelmsford Reform Period.

Under the new Reforms, the Provincial government handed over the control, extension, and improvement of Primary Education to Municipalities and District Local Boards, through Primary Education Acts, passed between

1919 and 1926. In the Bombay Presidency, which then included Sindh, such an Act was passed in 1923, known as the Bombay Primary Education Act, 1923. Henceforth, the central government stopped financing expenditure on education and giving the old grants, while the provinces, particularly the Presidency, embarked upon introducing compulsory Primary Education through District Local Boards and Municipalities.

Introduction of Compulsory Primary Education under the Bombay Primary Education Act, 1923.

In Sindh, the scheme of compulsory Primary Education was first introduced under the Bombay Primary Education Act 1923, but for five years no Taluka of Sindh was taken under the compulsory primary Education area. Larkana Taluka was the first to be taken up in 1928 AD. After separation of Sindh from Bombay, Sukkur Taluka came under the compulsory education area in 1938. Dadu Taluka followed suit in 1939. Thul in 1941; Hala, Gooni (Tando Mohammad Khan), Jacobabad, and Dokri Talukas in 1945 and Kandiaro Taluka in 1946 were gradually brought under the scheme.

The control of Primary Education was vested in the District Local Boards under the Bombay Primary Education Act, 1923. The Policy, then, was that while primary education shoud receive greater financial support from the Government, the actual control and management of primary schools must rest with the local bodies. This policy had its origin in a general principle, adopted by the government of India as far back as 1882, whereby the object of the local governments was outlined "to train the people in the management of their own local affairs, that local bodies should not be subjected to un-necessary control, but should learn making mistakes and profiting by them. The same sentiment was repeated by the Reforms

Report of 1928"

Educational Developments after the separation of Sindh from Bombay Presidency (1936 to 1947)

The first D.P.I (Director Public Instruction) Sindh, K.B.Ghulam Nabi Kazi, produced quin-quennial Report on Public Instruction in Sindh (1932-37- AD), which is the earliest exclusive report on Education in Sindh during the British rule. It is a master- piece of candid, comprehensive and straightforward departmental reporting.

In the preliminary note, K.B.G.N. Kazi remarks: "it need hardly by stated that the Department Codes, Acts, Rules and Regulations are the same as before, and thus though separated we are working on the lines chalked out for us by Bombay." Earlier in this note it is stated that "The first of April, 1936, is a memorable day in the annals of Sindh, when in accordance with the Government of India Act, 1935, the Province of Sindh was separated form the Presidency of Bombay, and placed in charge of a separate Governor. This necessitated the attaching of the various departments already functioning in Sindh for the newly created Government by re-adjustments. As a consequence, His Excellency the Governor of Sindh was pleased to create a post of Director of Public Instruction, who should be the Head of the Department of Education, and be responsible to Government of Sindh. The Office of the Educational Inspector was converted into that of the Director of Public Instruction Sindh but as an economical arrangement, the Inspector of European School, the Inspector of Commercial Schools, and the Inspector of Drawing for the Bombay Presidency, continue to function also in this province as before on the condition that Sindh gives certain subsidy to Bombay for each of these Officer for the services so rendered." The note further points out that "though separated from Bombay, Education in Sindh

munitions, with that of the Presidency, contacts on several points. Candidates from Sindh appear, as in the past, for Drawing, Secondary Teacher Certificate, and Government Diploma and Certificate examinations of the Bombay Presidency. Karachi continues to be sub-centre of Bombay so far as the London Chamber of Commerce examinations are concerned. For other Government examinations viz, Scholarship, Vernacular Final and Training College examination in all Vernaculars of the Province, however, Sindh has its own arrangements".

"Place (seats) have been reserved in certain Government institutions (except the College of Agriculture) in the Bombay Presidency which provide for education not imparted in Sindh. For this, in most cases the Sindh Government have to pay certain capitation grants to the Bombay Government. As Sindh has no University of its own, the Institutions (High Schools and Colleges) in this province continue to be affiliated to the University of Bombay".

The Government Resolution bearing No. 455-GB/37 dated 26th September 1938, issued at the end of the first Quin-quenniel Report on Public Instruction in the Province of Sindh for the years 1932-37, referred to above, further mentions the following noteworthy events: "Opening of additional courses in the N.E.D Engineering College, the formation of a Students Advisory Committee, the transfer of the Government High School Hyderabad to the Muslim Education Society, changes in the University curriculum of the matriculation Examination (of the Bombay University). The fixation of datum-line grants, the sanction of provisional scales of pay for Primary School Mistresses at Sukkur and the introduction of a third year course and of a revised curriculum in the Training Colleges".

The next year. K.B Ghulam Nabi Kazi retired and

Dr. Umar bin Mohammad Daudpoto took over as the D.P.I Sindh and Pir Illahi Bux replaced Mr. G.M. Sayyid as the Education Minister. Both worked very hard for the formal education of Sindhi Muslims. The seats reserved for Muslim students in High Schools were increased under a new ratio of 60:40 betweem Muslim and Hindu students respectively. The next important step was an adult literacy campaign.

Adult Literacy Campaign, 1939:

A special programme was chalked our for the educational uplift of Sindhi Muslims under which a six-month Adult Literacy Campaign was launched. An achievement report published by late O.H Ansari, Secretary Central Literacy Committee and the Educational Inspector in Sindh dated 2.4.1941 is on record. According to it: "the Honourable Pir Illahi Bux, the Minister of Education called in Educational Conference on 1st April 1939, to consider the various educational problems of Sindh. Among the matters decided, one was to launch a literacy campaign simultaneously in two Talukas of each of the districts. And in Karachi city". According; the following Talukas were included in the campaign: Thatta and Mirpur Sakro from Karachi District, Hyderabad and Hala Talukas from Hyderabad District: Mirpurkhas and Samaro from Tharparkar District, Nawabshah and Sakrand Talukas from Nawabshah District: Sukkur and Shikarpur Talukas from Sukkur District, Jacobabad and Kandhkot from the Upper Sindh Frontier District, Larkana and Rato Dero from Larkana District, and Dadu and Johi Talukas from Dadu District. A central Literacy Board was nominated with the honourable Minister for Education as Chairman the D.P.I Sindh as Treasurer, the Educational, Inspector in Sindh as Secretary, the Director of Agriculture Sindh, Rural Reconstruction Officer Sindh and the late Mr. H.S Pamnani

M.L.A were nominated as members. The District Committees consisted of the Collector of the District as Chairman, and the Administrative Officer District School Board and the Senior Assistant Deputy Educational Inspector of the District as Secretaries, besides all the Deputy Collectors and Mukhtiarkars of the District were the ex-officio members of the District Committee. The Deputy Educational Inspector for Muslim Education and his Assistant Incharge of the Beat, the Inspector of Agriculture at the District Head Quarter town, and three influential gentlemen from each Taluka selected by Collector were also nominated as members.

A separate Committee of forty-two members. With Mr. Hatim Alavi, as the Chairman, and Administrative Officer of the Karachi Municipal School Board as the Secretary, was formed for the city of Karachi. The members were generally influential and prominent persons including ten MLA'S (Members of the Legislative Assembly), several ladies and Heads of some High Schools.

The 1st of May 1939 was celebrated as the `literacy Day` in every village in the Talukas selected for the literacy campaign. In morning, procession comprising students and teachers, went through streets carrying banners and posters and shouting slogans specially prepared for the occasion. Music was also played where possible. In the evening, the public were presented highlighting the horrors of illiteracy and the advantages of education. This programme was followed daily for a week, then ensued a mass propaganda programme of fifteen days, in which Government Officers, Office bearers of Private organisations and the local Congress committee members co-operated then came the turn of opening centers and enrolling learners. Each village, having at least fifteen illiterate adults in it, got a centre, Besides regular teachers, who were spared for the purpose by the local authorities, volunteer teachers were also

appointed on an honorarium ranging from Rs 5/- to Rs. 15/- per month. The centres were housed in the Primary School-Building or in rent free accommodation provided by the village headmen Contingent expenditure was made from the literacy fund, specially raised for the purpose. Thus mats. Lamp and kerosene oil were provided in each centre. and each centre, and each learner was supplied with free reading and writing material.

At the end of the programne (15th May-31st Dec. 1939) 29995 adults were made literate of whom 2077 were women. A novel and interesting feature of this programme was the publication and free distribution at all centre of a weekly titled Ilm that is knowledge which contained article on Hygiene, Sanitation, Public Health, Education, Agriculture and Morality, together with a News Bulletin. As a follow up, mobile libraries were provided in each district to offer interesting reading material to the persons made literate under this programme. K.B. Mohammad Parial Kalhoro, President District Local Board, Dadu, was specially mentioned for his generous and indefatigable assistance in making the programme a success.

Transfer of Control of Primary Education to Provincial Government.

The third important educational development of this period was a serious re-thinking on the control of Primary Education, which was vested in the D.L. Bs under the Bombay Primary Education Act 1923 writing in 1937, Dr. Daudpoto called it a "misplaced trust". According to him, the D.LBs "generally ridden with members, who have little sense of civic duty and know almost nothing about educational theory and practice. The whole organisation of the local bodies is vitiated by party squabbles and men of real merit are either not heard at all or never succeed in being returned as members. Most of the old educational

officers, who possessed great vision combined with sterling character and probity, have retired leaving their places to young, inexperienced officers, who possess little stamina and easily play into the hands of local members. Although some of them are trained, ye they know hardly anything about organising village education. Primary teachers also have, as a general rule, deteriorated. Men of the old "Normal School type" are now rare to be found, and instead we have raw youths who possess no more than one year's practice in a training school. A vast majority of teachers, however, is untrained, ignorant of educational psychology and unable to conduct a class with a fair amount of success. Thus education has fallen down from its former high pedestal of efficiency".

Such a state of affairs led to the severe criticism of Educational Policy and the Bombay Primary Education Act, 1923.

The Education Reorganisation Committee (Sindh Province) 1941 AD in its report said. "The Primary Education Act (Bombay) has in fact proved to be a step in the wrong direction. It has deprived the Education Department of that effective power of supervision, direction and control, which even in highly developed western countries is recognised as most essential.... We recommend that the Primary Education Act be scrapped and the entire control of Primary education be made over to the Education Department." Eventually the control of Primary Education was taken over from the District Local Boards, under the Sindh Primary Education Act, 1947, on 1.4.1948 i.e., after Independence

Introduction of a Scheme of Compulsory Education

The Sindh Primary Education Act 1947 provided for compulsory education upto fourth standard vernacular in each compulsory education area, to be extended to the rest of the areas (Talukas). It also gave legal protection to compulsory education. Already introduced in the areas

covered under the Bombay Primary Education Acr, 1923.

The Sindh Code

Looking back at the list of Acts passed by the Sindh Legislative, Assembly from 1936 to 1947, we find that out of a total of 59 Acts, 6 Acts directly related to Education. These were.

i. The Sindh Zamindars Children Education Act, 1940.
ii. The Sindh Holy Quran Act, 1940.
iii. The Sindh Muslim Education cess Act, 1946.
iv. The Sindh University Act, 1947.
v. The Sindh Primary Education Act, 1947, and
vi. The Sindh Muslim Education Cess (Extension) Act, 1947

It will be worthwhile to have a glance at the above-mentioned educational legislation enacted in Sindh under the British rule.

The Sindh Zamdindars Children (Education) Act, passed on 7th March 1940, provided for the compulsory education of children of Zamindars in Sindh up to the matriculation examination. Or attaining the age of 18 year (whichever earlier), imposing a penalty of failure to send children to an approved school for such education and duration by the parents, at simple imprisonment not exceeding six months, or a fine up to Rs. 500. or both and in case of persistence failure to comply with, a further fine of Rs. 10 per day of absence of such children from school. The Act did not stop at these penalties rather, it provided for further direct action, which is perhaps unique in the annals of compulsory education legislation Sec 12 of the Act lays down as under.

Child willfully defaulting to be detained in custory:

(1) If a child willfully and persistently defaults in attending an approved school, (or not withstanding the measure taken under Section II A, fails to attain an adequate standard of proficiency in his studies), the Provincial Government may order any such child to be detained in such place, and on such conditions, as it think, fit, and while so detained, the child shall be deemed to be in legal custody:

Provided that a child shall not be detained under this Section for more than six months at a time, and during such detention facilities for education shall be provided.

Provided further that on on release from such detention, the child shall continue to attend an approved school, so long as he is liable under the Act for such attendance.

(2) The cost of detention of the child, in such custody, shall be borne by the parent, and shall be recoverable as an arrear of land revenue.

Earlier in its text, the Act provides for the power of the D.P.I. Sindh to secure a satisfactory progress of a Zamindar's child in his studies. It lays down, vide Section II A: "(I) where the Director is satisfied that the progress of child in his studies is not satisfactory, the Director may require the parent to take, within a period not exceeding one month, such measures as are, in the Director's opinion, calculated to improve the child's standard of proficiency. (2) if the parent fails to take, within the period prescribed, the measures required of him under subsection (1), the Director may himself take such measure and recover the cost thereof from the parent, as an arrear of land revenue."

We have before spoken of the element of religious neutrality in the field of education by the British Government in India after the War of Independence or the so called "Indian Mutiny 1857". In the above mentioned

Act, this element is present in the form of a provision made for a reasonable excuse for the non-attendance of a child viz.., "5 (c) that there is no approved school... to which the parent can send the child without exposing him to religious instruction to which the parent objects".

The next in line with religious neutrality came **The Sindh Holy Quran Act,** passed on 16th May 1940, which imposed prohibition on non-Muslims to print, publish, or sell the Holly Quran. It laid down that "whoever not being a Muslim prints, publishes, or sells, or whosoever causes to be printed published, or sold the Holy Quran, otherwise than through Muslim agency, shall be punished with fine not exceeding one thousand rupees".

The Sindh Muslim Education Cess Act was passed on the 16th May, 1946 solely with the object of raising fund for the construction of building for the S.M College, Karachi. In the preamble it said. "**WHEREAS** it is necessary to raise funds for the construction of building required for the Sindh Muslim College, it is hereby emacted as follows................" Thereby it was laid down that,

"3, (1) A cess shall be levied as here in after provided, upon all lands in the Province which are alienated to, or accupied by, a Muslim or a Muslim institution, (2) Such cess shall be levied (a) in the case of unalienated lands, at the rate of one anna on every rupee of Hakabo, which becomes due to the Provincial Government for the said revenue year.........," The cess was leviabe like the land revenue. And for its utilization it was laid down that .... "5. The Provincial Government shall, after deducting such expenses of collection and recovery, as it may deem reasonable, transfer the proceeds of the cess levied under Section 3 to the Board, who shall spend such proceeds on the construction of buildings required for the Sindh Muslim College maintained by the Board. Such

amount, if any, as is not go spent, shall from part of the endowment fund of the said College".

The operation of the **Sindh Muslim Education Cess Act, 1946**, was further extended to the promotion of education of Muslims in the whole of the province of Sindh through the Provincial Government under another Act passed on 8th March, 1947 titled: The Sindh Muslim Education Cess (extension) Act, 1947.

The Sindh Primary Education Act 1947, passed on the 1st of May that year, has already been mentioned in the context of compulsory Primary education. It provided for compulsory elementary (I-IV classes) education, and envisaged better provision for the management and control of Primary education (1-VII Classes), in the Province, of Sindh. As regards the better provision, too, we have already observed that the control of Primary Education was transferred from the local bodies to the Provincial Government on 1st April, 1948, that is, after independence. There under was further constituted a Provincial Board of Primary Education consisting of twelve members, including the Minister In charge of Education, and the D.P.I, as exoffice Chairman and Secretary respectively four members elected in the manner prescribed by the elected members of Advisory Committee, and six members, one of whom a woman, nominated by the Provincial Government. Qualifications were prescribed for the members of the board vide 4 (2): "The elected members of the said Board shall be persons having any of the following qualifications: (a) a graduate of seven years, standing of any recognized Secondary (High) School in the Province or (an Officer of class I OR II S.E.S (Sindh Educational Service), who has served in the Education Department for not less than five years, or a retired Administrative Officer (or a retired Officer of Class I or II of (Sindh Educational Service), (d) the President of a local authority, (e) the Ex-President of a local

authority (or an ex-Chairman of a District School Board or a Municipal School Board) who held such office for not less than three years, and who was not at any time removed form such office. The tenure of the Board excepting the ex-office President and Secretary, was three years, and its powers and duties were defined as under.

"(5) The powers and duties of the said Board shall be as follows, namely: (a) to examine and recommend schemes for the organisation coordination and expansion of Primary education and for the Co-relation of Primary education with the system of education as a whole in the Province: (b) to make recommendations and to advise the Provincial Government in respect of (i) the inclusion in the curriculum of Primary Education of suitable courses of practical instruction, (ii) the instruction of children of any age receiving primary education in experimental science, modeling, nature study, manual training and pre-vocational work, including household science, (iii) the physical and moral training of children of any age receiving Primary education, (iv) the pay and conditions of services of teaching supervising, clerical, and inferior staff and the administration and management of primary schools, (v) the supply of books, slates , and other articles to indigent children of any age receiving primary education, (vi) the prescribing of prevocational courses as a part of higher primary education (c) to advise the provincial government generally on all matters connected with primary education".

Further at lower level, District Advisory Committees were constituted on the same lines.'

Sections 12-14 provide for the appointment of district field staff of the Education Department for supervision and inspection of school and creation of the post of Inspectress of Girls School for the Province to promote Girls Primary Schools.

The Sindh University Act, passed on 3rd April, 1947,

presents the first ever legislation on Higher and University Education in Sindh. It has since then replaced by subsequent University Ordinance and Acts. We may note that the Act was designed "to establish and incorporate a University in the Province of Sindh". According, the first University in Sindh came into being as a body corporate by the name of the University of Sindh established at Karachi, later shift to Hyderabad and then to Jamshoro (Dadu District). The Governor of Sindh was to be its Chancellor for the first five years after establishment. "After the expiry of that period, the Chancellor shall be elected by the Senate" as laid down in section 6 (i), and "The Premier of the Province for the time being shall be the pro-Chancellor" as per section 7 (i) and vide Section 8 (i) "The Vice-Chancellor shall be appointed by the Chancellor, from a panel of three persons, recommended by the Senate, and shall hold office for three years from the date of his appointment". On the expiry of that tenure, "he may be reappointed from time to time:. and as to the other officers of the University, the Act vide Section 9, provided that "save as otherwise provided by this Act, the Registrar and other officers and Senate of the University shall be appointed by the Syndicate, but the ministerial and inferior staff, drawing pay out more than Rs.75 per month shall be appointed by the Registrar". (While the V.C had the power to appoint such staff drawing pay up to one hundred rupees per mensen) The Senate, the Syndicate, the Faculties and the Academic Council were also constituted under this Act. [EDUCATION IN SINDH: PAST & PRESENT, 2ND Edition- By Dr. Habibullah Siddiqui, Institute of Sindhology. 2006]

Dr. Habibullah Siddiqui

Pir Illahi Bakhsh

The first mass educator of Sindh

In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful.
On the 34th Anniversary of Pir Illahi Bakhsh (d, 1975)
Respected Saeen Qaim Ali Shah,
Saeen Nisar Ahmed Khuhro Sahib,
Respected Dr. Farooq Sattar,
Saeen Pir Mazharul Haq and the distinguished audience
Assalam-O-Alaikum Wa Rehmatullah Wa Barkatoho

Please allow me to reproduce a page from the educational history of Sindh, which reads as under:

"...Pir Illahi Bakhsh is an outstanding name, nay, a landmark in the post-independence educational development in Sindh. He was the Education Minister of Sindh. He had piloted the Sindh Primary Education Act, 1947 which provided for compulsory primary education up to IV Standard/ Class... *[Siddiqui H,Education in Sindh, Institute of Sindhology 2nd ed. 2006, p.308J. He was indeed the* first mass-educator of Sindh, who strived for adult education and female education in the early years of nascent Pakistan, pushed up the primary, secondary and the collegiate education before and after independence.

His adult literacy campaign is a unique example of how to set a trend and achieve tangible results. The campaign ran from May 15 to December 31, 1939, in the pre-independence era. The Achievement Report was published on April 2, 1941, that said: (and I quote) "...The Honourable Pir Illahi Bakhsh... called an educational conference on 1st April 1939 to consider the various educational problems of Sindh. Among the recommendations of the conference, one was to launch a literacy campaign simultaneously in the two talukas of each of the districts and the Karachi City" [Ibid, p. 188). The

campaign, which was run enthusiastically in every village of the selected talukas, contained a literacy day, which was celebrated on the 1st of May 1939: "In the morning processions, comprising students and teachers, went through streets carrying banners and posters and shouting slogans, specially coined to highlight the importance of literacy and create a general awareness. In the evening the villagers and the citizens of Karachi attended a function held at their respective places, in which songs, lectures and dramas were presented pointing out the horrors of illiteracy and the advantages of being literate person. The proceedings of the literacy day continued for a week followed by a mass propaganda programme of 15 days. Then only practical work began by establishing literacy centres and enrolling learners. At the end of the six months of sincere hard work, 29,995 adults were already literate of whom 2077 were women *[Siddiqui, op.cit, p. 189]*. A weekly magazine entitled 'ILM' carried follow-up of the literacy campaign by publishing easy-to-understand articles on hygiene, sanitation, public health, agriculture, morality and a news bulletin. The magazine was distributed free-of-cost. Besides, mobile libraries were plied to visit villages and wards providing interesting reading material *[Ibid., p. 190]*.

The unparallel contribution of the late educational steward of Sindh was not confined to one field, it encompassed the entire area of education. The first Muslim college of Sindh, the Sindh Muslim College, Karachi came up due to his courageous and indefatigable efforts. Let me quote his own statement, he says, "I was the President of Sindh Madressah Board in 1943. I strove to establish the Sindh Muslim College. On the 21st June, Quaid-i-Azam Muhammad Ali Jinnah inaugurated it. Before his arrival, a member of the Board whispered in his ears that there were no funds for the establishment the proposed college and that Pir Sahib was an emotional man and he might cause an

insult to you. So, when I went to request Jinnah Sahib to accompany me for the important ceremony, he told me about it. I rejoined that I would collect a lac of rupees there and then. The Quaid-i-Azam appreciated the spirit and while inaugurating the college, he announced the first personal donation of five thousand rupees. It motivated the other participants and a sum of Rs.85,000/- was collected on the spot" [Trans Sindhi Monthly '*Naeen Zindagi*', June-July, 1970, pp. 150-51]. He was also instrumental in. establishing the University of Sindh, and several other instances of his tireless efforts to uplift the people of Sindh through education as well as providing safe, secure, just and quick administration, when he was the Chief Minister of Sindh are on record. Volumes of books and PhD theses are required to contain the details of his contribution to social welfare of Sindh. This is just a leaf out of the great man's book of life. Many such leaves will be turned over to find a parallel politician of his hue and strength.

The late Pir Illahi Bakhsh was the most meek, humble, simple, sincere and motivating personality that the political leadership had ever produced. Mir Ani's verse fits on him: He says:

"خاکساری نے دکھائیں رفعتوں پہ رفعتیں

اس زمین سے واہ! کیا آسمان پیدا ہوئے"

Sir! Let me end my submission on a note from Alfred Tennyson, who says:

"Self reverence, self knowledge, self control,
These three alone, lead to sovereign power".

['Akhbar-e-Taleem'- January- March 2010 Published: Inspectorate Teachers Training Institutions Sindh.]

Shaikh Aziz

Pir Illahi Bakhsh

In a society overwhelmed by feudal and tribal customs, politics is quite a hard task to accomplish. In the political and social background of Sindh, a handful of such politicians could be named with a clean record, committed to people's cause and governed people's respect even after they opted for a retired life. Pir Illahi Bakhsh was the man who served people without distinction, hated hypocrisy, brought reforms and sanity to politics. Pir Sahib contributed to the welfare of Sindh to a great extent. As a lawyer he helped any aggrieved poor. By being an honest and committed person he was instrumental in rehabilitation of refugees, establishing educational institutions and ensured completion of welfare projects on time. He was the only leader who introduced adult literacy in Sindh and was among the four members who voted against the One Unit scheme.

Born in a learned family of Pirjogoth near Bhan Saeedabad in Dadu district in 1895, Pir Illahi Bakhsh commanded traditional respect the Pirs in Sindh have. Schooled at his native village and Khairpur Mirs, he went to Aligrah for more education. Under the influence of Ali brothers, he picked the sense of politics from there and while in Jamia Millia Aligrah he took the cue of various political movements the subcontinent was passing through, this is why he could not complete his education and returned back to Sindh.

Once back in Sindh, he took the message of Khilafat Movement in all parts of the province. He became a very active force when the Khilafat conference was to be held in Karachi in July 1921. It was at this moot where Maulana Mohammad Ali, Maulana Shaukat Ali, Seth Saifuddin Kichloo, Shanker Acherya and Pir Ghulam Mujaddid

Sarhandi spoke so hard that they faced sedition charges and were awarded two year jail punishments. As a young and enthusiastic political warrior Pir Sahib saw it closely, Many years later when Khilafat Movement lost its passion, Pir Sahib resumed his education in law in 1927 and graduated in 1929, but during this period be continued his political activities.

The struggle for separation of Sindh from Bombay Presidency resulted into an independent province of Sindh in 1936 leading to fresh elections to Sindh Assembly in 1937. He contested and was elected from his native constituency. Later, he joined Sindh Ittehad Party but when Sir Ghulam Hussain Hidayatullah's government was defeated on one-rupee cut motion Allah Bakhsh Soomro asked Pir Sahib to join him where he was assigned the portfolio of revenue. In view of the pledges made by various parties this was a difficult department to handle as all had promised to bring social and economic reforms and tame bureaucracy.

Facing odds at every corner, Pir Sahib undertook a whirlwind visit of the whole province, met people, listened to their woes and pulled the bureaucracy down to answer people's problems. For bureaucracy this was unheard of, and before the provincial government could act on the recommendations of Pir Sahib, the bureaucracy under a plan made a representation to the governor complaining that their dignity had been reduced to ashes. They were backed by feudal lords and money lenders. This made the Chief Minister not to act on the recommendation of Pir Sahib who also waited for some opportune time but more tantalising were the days to come on the issue of land revenue.

The issue had been lingering for quite some time but every government deferred it on one or the other pretext. The issue was once again presented before the cabinet, where under the pressure of the Governor, the land revenue was enhanced. This infuriated the members of Ittehad Party and they abandoned the cabinet positions. But Pir Sahib

remained with the government and stayed there till March 1940. In 1946, Pir Sahib contested the crucial elections on Muslim League ticket but the same year the governor dissolved the assembly and in December held fresh elections. In 1948, a difference developed between Sir Ghulam Hussain Hidayatullah and Mohammad Ayub Khuhro on the issue of handing over Karachi to the federal government leading to dismissal of Khuhro government opening way for Pir Sahib to take over as Sindh chief minister, a position he retained for two years when the tribunal in G.M Syed's election petition gave its verdict over which Pir Sahib quit the seat and preferred to stay away.

Pir Sahib again contested the 1953 elections and was elected as member but the opposition of Ayub Khuhro continued, who, although stood disqualified under PRODA, became an important figure to be used at an opportune time. The moment had come as the government wanted to get the One Unit bill passed by Sindh Assembly. The governor dismissed Pirzada government in 1954 and appointed Khuhro as chief minister after removing PRODA restrictions. Khuhro with his iron hand politics got the One Unit bill passed on Dec 11, 1954. Pir Sahib did not vote for One Unit.

After the formation of West Pakistan, a United Party was formed to dismember One Unit and Pir Sahib by being its secretary made efforts to bring as much support for undoing One Unit as be could, with the result that on Sept 17, 1957 Mr Ghulam Mustafa Bhurgri tabled a resolution against the One Unit, but Ayub Khan who had planned to take power for quite some time, promulgated martial law on Oct 7, 1958, disqualified a large number of politicians including Pir Sahib and later formed a king's party. This was not acceptable to Pir Sahib who preferred to stay away from politics till his last breath.

(Daily DAWN, Karachi, December 30,2006)

Sindh's fight for Pakistan

Pir Illahi Bakhsh & The Sindh University Bill

The Education Minister, Pir Illahi Bakhsh, had prepared the Sindh University Bill for setting up a University in the province, and vide his letter dated 25th April 1944, requested the Quaid to ask Sir Ghulam Hussain to assist him "in bringing the bill before the Sindh Legislative Assembly. The matter will shortly be decided by the Cabinet, as such may also another letter in this connection to Mr. G.M.Syed will be very useful."

The Quaid had left the hot plains of the Punjab on 8th May to have some rest in the cool and invigorating climate of Kashmir. He replied to Pir Illahi Bakhsh from Srinagar on 17th May 1944:

"Many thanks for your letter of April 25th. Owing to rapid developments in the Punjab, I have not been able to attend to your letter earlier. I am writing to Sir Ghulam Hussain, as desired by you."

Simultaneously the same day, on 8th May 1944, he wrote to Sir Ghulam Hussain about University Bill:

"You will remember conversation we had in Karachi with regard to the Sindh University Bill. I am enclosing herewith a copy of the letter that I have received from Pir Ilalhi bakhsh. I hope that, with your lead, you along with other Muslim leaders, will all put your heads together, and do the best you can. From what I gather and from the facts represented to me while I was in Karachi, I think Sindh should have its own University; but after all it is for you and other leaders to consider what you should do in this matter"

The Quaid calls Pir Illahi Bakhsh to Bombay

The Quaid took notice of what M.S. M.Sharma wrote on 4th February, 1945 about Pir Illahi Bakhsh. He sent a telegramme to Pir Illahi Bakhsh to see him at Bombay. Pir Illahi bakhsh, however, could not leave Karachi and wired him advising that "UNIVERSITY SELECT COMMITTEE PROCEEDING DAY TODAY. IMPOSSIBLE LEAVING KARACHI, SHALL OBEY ORDERS DECISION". The Quaid conveyed to him what he wanted to say vide his letter of 7th February 1945.

Dear Mr. Pir Illahi Bakhsh,

From all reports that I have received hitherto, the situation in Sindh is far from satisfactory. Unless you work within the party discipline and according to our Constitution and rules, it is impossible to satisfy everybody. There is your Muslim League Parliamentary Party in the Sindh Assembly and then come the Central Parliamentary Board and the Committee of Action of the All India Muslim League and so on and so forth. Normally the decision of the Sindh Assembly Parliamentary Party should be final as the last resort, but of course it is subject to the decision of the Central Parliamentary Board and of the Committee of Action if necessary, and the minority in the Assembly Party has to abide by the decision of the majority in the normal course. I have been trying to impress upon our people that there should be no personal rivalries and quarrels which develop into fuedes and vendetta. For, in that case no organisation can successfully work or make any progress. It really means fratricide, and disregard of team work and discipline. However, I am glad that you are taking the

right view which I gather from what little information I have been able to get, and I hope that you will stand by the League in the light of my above observations. There is no purpose in destroying things, which is very easy. I understand that your Sindh University Bill is going to be introduced in the next session of your Assembly for which you have laboured so hard. In my own way I have done everything to give my support to you, and not to miss this opportunity. It will be a great achievement in education progress and welfare of the people of Sindh. I know everyone who counts, from what I understand and that your Ministry and the Governor are now in complete agreement on this point. Please therefore do the best you can and see it through.

"As regards other matters, I can only say to you that you should stand by the League, come what may, and so long as Sir Ghulam Hussain has the confidence of the Assembly Party, even of a strong majority. Discipline demands that every other member must submit to it, and if there is any grievance or grievances, they can be put right through and by means of our own machinery, which is of our Committee of Action, the Working Committee and the Council of the All India Muslim League, and there is every scope and freedom to agitate matters within the framework of our constitution regarding them as our own internal affairs. I do hope that in spite of the bitterness that is created owing to recent developments, at any rate the leaders will resolve all differences

as a team and disciplined body. That is the acid test for success and I hope that you will not fail in making your contribution in that direction.
With very kind regards,

Yours Sincerely

Pir Illahi Bakhsh

Pir Illahi Bakhsh is the founder of the colony in Karachi known by his name. It provided accommodation to the migrants coming in search of livelihood from India. It was a well planned housing project for the white collared living and was the first of its kind in Karachi.

As the Education Minister in the Sir Ghulam Hussain Ministry, Pir Illahi Bakhsh set up, before the emergence of Pakistan, a full fledged University for Sindh. Pir Illahi Bakhsh appointed his teacher who at the time was the Pro-Vice Chancellor of the Mulsim University, A. B. A. Haleem, (11 March 1897 – 20th April 1975) as its first Vice Chancellor. With the assistance of the teaching staff, most of whom came over from the Aligarh University, he organised a well equipped University in no time. Setting up of the University by Pir Illahi Bakhsh and founding of Islamia College and other educational institutions by A. M. Qureshi (16 November 1914- 22 June 1989) opened new vista for education for the youngsters from all over India. And in a short while degree holders were in administrative set up of Pakistan.

Pir Illahi Bakhsh Nawaz Ali was born in 1895, at Pir Jo Goth in Dadu district and was educated at Aligarh. His education was inter rupted as he worked for the Khilafat Movement. After the movement fizzled out he again went to Aligarh and completed his education obtaining Master's degree and did law too. He later participated in the movement for separation of Sindh from Bombay. He was elected to the Sindh Legislative Assembly from Dadu Central Mohammadan Constituency in 1937 elections. He belonged to that group of

Assembly members which consisted G.M.Sayed, Khan Bahadur Allah Bakhsh, Mohammad Hashim Gazdar and others. The Ministry had installed Khan Bahadur Allah Bakhsh as the premier with the assistance of the Congress members. Pir Illahi Bakhsh, too was made a minister. He was a confidant in 1941 when Khan Bahadur Allah Bakhsh and was critical of Quaid-i-Azam. Government, Pir Illahi Bakhsh was taken by him in the Cabinet. After the dismissal of the Government of Khan Bahadur and pledged to support Sir Ghulam Hussain. Sir Ghulam Hussain appointed him Minister for Education and Excise. In 1945. He was offered the premiership by the Congress members in an attempt to destabilisze the Muslim League Government, as reported by M.S.S. Sharma to the Quaid, but the efforts did not succeed.

In April 1948 after the removal of Mohammad Ayub Khuhro, he took over as the Chief Minister of Sindh but on 4th February 1949 the Election Tribunal unseated him for adopting unfair means in Kazi Mohammad Akbar's December 1946 election against G. M. Sayed. In a letter, of 26th February, 1949, addressed to Sardar Abdur Rab Nishtar, (13th June, 1899-14th February 1958) who at the time headed the Ministry of Interior in the Federal Government, he wrote:

> You might be knowing the results of Mr. G.M. Sayed's election petition against Kazi Mohammad Akbar. It is very unfortunate that there is no appeal provided in this matter or even Governor has no power to remove disqualifications specially of third persons who are not party of the petition. In this case the party were Mr. G. M. Sayed and Kazi Mohammad Akbar. I want that you will kindly move an amendment in the Government of India (Provincial Elections) (Corrupt Practices and Election Petitions) Order, 1936.
>
> I would suggest to you that you will

kindly take early steps to see that some provision in the Act is made in First and Second Schedules Corrupt Practices Part I to III for an appeal or powers to be given to the Governor to remove disqualifications or powers might be given to the governor to modify the report if he finds that there is reasonable case for interfering in the matter as it touches the lives of several persons. I would personally suggest that both remedies might be provided as under:

1) Appeal may be provided to the High Court, and

2) In the case of third persons Governor may be given power to remove disqualifications if he satisfies that there is no case for removal.

No action was taken to amend the law in this regard by the democratic government. Pir IllahI Bakhsh had to resign from the premiership and in his place the Muslim League Assembly Party elected Yusuf Haroon, who was even not an member of the Assembly, as its leader.

Pir Illahi Bakhsh died on 18th October 1975 and was burried in the colony which he had founded.

پھنچي وھين پـــے خاک، جھاں کا خمير تھا.

By: Gibran Ashraf

Pir Illahi Bakhsh- the unsung hero of Sindh

When the language riots broke out in Karachi and other parts of urban Sindh, one of the saddest persons was Pir Illahi Bakhsh the man who gave his heart and soul for the betterment of his province and all those who lived in it, People who lived near him say that when he saw wall chalking outside his house in Karachi that belittled Sindhis, Pir Sahib was almost in tears. He could not understand why the immigrants could be resentful of the Sindhis, who welcomed them with open arms and gave both their homes and their hearts to them.

Education was one of the sector where Muslims lagged before partition, but a few determined souls sought to make a deference. Sir Syed Ahmed Khan is widely recognised as the individual who heralded the change but the role Pir Illahi Bakhsh played in promoting a culture of education in the then Bombay Presidency and what later became Pakistan is no less significant.

Born in 1890, in the education- deprived Pir Jo Goth of Dadu District it was not long before Pir Illahi Bakhsh developed a hunger for knowledge. He completed his primary education from the Government High School Bhan Sayedabad, his matriculation from Naz High School, Khairpur (Mirs), and then went on to study at Aligrah Muslim University.

The years he spent at university proved to be a turning point. Here he met Maulana Mohammad Ali Jauhar and soon became motivated by the on going struggle of the khilafat movement joining Jamia Millia, Pir Illahi Bakhsh left his studies and returned to Sindh to continue the movement in his home province, and it was only when the British brought an end to that movement that he returned to

Aligrah Muslim University on the advice of Sir Shahnawaz Bhutto to complete his education. Pir Sahib emerged from the institute with a Master's in history and proceeded to earn a bachelor's degree in Law.

Returning to Larkana, he knew that he would have to work hard to change the dismal state of his people. The first step he took was to set up the "Sindh United Front" party. Contesting the 1937 elections, Pir Illahi Bakhsh many other influential land lords and was elected a member of the legislative assembly.

Using his new position, he worked diligently for the separation of Sindh from the Bombay Presidency and his efforts paid off when the province of Sindh was formally recognised by the British Government, separating it from the Bombay Presidency.

Meanwhile, as Education Minister, Pir Illahi Bakhsh strived to bring education reforms in the province and change the attitudes of Sindhi people towards education. He made primary education compulsory in every part of the province and introduced audit education programmes. But also established Pir Illahi Bukhsh College in Larkana, as well as Sindh University, which received a grant of Rs. 150,000 from Mohammad Ali Jinnah.

After partition, Pir Illahi Bakhsh continued in much the same vein as before. In 1948, he was nominated by the Quaid-i-Azam as Sindh Chief Minister, although it wasn't until 1950 that he finally took office. Much like before,Pir Illahi Bakhsh realized that dearth of educational options in the province, and was instrumental in setting up the University of Karachi and the Urdu Science College (in Karachi), persuading prominent professors of Aligrah Muslim University his alma mater to come to Pakistan and teach at the newly built educational institutions.

These were far from his only contributions to the new state. A man of great character, knowledge and keen

hindsight, he also established the famous Pir Illahi Bakhsh (PIB) Colony for migrants from India, which houses nearly a quarter million people today. Pir Illahi Bakhsh was also a key figure in the Pakistan People's Party and his death in 1975 has left a void in the political and social landscape of not only Sindh but also of Pakistan. Today, one of his descendants has taken the mantle of education in the Sindh cabinet.

(The News International, Saturday March. 7th, 2009)

Pir Illahi Bakhsh

Pir Illahi Bakhsh was born at Pir Jo Goth near Bhan Sayedabad in 1895 in a spiritual family of Dadu district, Sindh, Pakistan. He was only 9 years of age when his father Pir Nawaz Ali Shah died. He was brought up by his maternal uncle Pir Lal Mohammad. His family was a descendant of Makhdoom Moosa, 5th son of Hazrat Makhdoom Sarwar Nooh Rahmatullah Alaih.

Education

Pir Sahib got his primary education from the Government Primary School, Bhan Syedabad and did his matriculation from Naz High School, Khairpur (Mirs). Thereafter, he went to Aligrah Muslim University for his higher education. He was the first member of his family who received higher education. Deeply moved by the Khilafat Movement led by Maulana Mohammad Ali Jauhar, he soon left Aligrah Muslim University and joined Jamia Millia Islamia headed by Maulana Mohammad Ali Jauhar and did his B.A. from there. But this degree was not recognised by the British Government. He was so deeply motivated by the Khilafat Movement and the struggle for the freedom of the Muslim Ummah that he left his studies and returned to Sindh as a leader of Khilafat Movement.

On the suppression of the Khilafat Movement by the British Government, Pir Sahib was advised by late Sir Shah Nawaz Bhutto, then the president, District Local Board, Larkana to go back to Aligrah for completing his studies. He also awarded him scholarship of the District Board for pursuing his educational career.

Pir Sahib acceded to the advice of Sir Shah Nawaz Bhutto and proceeded to Aligarh Muslim University from where he did his M.A. in History and thereafter obtained

his practice there as Dadu was part of Larkana district in those days.

Politics

After finishing his education he started taking part in politics, He was elected member of Sindh Legislative Assembly in 1937 in the election held under the 1935 Act. He got elected again by defeating influential land lords and Zamindars of that time.

Pir Illahi Bakhsh founded the Sindh United Front which aimed at separating Sindh from Bombay Presidency which ultimately contributed significantly towards the establishment of Sindh as a separate province.

Pir Illahi Bakhsh was inducted in Sindh Cabinet headed by late Khan Bahadur Allah Bakhsh Soomro and was given the portfolio of Education besides other Departments.

Pir Illahi Bakhsh remained Education Minister for ten years.

Pir Illahi Bakhsh having been deeply inspired by Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah, soon joined Muslim league and became one of his most trusted Lieutenants. He was an indefatigable fighter for education in Sindh and strived hard to introduce adult education and compulsory primary education in every nook and corner of the province.

Having been deeply committed to the cause of education, he steered Sindh University Act in the Sindh Assembly and got it through. Quaid-i-Azam was deeply moved by this act of Pir Illahi Bakhsh and personally donated Rs. 150,0000 towards the University at that time.

Pir Illahi Bakhsh was one of the pioneers of S.M. College and remained as the President of Sindh Madressah Board for year together.

In 1948, he was nominated as the Chief Minister of

Sindh Province by Quaid-i-Azam Mohammad Ali Jinnah. Pir Sahib was always proud to have been nominated as the Chief Minister of Sindh by no less than of the Quaid-i-Azam himself. He was also the founder of Sindh University and was the prime mover of the establishment of the famous Pir Illahi Bakhsh Colony in Karachi towards the end of 1948.

He was also instrumental in inviting eminent educationists from Aligarh Muslim University, his alma mater, to serve the Muslims of Pakistan by appointing them in the Sindh University. One of such personalities was Professor A.B.A. Haleem from the Aligrah Muslim University, who was appointed by him as the first Vice Chancellor of Sindh University.

Pir Illahi Bakhsh died on October 8th, 1975 leaving behind him 5 sons and 2 daughters. The names of the sons are:
Pir Mohammad Nawaz, Pir Shahnawaz, Pir Abdul Majeed, Pir Abdul Hameed and Pir Abdul Rasheed. His grandson Pir Mazhar Ul Haq Shahnawaz Advocate succeeded him in politics and remained member of the Provincial assembly of Sindh and remained Minister of Law and Parliamentary Affairs in Sindh (Now: Senior Minister and Minister of Education and Literacy Department of Sindh).

His granddaughter Miss Marvi Mazhar was the member of the Sindh Legislative Assembly from the same constituency in Dadu, the first ever directly elected woman from the district. His great grandson Barrister Pir Mujeeb-ul-Haq is practicing Law in his chambers at PIB Law Associates in Dadu.

(Wikipedia, the free Encyclopedia (Internet))

Sindh University Bill(No.1 of 1947)

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH NAWAZALI: Sir, I move that Bill No. I of 1947, a Bill to establish and incorporate a University in the Province of Sindh, be read a third time and passed into law.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The motion is that Bill NO. I of 1947, a Bill to establish and incorporate a University in the Province of Sindh be read a third time and passed into law.

Yes, Professor Ghanshyam wanted to make a statement.

Statement by leader of congress party and walk-out.

MR. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, it is clear from the proceedings of this Assembly and the speeches made by the Honourable the Premier and some other Honourable Ministers in regard to this Bill, that the Muslim League Party in Power is determined on the strength of its majority to have its own way regardless of the feelings and interests of the minority community which has the largest stake at present in the higher education in the province, as most of the Colleges and High Schools have been founded and maintained by their munificence and spirit of industry and sacrifice. Not only were all amendments of the Opposition to the main clauses of the Bill turned down, but its provisions have been made more rigid by fresh amendments from Government Benches. In view of the unreasonable and highhanded attitude of the party in power, members of my Party are walking out in protest.

An Honourable Member: Please don't come back.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Order, Order.

Now, the Bill be read a third time and passed into Law.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: Sir, may I say: a few words. Whatever I said a little while ago in my speech is justified by actions of these people. You saw, Sir, that the statement was ready in the hands of the leader of the Opposition, Professor Ghanshyam. He had brought it

prepared with charges leveled against us that we are not fair to the minority. Now, to come prepared in this fashion and read a statement to you, Sir, corroborates my contention that they are at it. This is a regularly planned scheme and they are working up to it.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the third reading to vote.

(Question put and agreed to).

The Bill is read a third time and passed into law.

THE SECRETARY: Honourable the Speaker.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, there is no Short Notice Question.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: May be, but I have not received it. It has not come up to me. They cannot arrange between themselves.

THE SECREATRY: Bill. No. I of 1947, a Bill to establish and incorporate a University in the Province of Sind.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Yes, Mr. Ghanshyam.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I had moved my amendment and Government were considering the same and they have probably arrived at some conclusion Sir, I would like to say in this connection that the powers that have been assigned to the Syndicate in the original Bill are too few. The Syndicate is an executive body and it has to administer all the affairs of the University. Therefore its power should be very clearly defined and it should have full scope of doing its work properly. So the Bill does not give the Syndicate the powers that it should have. In the Bombay Act, the powers that have been assigned to the Syndicate are really comprehensive and I would wish that in the present Bill also all those powers which have been given in the Bombay Act to the Syndicate should be given to the Syndicate here.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, I have no objection to accept his amendment, but there are certain points, which are rather inconsistent and I want that he should remove them.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, the points should be taken in serial order.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: In sub-clause (b) for the words 'Senate, the Vice-Cancellor and the Rector (if any)', put the words 'Senate and Vice-Chancellor' because we have no Rector.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: In my amendment I have removed the word 'Rector'.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Yes, I agree to its being omitted.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: And in sub-clause (j), omit the words "and to make ordinance for the conduct of University examinations". Our Act does not provide for the making of ordinances. The omit sub-clause(o) for the same reasons as just now given.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment to amendment moved is that-

(i) in sub-clause (b) for the words "Senate, the Vice-Chancellor and the Rector (if any)", substitute the words "Senate and Vice-Chancellor."

(ii) Omit sub-cluase (c),

(iii) In sub-clause (j), omit the words "and to make ordinances for the conduct of University examinations", and

(iv) Omit sub-clause(o).

Then re-letter the clauses and make correct clause references in the light of these amendments.

(Question put and agreed to.)

The amendment to amendment is carried.

Now I put the amendment of Professor Ghanshyam as amended. (Question put and agreed to.)

Amendment of Professor Ghanshyam as now amended is carried. I think there is no other amendment to this clause.

AN HONOURABLE MEMBER: No, Sir.

THE HONOURABLE THE SPEAKER:

That clause 16 as amended do stand part of the Bill.

(question put and agreed to.)

Clause 16 as amended stands part of the Bill.

That clause 17 do stand part of the Bill.

Mr. AGHA BADRUDDIN: In clause 17, add the

following:-

"(f) Faculty of Islamic studies."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is add the following to clause 17:-

"(f) Faculty of Islamic studies."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Does he accept it?

Mr. AGHA BADRUDDIN: No, Sir, I do not accept the amendment.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: I think, Sir my amendment is an inoffensive one. Now, Sir, this is a university which is supposed to be for all communities. We can have Faculty of Islamic and other religious studies. I do not think that there should be any question of not accepting this amendment which I have moved.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: What has the Honourable the Education Minister to say.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, Personally I have no objection, but as the amendment was from Mr. Agha Badruddin, I remained silent.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put amendment to amendment to vote.

(Question put and agreed to).

The amendment to amendment is carried. So the amendment of Mr. Agha Badruddin as amended is carried.

That clause I7 as amended does stand part of Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause I7 as amended stands part of the Bill.

That clause I8 do stand part of the Bill.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: Sir, my amendment to clause I8 reads thus:

In sub-clause (2), substitute "six" for "five"

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is that in clause I8, sub-clause (2), substitute "six" for "five".

Mr. HOLARAM H. KESWANI: Sir, sub-clause (2) says that the academic council may ordinarily co-opt as members five teachers in accordance with the Regulations so as to secure such representation as the Council may

consider adequate of different branches of learning and of Colleges, and may also co-opt for any particular purpose such member of additional members as the council may deem necessary.

By my amendment only one more is increased.

Mr. Ghanshyam:

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, they have already got the power to co-opt. I do not agree.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Does Mr. Holaram Keswani withdraw his amendment?

Mr. HOLARAM H.KESWANI: No, Sir.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment to vote.

(Question put and negatived.)

The amendment is lost.

That clause I8 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause I8 stands part of the Bill.

That clause I9 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause I9 stands part of the Bill.

That clause 20 do stand part of the Bill.

Mr.GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that in clause 20 sub-clause (i) for the words "in colleges" substitute "in the university".

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is that in clause 20, sub-clause (i) for the words "in colleges" substituting the words "in the university".

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, I do not accept the amendment.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, the object of this amendment is this. Under this clause, the Academic Council has been given certain powers and one of those powers is that it should have general control of teaching in colleges. Sir, the Academic Council should have control of teaching only in the university but so far as the colleges are concerned, it is the governing body of the college who have got the control of teaching.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: You mean proper maintenance of the standard of education.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND:

No, Sir, I do not mean that The Academic Council shall, subject to the provisions of this Act and the Statutes, have power to make Regulations prescribing the courses of study and curricula, shall have general control of teaching in Colleges, and shall be responsible for the proper maintenance of the standards of instruction.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Why not?

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, in colleges the control of the teaching is in the hands of the governing body. They have to appoint professors, and remove them. Academic Council ought not to interfere in that. Academic Council can lay, down curricula. They can prescribe courses of instruction. So far as the control of teaching "in colleges" is concerned, it is not the work of the Academic Council. That is the work of the governing body of colleges. The clause would mean that the Academic Council could interfere in the work of the governing body of colleges. The clause would mean that the Academic Council could interfere in the work of the Governing body, for control of teaching would imply appointment of a particular professor or his removal. That is for the governing body of the college to decide.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I do not think is the meaning of the clause.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, if it were a question of laying down curricula and prescribing courses of instruction, that is provided separately. The Academic Council can lay down the standard of education and standard of examination. There is no objection to that, What is objected to is their control of teaching "in colleges". They can have control of teaching in the University. The University might start post graduate studies, for which professors would be necessary. The Academic Council could control teaching there, by appointing or revoving Professors or other teaching staff. So far as colleges are concerned, control of teaching should not be in their hands.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I do not think it is farfetched. They will naturally never interfere in the work of teachers or professors.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Then where is the harm in substituting the word "in the university" for the words "in colleges".

The HONORABLE HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, I do not accept the amendment.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: That sub-clause (*i*) of clause 20 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and negatived.)

The amendment is lost.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that in sub-cluase (93), add the following clauses-

(*g*) to recommend to the Syndicate names of persons to be appointed examiners;

(*h*) to propose the Syndicate schemes for the constitution of University departments, Faculties and Boards of Studies,

(*i*) to propose the Syndicate the institution of University professorships and other teaching appointments, their duties and their emoluments."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is that in sub-clause (3) add the following clauses:-

"(*g*) to recommend to the Syndicate names of persons to be appointed examiners;

(h) to propose to the Syndicate schemes for the constitution of University departments, Faculties and Boards of Studies.

(i) to propose to the Syndicate the institution of University professorships and other teaching appointments, their duties and their emoluments."

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I want to say a few words about these amendments. It is an inoffensive amendment I gives powers to the Academic Council not of an executive nature, but only to make recommendations regarding certain matters which would be decided upon by

the Syndicate. Since the Academic Council is a body which deals with all academic questions, naturally it should have power to recommend to the syndicate all proposals which pertain to academic matters. There should be no objection in accepting this amendment.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: May I say a word Sir. Provisions are being considered, but there are necessary amendments consequential in sub-clause (3) (b). I will move these first of all and then consider the amendment of Professor Ghanshyam. These are only additions and then there will be a correction of the existing clauses.

I move that:-

(i) in sub-clause 20 (3) (b) omit the word "examinations".

(ii) omit sub-clause 20 (3) (d); and

(iii) in sub-clause 20(3) (e) omit the word "and"

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: The reasons are that "examinations" come within the powers of the Syndicate as described in the new clause 16. For that reason this as well as the other amendment to omit sub-clause (3) (d) is being moved. A new sub-clause (f) is proposed to come in and for that reason the word "and" is being omitted in sub-clause (e).

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Let me explain how it conflicts with the previous provisions.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: New clause 16 is a very big one. The clause refers to appointment of examiners, publication of university examination results, but it does not refer to examinations as such.

The HONOURABLE THE SPEAKER: That is their legal advice.

Mr. 'NIHCHALDAS C. VAZIRANI: Let us not make a mistake in a hurry. All what I am saying is that this is a point which neither affects this side particularly nor that

side particularly.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Quite so.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: Here is a question of framing a constitution. If it is true that the Syndicate is given powers for selection of examiners, then selection of examiners is not synonymous with making regulations for examinations. Examination means, which papers, how many marks and so on. I am quite clear that the word "examination" is not there. Then there should be some clause to make provision for "examinations"? Sometimes through oversight a mistake is made. Therefore kindly re-examine. If that is so, let us not be in a hurry.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Regulations have to be framed for the examination.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: They ave to be framed. Their legal advice is that "examination" should be there.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: The legal advice was otherwise. Sir, why does he mislead the House. He is in the habit of saying wrong things.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Does'nt matter. Will you please resume your seat.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: As if we are doing anything against the leal advice. This is not proper.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: I should not take notice of what Mr. Pirzada says.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: you should not.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: I agree with the suggestion that I should not take notice of it.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: Yes, I agree that the word "examination" will remain there.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: So the first part of the amendment is dropped. Now remains only the second and third part of the amendment of Honourable the

Revenue Minister. I now put them to vote.

(Question put and agreed to.)

The amendments of Revenue Minister are carried.

Now the amendment of Honourable Member Professor Ghanshyam. I put it to vote.

(Question put and agreed to.)

Mr. Ghanshyam Jethanand: Sir, they agreed to my amendment.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, I said "Yes" but they said "No."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: You must be co-operating Do not be indifferent.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, the Honourable Member Mr. Nihchaldas is creating so much noise. I have already accepted the entire amendment of professor Ghanshyam. I have accepted all the three points.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: With the consent of the House I am again going to put the amendment of Professor Ghanshyam. Is there any objection?

AGHA BADRUDDIN: Sir, there is objection.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The Honourable Member is holding a responsible position. He must realise the position.

AGHA BADRUDDIN: No, Sir, I am not reasing any objection.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: You must think before you say anything. You are a responsible officer.

So with the consent of the House I am again putting the amendment to the House.

(Question put and agreed to.)

The amendment of Professor Ghanshyam is carried.

Please be co-operating, otherwise you will make a mistake which could not be corrected hereafter. Now clause 20 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 20 as amended stands part of the Bill.

That clause 21 do stand part of the Bill.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: I move:

After the word "constituting" add the word "faculties'.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is-

In clause 2I after the word "constituting" add the word "faculties". Does the Honourable Education Minister accept it?

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I have no objection.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: Sir, the words in the amendment would be: "faculties and".

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I put the amendment.

(Question put and agreed to.)

The amendment of Mr. Holaram H. Keswani is carried. Now, that clause 21 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 21 as amended stands part of the Bill.

That clause 22 to stand part of the Bill

(Question put and agreed to.)

Caluse 22 stands part of the Bill .

That Clause 23 do stands part of the Bill

Mr. HOLARAM H. KESWANI: I move:

In sub-clause (I) add the words "Reader or Lecturer" after the word "Professor".

Is the Honourable Education Minister accepting it;

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Yes, Sir.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment.

(Question put and agreed to.)

The amendment is carried.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: Sir, I don't want to move my amendment Nos. 68 to70.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: So the motion is that clause 23 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 23 amended stands part of the Bill.

That clause 24 do stand part of the Bill.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that in

sub-clause (I) for the words "Provincial Government" substitute the word "Chancellor".

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is in clause 24, sub-clause(i) for the words "Provincial Government" substitute the word "Chancellor".

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I don't accept it.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment to vote.

(Question put and negatived.)

The amendment is lost.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that in sub-clause (2) add at the end of item No. (*iii*), the following:-

"One of whom shall be University Professor, if any."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is, add at the end of item (iii) of sub-clause (2) "one of whom shall be University Professor, if any."

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I accept it.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment to vote.

(Question put and agreed to.)

The amendment is carried.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move, add the following at the end of sub-clause(2).

"One representative of any faculty in which post graduate study is undertaken, to be appointed by the Faculty."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is in sub-clause (2) add the following:-

"(iv) one representative of any faculty in which post graduate study is undertaken, to be appointed by the Faculty."

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I don't accept.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, this is a

simple amendment. If any post graduate study is undertaken in any particular faculty, some representative of that faculty should also be there to guide it. It is a very simple and inoffensive amendment. I don't know why there should be any objection.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I have no objection.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment to vote.

(Question put and agreed to.)

The amendment is carried.

Now that clause 24 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Now that clause 24 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 24 stands part of the Bill.

That clauses 25 and 26 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)Clauses 25 and 26 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clauses 25 and 26 stand part of the Bill.

Now that Clause 27 do stand part of the Bill.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: I move in sub-clause (I) after the words "serious offence" add the words "involving moral turpitude."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is in sub-clause (I) of clause 24 after the words "serious offence" add the words "involving moral turpitude."

Mr. C. T. VALECHA: Sir, I move:

Add the following proviso to clause 27:-

"Provided that any degree, diploma, licence or title obtained by regular study in an institution and examination by authorities shall not be so cancelled."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is that the following proviso should be added to clause 27:-

"Provided that any degree, diploma, licence or title obtained by regular study in an institution and examination by authorities by authorities shall not be so cancelled."

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: Sir, I have to say a few words as regards the amendment proposed by Honourable Member Professor Ghanshyam. At present the words are:-

"Where evidence is laid before the Syndicate showing that any person on whom a degree, diploma, license, title or mark of honour has been conferred by the Senate, has been convicted of what is, in the opinion of the Syndicate, a serious offence, the Syndicate may..."

No definition is given of the words "serious offence". You would, Sir, find that wherever such a disqualification is said to entail a particular conviction then either it is specified that a serious offence should be punishable with a maximum punishment of three years or more, or 7 years or two years. Some period is prescribed. Otherwise as the words now stand the Syndicate affray. According to the Syndicate it may be a serious offence. I am only giving you an example of affray. There is another reason. Let us hope everything goes on very well in India. I am an optimistic by nature and I hope everything will be all right. But we have to be armed for any contingency. Supposing, as in Punjab, the agitation is going on.....

The Honourable SHAIKH GHULAM HUSSAIN HIDAYATULLAHI: It is finished now.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: The agitation was going on for a few days in Punjab. Some people were convicted. The Syndicate might say: "These people have been convicted. Let us deprive them of the title, degree or diploma." Similarly supposing an offence of a political nature- as in Punjab- is committed. In Punjab it is of political nature. In Sindh also an offence of political nature may be committed not involving moral turpitude. In Punjab also they say: "We think the particular ordinance is against the public, we therefore offer opposition." Supposing any body is convicted. Now the conviction for such an offence should not entail this punishment. This general provision which will

affect all sides, all communities at different times and different periods in different provinces. Therefore when we are going to legislate, let us make a legislation which certainly is free from any serious objection. I would therefore urge that a definite period of sentence should be mentioned in the clause or the words a definite period of sentence should be mentioned in the clause or the words "involving moral turpitude" should be put in. But if they think that moral turpitude may be interpreted in any way, at least something, some period should be put in saying "serious offence punishable with imprisonment of not less than three years," as we have got it in the case of Assembly Members.

MR. GHANSHYAM JETHANAND: It may be an offence of non-political nature.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: It is absolutely necessary that the nature of serious offence should be defined. It should at least be stated that the maximum punishment of that offence should be so much. That is what I suggest, otherwise to give unlimited power to the Syndicate to consider any offence as serious according to their sweet judgment, would be a bad piece of legislation and it may on occasions be abused. After all when we are having legislation, we anticipate all extreme cases, in the hope that they would no occur. But still the legislation is very necessary and a provision should be made beforehand. It may be said that the Syndicate will be a responsible body. If the Syndicate is responsible, Governor is more responsible, still the India Order did make a provision of an offence punishable with a certain period. Not that they thought the Governor was not responsible. Still the provision was made. It is so obvious. Either they should accept the amendment of Honourable Member Professor Ghanshyam. But if they think there is any objection to the acceptance of that amendment then I move an amendment for the addition of the words "punishable with imprisonment of three years or more" after the words "serious offence".

Mr. C.T. VALCECHA: Sir, I have moved my amendment and I want to speak on it. Sir, this clause is only a memory of the old practice. In some universities this

clause was put in, it was inserted I am quite sure, Sind, or even in the Bombay Presidency, has ever been deprived of his degree merely because he was convicted of theft or cheating, etc. Some people had been convicted for cheating, robbery or fighting, but as far as I can find out in the past 25 years no person's degree has been taken away on that acin Delhi University where one person was deprived of his B.A. degree, not for having gone to jail as a robber, but because he went to jail for socialistic revolutionary activities and has been so used. I do not think under modern conditions, when the rule is coming into our own hands, anything like this proposition. Let us take a student who has taken his electric course, and has become an expert having passed his M.Sc. Merely because he is convicted for theft or robbery should we deprive him of his degree? By thus depriying will he cease to know anything of electricity? A man who studies regularly for so many years and passes an examination cannot cease to be expert by merely losing his degree. Similarly a Doctor, who has passed his M.B.B.S., if he is convicted for two years imprisonment, does not cease to be a Doctor. Therefore there is no meaning in depriving him of his degree which he earns after passing examinations....

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Then what degrees should be cancelled.

Mr. C.T. VALECHA: Sir, the honourary degrees may be cancelled. The honourary degrees are given for the sake of honour. A man who gets an honourary degree should keep his character high, so that he may be entitled to continue his degree. When he gets imprisonment for an offence involving moral depravity then there is some reason, because the university may reasonably say "you are no more entitled to the honour". But so far as the degrees which one acquires by study are concerned, there is no meaning in depriving them. I would like to know from the Honourable Minister whether they have come across any instances in which these degrees have been deprived for non-political offences. Therefore I would submit that this is a relic of the former times when

people were punished twice.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: According to your information no body was punished.

Mr. C.T. VALECHA: Only for political purposes.

Information Have you got instances?

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: In Calcutta University there was one instance.

Mr. C. T. VALECHA: There was another student from Poona who had thrown a bomb on the Governor's visit.

Information His degree must be taken away as he is a dangerous man.

Mr. C.T. VALECHA: What I mean to say is that the man need not be punished twice. A person is punished one when he is put in prison for an offence. Whey should he be permanently disabled from carrying on his profession, which he had acquired by learning. In most of the municipalities there are architects who are required to keep Engineers in their staff. The business as Engineer. Supposing he commits an offence. He will be sent to jail, But why should he be deprived of his means of livelihood and also by being deprived of his degree? Formerly, Sir, when Advocates used to get imprisonment for political offences their sanads used to be cancelled. Later on the High Courts expressed strongly against this practice. They said why should advocates be convicted twice? If committed any offence they will be punished by the Courts that is sufficient. The object of punishment is to improve the person. It certainly cannot conduce to improvement if a man's livelihood is taken away. To deprive a man of his degree entails the deprivation of his means of livelihood. Therefore I think punishment should be given only once.

The Honourable SHAIKH GHULAM HUSSAIN HIDAYATULLAH: Sir, I have heard with great interest the last Speaker. He says a degree holder may commit misappropriation, theft, but if he is punished by the Court he should not be deprived of hid degree. You will excuse me, Sir, this is a very wrong proposition to put forward. Now, Sir, I come to my Honourable friend Mr. NIHCHALDAS who is a learned man. He says unless the

'offence is punishable with three years nothing should be done. Supposing a member allows copying to be done in the examination hall to the students? Are you going to punish him with three years? Supposing an examiner is influenced by a student? That means all these offences will go free. Then I come to the third case. I had heard so many times that the Syndicate is not being given power. But when we have now given power to the Syndicate what do we hear? We hear "They cannot know what serious offence is and so put in the words "moral turpitude".

As far as I have known, it is very difficult to define moral turpitude. Supposing the League is in power, and some persons who call themselves league supporters, in the course of their agitation commit offences and death ensues. They will be called patriots. Does it entail moral turpitude, I ask? I think we must leave it to the discretion of the Syndicate to find out whether an offence involves moral turpitude or not. I oppose the amendment, Sir.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: I thought the word 'offence' here would means the offence as defined by Criminal Law. I believe there is a provision even in the Interpretation Act. I am not quite sure. I will have to refer to it.

The Honourable SHAIKH GULAM HUSSAIN HIDAYATULLAH: Sir, I object to his making a second speech. If he does so, I will make a third speech.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I won't allow him. Some one else might speak.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: Sir, the amendment that has been proposed by Honourable Member PROF. GHANSHYAM is of a very salutary character. The Honourable Members on the Treasury Benches would say that the "serious offence" involving moral turpitude are not found in any other University Act. But I submit that all those Acts were conceived in good old days when there was no power vested in Indians. But now, Sir, offences of a particular kind have also crept in. And in this case as we read the clause, it reads thus:

"Where evidence is laid before the Syndicate showing

that any person on whom a degree, diploma, license, title or mark of honour has been conferred by the Senate, has been convicted of what is, in the opinion of the Syndicate, a serious offence....."

Now the word "offence" is always understood in the sense of criminal last as defined in the Criminal Law or the Indian Penal Code or the Criminal Procedure Code, and even the present interpretation of General Clauses Act lays down as I understand – the Legal Remembrance will correct me if I am wrong – the offence laid down by the Criminal Law. Therefore the two instances cited by the Honourable Premier would not come under the word 'offence'. Offence, as defined by our proposed General Clauses Act would mean thus:

Offence shall mean any act or omission made punishable by any law for the time being in force.

Therefore I say such offences as are made punishable: and offences are punishable by various Acts. The two instances cited by the Honourable Premier would not come under the word 'offence' They will come under dereliction of duty. And the Senate, or whoever it may be, can take cognizance of those things if any professor is guilty of dereliction of duty. But here we are talking of the word 'offence' as defined in a technical sense and that technical sense has been interpreted to mean by the General Clauses Act to be an act or omission punishable by any law prevailing for the time being.

Therefore the amendment that has been proposed by Honourable Member PROFESSOR GHANSHYAM is of the right sort. There may be no such provision in other University Acts. But as I said the frame of those University Acts was cast before 1928. The Bombay Act which is I think the Act which also mentions only serious offence would not therefore come into play now, because times have been fast changing and we have to accommodate ourselves to the times.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The Honourable Minister in charge.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, I

oppose. That is enough, I think.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Now the amendment.

(Question put and negatived).

The amendment is lost.

Now Mr. Valecha's amendment (No.75).

(Question put and negatived)

The amendment is lost.

Now that clause 27 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 27 stands part of Bill.

That clause 28 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 28 stands part of the Bill.

That clause 29 do stand part of the Bill. There is and amendment by Honourable Member Mr. Holaram.

Mr. HOLARAM H. KESWANI: Sir, it is a very inoffensive amendment that "After the words "official gazette" add the words "and circulated among, all members of Senate".

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: I accept it.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Amendment moved its after the words "official gazette" add the words "and circulated among all members of the Senate".

(Question put and agreed to.)

The amendment is carried.

Now that clause 29 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

clause 29 as amended stands part of the Bill.

The clause 30 do stand part of the Bill. There is an amendment by Honourable Member Professor Ghanshyam.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I do not want to move it.

(Question put and agreed to.)

Clause 30 stands part of the Bill.

Tha clause 3I do stand part of the Bill.

There is an amendment by Honourable Member Mr.

Nihchaldas.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: My amendment is: in sub-clause (I) of clause 3I, the following shall be deleted:

"and all changes in the teaching staff shall be forthwith reported to the syndicate."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Amendment is ...

In-sub-clause (I) of clause 3I, the following shall be deleted...

"and all changes in the teaching staff shall be forthwith reported to the Syndicate".

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: Sir, my submission is that colleges, are required to notify every change and every teacher that they change...

THE HONOURABLE THE SPEAKER: To whom?

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: Apparently there is some mistake somewhere. It is a most unnecessary sentence. Why should each college notify the change or replacement of any teacher to the Syndicate? This is inconsistent even with the powers of the Syndicate, because the Syndicate may be concerned with the general management, curriculum, studies, etc.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I have been a member of the Syndicate and I know we have rejected affiliation on the ground that the staff is not sufficiently qualified. I can assure you that it is not a new thing. Supposing they might employ some cheap people with lower degrees whose standard may not be high. He means changes in the teaching staff for the worse, not for the better, and in that case the Syndicate should have power. Supposing they say we have employed a professor of Physics who is M. Sc. (Oxford) and really they employe a man of the Benares or Aligarh conditions of emoluments, etc. in that case this is very necessary. I have got day-to-day experience of it.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: I would myself not like it if it refers to lowering the standard.....

THE HONOURABLE THE SPEAKER: You are

suspecting for nothing.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, it is for Honourable Member Mr. NIHCHALDAS alone who can understand this high point But I do not agree with him.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Now the amendment.

(Question put and negatived).

The amendment is lost.

Now that clause 3I do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 3I stands part of the Bill.

Now that clauses 32 to 34 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clauses 32 to 34 stand part of the Bill.

Now clause 34A.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: Sir, I move that after clause 34, add the following new clause 34A.

[Termination of Privileges granted by other Universities and stoppage of privileges for the future by other universities to educational institutions in Sind.]

"Not with standing anything contained in any law for the time being in force, no educational institution in the Province of Sindh, Shall after the commencement of the Act be affiliated to or associated in any way with or to seek admission to any privileges of, any University in British India or an Indian State, other than the University of Sind; and any such privileges granted by such other University to any educational institution in this Province prior to the commencement of this Act shall be deemed to have been withdrawn on the commencement of this Act."

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: I rise to a point of order.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Let the amendment be put to the House. The amendment moved is that after clause 34, add the following new clause 34-A:

[Termination of Privileges granted by other Universities and stoppage of privileges for the future by other universities to educational institutions in Sind.]

"Not with standing anything contained in any law for the time being in force, no educational institution in the Province of Sind, shall after the commencement of the Act be affiliated to or associated in any way with, or the seek admission to any privileges of, any Universities in British India or an Indian State, other than the University of Sind; and any such privilege granted by such other University to any educational institution in this province prior to the commencement of this Act shall be deemed to have been withdrawn on the commencement of this Act."

Yes, Mr. NIHCHALDAS, on a point of order.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: My point of order is divided into three parts. Firstly I say, Sir, that due notice of this amendment has not been given. The amendment is of a vital importance.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: When was the notice given?

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: Day before yesterday.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: We got it yesterday. That is one thing. Secondly, you, Sir, gave definintely everybody to under stand three or four day ago while we requested you to consolidate all the amendments, that you shall not entertain any other amendment to this Bill. That is point No. 2.

The point No. 3 is that it is an amendment of principle and a very important principle indeed. It changes the aspect of the whole Bill.

Fourthly, in fact it goes even beyond the scope of the Bill. Establishment of a University does not necessarily include disaffiliation and debarring other University has got power to give affiliation to any other collage from any other province or State and so on. So certainly it is an amendment of principle and is beyond the scope of the Bill and certainly there is no time now for such amendments. The rules lay down a period of 7 days. The Speaker sometimes waives that period and puts it down to three days. You know it fully well that this amendment changes the entire phase of the whole Bill. Certainly it revolutionizes the whole Bill. All along we

have been told that there is no compulsion involved in this Bill. We will not impose our culture on you. These assurances are given on every clause. According to me this amendment violates all those assurances given. This changes the whole phase of the Bill, and we certainly do demand these objections should be satisfied. We certainly request with all earnestness that full seven day's time should be allowed in order to enable us to consider all the implications of this amendment. As a matter of fact, I do request the Government Benches to reconsider the whole position.

THE HONOURABLE THE SPEKEAR: What do you wish to tell them to do?

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: They should wait and allow us sufficient time to consider this amendment, and also enable them to consider whether they would really press this amendment here; because, as a matter of fact, I understand that some of members from this side have approached the Honourable that Leader of the House and I think he has not had sufficient time to consider the whole situation.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: If you agree, I will postpone it till tomorrow so that you may have time to consider it.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: We can do it like this. If you permit me, I can move this amendment at a later stage. In the meantime, we can carry on with other clauses of the Bill. We must make some progress. This Bill has taken us sufficiently long as we started with this Bill on Saturday last. We have so many other measures also. We have got ordinances to put through as they will be expiring. So if we go on working for half days like this, there will be no progress made.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: If the whole House agrees, I shall have to suspend the Rule.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: If half days have been permitted, they were not done at our request.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Should we proceed with the rest of the clauses of the Bill today?

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: We have no objection

provided it is permissible according to the Rules.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: Sir, their objection is that they should have time to consider this amendment. So it is in the interests of both sides that the rest of the clauses sould in the mean time las and in the meantime let us proceed with the rest of the amendments and clauses.

Now that clause 35 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 35 stands part of the Bill.

That Clause 36 do stand part of the Bill.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that in clause 36 sub-clause (2) for the words "modify any such Regulation" substitute the words "refer back for recommendation any such Regulation."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is that in clause 36, sub-clause(2) for the words "modify any such Regulation" substitute the words "refer back for recommendation any such Regulation"

Do you want to advance any arguments?

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: No Sir. This has already been explained.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: We have already rejected the amendment.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment to vote.

(Question put and negatived.)

The amendent is lost.

That clause 36 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 36 stands part of the Bill.

That clauses 37 to 40 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clauses 37 to 40 stand part of the Bill.

That clause 41 do stand part of the Bill.

Mr. GHANSYAM JETHANAND: Sir, I move that in clause 41, that in clause 41, for the words "may establish" substitute the words "shall establish".

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, the point is this. The clause says that the University may establish for the benefit of its officers and other servants such pensions or provident fund as it may deem fir in such manner and subject to such conditions as may be prescribed by the Senate by Statutues. It gives disrection to the University to establish or not to establish. I want that it should be made compulsory.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Usually it is not so though in practice it may be.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: This enables the Senate to do it.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, it is an enabling provision which should remain as it is. Therefore, I oppose the amendment.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: I put the amendment to vote.

(Question put and negatives.)

The amendment is lost.

That clause 41 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 41 stands part of the Bill.

That clause 42 do stand part of the Bill.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that in clause 42, after the words "every graduate" inser the words "(born or domiciled in Sindh)".

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment is that in clause 42, after the words "every graduate" insert the words "born or domiciled in Sindh)".

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: Sir, I accept the amended.

THE HONOURABLE THE SPEKEAR: Do you accept the amended form?

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSHD: Yes, Sir.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is: After the word "purpose" insert "who is born or domiciled in the Province".

(Question put and agreed to.)

The amendment is carried.

That clause 42 as amended do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 42 as amended stands part of the Bill.

That clause 43 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 43 stands part of the Bill.

MR. GHANSHYAM JETHANAND: Sir, I move that after clause 43, add the following as a new clause:-

"No high school in the province shall be debarred from recognition for the purpose of sending students for the Matriculation Examination of the University, merely on the ground that it is not recognized by the Provincial Government for the purpose of grant-in-aid."

THE HONOURABLE THE SPEAKER: The amendment moved is that after clause 43, add the following as a new clause:-

"No high school in the province shall be debarred from recognition for the purpose of sending students for the Matriculation Examination of the University, merely on the ground that it is not recognized by the Provincial Government for the purpose of grant-in-aid."

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: The new university may debar them from sending students for the examination.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: Because they are not recognized.

Mr. GHANSHYAM JETHANAND: Some times on account of political grounds Government refuse to give grant-in-aid to a particular school. In that case the university may say that because this school did not receive any grant-in-aid from Government and is not recognized, therefore, we also do not give recognition to it for sending students for the matriculation Examination of the university. My amendment only makes the language clear.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: It is unnecessary and unwanted. Therefore, I do not accept it.

Mr. HARIDAS LALJI: It is unnecessary and unwanted. Therefore, I do not accept it.

Mr. HARIDAS LALJI: it may be that on account of various reasons, some schools do not take grant-in-aid from Government. In Karachi, we have got the instance of Sharda Mandir. They do not take grant-in-ad from Government.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: So I put the amendment to vote.

(Question put and negatived.)

The amendment is lost.

That clause 44 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clause 44 stands part of the Bill.

That clauses 45 to 47 do stand part of the Bill.

(Question put and agreed to.)

Clauses 45 to 47 stand part of the Bill.

Now, the further consideration of the Bill is postponed till tomorrow. Let the Honourable the Minister in charge of the Bill consider his third reading.

The Honourable HAJI PIR ILLAHI BAKHSH: yes, Sir, we will move the third reading of the Bill tomorrow.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: Sir, I have got a small Bill.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: It is not on the order paper.

The Honourable Mr. ABDUS SATTAR PIRZADA: It is a small Bill to empower the Deputy Manager to call witnesses.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI AND Mr. GHANSHYAM JETHANAND. We have no objection.

THE HONOURABLE THE SPEAKER: As there is no objection, let the Bill be introduced.

Mr. NIHCHALDAS C. VAZIRANI: Let all the three readings be passed.

”ون يونٽ“ جي مخالفت ۾

سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ ۾ پيرالاهي بخش جي ڪيل تقرير مان اقتباس

(11- آڪٽوبر، 1954ع — حيدرآباد)

جناب صدر! هيءَ ريزوليوشن آهي، جنهن تي سيني هڪ هڪ صاحب گهڻو ڳالهايو آهي، پر هڪ ڳالهه ضرور چوندس ته اسان جو آنربل چيف منسٽر صاحب، جو مون کان گهڻو آزمودگار آهي، تنهن کان پڇيو وڃي ته سنڌ جڏهن بامبي سان شامل هئي، تڏهن اُن جي ڪهڙي حالت هئي!

توهان تنهن وقت سنڌ جي حالت ڏسو ها جڏهن بامبي سان شامل هئي ته اُن جي حالت بدتر هئي. اسان سان ماٽيجي ماءُ وارو برتاءُ هو، تنهن ڪري هاڻي به اسان سان ساڳي حالت ٿيندي، جو سنڌي پيا دربدر ٿيندا. تنهنڪري سنڌ جو عوام اِنهيءَ ”هڪ يونٽ“ ٿيڻ تي خوش نه آهي. مهرباني ڪري سنڌ جي عوام کان به انهيءَ باري ۾ رايو ورتو وڃي، باقي ڏنڊي جي زور تي هيءُ ريزوليوشن پاس نه ڪرايو وڃي. مان اوهان کي چئلينج ڪندس ته سنڌ جو عوام اِنهيءَ ڳالهه لاءِ هرگز تيار نه آهي، ڇاڪاڻ ته مان ٻهراڙين ۾ ويو آهيان ۽ مون کي خبر آهي ته سنڌ جو عوام ڪنهن به حالت ۾ ”هڪ يونٽ“ ۾ راضي نه آهي.

سائين منهنجا! سنڌ جي عوام جي اها حالت آهي، مگر جي توهان هرويرو پنهنجي ڏنڊي جي زور سان يا ماڻهن کي جيلن ۾ وجهڻ سان يا پوليس جي زور سان، جنهن جي پٺڀري هيٺ اسان آهيون، ”هڪ يونٽ“ جو ريزوليوشن پاس ڪرائيندا ته اهو نيڪ نه آهي.

(سنڌ اسيمبلي پروسيڊنگس مان ورتل)

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاٺُو، ياڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيٰ e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن ڪي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن ڪي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَمر- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَر جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي ٻانَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۾ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسُل جا پَنَ سيني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها ٽوڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)